

סקירת מלחמת סיני - מבצע קדש

מטרות, שלבים, מערכות ותוצאות

המחלקה להיסטוריה | צבא ההגנה לישראל

ברעום המנועים

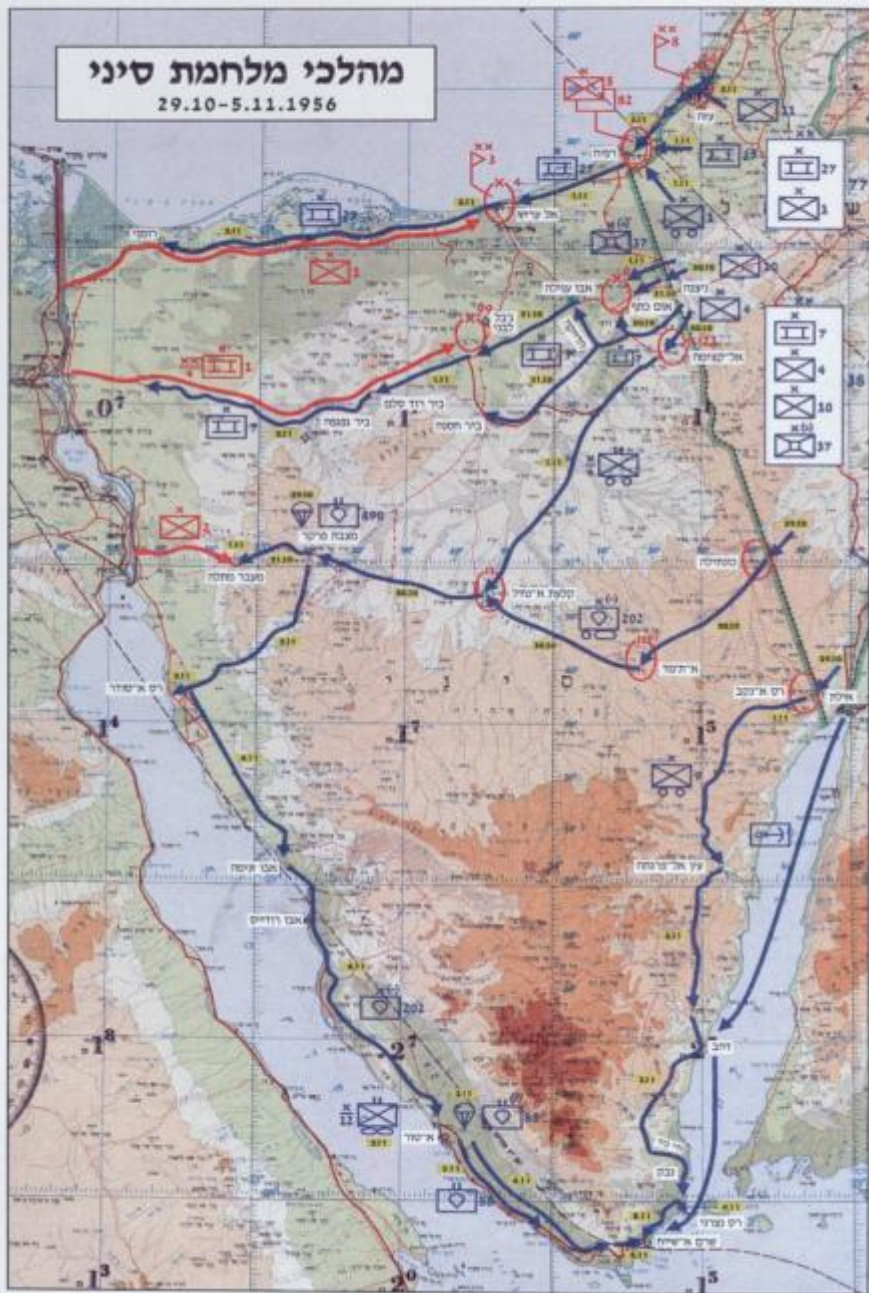
50 שנה למלחמת סיני

עורכים: חגי גולן, שאול שי

מהלכי מלחמת סיני

29.10-5.11.1956

ברעום המנועים

50 שנה למלחמת סיני

הוצאת
משרד הביטחון

משרד הביטחון
תחזוקה לאור

הו, שלהבת יה – עיני הנערים
הו, שלהבת יה – ברעום המנועים
עוד יסופר על זה היום אחי,
בשוב העם אל מעמד סיני

(מתוך שירו של יחיאל מוהר "מול הר סיני"
שחובר בעקבות מלחמת סיני)

ברעום המנועים

50 שנה למלחמת סיני

עורכים:

חגי גולן ושאול שי

When the Engines Roared
50th Anniversary to the Sinai War
Editors: Haggaï Golan, Shaul Shay

עריכה: מיכל שטיין
עטיפה: תמר ורסאנו

נרפס בישראל, הוצאת "מערכות", תל אביב, 2006
סדר ועימוד: ע.נ.ע. בע"מ
לוחות והדפסה: רפוס ניידט

אין להעתיק, לשכפל, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה
או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי,
אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום),
הקלטה, אינטרנט ודואר אלקטרוני,
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור

מסת"ב: 965-05-1337-X

כל הזכויות שמורות למדינת ישראל – משרד הביטחון

תוכן העניינים

7	הקרמה
11	הרקע למלחמה ומהלכיה — סקירה כללית / מתי גרינברג

מאמרים

	המעטפות המדיניות
15	שלושה ימים בסוור, אוקטובר '56 — עדות אישית / מרדכי בר-און
	מלחמת סיני וההתקוממות ההונגרית ב-1956 מנקודת המבט ההונגרית /
43	שאוּל שי
51	צל אדום: הקרמלין ומשבר סואץ / יאיר אבן

	בניין הכוח של צה"ל והפעלת הכוח
117	איום השריון והמערך הנגד-טנקי של צה"ל לפני מלחמת סיני / זאב אלרון
	כישלונה של ישראל לרכוש נשק מארצות הברית בעקבות העסקה
163	הצ'כית-מצרית / רפאל יקר
175	אתגרי ההסתננות והמענה להם בשנים 1949-1956 / שמעון גולן ושאוּל שי
201	משמר הגבול לקראת מלחמת סיני ובמהלכה / טל משגב
	מבצע "קדש" — בין אסטרטגיה לטקטיקה ליכולות לחימה של
227	המילואים וסנכרונון למערכה בסיני / דב תמרי
269	חיל הים במלחמת סיני / אריה רונה

	בעקבות המלחמה
	המלחמה הנשכחת — מבצע "קדש" והשלכותיו המדיניות והאסטרטגיות /
279	זכי שלום
307	התפתחות חיל האוויר לאור לקחי מלחמת סיני / מוטי חבקוק

מסמכים

מסמכי צה"ל

- 335 פקודת תכנון "קדש" מס' 1
337 הנחיות הרמטכ"ל לפקודת מבצע "קדש"
339 פקודת תכנון "קדש" מס' 2
341 פקודה לפריסת חיל הים כחלק מתכנון "קדש"
344 פקודה להכפפת מג"ב לצה"ל
345 הוראה לצירוף חוליות היסטוריה צבאית לפיקודים
346 פקודת יום של אלוף פיקוד הדרום
347 דיווחים – קרב המיתלה
349 דיווחים – הלחימה בציר המרכזי
351 דיווחים – הלחימה בציר הצפוני
352 כניעת רצועת עזה
354 דיווחים – כיבוש א-טור ושרם א-שיח'
356 דיווחים – פרשת "איבראיהם אלאול"
358 פקודת כוננות לפיקוד הצפון
359 פקודת מבצע להתארגנות בסיום הלחימה
360 הנחיות ראש מה"ד להפקת לקחים
361 דף לקחים בנושא נוהל הקרב
362 דף לקחים בנושא השימוש בעשן בקרב
363 עלון זיכרון של פיקוד הדרום

מסמכי שלל

- 364 פקודה להגנת צפון סיני
370 תכנית להגנת מפרץ עקבה
373 תכנית השתלטות על האזור המפורז ניצנה
376 הנחיה לתכנון פעילות התקפית יזומה נגד ישראל
378 תכנון התקפות על יישובים ישראליים
380 תכנית פשיטה על היישוב כרם שלום
384 גדוד חי"ר פלסטינאי 43 – מוראל ומשמעת
386 שרי הלילה
388 מכתב מפקד המודיעין בעזה בעניין יוניס מובארק
389 בקשת התנדבות לפעולות פראין
390 איחולים לקראת פלישה לפלסטין
391 מפת תיאור תכנית המתקפה המשולשת על מצרים

- 392 על המחברים

הקדמה

מלחמת סיני אשר התרחשה לפני 50 שנה, היא ציון דרך חשוב בהיסטוריה של מדינת ישראל ובהתפתחותו של צה"ל. במלחמה זו עמדו למבחן הן תפיסת הביטחון שעוצבה לאחר מלחמת העצמאות, והן צה"ל במתכונתו החדשה, שמקורה באילוצים כלכליים-חברתיים ובלקחים שהופקו ממלחמת העצמאות.

בשנים שקדמו למלחמת סיני נדרשה מדינת ישראל להתמודד עם שתי בעיות ביטחון עיקריות:

- הביטחון השוטף – התמודדות עם המסתננים והפיראיות, ותקריות גבול עם צבאות של מדינות ערביות שכנות.
- הביטחון הבסיסי-קיומי – מדינת ישראל העריכה כי מדינות ערב נערכות לקראת עוד מלחמה כוללת, ולנוכח סכנה זו נדרשה לבנות את כוחותיה.

בנסיבות החיכוך היום-יומי בין ישראל לשכנותיה, בייחוד לנוכח פעילות הפיראיות, נחשפו הזיקות שבין בעיות הביטחון השוטף לבעיות הביטחון הבסיסי-קיומי. מדינת ישראל נקטה מגוון מהלכים מדיניים וצבאיים הגנתיים והתקפיים כדי לפתור את בעיות הביטחון השוטף. מחמת כישלון המהלכים האלה גיבש הרמטכ"ל דיין תפיסה שעיקרה הכרעה צבאית כוללת של מצרים, ומטרתה לתת מענה הן לבעיות הביטחון השוטף והן לאיום המתהווה על קיומה של מדינת ישראל.

עסקת הנשק בין מצרים לצ'כוסלובקיה נתנה משנה תוקף לחששותיה של ישראל מהתהוות איום צבאי אסטרטגי על קיומה והאיצה את גיבוש התפיסה של מלחמת מגע כדי לסכל איום זה. בן גוריון קיבל עליו גישה זו אולם סבר כי תנאי למלחמת מגע הוא לחזק תחילה את צה"ל ובעיקר להשיג את תמיכתן של המעצמות.

הלאמת תעלת סואץ ביולי 1956 הביאה לידי משבר בין מצרים לצרפת ובריטניה שהיו בעלות הזיכיון בחברת תעלת סואץ. צרפת ובריטניה שסברו כי לא יגיעו להסדר

דיפלומטי עם מצרים, החלו לבחון אפשרות של פתיחת מהלך צבאי נגד נאצר. משבר סואץ היה חלון הזדמנויות בעבור ישראל לפתח שיתוף פעולה אסטרטגי עם צרפת ולאחר מכן גם עם בריטניה, ולפתור חלק מבעיותיה מול מצרים במהלך צבאי יזום. במפגשים מספר בצרפת בהשתתפות אישים ישראלים בכירים, בהם בן גוריון, וכן בהשתתפותו של שר החוץ הבריטי, סוכס על מהלך צבאי משותף של כוחות צה"ל בסיני (מבצע "קדש") ושל כוחות בריטיים וצרפתיים שישתלטו בהמשך על תעלת סואץ (מבצע "מוסקטר").

ארבע מטרות עיקריות ביקשה ישראל להשיג במלחמת סיני:

- לפתוח את מצרי טיראן לתנועה חופשית של כלי שיט ישראלים
- לפגוע בתהליך ההתעצמות של מצרים
- להפסיק את פעילות המסתננים והפידאיון
- לחזק את כושר ההרתעה של ישראל כרי לדחות את המלחמה הבאה מול מדינות ערב

במבצע "קדש" תקפו כוחות צה"ל את הכוחות המצריים בחצי האי סיני. מהלך זה החל ב־29 באוקטובר 1956 עם הצנחת גרוד 890 במיתלה והסתיים ב־5 בנובמבר 1956 עם השתלטות כוחות צה"ל על מצרי טיראן וכיבוש רצועת עזה. ספר זה מתפרסם במלאת 50 שנה למלחמת סיני ויש בו שני חלקים: אסופת מאמרים ואסופת מסמכים.

במהלך השנים נכתבו מחקרים וביוגרפיות שעניינם הרקע למלחמה, מהלכיה ותוצאותיה, אולם סוגיות רבות שראוי לחקור אותן, עוד נשארו פתוחות. קריסת ברית המועצות ופירוק הגוש הסובייטי מאפשרים לבחון את מלחמת סיני מנקודות מבט חדשות, לפי מקורות שלא עמדו לרשות החוקרים קודם לכן. בחלוף הזמן נחשפו מסמכים בארכיונים בבריטניה, בצרפת, בארצות הברית וכמובן בישראל, לפיכך במלאת 50 שנה למלחמה התאפשר לאגד בספר זה הן מאמרים והן מסמכים אשר יעשירו את הידע על מלחמת סיני ויתרמו להבנת קורותיה.

עיקרם של המאמרים בספר זה הוא הרקע למלחמה ותוצאותיה ופחות מהלכי המלחמה, שבנוגע להם אין חידושים של ממש נוסף על המחקרים שפורסמו בעבר. אסופת המסמכים נחלקת לשניים:

- מסמכים של צה"ל ובהם התכניות והפקודות שהוכנו לפני המלחמה, מברקים ודיווחים חשובים במהלכה, פקודות יום ומסמכים מזמן סיומה.

● מסמכי שלל מצריים ובהם תכניות אוסרטיביות ומפות, מסמכים המעידים על ההכנות והאימונים של הכוחות המצריים לקראת המלחמה וכן מסמכים המשקפים את האווירה והלכי הרוח בקרב הכוחות המצריים והפיראיון.

ספר זה נועד להעשיר את הידע בצה"ל ומחוצה לו בנושא מלחמת סיני ולהיות בסיס לעוד מחקרים בנושא זה.

סייעו באיסוף המסמכים ובעריכת הספר, גב' שושי לווינס וסא"ל יהלי עמית ממחלקת הסטוריה של צה"ל.

אל"ם (מיל') ד"ר שאול שי

רמי"ת היסטוריה

הרקע למלחמה ומהלכיה – סקירה כללית

מתי גרינברג

מבצע "קדש", שכונה בהמשך מלחמת סיני, היה המבצע המקיף ביותר שערך צה"ל עד אותו הזמן. מבחינתה של ישראל הייתה זו מלחמת מנע שנועדה לפתור שלוש בעיות עיקריות בקשרים עם מצרים:

פעילות טרור – אחרי מלחמת העצמאות החלה הסתננות לישראל למטרות גניבה, שוד, חבלה ורצח. ההסתננויות התגברו באפריל 1955 עם הפעלתן של יחידות הפיראיות הכפופות למודיעין המצרי. אלה באו מגבול מצרים ואחרי כן מגבול ירדן, ושיבשו את אורח החיים התקין ביישובי הספר. ישראל הגיבה בפעולות תגמול, מהן נרחבות כגון זו בקלקיליה ב־10 באוקטובר 1956, אך הן לא שמו קץ לפעילות הטרור.

פגיעה בחיפוש השיט – מצרים חסמה בפני ישראל את המעבר בתעלת סואץ כבר בשנת 1951, וכעבור שנתיים מנעה מעבר סחורות לישראל גם באניות הנושאות דגל זר. בשנת 1953 חסמו המצרים מעבר של כלי שיט של ישראל במצרי טיראן ובספטמבר 1955 הרחיבו הסגר זה גם לתחום האווירי של מצרי טיראן. פעולות אלה לא עלו בקנה אחד עם המשפט הבין-לאומי, אך ניסיונותיה של ישראל לפעול בעניין זה במישור המדיני לא הצליחו. באוקטובר 1955 שקלה ישראל לצאת לפעולה צבאית לפתיחת מצרי טיראן, אך בסופו של דבר החליטה הממשלה כי אין השעה כשרה לכך.

צירור מאזן הכוחות – בעקבות עסקת הנשק בין מצרים לצ'כוסלובקיה בספטמבר 1955 קיבלה מצרים נשק סובייטי בכמות ובאיכות שלא נראו כמותן עד אז, ובכת אחת התערערו מאזן החימוש וכוח ההרתעה של ישראל. הקמת המפקדה הצבאית המשותפת למצרים ולסוריה (שירדן הצטרפה אליה ערב מבצע "קדש"), וההצהרות המאיימות של מנהיגי ערב, ביססו את חששה של ישראל כי ככוונתן להכחידה כאשר תגיע שעת הכושר.

מטרות המבצע היו, כאמור, חיסול פעילות הטרור בגבול ישראל, פתיחת מצרי טיראן לשיט, שיקום מאזן הכוחות שהתערער, וחזוק כוח ההרתעה של ישראל.

הנסיבות הבין-לאומיות זימנו לישראל תנאים לממש את מטרותיה ואפילו בעלי ברית לפעולה. ב-27 ביולי 1956 הודיע נשיא מצרים, גמאל עבד אל נאצר, על הלאמת תעלת סואץ ועל הקרשת ההכנסות מהפעלתה למימון בניית סכר אסואן. צעד זה היה תגובה לנסיגת ארצות הברית ממימון המפעל. המדינות שניזוקו מהחלטתו של עבד אל נאצר היו בריטניה וצרפת דווקא. הפעילות המדינית ליישוב המשבר עם מצרים לא נשאה פרי, ושתי המעצמות החלו לשקול פעולה צבאית. באותה העת הייתה גם מתיחות בין ישראל לירדן בשל פעולות התגמול נגד ירדן, והסכנה שצבא עיראק ייכנס לירדן. ישראל הזהירה כי אם תתממש אפשרות זו, תשמור לעצמה חופש פעולה, והדבר גרם למתיחות עם בריטניה – שהיה לה חוזה הגנה עם ירדן.

בשנת 1956 התהדקו היחסים בין ישראל לצרפת. צרפת סיפקה לישראל נשק רב, ולאחר הלאמת התעלה שקלו שתי המדינות לבצע פעולה צבאית משותפת נגד מצרים. צרפת יזמה מגעים עם בריטניה, והיא שסגרה את המעגל לשיתוף פעולה משולש.

שלוש השותפות נפגשו בסוור שליד פריז, וב-24 באוקטובר הסכימו על תכנית פעולה. עיקריה היו כי ישראל תפתח את המבצע ב-29 באוקטובר בפעולה צבאית שתסכן את תעלת סואץ; למחרת ידרשו שתי המעצמות מישראל וממצרים להסכים בתוך 12 שעות להפסקת אש, להסגת כוחות לטווח עשרה מייל מהתעלה ולאפשר לכוחות מבריטניה ומצרפת לתפוס זמנית עמדות מפתח לאורך התעלה כדי להבטיח את חופש השיט; אם ממשלת מצרים לא תסכים לתנאים האלה יפתחו שתי המעצמות בפעולה צבאית נגד מצרים ב-31 באוקטובר; ישראל לא תתקוף את ירדן בעת המבצע, אך אם ירדן תתקוף – לא תחוש בריטניה לעזרתה. כן סוכם על סיוע צרפתי לישראל, לרבות סיוע אווירי להגנת שמי ישראל.

צה"ל היה מוכן למבצע. התכניות המבצעיות היו מוכנות עוד קודם לכן, וכעת הוכנסו בהן השינויים המתחייבים משיתוף הפעולה עם המעצמות. הסיוע של צרפת בנשק ובציוד הקל על צה"ל, גייסו כוחות גדולים, ובראשונה הופעלו מפקדות אוגדה. גיוס המילואים שהחל ב-25 באוקטובר, הפתיע לחלוטין את מצרים, משום שהיה נראה כי הסיבה לגיוס היא המתיחות עם ירדן.

מחלכי צה"ל במלחמת סיני

ב-29 באוקטובר לפנות ערב הוצנח גרוד 890 ממזרח למעבר המיתלה בסיני. היה די בכך ליצור איום על התעלה, ולשותפותיה של ישראל – עילה להתערב. עד אותו הזמן פעלו מטוסי חיל האוויר לגיתוק קווי הטלפון בסיני ולשיבוש מערכת הקשר

של מצרים. כוחות חי"ר כבשו את כונתילה ואת ראס אל נקב שליד הגבול. ישראל לא פעלה במלוא כוחה בשלב הראשון והציגה את המהלך כפעולת תגמול נרחבת – כדי להמתין להצטרפות שותפותיה למערכה ולשמור בידה את האפשרות להמשיך בפעולה או לסגת ממנה.

לפי תכנית המבצע אוגדה 38 תפעל בציר המרכזי, אוגדה 77 – בציר הצפוני, חטיבת הצנחנים 202 – בציר נח'ל לעבר המיתלה, חטיבה 11 תכבוש את רצועת עזה וחטיבה 9 תנוע לעבר שרם א-שיח'.

בבוקר ה־30 באוקטובר נעה חטיבה 202, כבשה את תמד ואת נח'ל ועם ערב חברה לגדוד שצנח במיתלה. בציר המרכזי נכבשו הצבחה, קצימה ומוצבי החוף של מתחם אום קטף. בגלל העיכוב בכיבוש קצימה החליט אלוף הפיקוד, אסף שמחוני, לצרף למערכה את חטיבת השריון 7, כיממה לפני המועד המתוכנן. החטיבה התקרמה לאבו עגילה בשני צירים, דרך אום שיחאן ובמעבר הדייקה. החלטתו של אלוף הפיקוד הקדימה את המשך המבצע שלא לפי לוח הזמנים; הרמטכ"ל, משה דיין, זעם – אך לבסוף אישר צעד זה והחליט להפיק ממנו את התועלת המרבית. באותו ערב הציגו צרפת ובריטניה את האולטימטום לשני הצדדים.

ב־31 באוקטובר כבשה חטיבה 7 את אבו עגילה, את מתחם סכר הרואיפה שלידה ואת ג'בל ליבני, והתקרמה עד ביר אל חסנה וביר אל חמה. חטיבה 10 לא הצליחה לכבוש את מתחם אום קטף, והתקפה לילית של כוח מחטיבה 37 השתבשה גם היא, ומפקד החטיבה נהרג. כלילה פינו המצרים את המתחם, ולמחרת הוא נפל בידי ישראל. חטיבת הצנחנים שלחה סיור למצר המיתלה, אך גדוד מצרי תפס עמדות בשני צדי המעבר, והסיור נלכד באש כבדה. כוחות נשלחו לעזרתו, ורק כלילה הצליחו כוחות הצנחנים לטהר את המעבר בלחימה קשה מכוח לכוח. באותו הערב החלו כוחות בריטניה וצרפת להפציץ את שדות התעופה המצריים.

בליל 31 באוקטובר הופעלה אוגדה 77. חטיבת גולני כבשה חלק ממוצבי רפיח, וחטיבת השריון 27 פרצה דרך מוצבי רפיח וב־1 בנובמבר כבשה את הג'יראדי והתקרמה עד מבואות אל עריש. חטיבה 7 התקרמה לביר רוד סלים והשמירה כוחות שריון מצריים. חטיבת הצנחנים השלימה את טיהור המיתלה והתארגנה להמשך תנועה לעבר ראס סודר. גדוד מהחטיבה הוטס צפונה, לתל נוף. חטיבה 9 התקרמה לראס אל נקב וקדימה סיור דרומה משם.

ב־2 בנובמבר כבשה חטיבה 7 את ביר גפנפה והמשיכה להתקדם עד למרחק של 15 קילומטרים מהתעלה. חטיבה 27 כבשה את אל עריש והמשיכה להתקדם בציר הצפוני, עד למרחק של 15 קילומטרים מהתעלה. חטיבה 9 יצאה לדרכה דרומה והגיעה עד דהב. גדוד מוקטן מחטיבה 202 הוצנח בא־טור והשתלט על המקום,

ובעקבותיו הוגחת במקום גרוד חי"ר. עיקר חטיבה 202 נע מהמיתלה לעבר ראס סודר. חטיבה 11 כבשה באותו היום את צפון רצועת עזה.

ב־3 בנובמבר הושלם כיבושה של רצועת עזה. חטיבה 9 המשיכה בדרכה דרומה והתגברה על מכשולים בדרך. היא כבשה את דהב וקיבלה שם אספקה מספיקה חיל הים, והתקדמה עד צפון לראס נצראני. חטיבת הצנחנים כבשה את ראס סודר ונעה דרומה לא־טור. למחרת הגיעו הצנחנים לא־טור והמשיכו לעבר שרם א־שיח'. באותה עת כבשה חטיבה 9 את ראס נצראני והתקדמה לשרם א־שיח'. ב־5 בנובמבר כבשה החטיבה את שרם א־שיח' והצנחנים הגיעו אליה ממערב. בכך הושלמה השתלטות צה"ל על חצי האי סיני.

חיל האוויר פתח את המבצע בהצנחת הגרוד במיתלה ובניתוק קווי הטלפון בסיני. בהמשך סייעו מטוסי החיל לכוחות היבשה והשמירו כוחות מצריים בסיני. כמו כן ביצע החיל משימות סיור, קישור ופינוי נפגעים.

חיל הים איבטח את חופי המדינה במבצע, וב־31 באוקטובר הכניע את המשחתת המצרית "איברהים אל אוול" שהפגיזה את חיפה. המשחתת נלכדה והוכנסה לשירות חיל הים. יחידות של החיל ליוו את מסעה של חטיבה 9 וסייעו לה בהנחתת טנקים ובאספקה. החיל גם חתם את המבצע, כאשר שתי פריגאטות עברו במצרי טיראן, לאחר שעשו את כל הדרך מסביב ליבשת אפריקה.

אחד ההישגים העיקריים של מבצע "קדש" היה ביסוס כוח ההרתעה של ישראל, כדבריו של הרמטכ"ל בימים ההם, רב אלוף משה דיין: "נכונותה [של ישראל] לאחוז בחרב על־מנת להבטיח את זכויותיה בים ושלומה ביבשה, וכושרו של צבאה להביס את הכוחות המצריים, הם שמנעו, בשנים שלאחר [מבצע] סיני, מהשליטים הערביים לחדש את פעולות האיבה נגדה." ההצלחה במבצע "קדש" תרמה גם לחיזוק ביטחונה העצמי של ישראל בכוחה, בדרכה ובמעמדה באזור.

ישראל נסוגה מסיני ומרצועת עזה לאחר שהובטח כי מצרי טיראן יהיו פתוחים לכלי שיט של ישראל, ושלוש המעצמות – ארצות הברית, צרפת ובריטניה – הצהירו כי יתמכו בישראל אם תפעיל את זכותה להגנה עצמית נגד חידוש ההסגר או חידוש פעילות הפיראטיות מרצועת עזה. ממערב לגבול מצרים־ישראל נפרס כוח החירום של האו"ם כדי להיות חיץ בין הצדדים ולהבטיח את הרגיעה ואת חופש השיט במצרי טיראן.

שלושה ימים בסוור, אוקטובר 1956 — עדות אישית

מרדכי בר־און

במשך כל שנת 1956 ומחצית שנת 1957 שירתתי בראש לשכתו של הרמטכ"ל משה דיין. בתוקף תפקידי הייתי צמוד לדיין וליוויתי אותו בכל אשר פנה. נוסף על תפקידי השגרה של ניהול הלשכה והתכתבויותיה, כתבתי יומן שבו נרשמו פרטים בדבר כל מה שהתרחש בלשכה או כאלה הנוגעים לרמטכ"ל במסעותיו ובפגישותיו. את כתיבת היומן הנהיג דיין בסוף שנת 1953, לאחר שמונה לראש המטה הכללי. תחילה ניסה דיין לכתוב יומן בעצמו, אולם עד מהרה פקעה סבלנותו, והוא ביקש שראש הלשכה יכתוב ביומן בקביעות, יום־יום. זמן מה לפני שהגעתי ללשכה, סיימתי את לימודי התואר הראשון בהיסטוריה, וידעתי היטב את חשיבות המסמך שהמשכתי לכתוב כמעשה קודמי, אלא שהתאמצתי לכתוב הכול במפורט ואפילו לא הזנחתי תיאורי דמויות, נופים והלכי רוח.¹

בימים 21–24 באוקטובר 1956 השתתפתי במשלחת שיצאה בראשותו של ראש הממשלה דוד בן גוריון לפריז. המשלחת הזאת ניהלה משא ומתן עם ראשי ממשלת צרפת ועם נציגים בכירים של ממשלת בריטניה בדבר ההתקפה המשותפת שתוכננה נגד מצרים. הפגישות התקיימו בווילה חבויה בסוור (Sevres), פרור הגנים הנודע של פריז.

תפקידי במשלחת היה לרשום את פרטי השיחות והמגעים בין הצדדים. למזלי נוהלו כל השיחות בצרפתית ובאנגלית ותורגמו מיד, כך שרוב הדברים נאמרו פעמיים, והספקתי לרשום אותם כמעט במלואם וכלשונם. הייתי היחיד שם שרשם רשימות בשעת מעשה. למיטב ידיעתי נמנעו המארחים מהקלטת הדיונים. הצרפתים ויותר מהם הבריטים ביקשו בכל לבם לשמור את דבר המפגש ופרטיו בחשאיות גמורה ונמנעו מלהשאיר כל עקבות כתובים על אודות הקורות באותה וילה מוצנעת בסוור. באחת השיחות שאל אותי שר החוץ הצרפתי כריסטיאן פינזו מדוע אני רושם כל הזמן, ובן גוריון לחש לי בעברית, "אל תשים לב, המשך לרשום".

ביולי 1957, חודשים מעטים אחרי שנסוג צה"ל משרם א"שיח' ומרצועת עזה, הציע הרמטכ"ל שאתפנה לעבד את כל הפרשה לספר. לאחר שהוחלט בתפקירי בלשכה, הסתגרת במשרד צדדי וחברתי ספר שמטעמים מובנים היה אמור להישאר חסוי שנים רבות וסוג "סודי ביותר". משתמה המלאכה, שוכפל הספר בארבעה עותקים ונמסר לעיונם של בן גוריון, משה דיין, שמעון פרס וחיים לסקוב, שבעת ההיא כבר מונה לרמטכ"ל החמישי של צה"ל. רק כעבור 35 שנים הותר לי להוציא לאור את הספר. כותרתו הייתה: "אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש – 1956".² גם דיין נעזר ברישומי יומן לשכת הרמטכ"ל, כמו שהעיד בעצמו, כשחיבר את ספריו "מערכת סיני 1956" ו"אבני דרך".³ במאמר זה השתמשתי רבות בחומרים הנזכרים לעיל, אך הוספתי עליהם מזיכרוני, בעיקר בכל הנוגע לאווירה ולתיאורים.⁴ בשעתו כתב את הדברים סגן אלוף צעיר, שעמד מלא התפעמות בצילם של "הגדולים" והיה נתון כולו להשפעת התפיסה "הביטחוניסטית" שלהם. אף על פי כן נראה לי שהכתוב משקף היטב את מה שהתרחש בוועידה, וגם את הדרך שבה ראו רוב הישראלים את מצבם המדיני והביטחוני באותם ימים.⁵ את הפרשנות האקדמית בפרספקטיבה של 40 שנה הראיתי בספר אחר ובכמה מאמרים.⁶ כאן ברצוני להמחיש לקורא את האווירה של הימים ההם בקרבה האפשרית ביותר למקור.

ב-14 באוקטובר 1956 נפגש הגנרל מוריס שאל, סגן ראש המטה הכללי הצרפתי, עם ראש ממשלת בריטניה סר אנתוני אידן במעון הכפר שלו בצ'קס. הגנרל חזר לא מכבר מביקור נרחב בצה"ל, ביקור שנועד לבחון את יכולותיו של צבא ישראל למקרה שיהיה אפשר לשתפו במערכה שתכננו צרפת ואנגליה נגד מצרים. המתקפה הזאת באה בעקבות הלאמת חברת תעלת סואץ שעליה הכריז גמאל עבד אל נאצר, נשיא מצרים, בנאום נלהב שנשא באלכסנדריה בסוף יולי 1956. הכרזתו של נאצר העלתה את חמתם של מנהיגי צרפת ובריטניה הגדולה. הם חששו שאם לא יגיבו להלאמת התעלה, מעמדם במזרח התיכון ובצפון אפריקה יתערער ויחלש מאוד.⁷ גנרל שאל השתכנע שצה"ל מסוגל לכבוש את חצי האי סיני בתוך ימים מעטים, ולנוכח הקשיים שבהם נתקלה בריטניה כשהתכוונה לצאת למלחמה, העלה שאל בפני ראש ממשלת הוד מלכותה את האפשרות שלימים כונתה "הסנצ'רו של שאל", שישראל תפתח במתקפה נרחבת בסיני. מתקפה של ישראל תספק לבריטים ולצרפתים עילה להציב אולטימטום למצרים ולישראל, ולתבוע שצבאותיהם ייסוגו מאזור התעלה ויניחו לצבא אנגליה וצרפת לתפוס עמדות לאורכה. ההנחה הייתה שמצרים

תסרב ולבעלות הברית תהיה עילה לפתוח במתקפה לכיבוש התעלה. גנרל שאל האמין שצרפת תצליח לשכנע את ישראל לתקוף את מצרים. הירידות שהלכה והתרחמה בין מנגנוני הביטחון של צרפת לאלה של ישראל, והתלות הגוברת של ישראל בהספקת הנשק מצרפת מראשית אותה שנה, היו היסוד להנחתו. גנרל שאל גם עמד מקרוב על התשוקה העזה ששררה בצה"ל, ובעיקר אצל משה דיין, להכות את נאצר.

לפי עדותו של אנתוני נטינג, סגן שר החוץ הבריטי, שנכח בפגישה, קפץ אידן על "הסצנריו של שאל" כמוצא שלל רב ובקושי הסתיר את עליצותו.⁸ יומיים אחרי כן נפגשו בחשאיות סר אנתוני אידן ושר החוץ של אנגליה, סלווין לויד, עם גי מולה, ראש ממשלת צרפת, וכריסטיאן פיגו, שר החוץ של צרפת, בארמון מטיניון בפריז. בפגישה סוכם שיפנו לישראל בחשאי ויציעו לה לפתוח במתקפה כתנאים שסירטט הגנרל שאל בתכניתו.

כאשר נודע הרבר בירושלים, דחה בן גוריון את התכנית מכל וכול. זה שבועות אחדים ביקשו הבריטים, למורת רוחה של ישראל, להכניס את הצבא העיראקי לירדן כדי שירדן לא תיפול לזרועותיו של גמאל עבד אל נאצר בעקבות הבחירות שהיו מזומנות לסוף אותו חודש בממלכה ההאשמית. בן גוריון חשד שהבריטים מבקשים לסכך את ישראל במלחמה נגד המצרים בסיני, כדי שישאל לא תוכל להפריע לכניסת הצבא העיראקי לירדן, אף על פי שהיא מתנגדת נחרצות למהלך. יותר מכול הכעיסה אותו כוונת הבריטים לבקש מישראל להוציא עבורם את הערמונים מן האש בלא לשאת ולתת עמה ישירות ובלא לחתום הסכם מכובד כמקובל בין עמים שווי מעמד. עם זאת בן גוריון לא רצה להשיב את פני עמיתו הצרפתי ריקס והציע לכנס פגישה משולשת של ראשי המדינות כדי לברר מהן האפשרויות העומדות בפניהם. גם גי מולה הבין בשלב הזה שכלא פגישה פנים אל פנים לא יהיה אפשר להגיע את תכניתו של שאל, והזמין את בן גוריון לפריז.⁹

כדי להבטיח חשאיות מלאה ולאפשר לבן גוריון נוחיות מרבית שלח ראש ממשלת צרפת את מטוס הנשיאות המפואר להביא את המשלחת מישראל. זה היה מטוס מדגם DC4, שי שהעניק הנשיא טרומן לשרל דה גול בסוף מלחמת העולם השנייה. שעה קלה לפני שנחת המטוס בשדה התעופה הצבאי של חצור, הודעתי למפקד הבסיס, אלוף משנה עזר ויצמן, על בואו של המטוס. הוריתי לו בשם הרמטכ"ל להציב את המטוס בשולי מסלול מרוחק ולא לאפשר לאיש לגשת אליו חוץ מצוות נבחר ומהימן של מתדלקים. מזון ומשקה לא נדרשו משום שהמטוס היה מלא מכל טוב צרפת. רק כאשר נחת המטוס התברר שהיו בו גם הגנרל שאל ולואי מנז'ן, ממפקדי המחזרת הצרפתית במלחמת העולם השנייה, שהיה עתה יועצו האישי של

שר ההגנה הלאומית, מוריס בורג'ס מונורי. שני אלה כבר היו מוכרים לצמרת צה"ל ולבן גוריון מביקורם הקודם בארץ בראשית החודש.¹⁰ לדבריהם, עתה באו ללות את ראש הממשלה בדרכו לצרפת, אך לכולנו היה ברור שבאו כדי לרכך את התנגדותו של בן גוריון ל"סצנריו של שאל" לפני שיפוש עם השרים הצרפתים.

במשלחת שיצאה מישראל היו נוסף על בן גוריון גם משה דיין, שמעון פרס, אלוף משנה נחמיה ארגוב – מזכירו הצבאי של שר הביטחון, אלוף משנה פדה – קצין רפואה ראשי ורופאו האישי של בן גוריון ואני – מזכיר המשלחת. בפריז הצטרפו אלינו גם אלוף משנה עמנואל נשרי – הנספח הצבאי בפריז, יוסף נחמיאס – נציג של משרד הביטחון בצרפת שבזכותו התחזקו מאוד הקשרים בין מערכת הביטחון של ישראל לעלית הביטחונית והתעשייתית של צרפת, וארתור בן נתן שעמד להחליף את נחמיאס בתפקידו והחל למלא את מקומו.

חברי המשלחת שהיו בארץ התכנסו ביום שישי 21 באוקטובר בשעה חמש אחרי הצהריים ליד הבית הקטן שהיה משרדו של בן גוריון כשהיה שר הביטחון, במחנה המטה הכללי שבקריה בתל אביב. מחנה המטכ"ל היה שומם בשעה זו בערב שבת. רק השומרים בשער עמדו במקומם. המשרדים היו ריקים מאדם. ליד הבית חנו שתי מכוניות שחורות שלרוב הסיעו אורחים רמי מעלה. חלונות המכוניות היו מכוסים בוילונות שחורים כמו בסרטי ריגול.

כאשר כבר היינו במכוניות והמתנו עד ש"הזקן" יצטרף, יצא, להפתעתנו, מן הבניין ישראל בר. סגן אלוף בר היה במלחמת העצמאות אחד משני עוזריו הבכירים של יגאל ידין, ראש המבצעים במטה הכללי. בראשית שנות ה-50 השתחרר מצה"ל ונעשה היסטוריון צבאי ופרשן ביטחוני ונחשב אחד המומחים הבולטים בתורת הביטחון ובאסטרטגיה. בשנת 1955 נתבקש בר לחבר מחדש את קורות מלחמת העצמאות ולרשותו הועמד משרד קטן בקומה הראשונה מתחת למשרדו של שר הביטחון.¹¹ על כל אלה ידעתי, אך התפלאתי שבר נמצא במקום הזה ביום שישי בשעה כה מאוחרת. "מה עושה פה המרגל הזה?" לחש לי דיין. לימים אכן נשפט ישראל בר בעוון ריגול למען ברית המועצות, אולם בעת ההיא טרם נחשד בריגול. סברתי שדיין מפריז בדבריו ותליתי זאת ביחסי האיבה ששרדו בין הרמטכ"ל וישראל בר מזה שנים.¹²

כאשר הגענו אל המטוס הצרפתי ולחצנו את ידיהם של שאל ומג'ן, אמר בן גוריון בנעימה של רוגז קל: "אם בדעתכם להציע לנו את ההצעה הבריטית, תהיה התועלת היחידה של נסיעתי לצרפת שאכיר את ראש הממשלה שלכם."¹³ עד מהרה המריא המטוס לדרכו, הבתים הלבנים של יישובי העולים המקיפים את שדה חצור מכל עבר, וחולות הזהב עליהם תוקם לימים העיר אשדוד, כבר נעלמו מן העין,

ואחר כך גראו רק כחול הים והשמים הפרושים מעל, עד שגם הם נעלמו בעלטת הלילה.

במטוס הותקן תא מיוחד עבור הנשיא, ועתה התרווח בו דוד בן גוריון. הוא עיין בכתבי פרופוקיוס, ההיסטוריון הביזנטי, שבהם מוזכרת ממלכה יהודית מימי קדם ששכנה באי יוטבת. בן גוריון סבר בטעות שזה האי טיראן במוצא מפרץ אילת לים סוף. למרות הערתו הצינית לשליחים הצרפתים היה לי ברור שהוא כבר מהרהר ברצינות על המלחמה ועל הצורך לפרוץ את המצור המצרי במצרי טיראן.

הטיסה מישראל לצרפת במטוסי הדתף של הימים ההם ארכה כ־12 שעות. בראשית הטיסה הוגשה ארוחה ממיטב המטבח הצרפתי, והחברים שוחחו על דא והא. עד מהרה נרדמו זה אחר זה, וניסו לאסוף כוחות לקראת המבחנים הבאים. כאשר התעוררנו עם שחר, כבר טסנו מעל מרכז צרפת והתקרבו במהירות לפריז, אבל התברר שהאזור כולו מכוסה בשמיכה עבה של עננים. במטוס עוד לא הותקנו מכשירי ניווט חדישים ולא היה אפשר לנחות בשדה התעופה המיועד. גם הדלק הלך ואזל, ונאלצנו לשוב על עקבותינו ולנחות בשדה תעופה צבאי ליד מרסיי שבדרום. מחמת הסודיות נאלצנו להישאר במטוס כל שעת התדלוק אף על פי שכובה מיוזג האוויר, והחום והמחנק היו קשים מנשוא. כאשר המראנו שוב צפונה, הכול נשמו לרווחה. באזור פריז העננים עדיין מכסים את פני הארץ והמטוס מוסיף לחוג. רק בשעה אחת אחרי הצהריים נמצא חור במרכז, והמטוס נחת בשדה התעופה הצבאי של וילקובלי (Villacoublay). בשדה ממתינים לנו יוסף נחמיאס ועמנואל נשרי וכן אבל תומא, המנהל הכללי של משרד התגנה הצרפתי, אדם קטן קומה ובעל בלורית שחורה ומקורזלת כמברשת שגראה מתפוצץ מרוב מרץ. בן גוריון ונחמיה ארגוב נסעו היישר אל הווילה שבה יתגוררו ובה תתכנס הוועידה. שאר החברים שוכנו במלון ריינולדס במרכזה של פריז לא הרחק משער הגיזחון. דין רושם שם את שמו בעיוות קל Mosh Day. בעל המלון מכיר את שמעון פרס זה מכבר, אינו שואל שאלות ואף לא מבקש דרכונים.

לאחר מנוחה קצרה אנו מצטרפים אל בן גוריון בסוור. הוועידה כונסה בוילה אלגנטית אך צנועה למדי ומוצנעת היטב בסמטה צדדית בצל עצים גבוהים ועבי צמרת שכבר עטו אודם. בסוור, פרבר הגנים של פריז שנודע בעולם כולו בשל מוצרי הפורצלן הייחודיים שלו, כבר הייתה השלכת בעיצומה, ורוח צוננת סיחררה את עלי השלכת שנשרו. זו הייתה הווילה הפרטית של משפחת בונייה דלה שפל. אבי

המשפחה היה אזרח צרפתי אמיר, ולא היו לו קשרים רשמיים כלשהם עם הממשל הצרפתי. קשרים הדוקים הרבה יותר, קשרי גורל ודם, קשרו אותו אל חבורת פעילי המחתרת הצרפתית שרבים מהם מילאו תפקידים בצמרת הממשל הצרפתי: בנו של בוגיה דלה שפל, סטודנט למתמטיקה, היה בן 18 כאשר המחתרת הצרפתית הטילה עליו לחסל את האדמירל דרלן. למרות שירותו הנאמן של האדמירל למשטרו של המרשל פטן, ביקשו האמריקאים להפקיד בידיו את מנהיגות צרפת המשתחררת, והתעלמו ממנהיגותו של שרל דה גול. הרצח בוצע באלג'יריה שבעת ההיא עוד שלטה בה ממשלת וישי, והצעיר הוצא להורג מיד.

הוויליה של בוגיה דלה שפל הייתה בלא ספק חבויה דיה ובטוחה, אך גם הייתה סמליות רבה בבחירה לכנס בה את הוועידה. כימי משבר סואץ הרבו מנהיגי צרפת, בוגרי המחתרת, להשוות את נאצר להיטלר ולמוסוליני. מפלתה של צרפת במלחמת העולם השנייה נצרכה בתודעתם, והם היו נחושים למנוע מפלה דומה. המנהיגים הצרפתים שהתכנסו בווייליה היו חברים במיני מפלגות, אולם איחדה אותם מורשת תנועת המרי. בבית של בוגיה דלה שפל היה אפשר לחוש בעליל את אלפי הגימנים המחברים בין האנשים האלה, שפועלם המשותף במחתרת קשר אותם בעבותות של אצילות המחייבת אותם לא לוותר הפעם.

באחת ההפסקות מן הדיונים אמר אבל תומא, אף הוא מוותיקי המחתרת, לבן גוריון: "ביום מן הימים תתפרסם ועידת סוור ברבים. זה תלוי בנו אם היא תתפרסם כוועידת ילטה או כוועידת מינכן." צילה של מינכן, הסיוט הנורא של צרפת בשל התבוסתנות של מנהיגיה במלחמת העולם השנייה, ריחף באוויר. בחדר האורחים של הוויליה שבו כונסו רוב מפגשי הוועידה, ניצבה פרוטומה גדולה מברונזה על מרכוב האח. זה היה קלסתר פניו של בוגיה דלה שפל, הסטודנט הצעיר. משני צדי הפסל היו פמוטים כבדים ובהם נרות כבויים, וזר ורדים יבשים הונח על כוננית לרגליו, כאילו הייתה זו מצבת זיכרון. בחדרו של הצעיר, שעתה שכן בו נחמיה ארגוב, היה אפשר לראות על לוח ירוק צמוד לקיר, נוסחות מתמטיות כתובות בגיר חורדיין וכמה מילים שכבר אי אפשר לקרוא, שרבוטים שרשם הבן בטרם יצא אל שליחותו האחרונה.

הפגישה הראשונה החלה בשעה ארבע ונועדה להיכרות ולכירור מוקדם בין הישראלים לצרפתים. היא התקיימה בחדר שפנה אל הגן ונראה כמו חממת צמחי נוי. חלונות זכוכית רחבים כיסו את רובו של הקיר החיצוני. בחדר שהיה צר בלאו הכי, הצטופפו

צמחים ממינים שונים: אורכידאות, קקטוסים, פילדנדרוס, כוליאות ושאר מיני צמחים סובטרופיים. לצד המשלחת הישראלית היו שם גם ראש ממשלת צרפת גי מולה, שר החוץ כריסטיאן פיגו ושר ההגנה מוריס בורג'ס מונורי. אליהם הצטרפו אבל תומא, גנרל שאל ולואי מנו'. החדר היה צר מלהכיל את כל המתכנסים אך הצפיפות הוסיפה מעין ממד של אינטימיות. בחדר לא היה כל שולחן, ואני נאלצתי לכתוב על ברכי.

את השיחה פתח בן גוריון והעלה לדיון את מה שכינה "תכנית פנטסטית" לארגון חרש של המזרח התיכון. "אם כבר יוצאים למלחמה ומשנים את המשטר במצרים רצוי להשיג יעדים הרבה יותר מרחיקי לכת ולארגן את האזור כולו מחדש", פתח בן גוריון, ופירט את שינויי הגבולות הבין-לאומיים שהוא מציע. אני זוכר היטב שחשתי מעט אי נחת, משום שדבריו של בן גוריון נראו לי מיושנים לחלוטין. הם תאמו יותר שיחות אימפריאליות מסוף מלחמת העולם הראשונה בנוגע לחלוקת האימפריה העות'מאנית. דבריו נראו לי לא במקומם בעידן שלאחר מלחמת העולם השנייה ובמציאות הבין-לאומית שנוצרה בהקמתו של האו"ם. גם היה ברור לחלוטין שדבריו לא יכלו לענות על הצרכים והתשוקות שהניעו את מנהיגי צרפת לזמן את המפגש הזה.

לימים התחוויר לי שגם בן גוריון לא השלה את עצמו ש"התכנית הפנטסטית" שלו תיושם. הוא ביקש רק להציג את תפיסתו העקרונית בדבר אופיה של הברית שהצרפתים מבקשים לכרות. אין ישראל מרוצה מכך שיהיה לה תפקיד משני של שרת או זרו של מבצע שאין היא שותפה לתכנונו ולביורור מטרותיו. אם מבקשים את שיתופה של ישראל במבצע מקיף כל כך, על כל הצדדים לדון ביחד ובאורח מכובד במטרות המבצע ובתוצאות הצפויות ממנו. הוא גם התרה מפני יציאה לפעולה בלא התייעצות מלאה עם הנשיא איזנהאור. "אתם נחפזים מדי לפתור את הבעיות המיידיות המטרדיות אתכם", הוא סיים את דבריו הפתיחה, "אולם בחפזה לא תוכלו לעשות זאת... רק לעתים רחוקות מאפשרים התנאים המדיניים קואליציה כה רבת עצמה. תהיה זו טעות לבזבז את כל המאמץ הזה על מטרות מוגבלות בלבד".

אולם שאלת העיתוי הטרידה את הצרפתים יותר מכול. לאחר כמה מילים של נימוסים ושבח על ראייתו רחבת האופקים של בן גוריון, הסביר ראש ממשלת צרפת שהזמן פועל בעניין זה נגד האינטרסים של המערב דווקא. גי מולה תכנן העיניים המימיות הנתונות במסגרת שחורה עבה של משקפי קרן היה מורה במקצועו. הוא הסביר בטון רך אך בנעימה דידקטית שנאצר מגדיל את כוחותיו מיום ליום, והסובייטים מחזקים את אחיזתם באזור. "אמריקה כדרכה בקודש", אמר מולה, "מבינה את המציאות רק כעבור שנתיים. אם נצליח לשכנע גם את וושינגטון לבסוף, זה

עלול להיות מאוחר מדי... רחיצת התכנית היום פירושה ביטולה הסופי מחר. אנחנו אידן נהג באומץ לב רב כאשר קיבל את תכניתו של הגנרל שאל, אבל מעמדו בפרלמנט ואפילו בתוך ממשלתו הולך ונחלש וספק אם יחזיק מעמד בנחישותו להילחם עוד זמן רב."

כדיסטיאן פינז, מחבר ספרי ילדים נעים הליכות, נראה חיזור ותשוב מואמץ הימים שעברו. ארשת של אצילות אינטלקטואלית אינה משה מפניו לרגע, ועתה הוא מצטרף לשיחה ומסביר מדוע לדעתו ההזדמנות שעליה דיבר בן גוריון תוחמץ ולא תחזור במהרה אם תידחה המתקפה: "הרוסים טרודים מעל לראשם באחוז בקיעים שנפרצו בעולמם בעקבות המרידות בורשה ובבודפשט. האמריקאים עסוקים בבחירות הממשמשות ובאות ומשתקות את כושר תגובתם. היענותה של בריטניה עלולה ללכת לאיבוד, ואילו ימי סוף אוקטובר הם הימים האחרונים לפני פרוץ סערות הסתיו בים התיכון... רק 'הסצנריו של שאל' הוא המוצא היחיד העשוי להביא לידי שיתוף פעולה של כל הגורמים הקיימים."

מוריס בורג'ס מונורי, נמוך קומה, כמעט גוף, נראה מתפקע מקוצר רוח. בצוות הצרפתי הוא הרוחק, המתנע ולוחץ, ודבריו מתגדגדים בין הפצרות לאיומים. בתור שר ההגנה הלאומית הוא גם האיש הממונה יותר מעמיתיו לגיס הגדול שגויס למבצע, ואצה לו הדרך לסיים את הפרשה, לשחרר את כוחות המילואים ולהחזיר את הגייסות למשימותיהם הרגילות, בעיקר לדיכוי המרד המתפשט באלג'יריה. "צרפת נמצאת כבר עכשיו בקצה גבול יכולתה מבחינת מאמץ הגיוס המלחמתי", הוא מסביר לבן גוריון, "אין לנו אורך נשימה שיחזיק את כל הכוח הזה בגיוס תקופה כה ארוכה. גם המורל בדיביויות המגויסות מעבר לחובת שירותן אינו גבוה ביותר. אם לא נפעיל את הכוחות לאלתר אנו עלולים להגיע לידי התמוטטות המשמעת... ייתכן שבעוד שלושה חודשים יהיו למצב המדיני יתרונות אחרים, אולם אז כבר תהיה צרפת מחוץ לעניין. צרפת לא תוכל לחכות עד אז. תחילת נובמבר, זה המועד האחרון."

נראה שדברי השרים הצרפתיים הרשימו את בן גוריון, והוא חוזר מהפלגות בדמיונו אל קרקע המציאות וחושף את מה שמטריד אותו מכול: "אם המלחמה תיעשה בשיתוף מלא, אנו מוכנים להתחיל בה כבר מחר. אנו מוכנים אפילו ליטול על עצמנו את עיקר המעמסה היבשתית... הבה נעשה יד אחת לשכנע את בריטניה. נתכנן תכנית של שיתוף מלא וניגש לביצועה בתחילת השבוע הבא." המרצע יצא מן השק. עתה ברור שלא יהיה מגוס מפגישה אישית בין בן גוריון לבכיר מהצד הבריטי.

בטרם יתפזרו המסובים, פנה משה דיין לבן גוריון בעברית וביקש שיוורשה לו להציע הצעה משלו העשויה לדעתו להיות מוצא מן המכוי הסתום. בן גוריון מאשר

לדין לומר את דבריו בלי שהוא מחויב להם. דיין מדבר אנגלית ומדגיש שהוא עומד לומר דברים על דעתו בלבד. הוא מציע שבשעת השי"ן תפתח ישראל במתקפה בסיני באמצעות פשיטה עמוקה שתביא את הכוחות הישראליים לנקודה סמוכה דיה לתעלת סואץ עד שיוכלו הבריטים והצרפתים לטעון שהשיט בתעלה נמצא בסכנה, ולפי "הסצנריו של שאל", יוכלו לתבוע מן הצרדים להסיג את כוחותיהם מאזור התעלה. אחרי יוממה תפתחנה בעלות הברית בהפצצת הבסיסים המצריים לפי התכנון המבצעי שלהן.

השינוי העיקרי שהציע דיין לחולל בתכנית של שאל, היה שבמקום שישראל תפתח במלחמה בהיקף מלא, בשלב הראשון ההתקפה תהיה מוגבלת, מעין פשיטה הדומה לפעולות התגמול של ישראל בשנתיים שעברו, אבל הפעם תהיה זו פשיטה עמוקה ונרחבת הרבה יותר, והחשוב מכול – ייראה שהיא מסכנת את השיט בתעלה. דיין אמנם ביקש לקצר את פער הזמנים בין ההתקפה של ישראל וראשית המעורבות הצבאית של בריטניה וצרפת, אולם לעומת בן גוריון שהתעקש כי השותפים יפתחו בפעילות צבאית בו בזמן, קיבל דיין ביסודו את העיקרון שישראל תחל במלחמה לבדה ותאפשר לבריטים לשחק את משחק האולטימטום.

בשלב הזה עוד לא היה ברור אם יאותו הבריטים לשינוי המוצע, ואף לא נודע אם בן גוריון יקבל את ההצעה. במבט לאחור נראה לי שעיקר מבוקשו של דיין כשהעלה את הצעתו, היה לשכך את חשדותיו וחרדותיו של בן גוריון. הוא הניח שהאו"ם והקהילה הבין-לאומית, שהיו רגילים לפשיטות מעין אלה, יניחו ביממה הראשונה ששוב אין זו אלא פעולה זמנית ומוגבלת, ולא ימהרו להגיב. כאשר יתחילו הבריטים והצרפתים להפציץ, תתברר טעותם, אך אז תיפול האחריות על ראשן של בריטניה וצרפת, וחזעם יופנה אליהן ולא אל ישראל.

נוסף על כך פשיטה מוגבלת תשאיר לישראל אפשרות לסגת, כשם שנהגה בסיום כל פעולות התגמול, אם הבריטים יבגדו ולא ימלאו את חלקם בתכנית או אם הסתבכות בין-לאומית תמנע את הגשמת התכנית במלואה. גם ייתכן שנאצר לא יפעיל את מלוא כוחותיו עד שיתברר אופייה המדויק של הפעולה הישראלית, ולא ישלח את המפציצים הסילוניים שלו אל ערי ישראל, דבר שכן גוריון חרד ממנו מאוד. דבריו של דיין, יותר משנועדו לאוזני הצרפתים, נועדו לסלול נתיבות ללבו של בן גוריון.

המושב הראשון הסתיים והכול התפזרו כהמתנה למושב הבא בהשתתפות הבריטים, שעמד להיפתח בארוחת ערב בשעה שבע. דיין ניצל את ההפסקה לפרט את כוונת דבריו לבן גוריון. כשבועיים קודם לכן, בעת ישיבת תכנון שכונסה בחדר המלחמה במטה הכללי, סימן דיין כמה מעברים בדרכים החוצות את חצי האי סיני

ממעבר למזרח, והציע להצניח בהם יחידות צנחנים קטנות כדי שיארבו למצרים וישבשו את נתיבי ההספקה והתגבורת שלהם, בשעה שתתקוף ישראל את מצרים. אחד המעברים האלה נקרא אז סדר אלחיטן וגורע לימים בשם מעבר המיתלה. המעבר היה מרוחק מן המערך המצרי העיקרי בצפון סיני ובקדמתה, ועד אז לא משך את תשומת הלב של המטה הכללי, אלא שעתה חשב דיין שזה המיקום המתאים ביותר לפשיטה המוצנחת שתתניע את הברית. המעבר היה קרוב למדי לתעלה אך רחוק דיו מן המערך המצרי, הצנחנים יוכלו להחזיק מעמד עד להפצצות של אנגליה וצרפת, ויקל לשלוף אותם משם אם יתעורר הצורך לסגת. בינתיים לא הגיב בן גוריון להצעה, ובין כה וכה התקרב מועד הישיבה הבאה.

מאחר שבפגישה השתתפו ראש ממשלת צרפת וראש ממשלת ישראל, הציעו המארחים שגם את בריטניה הגדולה ייצג ראש ממשלתה, סר אנתוני אידן. אולם בצהרי אותו היום הגיע מברק מלונדון, וזו לשונו: "השר מספר שתיים בקבינט יוצא מיד ויגיע לפריז בערב." עתה יש לברר מיהו "מספר שתיים" בעיני סר אנתוני. כריסטיאן פינז, שהכיר היטב את שר החוץ הבריטי ומן הסתם חשש מפשרנותו, הביע באוזני בן גוריון את התקווה שהנציג הבריטי לא יהיה סלווין לויד, "הוא עלול להרוג את כל העניין", אמר. הערפל שהכביר על נחיתת המשלחת הישראלית מוקדם יותר, עיכב גם את השליח הבריטי, אך כשהגיע לוויולה, התברר שחששו של פינז התממש. אל חדר האוכל, שבו המתינו לו הצרפתים והישראלים, נכנס סלווין לויד מלווה בדונלד לוגן, שהוצג כמזכירו האישי של לויד. פינז לחש באוזניו של בן גוריון, "התואר לא חשוב. זה נאמנו של אידן." לוגן היה עוזרו של סר אנתוני שנים רבות וכנראה נשלח להבטיח שלויד לא יחבל במשא ומתן.

כבר במבט ראשון נוכחו הישראלים לדעת שאין האיש לרוחם. שלא כמו החמימות והידידותיות שנהגו בהם הצרפתים, נראה לויד קר ומנוכר. ביומני רשמתי באותו ערב, "סלווין לויד הוא דיפלומט אנגלי טיפוסי. דיבורו צפצפני וספוג נימה בלתי נעימה של ציניות והומור יבש כחרס. מראה פניו כפני איש שסירחון תמידי תלוי לו מתחת לאפו, וההתנשאות הנורפת מכל ישותו שוללת ממנו את היכולת להתקרב אל בן שיחו ומשרה על השיחה אווירה קרה ופורמלית." דבריי אלה מראים בלי ספק כי בעת ההיא היה לי רושם טעון ומשוער. ההתרשמות שלי, אם אכן סרטטה מציאות, שיקפה ודאי את אי הנוחות הרבה שאחזה בשר הבריטי, כאשר נדרש לדרן בעסקה שסלד ממנה ולהיפגש פנים אל פנים עם ראש ממשלת ישראל, דבר שקיווה להימנע

ממנו בכל לבו.¹⁴ בזיכרונותיו משה דיין כותב, "אולי הוא בדרך כלל איש חברה נעים ומלבב. אם אמנם כן, הרי הפעם הצליח להסתיר זאת לחלוטין. לא יכולה להיות הופעה אנטגוניסטית יותר משלו. כל הילוכיו אמרו סלידה – סלידה מן המקום, מן החברה ומתוכן הרברים שנאלץ לעסוק בהם."¹⁵ מן הסתם גם לויד בעצמו הרגיש בסלידתם של הישראלים. הוא כתב בזיכרונותיו, "נראה שכן גוריון היה שרוי במצב רוח תוקפני ביותר. מדבריו עלה או השתמע שאין לישראלים כל סיבה לתת אמן בכל דבר שיאמר שר בריטי."¹⁶

דברי הפתיחה של השר הבריטי נשמעו למשלחת הישראלית מוזרים ביותר: "לרעתי אפשר להגיע בתוך שבוע ימים לידי פשרה בפרשת סואץ." זו הייתה אמירה מוזרה לפתוח בה פגישה שנועדה לתכנן מלחמה. להלן הוא מרגיש את התנאים הנוקשים ב"סצנריו של שאל" לפי תפיסתו, שרק אם יתמלאו מוכנה בריטניה לשתף פעולה: "ישראל חייבת לבצע בשעת ה"ש" התקפה בהיקף מלא (הוא השתמש בביטוי: a real act of war) ולהישאר לכדה במערכה 72 שעות. בריטניה וצרפת יציבו למצרים ולישראל אולטימטום שווה נוסח, שבדיעבד יצוין בו שפעולתה של ישראל היא מעשה של תוקפנות. בריטניה מוכנה לתת ערובות שלא תתערב לטובת ירדן אם זו תיכנס למלחמה ביוזמתה, אך מצהירה כי כוונתה להתערב לטובת ירדן אם ישראל תתקוף ראשונה, וחיא רבקה בעמדתה התומכת בכניסת הצבא העיראקי לירדן." אלה היו בריוק הסעיפים שהכעיסו כל כך את בן גוריון כאשר שמע בראשונה על הפרשנות של הבריטים ל"סצנריו". הדבר המעורר היחיד בדבריו של השר הבריטי היה הודאה מפורשת בשאיפת ממשלתו לחסל את שלטונו של נאצר במצרים. עתה התברר שבריטניה מוכנה להצטרף למערכה רק אם תוכל ליצור מראית עין כלפי העולם הערבי כאילו היא מופתעת מן ההתקפה הישראלית, ולהעמיד פנים שאין לה כל קשר למזימה.

אין זה פלא אפוא שתשובתו של בן גוריון הייתה נזעמת ושלילית בנעימתה. ביומני רשמתי את התרשמותי במילים האלה: "תווי פניו החיוורים של בן גוריון התחרדרו כרי הבעה קשה וסרבנית. הוא אינו עושה מאמץ להסתיר את כוון העמוק לגינוני הפוליטיקה של בריטניה הגדולה. הוא דובר בפסוקים קצרים וחטובים. תשובתו היא לא כאל"ף רבתי: ישראל אינה רוצה שיכריזו עליה כעל תוקפן ויגישו לה אולטימטום לפנות את אזור התעלה. ישראל לא תתחיל במלחמה עם מצרים לכדה. לא היום ולא בשלב מאוחר יותר. אם נותק, נתגונן. גם אם נאלץ לעמוד מול מצרים לבדנו יכול נוכל להם. נסבול אבירות כבודות, אבל ניצחוננו הסופי אינו מוטל בספק."¹⁷

בשלב הזה היה נראה שהקיץ הקץ על השיחות, ושוכ אין תקווה לגשר מעל

התהום הפעורה. אולם לאחר השיחה עם השרים הצרפתים אחרי הצהריים התברר לבן גוריון היטב עד כמה להוטים הם להתניע את המערכה לחיסולו של נאצר. בן גוריון ביקש לשמור את קשרי הידידות עם צרפת, ורצונו היה עז מכדי שיגיד לזעמו להחניקו. הוא בעצמו מעלה עתה את הרעיון שהעלה משה דיין בפניו שעה קלה קודם לכן: ישראל מוכנה לפתוח בפעולה נגד מצרים בקרבת התעלה, אולם זו תהיה פעולה מוגבלת. באותו הערב תבוא דרישה מממשלת בריטניה וצרפת לפינוי כל הכוחות המצריים לאורך התעלה. לישראל תופנה דרישה (appeal), לא אולטימטום, שלא להתקרב אל התעלה ממזרח. מאחר שישראל לא התכוונה להגיע לתעלה כלל, לא תהיה לדרישה הזו כל חשיבות מעשית. אם לא יעמדו המצרים בדרישה, יחלו בעלות הברית להפציץ את בסיסי המצרים למחרת יום ה"ע" בבוקר.

נראה שלויד לא הבין כראוי את השינוי שהציע בן גוריון, והוא דבק בעמדתו: רק התקפה מלאה תסכון, פעולת תגמול לא תספיק. גם הקטנת פער הזמן בין שעת ה"ש" של ישראל ובין ההתערבות של אנגליה וצרפת לא תאפשר ל"עלילה" להתפתח בקצב סביר ואמין. ייתכן שאפשר לקצר את לוח הזמנים ולהתערב כעבור 36 שעות, לא פחות, אך הוא אינו מוסמך לסכם את הדבר, ועליו לדון בו שוב בקבינט. לויד גם סירב לקבל את ההצעה של פינוי שחיל האוויר הצרפתי יורשה להגן על שמי ישראל בימים הראשונים למערכה מבסיסים בקפריסין ובישראל. "כל העולם יבין שהייתה כאן קנוניה בין אנגליה, צרפת וישראל, ואנגליה שוב תיראה כעניי העולם כתוקפן". עם זאת בריטניה מוכנה להעלים עין ממספר המיסטרים שישראל תפעיל מבסיסה. הוא רמז לכך שבריטניה תעלים עין אם טייסים צרפתים יפעלו מבסיסים בישראל תחת דגל ישראל. בדיועבר נראים דבריו אלה של סלווין לויד כשיא של תמימות, משום שמיד לאחר שהוצב האולטימטום, למחרת הצניחה של הצנחנים ליד מצבת פרקר, לאיש בקהילה הבין-לאומית לא היה ספק שנקמה קנוניה, והאשימו את בריטניה בשותפות מלאה בתוקפנות נגד מצרים.

בשעת ערב מאוחרת מגיעות השיחות בסוור למבוי סתום. גם הצרפתים הבינו שהסיכוי היחיד שהברית תצא לפועל היא שהבריטים יסכימו לתכנית החדשה שהעלה דיין, ויוותרו על נוסח הדרישה לישראל שמוקיע אותה ואת תוקפנותה. סלווין לויד רשם את פרטי ההצעה בפנקסו. הוא יצא ללונדון, ידווח לקבינט למחרת בבוקר ויודיע על החלטתם אחרי כן. כריסטיאן פינו שמן הסתם הבחין בליקוי הבנתו של השר הבריטי, חשש שלויד יסתום את הגולל על כל התכנית, משום שיעוות בדיווחו לקבינט את הדברים שנאמרו בסוור. ניסיונו המר עם לויד לימד אותו לא לסמוך עליו. פינו מחליט לצאת ללונדון כדי להסביר את העניין ישירות לסר אנתוני אידן. לימים, כאשר פתחו החוקרים את הפרוטוקולים של דיוני הקבינט הבריטי, אכן

התברר שבעקבות דיווחו של לויד לפני שהגיע פיגו ללונדון, נרשם בהם: "משיחות סודיות שהתקיימו בפריז עם נציגי ממשלת ישראל, נראה עכשיו שהישראלים לא יפתחו לברם במתקפה כוללת נגד מצרים." זוהי בדיוק השגיאה שביקש פיגו לתקן. הוא מסביר לאידן שכן גוריון שינה את עמדתו השלילית ועתה הוא מוכן להתחיל לבדו את המערכה נגד מצרים בפעולה שתיראה כמלחמה של ממש. אידן מקבל מקצת התיקונים הגדרשים ומנסה בלשונו את ההוראות לשליחים הבריטים שישובו למחרת לסווד כדי לסכם את התכנית. ואכן ברישומי הקבינט שהתכנס למחרת בבוקר, עוד בטרם התקיימה הפגישה הסופית של ועידת סווד נכתב: "נראה עכשיו שהישראלים מאיצים בכל זאת את הכנותיהם הצבאיות במטרה לתקוף את מצרים." בין שתי הישיבות הללו לא היה כל משא ומתן בין ישראל ובריטניה. הסיבה לשינוי בנוסח הייתה דברי פיגו לאידן בנוגע לעמדתה של ישראל, הם שאיפשרו את המשך הוועידה ואת סיכומה החיובי. אך כל נקדים את המאוחר.¹⁸

23 באוקטובר עבר בסווד במעין בועה. היה ברור שביום הזה הכדור עובר ללונדון. בסווד לא היו כל דיונים רשמיים, רק כמה שיחות אקראיות. הצרפתים ראו שכן גוריון עוד לא שלם עם התפנית, והוא מתלבט בינו לבין עצמו, ובמשך היום התאמצו שוב לרכך את התנגדותו. הגנרל שאל ביקש להיפגש שוב עם דיין וצוותו כדי ללבן את פרטי ההצעות החדשות. הפגישה כונסה בביתו של לואי מנז'ן בכיכר סווד-בבילון בלב פריז.

מנז'ן, יועצו המדיני של בורג'ס מונורי, היה בנו של הגנרל שזכה בתואר המפוקפק "הקצב מוורדן" משום שהיה שותף לריכוזי האכזרי והעקוב מרם של מרד החיילים הצרפתים בחזית וורדן במלחמת העולם הראשונה. מאחורי השולחן הכבד שאליו נסבו המתדיינים, ניצבה ויטרינה גדולה שבה הוצגו לראווה כל עיטורי ההצטיינות הרבים של הגנרל ותמונות מימי שירותו הממושך בצבא הצרפתי. "עוד אחת משעותיה האפלות של צרפת", רשמתי ביומן, "מהן מנסים עתה יורשי המורשה הזו לחלץ את עצמם." בשעה שהסכנו לשולחן, נשמעה דפיקה בדלת והכול נחרדו. מנז'ן מיהר לסגור את הדלת ויצא לאכסדרה. כאשר חזר ואמר שהעוזרת הייתה זו שדפקה בדלת, פרצו הכול בצחוק, ומישהו העיר, "זה היה כמו בימי המחתרת."

גנרל שאל ידע היטב שכן גוריון חרד מפני הפצצות המצרים על ריכוזי האוכלוסייה בישראל וניסה את כוחו בעוד תרגיל: הוא הציע לדיין שזמן קצר לפני שעת ה-"ש"

תבוסה כחשאי הפצצה מצרית על באר שבע. ישראל תודיע שהתקפתה בסיני היא תגובה לתוקפנות המצרית הזאת. מהלך זה, הוא אמר, יאפשר לבריטים להסכים לקיצור לוח הזמנים. דיין פוסל את ההצעה מיניה וביה: "התכנית מצוינת כתיאור תהליך שהיינו שמחים לו היה מתגשם במציאות. אבל את המציאות אי אפשר לבייס. לישראל אין כל בעיה של עילה, ואין היא זקוקה ל'הפצצה' כדי להכריז מלחמה. העילות פזורות לאורך קו הגבול המצרי כמו החול." ישראל מוכנה להצניח את צנחניה ליד התעלה בלי שום עילה נוספת על אלה. אולם הקושי העיקרי של ה"סצנריו" לא נפתר. "איזו מין שותפות היא זו שבה שותף אחד משחק את הצדיק בעוד אחר נדרש לשחק את הרשע?" שאל דיין.

למרות ביקורתו של דיין מעלה שאל אחרי כן את ההצעה גם בפני בן גוריון, וזוכה מפיו לקיתון של רותחין ולדרשה מדינית מוסרית צדקנית: "אני יודע יפה שתשובתי להצעתו של הגנרל שאל עלולה להיות בלתי רציונאלית וייתכן אפילו שתיראה נאיבית, אולם יש דברים שאיני מסוגל לעשותם... לפחות דבר אחד חוששני שלא אוכל לעשות בשום אופן – לשקר את העולם. יש דברים שרבים מאנשינו יהיו מוכנים לעשות ואני בתוכם, הם יהיו מוכנים לתת את חייהם ואת כל אשר להם, אבל לשקר לעולם כולו כדי לעשות את העניין יותר קל ויותר נוח לאנגליה – או לא! לזאת אין אנו מסוגלים!" יותר משכיוון בן גוריון את דבריו להצעתו של הגנרל הצרפתי השמיע באוזני שאל את טינתו העמוקה לבריטים: "אין אני יכול להבין מדוע אין הם מוכנים לפעול פשוט כמו שאנו ואתם הצרפתים מוכנים לפעול. אם עלי לבחון את כל העניין מנקודת ראותה של ישראל בלבד הרי שלא נהיה מעוניינים לפעול, לא בשבוע הזה אף לא בשבוע הבא. אם לפעול לפי האינטרס הפרטי שלנו שומה עלינו לרחות את הפעולה בשלב זה. הקרמלה עשויה לבוא רק בעקבות ראיית האינטרס המשותף של שלושת השותפים. אם אנו מוכנים לעשות משהו כרגע, זה רק משום שאנו רוצים לפעול יחד אתכם."

התרשמתי שדבריו של בן גוריון שיקפו את לבטיו הקשים באותו היום. הכרעה עמדה ליפול בלונדון, אבל גם בוויילה בוגיה דלה שפל עוד נדרש בן גוריון להכריע בלבו. אחרי כל הפרטים והתרגילים היה ברור שניצבת בפניו השאלה היסודית אם לצאת למלחמה. עמדתה הנוקשה של בריטניה פטרה עד כה את בן גוריון מהכרעה בשאלה זו, אך משהסתמנה באופק האפשרות שממשלת בריטניה תקבל מקצת תביעותיה של ישראל, שוב לא היה מנוס מן ההכרעה העקרונית.

עקבתי בשקיקה רבה אחר כל מילה שאמר ראש הממשלה ביום ההוא, ובערב רשמתי ביומני: "בהגיע שעתה הכבדה של ההכרעה אפשר היה לראות בעליל מה נורא המאבק הנפשי המתחולל בלבו של האיש אשר בסופו של דבר חייב להכריע

הכרעה אישית, הכרעה של אדם בודד, החכם מרבים אחרים לראות את הנולד ולהבין את כובר האחריות ואת משמעותם של הסיכון מחד ושל ההזדמנות ההיסטורית מאידך. הכרעה שלעולם לא יעלה על דעתו להטיל את האחריות לה על מישהו אחר וזולתו. "הדברים משקפים בלא ספק את הערצתו של קצין צעיר לראש הממשלה, אך שיקפו גם את הציפייה הדרוכה שאחזה בחברי המשלחת הישראלית כל היום.

במשך כל אותו היום נקלעה ממשלת צרפת למשבר פרלמנטרי שנגע גם לעניין שבו עסקו בוויולה המרוחקת פחות מקילומטר אחד מארמון בורבון, בית הנבחרים הצרפתי. ימים מעטים לפני ההתכנסות בסוור יירט הצי הצרפתי מול חופי אלג'יריה ספינה מצרית חמושה בכלי נשק שהיו מיועדים למורדים המוסלמים. היה נקל להבחין בטביעת אצבעותיו של המודיעין המצרי. התקרית הסעירה את דעת הקהל בצרפת, ובבית הנבחרים עלתה תביעה לפעול בנחרצות נגד התערבות מצרים בענייני אלג'יריה, שבעיני הצרפתים הייתה מחוץ ממחוזות המטרופולין. בית הנבחרים כונס לשיבת חירום שבה נדונו גם הצעות אי אמון בממשלה. כל השרים וראש הממשלה רותקו שעות רבות לדיון הזה.

בשעה שהנבחרים דנים בשאלה, התרחש עוד מאורע מסעיר: בערב הקודם יירט חיל האוויר הצרפתי מטוס נוסעים מרוקאי שטס מקהיר לקזבלנקה, וחמישה מנוסעיו נעצרו לפני שהמטוס הורשה להמשיך בדרכו. היו אלה ראשי המורדים ובראשם אחמד בן בלה, מייסד ה־FLN ויושב ראשו. ה־FLN, הזרוע המדינית של המרד, נוסדה בקהיר שנתיים קודם לכן. יירט המטוס היה מעשה מובהק של פיראטיות אווירית, אך דעת הקהל בצרפת קיבלה זאת באהדה ובהתרגשות רבה. הקבינט הצרפתי כונס בדחיפות לדון כיצד לנהוג בעצירים. אפשר לנחש שהתקריות האלה הוסיפו דלק לתשוקתם הלוהטת של השרים הצרפתים לחסל את נאצר ולהגשים את הברית למלחמה נגדו בלא דיחוי.

בין דיונים בבית הנבחרים לדיוני הקבינט סערו יחד שר החוץ, שר ההגנה וכן גוריון ארוחת צהרים בוויולה. בן גוריון לא יצא מן הבית כל ימי הוועידה משום שרעמתו הלבנה בלטה מכדי שנסתכן בשבירת החשאיות. בארוחה לא חלה כל התפתחות בתכנית משום שפינו עמד לצאת ללונדון וטרם נודעה תגובתה של בריטניה להתפתחויות אמש, אך עתה ניכר שבן גוריון אימץ את הצעתו של דיין במלואה. הוא חזר והסביר שמצד ישראל עיתוי המלחמה הוא גרוע מאחר שצה"ל נמצא בעיצומה של התארגנות חדשה. אף על פי כן ישראל מוכנה להתחשב בצרכים של

צרפת ובריטניה ולהתקיף במועד המבוקש, אך הוא מצפה משותפותיה להתחשב גם בצרכים שלה ולהיות רגישות לדרישותיה.

פינו הבין היטב שחששותיו של בן גוריון מבגידה של בריטניה טרם פגו, והוא מבקש להדגיש כי הצרפתים בטוחים שכריטניה תעמוד בהתחייבויותיה. הוא מספר לפי תומו ששעה קלה קודם לכן נפגשו הוא וג'י מולה עם רנה קוטי, נשיא הרפובליקה, כדי לדווח לו על ההתפתחויות וקיבלו רשות מן הנשיא למסור לבן גוריון מסר אישי: הנשיא משוכנע לחלוטין שאנתוני אירן נחוש בדעתו להגשים את התכנית ולתקוף את מצרים, וצרפת רשאית לערוב לו. פינו הדגיש שדבר הפגישה עם הנשיא חייב להישמר בסוד, משום שלפי החוקה הצרפתית, אין לערב את הנשיא בנושאים כאלה.

דברי בורג'ס מונורי היו ישירים יותר ועדינים פחות. הוא העיר שעצם נוכחותם של טייסים צרפתים על אדמת ישראל תוסיף ערובה מדינית מוצקה ותמזער את הסכנה הנשקפת לערי המדינה. כמי שבנה את הקרבה והידידות עם ישראל, הוסיף בסוף דבריו הפצרה נרגשת שחבוי בה מעין איום מרומז: "במשך החודשים האחרונים שבהם קיימתי מגע עם ישראל, אמרתי לכם אך ורק את האמת, תוכלו אפוא לקחת את דברי במלוא הכנות. איני חושב שבעתיד הנראה לעין תהיה לצרפת עוד הזדמנות לפעולה משותפת, אם לא תיערך פעולה כזו עכשיו... עלי להדגיש אמנם ולהבטיחכם, שגם בעתיד לא תחדל צרפת מלסייע לכם במלוא יכולתה, אך ספק אם נוכל אז לעזור לכם, כפי שיש בדעתנו לעשות זאת עכשיו, כלומר על ידי הפעולה המשותפת שאנו מציעים היום." בלבי חשבתי שדבריו של השר יצרו לחץ מיותר, משום שלא היה ספק שבן גוריון כבר הבין היטב שעמיתיו הצרפתים להוטים ליישם את התכנית, ושקשריה של ישראל עם צרפת בעתיד מותנים בהיענותה ללהיטות זו. אין ספק שדבריו של בורג'ס מונורי, שהישראלים ראו בו ירידם הטוב ביותר בפריז, נקלטו היטב.¹⁹

לפני שיצא ללונדון, הסתגר פינו עם ריין בחדר צדדי. ברשותו של בן גוריון מכתוב ריין לפינו את פרטי הצעתה של ישראל. ריין מבחיר שעוד לא קיבל את הסכמתו של בן גוריון להתחייב בשמה של ישראל, אך הוא יתווה לפינו את התנאים שלדעתו אפשר לדון עליהם, אם הבריטים יסכימו להתחיל את ההפצצות 36 שעות לאחר תחילת הפעולה הישראלית. ואלה הם התנאים:

1. ישראל לא תפתח בשעת ה"ש" במלחמה בהיקף מלא, אך היא מוכנה לבצע פעולה שתיראה כסיכון ממשי לתעלת סואץ וכ"פעולת מלחמה ממשית" (a real act of war).

2. במקום "אולטימטום" יפנו צרפת ובריטניה אל הצדדים הלוחמים "קריאה". נוסח ה"קריאה" שיופנה לישראל יהיה שונה מן הנוסח שיופנה למצרים, ויימנע מהגדרת ישראל כתוקפן.
3. בריטניה וצרפת יתחילו בפעולותיהן הצבאיות 36 שעות אחרי שתתחיל הפעולה של ישראל.
4. ב"קריאה" שתופנה למצרים, תהיה תביעה להפסיק את פעולות האיבה שלה נגד ישראל.
5. ישראל תיענה ל"קריאה" להפסקת אש רק אם מצרים תיענה לה.
6. בזמן ההמתנה להתערבות של אנגליה וצרפת יוצבו שתי טייסות קרב של צרפת בבסיסים בישראל. טייסים צרפתים יאיישו את מטוסי המיסטר שישראל קיבלה וטרם השלימה את אימוני הטייסים שלה בהפעלתם. נוסף על אלה יעגנו שתי אניות מלחמה של צרפת מול חופי ישראל כדי לתגבר את ההגנה על עריה.
7. בריטניה מתחייבת להימנע מלהושיט עזרה לירדן או לעיראק אם מי מהן תתקוף את ישראל. ישראל מצדה מתחייבת לא לזוז מתקפה נגד ירדן.
8. ישראל מודיעה על כוונתה לספח לאחר המלחמה את השטח שממזרח לקו המחבר את אל עריש עם שרם א-שיח'. צרפת ובריטניה מקבלות על עצמן לתמוך בתכנית זו של ישראל או למצער לא להתנגד לה.

מצויד במסמך שבן גוריון טרם אישר, יוצא פינו ללונדון. אידן מוסיף למסמך כמה תיקונים משניים, אך מסמך זה הוא הבסיס להסכם שיחתם למחרת היום. הארוחות הכבדות והיין הטוב שהצרפתים הגישו לנו בארוחות אלה, נתנו את אותותיהם. בן גוריון נח בחדרו, וגם אני התנמנמתי על הספה בחדר האורחים מול הפרוטומה של בוגיה דלה שפל הצעיר. כאשר התעוררתי, בן גוריון עוד לא ירד מחדרו, וגם משה דיין עוד נימנם בחדר של נחמיה ארגוב. ישיבת הצוות הישראלי זומנה לשעה חמש, ונשארה לי כשעה באפס מעשה. במשך הוועידה לא הרשיתי לעצמי להחמיץ אפילו דקה מהדיונים. הרגשתי חובה מוחלטת לרשום כל מילה שנאמרה בדיון רשמי או בדרך אגב. עתה ניצלתי את בין הזמנים ויצאתי לשוטט בסביבה. השלכת עמדה בעיצומה, ורוב גני הפרוור נצבעו באדום ובצהוב עזים. הגשם שיורד במשך רובו של היום פסק והכול היה רחוף והבריק בשמש הזוהרת. בפינת הרחוב עמד אפריקאי תמיר ומכר ערמונים קלויים. גם זה סימן שהסתיו כבר הגיע. זללתי להנאתי צרור מהם. במרכז השכונה לא הרחק מן הגשר מעל הסייגה המחבר אותה ללב פריז, הייתה כיכר נאה, ומכל עבריה חנויות פאר. הרגשתי "חוץ לארץ" פעמה בי בכל עוזה. ישראל של הימים ההם עוד ליקקה את פצעי הצנע,

ועדיין הייתה מדינה ענייה. כאן נשקפו מחלונות הראווה כל מנעמי הבורגנות הצרפתית ועיני לא שבעו מראות. לצערי, היה הזמן קצר, והספקתי רק עוד להציץ על הסיינה היפה מעל לגשר ולראות את ספינות המשא העמוסות עוברות מתחתי ושקועות במים כמעט עד שפתן.

המאורע החשוב ביותר באותו היום אירע בהתייעצות הפנימית של בן גוריון עם המשלחת הישראלית דווקא, לאחר שקם ממנוחתו. עתה היה משה דיין מסוגל לפרט את רעיונותיו: ביום ה"ע" עם אור אחרון תוצנח יחידת צנחנים ליד מעבר סדר אלח'טן המרוחק כ-40 קילומטרים מהעיר פורט סואץ שבקצה הדרומי של התעלה. המעבר אינו מוחזק בידי כוחות מצריים, והוא מרוחק קילומטרים רבים מהמערך המצרי שבצפון חצי האי ובקדמתו. אפשר להניח שיעברו שעות רבות עד שהמצרים יבינו מה קורה ויוכלו להעביר כוחות לגזרה בשעת ה"ש". בינתיים תפרוץ חטיבת הצנחנים עם שני גדודיה בליווי שריון קל ותותחים את הגבול הבין-לאומי בכונתילה, ואלה ישתלטו על עמדות המצרים בנח'ל ובתמר כדי לחבור מוקדם ככל האפשר לגדוד שצנח. חבירה זו תאפשר לצנחנים להישאר בעמדות שכבשו עד שכעבור 36 שעות יתחילו בעלות הברית להפציץ. אם תקרה תקלה או שהבריטים יבגדו, יוכלו הצנחנים לסגת אל גבול ישראל. כ-36 השעות הראשונות ימתינו כל שאר כוחות צה"ל על קו ההתחלה באפס מעשה, ויתאמצו למנוע את התפשטות הקרבות. לא תיעשה כל פעולה שאינה הכרחית או שאינה דרושה להבטחת הכוח המוצנח וחילוץו אם יידרש הדבר בלבד.²⁰ גם חיל האוויר הישראלי לא יבצע כל פעולת תקיפה לבד מחיפוי על הכוח המוצנח. מטרת מצריות לא יופצצו אלא אם יפציצו המצרים מטרת בתחום ישראל. 36 שעות אחרי שעת ה"ש" בלבד, כלומר ביום הקרבות השלישי עם שחר לאחר שההפצצות של אנגליה וצרפת כבר יהיו בעיצומן, יצאו שאר חטיבות צה"ל לבצע את משימותיהן כדי להשלים את כיבוש חצי האי.

דיין גם חיווה את דעתו שהתכנית עשויה לעמוד בדרישת הבריטים שישראל תבצע בתחילת הקרבות "a real act of war endangering the Suez canal". איש לא יוכל לטעון שהצנחת גדוד צנחנים וחדירת טור חטיבתי ממונע לעומק של 200 קילומטרים בטריטוריה המצרית אינם "פעולת מלחמה ממש". במפות שבהם משתמשים מדינאים וקנה המידה שלהן גדול מאלה של הצבא, תיראה הצניחה כמרחק 40 קילומטרים סמוכה מאוד לתעלה. עם זאת מקנה התכנית הזאת לישראל יתרונות

חשובים: אם תהיה הסתבכות בין-לאומית שתמנע את השלמת ה"סצנריו", תוכל ישראל להשיג את כוחותיה ולהציג את הפעולה כאילו לא הייתה זו אלא עוד פעולת תגמול, אם כי מורחבת ועמוקה יותר.²¹ העולם כבר התרגל לפעולות התגמול של ישראל, ועד שהאז"ם וארצות הברית או ברית המועצות יבחינו כמתרחש, יתפשטו להבות הסכסוך, ופעולותיהן של בריטניה וצרפת יטילו צל על פעולותיו של צה"ל. ביום הקריטי שבו יעמוד צה"ל במערכה לברו, יופחתו האבדות למינימום. קביעת יעד ההצנחה לאחד מהמקומות הנידחים ביותר בסיני והגבלת הפעולות לגזרה צרה משאירות תקווה שער שהמטה הכללי המצרי יבהיר לעצמו מה קרה, הוא יהסס להגיב בכל כוחו. כאשר יופעל צה"ל במלוא העצמה להגשים את מטרות המלחמה של ישראל, הוא עתיד לפעול כתנאים הטובים ביותר שכל צבא מקווה להם: השמים יהיו נקיים ממטוסי אויב, וכוחות היבשה של האויב יהיו מרותקים לאזור התעלה מול האיום של אנגליה וצרפת.

היה ברור שדין להוט מאוד להשיג את הסכמתו של בן גוריון לתכניתו אך "הזקן" עוד נראה מהסס. הוא גילם עתה את פרקליטו של השטן והעלה שורה ארוכה של סיכונים ומכשולים שההרפתקה הזו טומנת לישראל. הוא מעלה באוזני החבורה את הגורמים בקשיים האפשריים: "הכוח שישלח לתעלה עלול להישמד ואיני יודע איך נוכל להגן עליו מן האוויר במשך כל הלילה." זיכרון ההסתבכות בפעולת קלקיליה פחות משבועיים לפני כן, מעיק עליו: "בקלקיליה היה זה כפסע בינינו ובין השמדתה של החסימה כולה והיה זה נס שארבעים הבחורים הצעירים הללו חזרו בריאים ושלמים. אם נשתמש כלילה הראשון במטוסים לשם הצנחת הכוחות הקדמיים, לא יוכלו המצרים שלא לראות בכך פעולה מלחמתית ואז לא יתמהמהו ויאחזו בכל האמצעים שברשותם. או אז תתעורר לא רק בעיית החיילים בשדה הקרב, אלא גם בעיית אבותיהם ואמהותיהם בערים שבעורף."²² עתה שוב אין בן גוריון יכול להסתיר את נפתוליו הקשים. פניו, ידיו, נעימת דיבורו מסגירים את ייסורי לבטיו. עם זאת לפי שעה הוא מאשר את הניסוחים שדין הכתיב לפינו לפני שעה קלה אבל מילתו האחרונה טרם נאמרה.

אין ספק שתכניתו של דין היא זו שבסופו של דבר סייעה לכן גוריון להתגבר על חששותיו ואיפשרה את חתימת הסכם סוור. ברור גם שמעורבותו ופעילותו של דין בסוור עיצבו את עיקר התקדמות הדיונים. עם זאת תהיה זו טעות להניח שהיה בזה משום גרירתו של "הזקן" באף. בשום רגע בוועידה לא איבד בן גוריון את השליטה המלאה על מה שהתרחש, ואף משה דין לא חרג מתחום תפקידו. הוא הציע למנהיג הקובע מיני חלופות מבצעיות, אבל לבן גוריון בלבד היה הכוח לאשר או לדחות. דין גם לא ניסה להאיץ בבן גוריון לנהוג כך או כך ולשרדלו לטובת

אפשרות מסוימת או לערער על חששותיו ופחדיו, אף על פי שירע היטב שלמקצתם אין כל שחר. כך, למשל, דיין לא ניסה להסביר ל"זקן" שהסיכון שמא מטוסי המצרים יגרמו נזקים כבדים לאוכלוסייה האזרחית בערי ישראל הוא קטן ביותר. יתר על כן ביסודו של דבר ביקש בן גוריון בכל לבו להכות בנאצר ואף השתוקק לרצות את מבוקשם של הצרפתים לעשות זאת בעיתוי הדרוש להם. דיין היה האיש שאיפשר לו להגיע למסקנה הזאת, לא מי שגרר אותו למלחמה.²³

לפנות ערב בא גי מולה, שהשתחרר מטרדות המשבר, ואתו שאר החבורה הצרפתית, אך בן גוריון לא הוסיף לדבר על המכצע. הם החליפו דברים על ספרות, על פילוסופיה ועל היסטוריה. מולה סיפר על יהודי אלזס ועל קרל הגדול. בן גוריון אינו מרחיק לכת. הוא מספר על תולדות חצי האי סיני ועל מעיינות הנפט שנתגלו שם לא מכבר. עד מהרה עוזבים מולה וחבורתו את בן גוריון לנפשו וללבטיו. בשלב זה לא נשאר מה לעשות. הלילה ייוודע אם הבריטים מוכנים לשחק לפי התנאים של ישראל. עם בוקר תיוודע גם החלטתו הסופית של בן גוריון. כדי להתברר קמעה הוחלט לצאת לבלות אצל "אווה החדשה" (Nouvelle Eve), מהקברטים המהוללים של פריז. ארתור בן נתן ניאות להחליף את נחמיה ארגוב במשמרתו ליד בן גוריון בוילה, וסגן אלוף פול קירר, נספח חיל האוויר בפריז, נתבקש להוציא את הד"ר פדה לבילוי מכובד בעיר. אף על פי שפדה לא היה מבוגר בהרבה ממשה דיין, הוא נראה לנו כפרופסור מיושב שההתערטלויות בקברטים אינן מעניינו. אמרתי לקירר שיוציא את פדה לקולנוע "או למשהו כזה", וישכב אותו לישון מוקדם. דיין, פרס, ארגוב ואנוכי יצאנו להזין עינינו בנערות הערומות. התיישבנו באחד מתאי המכובדים. סעדנו את לבנו במטעמים ובשמפניה, אך האווירה הכבירה עלינו. הספקות הרבים שהעלה בן גוריון בפגישת הצוות הישראלי אחרי הצהריים ותגובתו הצוננת לתכניתו של דיין בישרו רעות. דומה היה שהוא מחפש לעצמו 1,000 נימוקים, סכנות וחזרות כדי להצדיק את נטיית לבו לא להיענות להצעה. כל השיקולים שהעלה עד כה, היו מן הסוג המרחיק דעתו של אדם מן ההחלטה החיובית.

בהפסקה, בין ערומות לערומות, ניגשתי אל רצפת הריקודים והבטתי בקהל. לפתע ניגשה אלי בלונדינית גבוהה קומה ויפהפייה והציעה לי לרקוד עמה. היא הייתה מארחת מקצועית, ואני לא הייתי רגיל בכגון אלה, ובין כה וכה לא רציתי להתרחק מהחבורה. סירבתי באדיבות, אך המשכתי לשוחח עמה מעט. היא סטורנטית מהלסינקי ובאה לפריז לחסוך מעט כסף להמשך הלימודים.

"ומאין אתה?" שאלה.

"מישראל", השיבותי.

"אהה! אתה יהודי, לא כן?" שאלה.

נבוכותי לרגע קט והשבתי: "לא, כלומר כן, בטח."

התעשתתי מהר, אך לבושותי נלכדתי לרגע בקורי דעה קדומה אנטישמית. לשנייה קצרה אחת התביישתי שנערה מקסימה זו תחשוב שאני יהודי. כלילה, לפני שנרדמתי, הירהרתי עד כמה הפנימו צעירים ישראלים בני דורי את מושגי שלילת הגולה ויהדות הגולה. הבטחתי לעצמי שלי זה לא יקרה שוב.

כאשר חזרתי אל החבורה, התברר למגינת לבי שהם החליטו לא להמשיך שם את הערב ולחזור למלון בהקדם. ידעתי שבעודם מכינים בנערות המפוזות על הבמה, דעתם נתונה למורם ומנהיגם השוכב על ערשו בוילה המוצנעת בסוור, מתחבט לברו, ואין איש עימו, וגורל המערכה שכה רצו לממש, נתון בידיו. הצטערתי. ניחוחה של פריז נעם לי, אך לא העזתי לפרוש לדרכי ושכבתי לישון בשעה מוקדמת למדי. כאשר נפגשנו למחרת בבוקר עם הו"ר פרה בארוחת הבוקר, התברר שהרוקטור המכובד והמיושב כילה עם פול לילה פריזאי גדוש. הם לא הלכו לקולנוע אלא ביקרו בשני מועדוני לילה ובקברט אחד וסיימו את הבילוי בארוחת חצות מסורתית במסעדה המפורסמת *Pieds de Couchon* בשוק הסיטונאי שאז עוד שכן במרכז פריז.

יומה השלישי והאחרון של הוועידה היה אחד מאותם ימי חסד שפריו מעניקה לבאיה ביד כה נדיבה ואצילית. האוויר כבר היה צונן למדי, אך השמים היו בהירים ובלא רבב. השדרות והסמטאות היו רחוצות מהגשם הסתווי שירד בשעות הבוקר המוקדמות. רוח שוכבה סיחררה את עלי השלכת כבמחול, והעצים החלו להתערטל ולעטות את מדי החורף שלהם. בסוור היו האמהות רוכסות את מעילי הילדים בדרכם לבית הספר.

בשעת בוקר מאוחרת מכנס בן גוריון את החבורה הישראלית בחממת הצמחים שבה נפגשנו עם הצרפתים בראשונה לפני יומיים. הצרפתים טרם הגיעו, ופינו עוד לא שב משליחותנו. בן גוריון נראה כמי שקם ממחלה קשה. ניכר שעבר עליו ליל שימורים מייגע. הוא שלף מחזייתו דף נייר שבו רשם במשך הלילה את כל השאלות שהציקו לו בשעת לבטיו, אלא שעתה היה נראה, לפי נעימת שאלותיו, שהחלטה גמלה בלבו. אם פינו יחזור עם הסכמה מצד הבריטים, תמלא ישראל את חלקה. הוא נראה עתה תשוש אך נחוש.

על הנייר רשם כ־20 שאלות וקרא אותן באוזני החבורה אחת-אחת. למקצתן לא היה כל מענה אפשרי. הן לא היו אלא ביטוי לטרדת הנפש ולחרדות שנשאר בו גם לאחר שגמלה ההחלטה בלבו. מקצת השאלות נסבו על פרטי המבצע, ומשה דיין השיב עליהן בפרוטרוט. היו שאלות שנגעו להמשך הקשרים עם צרפת, ושמעון פרס השיב עליהן. אך כל השאלות האלה נשמעו ככירור עניינים שלאחר ההכרעה. שוב לא היו אלה שאלות מאתמול "לעשות אם לחדול?" אלא שאלות של "כמה מדליקין?"

הדברים היו עתה הנחיות להמשך הטיפול, לא עוד מעצורים הבולמים את הגלגלים במרוצתם. עד כה לא אמר בן גוריון במפורש מהי החלטתו, אך בסופה של הפגישה הוא פולט כבדרך אגב, "צריך יהיה לכתוב פרוטוקול של המשא ומתן שיחתם בידי כולם ויחייב את הצדדים." ואז הוסיף כהוזה, "כל הזמן אני תמה איך יכלה מדינה יהודית להתקיים ביוטבתא בלי אף טיפה של מים, ובלי מים אין חיים. הלא היהודים הרסו את משה רבנו כעבור המים שרצו לשתות..."

הישיבה המסכמת נקבעה לשעה שלוש אחרי הצהריים. כריסטיאן פינז חזר מלונדון עם תשובה חיובית. הוא הביא עמו מסמך שעיקרו הוא ואידן, לפי מסמכו של דיין. לאחר התייעצות קצרה וכמה תיקונים קלים הודיע בן גוריון כי המסמך הוא היסוד לפרוטוקול שייכתב. עתה מופיעים בוויולה בוגיה דלה שפל גם שני נציגים מטעם הממשלה הבריטית. מרצון לטשטש ככל האפשר את הרושם שבריטניה עושה יד אחת עם ישראל נגר מצרים, נמנעו הבריטים מלשלוח לפגישה נציג בדרג של שר, אף על פי שאת צרפת ואת ישראל ייצגו ראשי ממשלותיהם. הנציגים הבריטים היו סר פטריק דין, סגן מנהל משרד החוץ שהיה גם מופקד על ועדת התיאום של השירותים החשאיים, ומידוענו דונלד לוגן שכבר היה כאן עם סלווין לויד.

המסמך שפינז שב עמו מלונדון, היה היסוד לכירורים האחרונים שנשאר לברר. בן גוריון שחשדותיו בבריטים טרם פגו לחלוטין, מבקש להבהיר כמה דברים. הוא דורש שבפרוטוקול יהיה סעיף מפורש, ובו מבטיחה בריטניה להימנע מלהפעיל את הסכמי ההגנה שיש לה עם ירדן ועם עיראק. תמורת התחייבות זו הוא יתחייב בשם ממשלת ישראל להימנע מכל פעולה בחזית ממזרח לישראל. בן גוריון מציע לרחות את הפעולה ביממה כדי לתת לישראל שהות נוספת להכנת המבצע, אך בורג'ס מוגורי החושש מסופות הסתיו של הים התיכון, דוחה זאת בנחרצות. בן גוריון חוזר ותובע לפעול בקפדנות לפי לוחות הזמנים, תהיה אשר תהיה התגובה של מצרים. פינז מרגיע, "על זה אין מה לדבר. 36 שעות הן 36 שעות." ובן גוריון מסכם ואומר, "לצרפת ולאנגליה יש עניין חיוני בתעלת סואץ. תעלת סואץ של ישראל הם מצרי טיראן. בדעתנו לכבוש את המצרים ולהישאר שם כדי להבטיח את חופש המעבר לאילת."

גם לבריטים היו שאלות מספר לבירור. "האם תכריז ישראל מלחמה באורח פורמלי?" שאלו הצרפתים, "לא, אין בכך כל צורך", מסביר בן גוריון, "הרי מצרים מתעקשת על כך שמצב המלחמה בינה ובין ישראל עדיין עומד בעינו. ההפרות החוזרות ונשנות של הסכם שביתת הנשק שמצרים מפרה כל העת, משחררת את ישראל מהגבלות ההסכם. הכרזת מלחמה רשמית עלולה לחייב את מדינות ערב הקשורות עם מצרים בהסכמי הגנה להצטרף למערכה." ובחיוך שובב הוסיף, "לכם יש שגירים בקהיר. נשאר לכם את גיוני הטקס הדיפלומטי."

לבקשת סר פטריק מבטיח בן גוריון שבהודעה שתוציא ישראל עם פתיחת המבצע, תודגש הימצאות הכוחות הישראליים ליד תעלת סואץ, ובהסבר המניעים לפעולה יצוין עניין המצור המצרי על השיט הישראלי בתעלה. דיון, לעומת זאת, מסרב למסור לבריטים את פרטי הפעולה או את מיקומה המדויק, אך מסביר שמדובר בהצנחת כוחות ובחבירה לצנחנים בדרך היבשה. דיון חוזר ומבטיח לבריטים שהפעולה הישראלית תאפשר לבריטים לטעון בלא ספק שהשיט בתעלה בסיכון. "האם הכוחות המוצנחים שתטילו למערכה יהיו בעלי עוצמה מספקת כדי להחזיק מעמד עד שחבריהם יחברו אליהם?" חוקר דין.

"אנחנו עם קטן", משיב בן גוריון, "וצנחנינו מעטים, וחיייהם חשובים לנו מכול. לא נקריב את אנשינו."

סר פטריק מוסיף לחקור: "האם תפעילו כוחות אוויר?"
 "לא. נשתדל להימנע מכך כדי להפחית מן הסכנה שהמצרים יתקיפו את ערינו."
 "האם תגייסו כוחות מילואים?"
 "כן. בהחלט!"

שוב ושוב ניכר הרצון הבריטי שישאל תרחיב ככל האפשר את היקף הקרבות עוד בראשית המערכה. סר פטריק אף שואל אם לא כדאי שישאל תשלח לתעלה ספינת מבחן כמו שעשתה עם האנייה "בת גלים" בשלהי שנת 1954, אולם בן גוריון מסביר שהזמן אינו מספיק לכך, אם המלחמה תתחיל בסוף החודש במבוקש. אולם, הוא מרגיע ומוסיף, "אין למד סלווין ליד מה לדאוג. המצור המצרי על הספנות הישראלית בתעלה, הנמשך כבר למעלה משמונה שנים, הוא עילה מספיקה כבר עכשיו. יש לנו עילות די והותר גם עבור עמים אחרים."

פטריק דין בעל עיני תכלת זוגיות הוא דיפלומט ותיק ומנוסה. הוא רושם בעיפרון מחודד בפנקסו הקטן כל מילה מפי הישראלים. מדי פעם בפעם הוא מרים את עיניו מן הנייר ובעד לזכוכיות העבות של משקפיו המוזהבות הוא מחייך חיוך של פיקחות ושביעות רצון. השאלות תמו, והוא חוזר וקורא בקפידה את רשימותיו, מגלגל בין אצבעותיו העדינות את העיפרון ולבסוף מניח אותו על השולחן. המשא ומתן תם,

והוא בעצמו מעלה את ההצעה המובנת מאליה בכל מגע דיפלומטי מעין זה, "נוכל לגשת עתה לחיבור הפרוטוקול המסכם. אנו נחתום עליו כאן, אך כדי שיהיה לו תוקף סופי הוא יהיה טעון אישור הממשלות."

בן גוריון שמח לקבל לידיו מסמך המאשר את ההסכם, משום שזו ערובה נוספת שהבריטים לא יערקו ברגע האחרון. חשדנותו בבריטים לא פסקה לרגע אחד. ניסיון מר משנים רבות של מגעים עם מה שנראה לו כ"אלביון פרפידיה" (אלביון הבוגד), השאיר בו צלקת עמוקה.²⁴ ממחקרים שנעשו אחרי כן עלה שאנתוני אידן לא חלם בביעותי הלילה שלו שייחתם מסמך כזה. הוא השתוקק בכל לבו שהשיחות עם ישראל לא ישאירו כל עקבות, והוא יוכל להשלוח את עצמו ואת עמו כאילו הן לא התרחשו כלל, אך בלחץ העתים הוא לא הספיק לתדרך כראוי את פטריק דין לפני צאתו לפריז, והלה נהג לפי מיטב המסורת הדיפלומטית.

כשעה חמש התכנסה בחדר צדדי קבוצת ניסוח: פטריק דין, כריסטיאן פינז ומשה דיין. שאר החבורה מתכנסת בחדר האורחים המרווח ומשוחחת על דא ועל הא. בינתיים באו לכאן גם גי מולה, בורג'ס מונורי, גנרל שאל ושאר העוזרים. בימי הוועידה לא ראינו משרתים או מזכירים. גם עתה מגישים את הקפה הריחני אבל תומא ולואי מנדן. שמש סתויות שולחת קרניים אלכסוניות בעד לענפי הגן ומאירה באור חסד רך את זהב הברונזה של פסל הסטורנט הצעיר. מצב הרוח של הצרפתים מרומם. הישראלים שמחים בידידותם, ואילו דונלד לוגן הבריטי עומד בשולי החדר ונראה מסויג ומנוכר, כאילו אינו משתתף בשמחה כלל. הוא ממתין חמור סבר לגמר המלאכה. מדי פעם בפעם יוצא מן החדר הסמוך מי מחבורת המנסחים לבדוק ניסוח זה או אחר ולקבל את אישור עמיתיו.

הערב רד, ועבודת הניסוח מתארכת. הבריטים מבקשים לפתוח במבוא מנופח שינסח את ההיגיון העומד ביסוד הברית, אך לבסוף מצליח דיין לשכנע את סר פטריק לוותר על גינוני הטקס ולהסתפק במסמך קצר ויבש שיהיה בו גופי הדברים בלבד. רק בשעה שבע נשלמה המלאכה. מזכירתו הנאמנה של שר ההגנה הצרפתי הובהלה לוויילה מבעוד מועד. היא הוכנסה מכניסה צדדית אל חדר שירות מבודד, ועד מהרה הדפיסה במכונת הכתיבה הניידת שהביאה עמה, את נוסח המסמך בשלושה עותקים. לכבודם של מארחי הוועידה וכמקובל במסורת הדיפלומטית הוותיקה נוסח הפרוטוקול של סווד בצרפתית. ליד שולחן כתיבה קטן, שעוצב בסגנון האמפירי, חתמו עליו דוד בן גוריון בשמה של ממשלת ישראל, כריסטיאן פינז בשם הרפובליקה

הצרפתית וסר פטריק דין בשם ממשלת הוד מלכותה. הצמד הבריטי נטל את העותק שלהם ויצא לרווח על ההסכם לסר אנתוני אידן בלונדון. הם מבטיחים לשלוח את ההסכם המאושר למחרת היום.²⁵

גם בן גוריון אינו מצליח להסתיר את התרגשותו. הוא נוטל בידיו את העותק שנמסר לו, מקפל אותו בקפידה כעוסק בנכס יקר מפז, ומצפינו עמוק בכיס חזייתו, וכמי שמבקש לפזר את דעתו הוא ניגש לפרס ולדיין ופולט הלצה של מה בכך.²⁶ הצרפתים והישראלים נשארים בווילה עוד שעה קלה. בקבוקי שמפניה נפתחים להצלחת המבצעים. בורג'ס מונורי היה רוצה בוודאי לחבק את בן גוריון מעוצם שמחתו. עבור האיש קצר הרוח הזה היו הדיונים הסבוכים בווילה בחינת חיבוטי מחילות. עתה הוא דומה למי שנגאל, ונשמתו יצאה למרחב. הוא לוחץ את ידיו של שמעון פרס וידידו ואומר בקול רם כדי שהכול ישמעו, "גדולתו של ראש ממשלתכם היא שהוא אמנם מדבר כפילוסוף אך יודע גם להכריע בשאלת גורליות."

בכל ימי הוועידה ואף בחודשים שקדמו לה, מעולם לא שמעתי כל דיבור על אנרגיה גרעינית. ידעתי שעניינים אלה נוהלו במשרד הביטחון בצוות בראשותו של הפרופסור ארנסט ברגמן. אך לא היה לי מושג על הקשרים ההדוקים שהתפתחו במשך השנים בין אנשי המחקר הגרעיני בישראל ובצרפת. עתה, בעיצומה של החגיגה ולאחר שהכול כבר סוכם ונגמר, פונה לפתע שמעון פרס אל בן גוריון ושואל אותו בעברית אם יורשה לו להעלות את השאלה הגרעינית. בן גוריון מסכים, ופרס פונה לבורג'ס מונורי ושואל אם אפשר בהזדמנות חגיגית זו לאשרר את ההסכם שנחתם בעניין הכור הגרעיני. לאחר בירור קצר עם ראש ממשלתו ניתנת תשובה חיובית, ובן גוריון וג'י מולה תוקעים כף בכף לאות הסכמה. הופתעתי ולא לגמרי הבינותי במה דברים אמורים, אך יכולתי לחוש שמדובר בעניין נכבד ורציני. לימים נודע לי שזה חודשים רבים נדונה האפשרות שהצרפתים יסייעו לישראל להקים כור גרעיני גדול בנגב. חודשים לפני ועידת סוור כבר נחתם הסכם בעניין זה בין הוועדות לאנרגיה גרעינית של שני הצדדים, ולא נשאר אלא לקבל את אישור ממשלת צרפת. אישור עקרוני זה ניתן בסמליות באותה תקיעת כף בה הייתי נוכח.

למרות תקיעת הכף נאלצה ישראל להמתין עוד כשנתיים עד שההסכם אושר רשמית ונכנס לתוקף באותם ימים מעטים שבורג'ס מונורי היה ראש ממשלה. יתר על כן הסיוע המעשי להקמת הכור בדימונה לא החל אלא לאחר שגנרל דה גול עלה לשלטון. אף על פי כן ברור שאותה תקיעת כף, ויותר מכך אותה מחויבות שהצרפתים חבו לביטחון מדינת ישראל בעקבות הסכם סוור, קיבלו באותו מעמד תוקף חדש. עם זאת איני מקבל את פרשנותו של שלמה אהרונסון הטוען שהסכמתה של ישראל לצאת למלחמת סיני מקורה כל כולה ברצון להבטיח את הסיוע הצרפתי לבניית

הכור הגרעיני בדימונה. יעברו עוד עשר שנים עד שהאופציה הגרעינית של ישראל תתממש, ולא מעט מאמצים עוד יידרשו כדי להבטיח אותה. כינתיים הייתה ידיוותה של צרפת בפועל לאחת מאושיות האסטרטגיה של ישראל, עם או בלי אנרגיה גרעינית. את ההכרעה לצאת למלחמה באוקטובר 1956 יש, לדעתי, לתלות ברצון לשמר אותה ידיוות עקרונית ולא בהבטחת אחת הדרכים שבה הוגשמה.

שעתה של הדיפלומטיה שלמה. עתה הגיעה שעתם של הגנרלים. משה דיין אף הוא מתקשה להסתיר את התרגשותו, אולם עבדו מתחילה העבודה הקשה רק עכשיו. שעת הכוכבים שלו תיפתח רק עוד כ-100 שעות במערכה שתעניק לו שם עולמי. בינתיים יש לגשת למלאכה.

הוא מורה לי לשלוח מיד מברק בחול אל מאיר עמית, ראש אג"ם שבפועל היה סגנו לכל דבר, בזו הלשון: "סיכויים רבים למבצע 'קדש' בהקדם. גייסו מיד את יחידות השריון. דאג לסודיות הגיוס. הפעל מיד הטעיה בכיוון ירדן בקשר לכניסת עיראק. יוצאים הלילה. מגיעים מחר." בחיך ממזרי הוא מסרטט קריקטורה: סם בול בצילינדר – סמלה של בריטניה, ומריון היפה – סמלה של צרפת, ניצבים ולפניהם "ישראל" הקטן צועד לעבר תעלת סואץ. השניים אומרים ל"ישראל" *After you, sir!* בשעה תשע בערב ממריאה המשלחת הישראלית במטוס הפאר של נשיא צרפת הביתה. תמה ועידת סוור.²⁷

הערות

- במשך 18 החודשים ששירתתי בלשכת הרמטכ"ל חיכתי שבעה חודשים של יומן המצוי בארכיון צה"ל בשלושה עותקים: עותק בכתב יד ושני עותקים שהודפסו ביד המזכירות בלשכה לפי כתב יד. עם סיום תפקידי בלשכה ביולי 1957 עסקתי בפקודת דיין בעיבוד החומר והתחלתי בהגהות של אחד מעותקי היומן שהודפס. תיקנתי שגיאות הדפסה ושגיאות ניסוח, שהכבירו על הקורא להבין את הנאמר. את היומן רשמתי כל ערב לאחר יום עבודה מאומץ, ושגיאות מעין אלה היו בלתי נמנעות, אולם השתדלתי לשמור על כל מה שנכתב ועל הכוונה שנתכוונתי אליה בשעת הכתיבה. בארכיון צריכים להימצא הן הרשימות בכתב יד, הן העותק המתוקן והן עותק בלא התיקונים. כאחרונה שמעתי שכארכיון צה"ל שוקלים לפתוח את היומן בפני החוקרים המעוניינים.
- מרכי בר-און, *אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש* – 1956, שדה בוקר (1991) (להלן: *אתגר ותגרה*).

3. משה דיין, *יומן מערכת סיני*, תל-אביב (1965); משה דיין, *אבני דרך*, ירושלים (1976).
4. ראו בעיקר: בראון, *אתגר ותגרה*, פרקים כ"ד-כ"ט, עמ' 237-279.
5. בעניין זה ראו: מרכז בראון, "הביטחוניזם ומבקריו: 1949-1967", בתוך מרכז בראון (עורך), *אתגר הייבונונות: יצירה והנהגה בעשור הראשון למדינת ישראל* (1999) עמ' 62-103.
6. מרכז בראון, *שערי עזה: מדיניות הביטחון והחזק של מדינת ישראל, 1955-1957*, תל-אביב (1992).
7. על משבר סואץ 1956 נכתבו הרבה ספרים ומאמרים. החיבור המלא ביותר על עמדתן של בריטניה וצרפת במשבר הוא: K. Kyle, *Suez*, New York, 1991. ראו גם: בראון, *שערי עזה*, פרק 12, עמ' 212-239.
8. A. Nutting, *No End to a Lesson: The Story of Suez*, London, 1968, pp. 90-95.
9. עוד פרטים על התפתחויות אלה ראו: בראון, *שערי עזה*, עמ' 240-275; בראון, *אתגר ותגרה*, עמ' 221-246.
10. לדיון ולפרס וכן לגולדה מאיר, שרת החוץ, היו השניים מוכרים גם ממשלחת קודמת בראשותה של שרת החוץ הישראלית, שהתקיימה בימים האחרונים של החודש הקודם. לפרטים ראו: בראון, *אתגר ותגרה*, פרק כ"ג, עמ' 199-211.
11. על פרשת מינויו של ישראל בר לכתובת קורות מלחמת העצמאות ראו: מרכז בראון, *זכרון בספר: ראשיתיה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית*, תל-אביב (2001), עמ' 188-192.
12. לימים נפוצו ידיעות כאילו הסובייטים ידעו כי ישראל מתכננת למלחמה, ואף הזהירו את נאצר, אולם למיטב ידיעתי, גם אם יש בכך מן האמת, לא בר היה המקור לידיעות. כיום הוא פעל מסקרנות בלבד.
13. מוטי גולני, "דיין מוביל למלחמה: מקומו של הרטוב'ל בהחלטת ממשלת ישראל לצאת למלחמה באוקטובר 1956", *שינויים בתקומת ישראל* 4, ירושלים 1994, עמ' 117-135.
14. בן גוריון ידע היטב שאת התכנית העלה גנרל שאל אך הבין שהיא תוכננה כדי לספק את הדישונות של הבריטים, ולכן כינה אותה בשם "התכנית הבריטית".
15. לציוט ראו: בראון, *אתגר ותגרה*, עמ' 258. על רצונו של לוייד להימנע מפגישה עם הישראלים מעיד אנתוני נטינג ביוברונותיו: Anthony Nutting, *No End to a Lesson*, Constable and Company, 1967, p. 98.
16. דיין, *אבני דרך*, עמ' 257.
17. Selwyn Lloyd, *Suez 1956: A Personal Account*, London, 1978, p. 183. סלויין לוייד מספר בזיכרונותיו שידע שהוא עומד לפגוש את ראש ממשלת ישראל אך הופעת לראותו עומד בחדר כשנכנס אליו. הוא גם מספר שעל הספה שכב איש ארכי ונחר. אם איני טועה זה הייתי אני.
18. בראון, *אתגר ותגרה*, עמ' 259.
19. לציוט מסיכומי הקבינט הבריטי ראו: Cabinet Confidential Annex, 72nd Mtg. Conclusions, PRO, CAB/28, 30 and Idem 74th mtg. Conclusions. אכן היה זה בורג'ס מונורי, ששבועות מעטים לפני שדה גול עלה לשלטון בקיץ 1958, היה ראש הממשלה לזמן קצר, ואישר את הסיוע הצרפתי בהקמת הכור הגרעיני ברימונה.
20. בתכנון הספי הוחלט להוסיף את כיבושן של קצימה ושל ראס אל נקב כדי להבטיח אלטרנטיבות

לחילוץ הצנחנים אם תקרה תקלה כלשהי בציר נחל.

21. כפעולות התגמול שביצעה ישראל בסתיו ובחורף 1955 באזור הסבחה בניצנה ובחופי הכינרת הועלו כוחות בסדר גודל של חטיבה שאף הסתייעו בארטילריה ובשריון, פרטים על פעולות אלה ראו: מבצע הר געש, ענף היסטוריה של המטה הכללי, ינואר 1956, **ארכיון צה"ל, מרכזי בראון**, "עלי זית: הפשיטה על חוף הכינרת כליל 11-12 בדצמבר, 1955", **שונים בתקומת ישראל** 9, ירושלים 1998, עמ' 87-127.

22. הציטוטים מתוך: בראון, **אתגר ותגרת**, עמ' 269. בדיעבר התברר שלחזרתו של בן גוריון לא היה יסוד. המצרים אכן הפעילו את חיל האוויר שלהם אך לא הצליחו לשלוח אלא שני מפציצי סילון שהטילו פצצות: פצצה אחת נפלה בהרים ליד שער הגיא, ופצצה אחת הרסה את אסם הקס של קיבוץ גזר.

23. קטע זה נוגע לטענתו של מוטי גולני כאילו דיין ופרס גררו את בן גוריון למלחמה. ראו: גולני, "דיין מוביל למלחמה".

24. על קשרי בריטניה וישראל ועל עמדותיו של בן גוריון בחקשר זה ראו: מרכזי בראון, **מכל הממלכות: יחסי ישראל ובריטניה הגדולה בעשור הראשון לאחר תום המנדט 1948-1958**, ירושלים (2006).

25. על מה שהתרחש בלונדון לאחר הוועידה ראו: מרכזי בראון, "במבוכי השקר: אנתוני אידן והקנוניה עם צרפת וישראל בסתיו 1956", בתוך מרכזי בראון, **גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל 1948-1967**, ירושלים (2001), עמ' 270-294.

26. על מה שעלה בגורלם של עותקי הפרוטוקול ראו: מרכזי בראון, "לאן נעלם העותק האחרון? גלגוליו של מסמך בין-לאומי סודי ביותר", **גבולות עשנים**, עמ' 295-305.

27. הקריקטורה נמצאת בידו המחבר.

מלחמת סיני וההתקוממות ההונגרית ב־1956 מנקודת המבט ההונגרית

שאול שי

ב־6 בדצמבר 2005 התקיים בבודפשט כנס משותף של מחלקת ההיסטוריה של צה"ל ומחלקת ההיסטוריה של הצבא ההונגרי. בכנס הרצו חוקרים הונגרים על מאמרים שעניינם הקשר בין משבר סואץ (מלחמת סיני), ובין דיכוי ההתקוממות ההונגרית ב־1956.¹ מאמר זה מתמצת ומסכם את המאמרים של החוקרים מהונגריה ומאיר מזווית התבוננות חדשה את האירועים הדרמטיים בשלהי 1956. החוקר ההונגרי גוסטב קצ'קש בוחן את הקשר בין משבר סואץ שהוביל למלחמת סיני, ובין המשבר וההתקוממות בהונגריה, ומעלה שתי שאלות עיקריות:

- האם ההתקוממות בהונגריה השפיעה על התכנון והביצוע של מלחמת סיני?
- האם מלחמת סיני תרמה להתערבות הסובייטית ולדיכוי ההתקוממות ההונגרית?

בתחילת דבריו מציין קצ'קש את העניין הכרונולוגי הבולט לעין, שכן ההתקוממות ההונגרית ומלחמת סיני התרחשו בסמיכות זמנים: ההתקוממות ההונגרית פרצה ב־23 באוקטובר 1956 ודוכאה בתוך מספר ימים, ומלחמת סיני החלה ב־29 באוקטובר 1956.

למהלכים האלימים בשתי הזירות קדמו משברים מדיניים במשך חודשים מספר, ובשל היעדר פתרון מדיני התחוללו התנגשויות אלימות בשני המקומות. כמה חוקרים הונגרים עסקו בקשר בין התקריות בהונגריה ובין מלחמת סיני.² על פי ההיסטוריוגרפיה ההונגרית מימי המנהיג הקומוניסטי קאדאר, היה קשר הדוק בין שני המשברים, וההנהגות המדיניות של צרפת ובריטניה תכננו את עיתוי המלחמה מראש בסמיכות לזמן המשבר בהונגריה.

בעקבות שינוי המשטר בהונגריה בשנים 1989–1990 החלו להתפרסם בה ספרים שאינם כפופים לתכתיב האידאולוגי של המשטר הקומוניסטי. בספר לימוד לבתי

הספר התיכוניים, "ההתקוממות ההונגרית ב-1956", אשר פורסם לאחר שינוי המשטר, הוזכר בראשונה משבר סואץ בויקה להתקוממות ההונגרית. המחברים כתבו שמלחמת סיני הסיטה את תשומת הלב הבין-לאומית מדיכוי ההתקוממות בהונגריה. אולם חוקרים אחרים טוענים שמלחמת סיני הייתה אמתלה או הצדקה לפלישה הסובייטית שדיכאה את ההתקוממות בהונגריה.

חוקרים הונגרים מחוץ לגבולות הונגריה חיפשו גם הם תשובות לשאלות היסודיות שצינו לעיל. מיקלוש מולנר, היסטוריון ממוצא הונגרי המתגורר בשווייץ, אומר שלנוכח החדשות על אודות פרוץ ההתקוממות ההונגרית נציגי צרפת, בריטניה וישראל שנועדו בסבר בצרפת מ-22 עד 24 באוקטובר 1956 כדי להכין את הפעולה בסואץ, הקדימו את מועד ההתקפה של ישראל משום שביקשו לנצל לטובתם את המהלך של ברית המועצות. כמו כן הוא טוען שמלחמת סיני השפיעה על המדיניות של המנהיגות הסובייטית בהונגריה ועל דיכוי ההתקוממות. עם זאת מן הראוי לציין כי מולנר לא אומר שמלחמת סיני לבדה השפיעה על קובעי המדיניות הסובייטים, אולם, לדעתו, היה לה משקל ניכר בתהליך קבלת ההחלטות.

החוקר דניס לפברה בדק את הארכיונים בצרפת ומצא שהדיפלומטים הצרפתים, אף על פי שהיו טרודים במלחמה באלג'יריה ובמשבר סואץ, ייחסו חשיבות רבה לאירועים בהונגריה ונהגו באהדה במתקוממים.

החוקרת ההונגרית ג'ורג'ט אלגיי חקרה גם היא את הקשר בין ההתקוממות בהונגריה למלחמת סיני. את ממצאי המחקר פירסמה ב-1997. אלגיי התבססה על מסמכים מארכיונים בצרפת וכן על עדויות של בכירים צרפתים. במחקרה עולה השאלה כיצד השפיעה ההתקוממות ההונגרית על המשא ומתן בין ישראל, צרפת ובריטניה לקראת מלחמת סיני, משא ומתן שבו תכננו את הפעולה המשותפת.

לדברי אלגיי, ב-23 באוקטובר בוועידת סבר ניהלו הישראלים והצרפתים משא ומתן במשך כל היום, והוא לא על יפה. הדיווחים על האירועים הדרמטיים בהונגריה שהתקבלו כלילה, שיכנעו את בן גוריון להישאר בצרפת, אף על פי שביקש לעזוב את הוועידה. הצרפתים ניסו לשכנע את בן גוריון כי הגיעה השעה להתמודד עם נאצר וצינו כי המצב שנוצר בהונגריה הוא הזדמנות מצוינת לכך, משום שכרית המועצות עסוקה בדיכוי ההתקוממות ולא תוכל לסייע לנאצר.

החוקר ההונגרי צ'בה בקש בדק בארכיונים בבריטניה את תגובת ממשלת בריטניה להתקוממות בהונגריה. לדברי בקש, להתקוממות בהונגריה לא הייתה השפעה גדולה על המדיניות הבריטית בסוגיית משבר סואץ ובהמשך על מלחמת סיני. בקש מוסיף כי השגריר הבריטי בכודפשט, לסלי פריי, הזדהה עם המתקוממים ההונגרים ודיווח תדירות למשרד החוץ הבריטי על המתרחש בהונגריה. אולם דיווחיו לא עוררו עניין

במשרד החוץ של בריטניה. תימוכין לטענתו מצא בקש גם במסמכים הבריטיים, ולפיהם ההתקוממות ההונגרית הייתה מאורע שולי.

בקש בחן מסמכים מישראל והסתמך בקביעותיו גם על יומנו של בן גוריון. הוא מרגיש שההתקוממות ההונגרית לא השפיעה על עיתוי המתקפה של ישראל צרפת ובריטניה. לרעתו, העניין כבר סוכס ביום הראשון של ועידת סבר, ב־22 באוקטובר, ואילו הדיווחים על ההתקוממות בהונגריה התקבלו למחרת בלבד. לדבריו, השיקול העיקרי לקביעת עיתוי המתקפה שהייתה אמורה להיפתח במהלך של ישראל, היה היקף כוחות המילואים שגייסה ישראל לטובת המלחמה, משום שלא היה אפשר להשאירם ברמת כוננות גבוהה זמן רב.

החוקר ההונגרי קצ'קש מצטט את החוקר הישראלי יעקב בר סימן טוב ומציין כי דוד בן גוריון חשש שאם יתקפו ישראל, צרפת ובריטניה את מצרים, תתערב ברית המועצות במערכה, ומרב התגובה שלה תופנה אל ישראל, אם זו תיוזם את המלחמה. בזמן ועידת סבר שיתף דוד בן גוריון את הצרפתים בחששותיו אלה, וכנראה מסיבה זו עלתה לדיון בוועידה סוגיית ההתקוממות ההונגרית. לפי קצ'קש, שר החוץ הצרפתי פינז ניסה להפיג את חששותיו של בן גוריון וציין בפניו שאם יפעלו מהר, הוא מעריך כי בעיותיה של ברית המועצות בפולין ובהונגריה יצמצמו את הסיכוי להתערבות סובייטית בזירה המצרית.

לסיכום טוען קצ'קש כי מכלל המסמכים והעדויות בסוגיית הקשר בין ההתקוממות בהונגריה למלחמת סיני נראה שסוגיית ההתקוממות בהונגריה עלתה לדיון בוועידת סבר, אבל לא השפיעה על קביעת עיתוי המתקפה של ישראל, צרפת ובריטניה. משנה תוקף לטענתו מוצא קצ'קש ביומנו של בן גוריון שאינו מזכיר כלל את האירועים בהונגריה בהקשר השיחות בין צרפת, בריטניה וישראל בסבר. עם זאת טוען קצ'קש כי לאחר ה־29 באוקטובר 1956, מועד תחילת מלחמת סיני, גיסו בריטניה וצרפת להסב את מוקד תשומת לב הציבור והאור"ם להתקוממות בהונגריה ולצעדים שנקטה ברית המועצות לדיכוייה, כדי לצמצם את הביקורת על המלחמה נגד מצרים.

קצ'קש נדרש גם לסוגיית המדיניות של ארצות הברית ומחפש הסבר להיעדר תמיכתה בבעלות בריתה בריטניה, צרפת וישראל. לדבריו, "מתחילת המבצע בסואץ האמריקאים ידעו מהם האינטרסים האמיתיים של המאמץ הצרפתי-בריטי, ואלה לא עלו בקנה אחד עם התועלת של ארצות הברית. כמו כן ארצות הברית הבינה שאין באפשרותה לנקוט צעדים שישיעו על ההתקוממות בהונגריה, ולפיכך ראתה לנכון להתמקד בפתרון משבר סואץ, שעל מהלכיו בידה להשפיע גם אם עליה להתמודד עם בעלות בריתה."

קצ'קש סבור כי לווינגטון, המזרח התיכון היה חשוב הרבה יותר ממזרח אירופה, משום שעור היה בכוחה של ארצות הברית למנוע את ההשתלטות הסובייטית עליו.

עד כאן נסקרו הסוגיות מנקודת המבט של מדינות המערב, אולם נשארו פתוחות השאלות כיצד נראתה המציאות הגיאופוליטית בעיני ברית המועצות, והאם תפיסת האסטרטגיה של ברית המועצות תכללה את העימותים בשתי הזירות?

קצ'קש מספר כי המשבר בהונגריה נדון ברציפות במוסדות ההנהגה הבכירים ביותר בברית המועצות, ורישומיו של מזכיר הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, ולדימיר ניקיטוביץ' מאלין, שופכים אור על הדיונים וההחלטות בנדרן. לדבריו, יש שני אזכורים למשבר סואץ ברישומים האלה:

● ב־28 באוקטובר, יום לפני שתקפה ישראל את מצרים, אמר חרושצ'וב מזכיר המפלגה הקומוניסטית "האנגלים והצרפתים החלו לעורר צרות במצרים. הבה לא נתרועע עמם."

דבריו של חרושצ'וב מעידים, לדעתו, כי ברית המועצות ידעה על ההכנות למתקפה על מצרים, וכי חרושצ'וב רמז על הערכתו שהבריטים והצרפתים ייקלעו לקשיים אם ינקטו מהלך צבאי.

● ב־30 באוקטובר החליטה ברית המועצות על דיכוי צבאי של ההתקוממות בהונגריה. בכינוס מרכז המפלגה אמר חרושצ'וב את הדברים האלה: "אם ניסוג מהונגריה, הנסיגה תעורר את האמריקאים, האנגלים והצרפתים האימפריאליסטים. הם ייחסו לנו חולשה בשל הנסיגה. במקרה זה המפלגה שלנו לא תבין אותנו. אז נפסיד גם את מצרים וגם את הונגריה."

לפי הצהרה זו חרושצ'וב קשר בין המשבר בהונגריה למלחמת סיני, ולכן החליט על דיכוי ההתקוממות בהונגריה. לטענת קצ'קש ב־30-31 באוקטובר 1956 אכן חל שינוי במדיניות של ברית המועצות, והתקבלה, כאמור, ההחלטה לדכא בכוח את ההתקוממות בהונגריה.

עם זאת קצ'קש אומר כי מהתבוננות בפרספקטיבה היסטורית על דפוסי ההתנהגות של ברית המועצות במשברים דומים (ברלין 1953 וצ'כוסלובקיה 1968) אפשר ללמוד כי ברית המועצות לא נזקקה למשברים שאינם נוגעים לה ישירות, כמו משבר סואץ, כדי להצדיק התערבות במדינת חסות.

לסיכום טוען קצ'קש כי לקראת סוף אוקטובר 1956 לא הייתה יכולה ההנהגה של ברית המועצות להבליג עוד על ההתקוממות בהונגריה, מחשש שזו תמוטט לגמרי את הגוש הקומוניסטי במזרח אירופה, ויוקמו משטרים דמוקרטיים במדינות

הגוש. לפיכך, לפי גישתו של קצ'קש, הרוסים היו פולשים להונגריה גם לולא התחולל משבר סואץ בו בזמן.

החוקר ההונגרי תאמאש נאג' מעלה עוד שאלה חשובה בנוגע למדיניותה של ברית המועצות בנוגע למשבר סואץ ולהתקוממות בהונגריה. לדבריו, המודיעין הסובייטי היה ער למכלול ההכנות הצבאיות של בריטניה צרפת וישראל לקראת המתקפה על מצרים, ולפיכך עולה השאלה מדוע לא נקטה ברית המועצות צעדים למנוע את העימות עוד בשלבי התהוותו.

נאג' כותב במאמרו כי ברשות המודיעין ההונגרי היה מידע מפורט על אודות ההכנות של צרפת ובריטניה למתקפה על מצרים, ומידע זה הועבר בו בזמן למודיעין הסובייטי.³ לפיכך המידע המודיעיני שהיה לברית המועצות ממקורות מודיעין שלה ומשירותי מודיעין ידירותיים כמו הונגריה, איפשר לה לגבש תמונת מצב עדכנית ומדויקת על אודות תכנית הקואליציה לתקוף את מצרים.

ברית המועצות לא התערבה במשבר במזרח התיכון, לא הזהירה את בריטניה, צרפת וישראל לכל יתקפו את מצרים ונחלצה בנחרצות לעזרתו של נאצר רק לאחר שמצרים הותקפה. תשובה חלקית לשאלתו של נאג' אפשר למצוא במחקרו של קצ'קש.

קצ'קש סבור כי ברית המועצות ניתחה את שני המשברים שהתפתחו בסמיכות זמנים בהונגריה ובמזרח התיכון, ונקטה מדיניות אשר מיצתה את האפשרויות שעמדו לרשותה. אף על פי שאין ראיות מוצקות התומכות בגישה זו, שכן הארכיונים הסובייטים אינם נגישים לחוקרים, הגישה שמציע קצ'קש מספקת הסבר מניח את הדעת לשאלות שעמדו ביסוד מאמר זה.

קצ'קש גורס כי ברית המועצות ראתה לנכון לא לסכל את התכנית המשותפת של בריטניה, צרפת וישראל נגד מצרים, משום שהמהלך שלהן הצדיק פעולה דומה מצד ברית המועצות לדיכוי ההתקוממות בהונגריה.

לפי קצ'קש, להתקוממות בהונגריה הייתה השפעה מועטה על תכנון מלחמת סיני, אולם זו סייעה בעקיפין לברית המועצות לפתור את המשבר בהונגריה. ייתכן אף שברית המועצות קבעה את מועד דיכוי ההתקוממות לזמן שהקהילה הבין-לאומית תתמקד במלחמה במזרח התיכון, כדי שמעשיה בהונגריה ייראו מוצדקים, לעומת התוקפנות שנוהג המערב במצרים.

סיכום

ממחקרים של החוקרים ההונגרים עולה השקפה חדשה על הקשר בין מלחמת סיני

להתקוממות בהונגריה ועל ההקשר הכולל של העימות בין המעצמות בעידן המלחמה הקרה.

בהיעדר מסמכים סובייטיים אשר יאששו את השערותיהם, רומזים החוקרים ההונגרים על הזיקה האפשרית בין מדיניותה של ברית המועצות בהונגריה ובין המשבר במצרים ומלחמת סיני.

המחקרים האלה מרגישים את האפשרות שכרית המועצות החליטה לנצל את האירועים במזרח התיכון לטובתה כדי לזכות בחופש פעולה בזירה ההונגרית ולצמצם ככל האפשר את הלחץ הבין-לאומי המדיני וההסכרתי בעקבות פעולתם. אם נכונה ההנחה של החוקרים ההונגרים כי ברית המועצות ידעה על ההכנות לתקיפת מצרים, הרי שהחלטתה לא להתערב בשלב מוקדם של המשבר מקורה, כנראה, בהכנה האסטרטגית כי המהלך של בריטניה, צרפת וישראל משרת את טובתה בשתי הזירות:

- התקפה של בריטניה וצרפת על מדינה במזרח התיכון תפגע בתדמיתן של מדינות המערב, בעיני מצרים בפרט והעולם הערבי בכלל.
- ברית המועצות שתיחלץ לעזרתה של מצרים, תיראה מגינת העולם הערבי מפני "הקולוניאליזם המערבי" ומעמדה יתחזק.
- הפגיעה בכורשה הצבאי של מצרים תגביר את תלותה של זו בסיוע הצבאי של ברית המועצות ותרחיב את השפעתה על מצרים ועל המזרח התיכון.
- ברית המועצות יכלה לשער כי הפעלת לחץ מדיני באמצעות האו"ם ובמישרין (אגרות בולגאנין) יאלצו את בריטניה, צרפת וישראל לסגת ויפגעו קשות ביוקרתן של בריטניה וצרפת.
- ברית המועצות אשר העריכה נכונה כי ארצות הברית אינה תומכת במלחמה במזרח התיכון, סברה כי ההתקפה תערער את האחידות והערבות ההדדית במחנה המערב ותפגום בקשרים של ארצות הברית עם בעלות בריתה.
- בנוגע למתרחש בהונגריה נהנתה, כאמור, ברית המועצות מהסכת תשומת הלב הבין-לאומית לנעשה במזרח התיכון, וצימצמה את הביקורת על דיכוי ההתקוממות.
- למבקריה יכלה לומר ברית המועצות כי המהלך של בריטניה וצרפת מעניק תוקף לדפוסי פעולה אגרסיביים גם של ברית המועצות משום שהאינטרסים שלה נפגעים – בבחינת מעין מודוס ויונדי בין גושי.

לסיכום אם ברית המועצות אכן גיבשה אסטרטגיה כוללת ומושכלת ומיצתה את כל

היתרונות משני המשברים, ואם מקצת היתרונות האלה, מקורם בניהול משברים כושל של ארצות הברית ומדינות המערב, הרי שברית המועצות הרוויחה בשלהי 1956 כמה יתרונות אסטרטגיים בזכותם:

- חיזקה את מעמדה במצרים ובעולם הערבי ודחקה את בריטניה וצרפת מהזירה.
- דיכאה את ההתקוממות בהונגריה, חיזקה את שליטתה במדינות חסותה ובו בזמן הגבירה את כושר ההרתעה שלה.
- הגדירה את כללי המשחק בסדר העולמי החדו קוטבי והדגישה את העיקרון שמעצמות העל ארצות הברית וברית המועצות קובעות את הכללים, ואילו שחקני משנה כמו בריטניה וצרפת נדרשים לציית לכללי משחק אלה.

הערות

1. שני החוקרים ההונגרים הם Dr. Gustav Kecske's, Dr. Tamas Nagy.
2. מחקרים אלה צוטטו בהרצאות של הר"ר קצ'קש (Kecske's).
3. ד"ר של המודיעין ההונגרי על אודות ההכנות של בריטניה וצרפת למבצע "מוסקטיר". הרוח מבוסס על ריווח של הנספח ההונגרי בפריז.

צל אדום: הקרמלין ומשבר סואץ

יאיר אבן

"מי יודע אם מערכת סיני חיתה מתגשמת לו נשלחו האיגרות הרוסיות לאנגליה, צרפת וישראל לפני ה־29 באוקטובר."

רמטכ"ל צה"ל במלחמה, רב אלוף משה דיין, יומן מערכת סיני, תל-אביב (1967), עמ' 166.

"ברצוני להודיע, כי מלחמה בין ישראל והערבים פירושה מלחמת עולם שלישית." ניקיטה חרושצ'וב, מנהיג ברית המועצות, ריאיון ל"אלאהראם" המצרי, 1 ביולי 1956.

"האם יתכן שבברית המועצות 'הגניבה' למצרים חצי תריסר סצצות אטום?" דוויט אייזנהאואר, נשיא ארצות הברית, שואל את הרמטכ"ל האמריקאי, 1 בנובמבר 1956.

"יש רק גורם אחד לא ידוע, איש מאתנו אינו יכול להעריך פעולתו ותוצאתו, השפעתו. זה הגורם הרוסי, האם ייבנם, איך ייבנם, לשם מה ייבנם. אני מודיע שאינני יודע... אבל אם נניח שתפתח מלחמה אתן [סוריה וירדן] וייבנם הגורם הרוסי — איני יודע מה יהיה." ראש ממשלת ישראל, דוד בן גוריון, ישיבת הממשלה השנייה, 8 בנובמבר 1956.

"אתה יודע מקס, במבט לאחור על סואץ אני מתחרט על מה שעשיתי. לא הייתי צריך ללחוץ על ישראל להחזיר את סיני. אם היה לי יועץ יהודי, ספק אם הייתי נוהג כפי שנהגתי. לא הייתי מאלץ את ישראל לסגת." אייזנהאואר למקס פישר, 1965.

תקציר

הלאמת תעלת סואץ, ויותר מכך הקרבות שפרצו בסוף אוקטובר 1956, הציבו את מדיניותה של ברית המועצות במזרח התיכון בפני אתגר ראשון מסוגו. אתגר זה חייבה לחשוף את יכולותיה ובעיקר את מידת נכונותה לסייע למשטר שעליו ביססה

את מדיניותה באזור, בשעה שזה ניצב לפני איום מוחשי על עצם קיומו. אמנם כאשר החליטו בריטניה, צרפת וישראל לצאת למלחמה נגד מצרים, הן לא נרתעו מפני העצמה הסובייטית, אך דווקא בארצות הברית היו אלה הנשיא איזנהאואר בעיקר, וצמרת הממשל, שחשו מיד עם תחילת המערכה לפעול להפסקתה מהר ככל האפשר. זאת, בראש ובראשונה, בשל חששם הכבד מפני פעולה של ברית המועצות, מדינית או צבאית, ובשל חששם כי ברית המועצות תנצל את הקרבות כדי להעמיק את חדירתה לאזור ולגרוף עוד הישגים משום שהמערב תקף את מצרים.

ברם, בשעה שבארצות הברית היה החשש מפני ברית המועצות כבד ומידי וקינן בעיקר בקרב הנהגתה, הרי בבריטניה, בצרפת ובישראל בא החשש מפני ברית המועצות רק עם פרסומן של איגרות בולגאנין והאיום שהיה מופנה אליהן באיגרות אלה. יתרה מזאת, בריטניה וצרפת כאחת דאגו לוודא כי הסכמתן להפסקת האש לא תוצג כמענה ובוודאי לא ככניעה לאיום הסובייטי. לפיכך הצירוף שבין הלחץ האמריקאי, שמקורו בחשש ישיר ועמוק מפני ברית המועצות, ובין החשש מאיגרות בולגאנין, הוא שהביא את בריטניה, צרפת וישראל לקבל עליהן את הפסקת האש בניגוד לרצונן המקורי ובניגוד למטרות שביקשו להשיג במלחמה. חששו של נשיא ארצות הברית מפני ברית המועצות הוא שדירבן אותו והביא לידי הצלחתו לשכנע את מנהיגי שלוש המדינות להסכים להפסקת אש ובעצם לכישלון המלחמה. המסר המאיים ששיגרו הסובייטים באיגרות בולגאנין, הפך את ברית המועצות לגורם חיוני – אם לא מכריע – בהפסקת הקרבות, ובאי השגתן של מטרות המלחמה כמו שנקבעו במקור. דמותה של ברית המועצות בעיני יריביה, יותר ממעשיה, הייתה לנכס בעל הערך הרב ביותר שעמד לרשותה בעת המשבר, ואף חיזקה את מעמדה באזור בשנים שבאו אחרי כן.

אלמלא החשש האמריקאי העמוק מפני התערבות סובייטית, מדינית או צבאית, או מפני התחזקות חסרת תקדים במעמדה האזורי, ואלמלא נשלחו איגרות בולגאנין, אפשר להניח כי המלחמה לא הייתה מסתיימת כמו שאכן הסתיימה, ואם כך אפשר שגם פני המזרח התיכון היו נראים שונים בתכלית.

נבואתו של סטלין

אולי כבר בוועידת ילטה (פברואר 1945) לחוף הים השחור ניבא סטלין בדיוק רב את המלחמה העתידה לפרוץ על עתיד תעלת סואץ בתוך עשור שנים אחד. בשעה ששלושת מנהיגי המעצמות המנצחות במלחמת העולם השנייה נועדו ביניהם, נשמע סטלין אומר, "כי חושש הוא, שגם אם כיום שלוש המעצמות הגדולות הן בעלות-ברית ואף אחת מהן אינה מבקשת לעשות איזו פעולה תוקפנית, הנה בתוך עשר

שנים או יותר ייעלמו שלושת המנהיגים ולשלטון יעלה דור חדש, שלא ידע את המלחמה וישכח מה שעבר עלינו. 'כולנו' הצהיר, 'רוצים להבטיח את השלום לפחות לחמישים שנה'... יש לפתח איזו שיטה למניעת סכסוך בין המעצמות העיקריות... נגיה, למשל, שסין בתורת חברה קבועה במועצת-ההבטחון תדרוש את החזרת הונג-קונג, או שמצרים תדרוש את החזרת תעלת סואץ, והרי הוא מניח שלא תהיינה לבדן ויהיו להן ידידים ואולי פטרונים בעצרת או במועצה." סטלין אמר שהוא חושש, כי סכסוכים בדבר הונג קונג או סואץ יוכלו לשבור את אחדותן של שלוש המעצמות הגדולות. צ'רצ'יל השיב לו כי הוא "מעריך את הסכנה, אבל הארגון העולמי אינו שם קץ בשום פנים לשיג ולשיח הדיפלומטי התקין בין מדינות, גדולות קטנות. הארגון העולמי הוא נפרד ונבדל, וחבריו יוסיפו לרדוף כענייניהן בינם לבין עצמם. איזולת תהיה זו להעלות נושאים לדיון בארגון העולמי אם הדבר עשוי לשבור את אחדותן של המעצמות הגדולות."¹

יחלפו עשר השנים, ואחרותן של המעצמות הגדולות תתנפץ על גדות תעלת סואץ.

הרוסים באים: פחדו של המערב

חורשים אחרים לאחר ועירת ילטה החלו בווישניגטון מעצבי המדיניות האמריקאית כלפי המזרח התיכון במחלקת המדינה לעקוב בדאגה אחר כוונותיה של ברית המועצות באזור זה. מאלף במיוחד היה המסמך שכתב לוי הנדרסון, ראש המשרד לענייני המזרח התיכון ואפריקה במחלקת המדינה בימים האחרונים של שנת 1945, כשאירופה עדיין הייתה נתונה תחת עיי חורבות המלחמה. הנדרסון העריך כי "במצב הנוכחי המזרח הקרוב הינו בית גידול לאי הבנות בין-לאומיות. היעדים הלאומיים של שתי מעצמות גדולות, ברית המועצות ובריטניה, מתנגשים באזור זה התנגשות חזיתית... ברית המועצות גראית נחושה לנתץ את המבנה שעליו שמרה בריטניה, כך שכוח והשפעה רוסיים יוכלו לנוע באין מפריע דרך טורקיה ודרך הדרדנלים לתוך הים התיכון ודרך איראן והמפרץ הפרסי אל האוקיינוס ההודי."² היו אף שהזוהירו באותה שעה את הנשיא טרומן מפורשות כי "אם ארצות הברית תכזיב אותם [את מדינות ערב] הם ייפנו אל רוסיה ויאבדו לצ'יביליזציה שלנו; בכך אנו חשים בבטחה." הנשיא טרומן היגה להסכמה.³

מנהיגי מדינות ערב העדיפו באותן שנים את ארצות הברית על פני ברית המועצות ותלו בווישניגטון את קולר האשם בהידרדרות אפשרית בקשריהם עמה. כך, למשל, ראש ממשלת סוריה, ח'אלד אל עזם, אמר לציר האמריקאי ברמשק במאי 1950, "אין פירושו של דבר שסוריה נכונה לקשור את עצמה לצדה של רוסיה כשם שהיא מוכנה לקשור את עצמה לצדה של ארצות הברית, או שהיא חפצה לנהוג כך. אין זו

שאלה של בחירה בין שני חברים, כמו למשל בין צרפת ובין ארצות הברית. זוהי שאלה של הכרעה בין ידיד שאיכזב לבין השטן... אם ארצות הברית הייתה מסוגלת להבין עד כמה דוחה הוא הקומוניזם בעיניה של סוריה, היא הייתה יכולה להטיב להבין את עומק האכזבה הסורית מן 'הברית האיתנה' של ארצות הברית עם ישראל.⁴ במצרים שמעו האמריקאים בדיוק באותה שעה דברים ברורים הרבה יותר, אם לא ישירות אז בעקיפין. ב־21 במאי 1950 מסר סגן שר החוץ הסעודי, יאסין, לשגריר ארצות הברית בג'דה את הדברים ששמע משר החוץ המצרי: "רוסיה קונה כותנה מצרית ומוכרת לה חיטה. אם לא יהיה אפשר להשיג את שיתוף הפעולה של ארצות הברית ובריטניה, לא יהיה למצרים כל קושי לרכוש נשק מרוסיה או אף לחתום עמה על ברית לאי התקפה... אף מנהיג ערבי אחראי אינו מעוניין בקומוניזם בארצו, אך ארצות הברית ובריטניה שיתפו פעולה באחרונה במלחמה כדי להביס את גרמניה, ומדינות ערב עלולות להיאלץ להקים ברית דיפלומטית מעין זו, אם ארצות הברית ובריטניה תמשכנה לאטום את אוזניהן לבקשות הערבים, ואם ארצות הברית תמשיך בתמיכתה הגורפת בישראל על חשבון מדינות ערב."⁵

ואכן, חודשים ספורים אחרי כן, ב־11 בספטמבר 1950, פנה יושב ראש חברת הענק המצרית "אל עלמיה" ליועץ המסחרי בשגרירות ברית המועצות בקהיר וביקש לרכוש סוגי נשק שבהם יהיה אפשר לחמש שתי דיכויזיות ממוכנות. הוא אף הוסיף כי את הנשק יהיה אפשר לרכוש ישירות מברית המועצות או מצד שלישי, "צ'כוסלובקיה, למשל."⁶

ואולם היועץ הסובייטי הגיב בשלילה, ואמר כי אין הוא סבור שאפשר לדון בנושא זה משום "שהוא חורג ממסגרת של מסחר רגיל". אך הצד המצרי היה נחוש בדעתו לא פחות. למחרת הפקיד יושב ראש החברה המצרית בידי היועץ המסחרי הסובייטי מכתב, ובו חזר על הצעתו ופירט את סוגי הנשק המבוקשים: מטוסים, טנקים, מוקשים, מקלעים כבדים, ציוד קשר ועוד. "יש להניח כי פנייה זו של חברה מצרית מסחרית לרכוש נשק מברית המועצות נעשתה בידעת השלטונות המצריים," כתבו בעקבות זאת לסטלין שר החוץ הסובייטי, ושינסקי, והשר לסחר חוץ, מנשיקוב. הם אף ניסו להוסיף הסבר לפנייה המצרית לפיו, "אין להוציא מכלל אפשרות שפנייה מעין זו אלינו לרכוש נשק הינה ניסיון של חוגי הימין במצרים להפעיל לחץ על ממשלת אנגליה כדי להשפיע על עמדתה ביחס ליישום ההסכם האנגלו-מצרי משנת 1936." עם זאת שני השרים המליצו לסטלין להותיר את הדלת פתוחה להצעה המצרית, והציעו שהיועץ המסחרי הסובייטי בקהיר ישיב בעל פה ליושב ראש החברה כי השאלות המופיעות במכתבו, נדונות במשא ומתן בין ממשלות בדרך כלל, וכי אם תוגש פנייה ממשלתית מצרית, היא תיבחן.

יורשו של סטלין, ניקיטה חרושצ'וב, הסביר בזיכרונותיו מדוע הסתייג סטלין ממכירת נשק למצרים בשנים ההן. "היה זה עוד מלך מצרים פארוק שפנה אל סטלין בבקשה לרכוש נשק, אשר רצה להשתמש בו כדי להילחם בכוחות הקולוניאליים של בריטניה שהיו מוצבים במצרים. סטלין סירב. אינני זוכר איזו תשובה השיב [למצרים] אך לנו בחוגו הפנימי אמר: 'לא, אין זה מועיל לנו לרחוף את אפנו בעניינים אלה, מצרים – זהו תחום השפעתה של בריטניה'... סטלין פשוט חשב שעדיין לא הגיע הזמן, אף על פי שאנו היינו יכולים לספק למצרים נשק. חושבני שפארוק התכוון לקבל אותו בחשאי, אולם כיצר יכול להישמר סוד העברת נשק למדינה שבה פרוסים כוחות בריטיים? סוד שכזה הרי היה נודע מיד לאנגלים."⁶

בינתיים המשיכו המצרים לשגר לאמריקאים מסרים ברורים בדבר אחריותם לעתיד הקשרים עמם ועם עוד מדינות ערביות. שר החוץ המצרי, מחמוד פאוזי, הכהיר לג' פ' דאלס בביקורו הראשון במזרח התיכון (מאי 1953) כי "אולי אין אנו קומוניסטים עתה. אין אנו רוצים להיות, אך מצב זה יכול להשתנות... אנשים רבים מרגישים כי עיכוב בפתרון הוגן של בעיות המזרח התיכון הוא אחת הדרכים הטובות ביותר ליצור קומוניסטים."⁷ ראש הממשלה נגיב היה אדיב יותר בדבריו לדאלס ואמר, "כל המצרים... רוצים להיות ידידים של ארצות הברית... אף מדינה אינה יכולה להתמודד לבד, ולכן יחייב הרבר את מצרים לתור אחר ידידים. רוסיה אינה ידידתנו... ההרתעה הטובה ביותר מול ברית המועצות תהיה בהפגנת פעולה משותפת של מצרים עם בריטניה. אם דבר זה יתרחש, ברית המועצות לא תעז לתקוף."⁸

ברם, מסרים מצריים חיוביים אלה, בעיני ארצות הברית, נענו על ידי בהסתייגות לשיטתה של קהיר. דאלס לא נהג בנדיבות במהלך ביקורו הראשון במזרח התיכון ובעיקר במצרים, ואולי אף שגה בקריאת תמונת המצב של קשרי ארצו עמה. הוא סיפק לשומעיו הסברים בלתי משכנעים, שעוד יידרש להם בעתיד.⁹ כך, למשל, לבני שיחו המצרים, שתרו אחר נשק מארצות הברית, אמר דאלס, "ככל שהדברים אמורים כנשק, הרי שקיים צורך נואש כנשק אמריקאי בלאוס ובעוד מקומות במזרח הרחוק, גם באירופה. לא יהיה זה קל עבור ארצות הברית לסייע למצרים כנשק. ואולם, אם נשק וסיוע כלכלי [היו] מוצדקים במקרה של מצרים ואם מצרים עצמה תחפוץ בדברים אלה מארצות הברית, ארצות הברית תהיה נכונה לשקול להפוך את הצבא המצרי לכוח אמתי בעולם."¹⁰

מסרים אמריקאיים בלתי משכנעים אלה לא נשארו בחזקת סוד, והיו מי ששיחרו להודמנות לפעול. ימים אחרים בלבד לאחר שדאלס עזב את קהיר והמשיך במסעו במזרח התיכון, אירעה באזור "תפנית קריטית", כהגדרתו של אחיו, אלן, ראש סוכנות הביון המרכזית. אלן דאלס סיפר ב־20 במאי 1953 למועצה לביטחון לאומי של

ארצות הברית, כי נגיב הודיע בנאום חוצב להבות על הפסקת השיחות בין מצרים ובין בריטניה. הוא קבע כי "הדבר שמחמיר עוד יותר את המצב, הוא שהסובייטים הבטיחו לממשלת מצרים את כל התמיכה האפשרית נגד 'האימפריאליזם האנגלו-אמריקאי'".¹¹ לשמע דברים אלה שאל אותו הנשיא אייזנהאואר בחשש רב, "האם אנו מצפים שהרוסים יתפסו את מקומם [של הבריטים]? האם הרוסים יספקו למצרים נשק? האם אנו נחסום את נמליה של מצרים כדי למנוע הגעת נשק זה אליה?"¹² על שאלות נוקבות אלה של נשיא ארצות הברית באמצע שנת 1953 לא השיב איש.

החשש מפני חדירתה של ברית המועצות למצרים לא שכך אלא הוסיף לקנות אחיזה בקרב גורמים אמריקאיים שונים. אלה היו מודעים למסרים המצריים הברורים, ולפיהם אם ארצות הברית תמאן לסייע למצרים, תיאלץ מצרים בליט ברדה לשים פעמיה אל מוסקבה. כך העריך בראשית 1954 השגריר האמריקאי בקהיר ג'פרסון: "אי אפשר לשלול לחלוטין קבלה של הצעות סובייטיות רציניות בתנאים מסוימים, אף על פי שמועצת ההפיכה הצבאית תעדיף, בלא ספק, לעבוד עם המערב. משטרו של נגיב מחויב לסכר הגבוה או לתכנית פיתוח דומה של הנילוס, ואם מקורות הסיוע המערביים יוסיפו להיות סגורים לפני מצרים, יוכל לגבור הצורך של מועצת ההפיכה הצבאית להביא להישגים על חוסר הרצון הנוכחי [שלה] להיות מעורבת [במפעלי פיתוח אלה] עם ברית המועצות. העובדה שהמצרים ינסו, קרוב לוודאי, להשתמש ברוסים ככלי מיקוח מול ארצות הברית ובריטניה, אינה מהווה בסיס להניח שלא יעשו יותר אם שיטות אלה תכשלנה לספק את התוצאות שהם מבקשים. יהיה זה לא נכון מצדה של ארצות הברית, כך גרס השגריר קאפרי, "לרמוז בפומבי על חששה מהדיווחים על ההצעות הסובייטיות." הפעולה היעילה הנגרית היחידה האפשרית עבור ארצות הברית, למיטב שיפוטו, הייתה לשכנע את לונדון כי הסדר מהיר של הסכסוך בין בריטניה למצרים הוא הכרחי. "אם שיקולים פוליטיים פנימיים בבריטניה יוסיפו להקשות על השגת הסכם, תצטרך ארצות הברית להגיש סיוע חד צדדי, בטרם יתפתח המצב לשלב שבו פעולה אמריקאית שכזו תיתפס כתוצאה ישירה של תחרות עם ברית המועצות."¹³

נוסף על כך, העריכו בווישנינגטון, "אם תתרחש עוד הידרדרות במצב הביטחון באזור, יהיו לברית המועצות הזדמנויות רבות לחיזוק מעמדה. אם ישראל תבצע מעשה תוקפנות ומעצמות המערב תיכשלנה בהשבת הסדר על כנו, יש לצפות לתנועה נחושה של האזור הרחק מהמערב, אל תחום ההשפעה הסובייטי."¹⁴ ואכן, משכשלו האמריקאים במדיניותם הכוללת מול מצרים, ובעיקר משנמנעו

מלספק לה נשק, חלה התפנית במדיניות מצרים, והיא פנתה אל מוסקבה וחתמה עמה על עסקת הנשק הצ'כית-מצרית. מי שהיה בשנים ההן איש מחלקת המדינה יותר מעשור, רובן בצוות לתכנון מדיניות, כתב בספרו עור בסוף שנות ה-50, "ייתכן שאם ארצות הברית הייתה מוצאת דרך כלשהי לספק למצרים נשק, לא היה נאצר פונה לברית המועצות. בידי מחלקת המדינה היה די מידע מתריע כי הוא עלול לעשות כן. כישלונה של ארצות הברית לחזות את גודל הסכנה ולפעול בזמן עלה ביוקר".¹⁴

ואילו את המניע של ברית המועצות לחדור למזרח התיכון חשף שר החוץ הסובייטי בגילוי לב שבועות מעטים לאחר שנודע ברבים על חתימת עסקת הנשק הצ'כית-מצרית. מניע זה לא היה צריך להפתיע איש, בוודאי לא בושינגטון, שכן לפחות מתום מלחמת העולם השנייה התריעה מחלקת המדינה על הסכנה הצפויה – אך מקבלי ההחלטות, ובראשם ג' פ' דאלס – מיאנו לקבל את הדברים. כך היה יכול ויאצ'סלב מולוטוב, שר החוץ הסובייטי, לומר בפשטות לראש ממשלת ישראל, משה שרת, בעת פגישתם בג'נבה בשולי כינוס שרי החוץ של ארבע המעצמות (סוף אוקטובר 1955), כי "הם עשו הפקט של בגדד. הוא נגדנו. אנחנו היינו צריכים להיכנס לאזור זה. זאת הוא אמר באופן הפשוט ביותר והברור ביותר", אמר שרת לשרי ממשלתו.¹⁵

לג' פ' דאלס לא נשאר אלא להכיר בכישלוננו, כי "הרוסים בחרו כעת לפתוח חזית חדשה במלחמה הקרה במזרח התיכון. שיחותינו האחרונות עמם מלמדות כי אין בדעתם לשנות ממדיניותם זו".¹⁶

בישראל לא היה ספק בדבר הסכנה הטמונה בעסקת הנשק הצ'כית-מצרית. "האין ברית המועצות מבינה, כי נתינת נשק כבד ורב למצרים פירושה התרת הרצועה למלחמת השמר נגד ישראל?" שאל משה שרת בכנסת.¹⁷ ואולם בברית המועצות התייחסו לדברים בביטול מופגן: "מצרים קונה מעט נשק בצ'כיה או בפולין ודבר זה מנצלים המעוניינים כעילה לנהול מסע אנטי-סובייטי".¹⁸

בו בזמן קשריה של קהיר עם וושינגטון, לונדון ופריז רק הוסיפו להידרדר במרוצת 1956 בעקבות עסקת הנשק, עד אשר ארצות הברית, בריטניה והבנק העולמי הודיעו בחודש יולי 1956 על ביטול הסיוע הכספי, שהבטיחו להעניק למצרים לבניית סכר אסואן. תגובתו של נאצר הגיעה בחלוף שבוע ימים: הוא הכריז על הלאמת תעלת סואץ, ובכך החל למעשה משבר סואץ, כמו שניבא סטלין עשור שנים קודם לכן.

ברית המועצות והלאמת תעלת סואץ בעיני המערב וישראל

בישיבת הממשלה הראשונה שהתכנסה אחרי הלאמת התעלה, אמרה שרת החוץ גולדה מאיר, "לענין תעלת סואץ... עכשיו מתחילה להתברר המיסטריה של הספינקס: ברית המועצות בכל העסק הזה. אומרים שהיא לאמריקה יסוד להניח שגם הרוסים לא יתנו כסף לבניית סכר אסואן והראייה שמיד יצא שפילוב [שר החוץ הסובייטי] בהודעה שלא יתן. התעוררה השאלה מדוע ואיך קרה הדבר, אנחנו יודעים שאחרי הודעתו של המערב ואחרי הודעתו של שפילוב של שלילת עזרה לנאצר לסכר אסואן, ישב נאצר פעם ופעמיים במשך שעות עם השגריר הרוסי קיסלב בקהיר... נדמה לי שאין ריזיקו של טעות גדולה, אם נגיד שזה נעשה בכל אופן בדיעתה של ברית המועצות. ברור שזה לא בניגוד לדעתה, לגמרי ברור שזה לא נעשה באי ידיעתה, ודאי ידעה ושמחה לכך".¹⁹

בבריטניה סערו הרוחות. ביום הלאמת תעלת סואץ אירח אידן את פיצל מלך עיראק ואת ראש ממשלתו, נורי סעיד. "אומרים", כך כתבו בספרם יוצאי הק-ג"ב, "כי כאשר נמסר לאידן על הלאמת התעלה הוא החוויר, אך היה זה דווקא נורי סעיד שהציע ראשון לשלוח מיד כוחות לאזור התעלה, לכבוש את מצרים וכך לסיים אחת ולתמיד עם המנהיג המצרי העקשן".²⁰ חמישה ימים לאחר ההלאמה (1 באוגוסט), אמר שר החוץ הרולד וורולד מ'מילן לעמיתו האמריקאי ג' פ' דאלס, בעת שאירח אותו במעונו ברחוב דאונינג 11, כי: "If we should be destroyed by Russian bombs now that would be better than to be reduced to impotence by the disintegration of its entire positions abroad."²¹

רוח לוחמנית נשבה גם מפריז, שזעמה ממילא על נאצר בשל הסיוע שהגיש למורדים בשלטון צרפת באלג'יריה. למחרת ההלאמה זימן שר החוץ הצרפתי, כריסטיאן פינו, את שגריר ארצות הברית, ראגלס דילון, כדי למסור לו את עמדתה של ממשלת צרפת בנוגע לצעד המצרי. הוא הודה כי פריז ולונדון לומדות בצוותא את ההיבט הצבאי הכרוך בכיבוש מחודש של התעלה, והוסיף כי לדעתו, ברית המועצות לא תהיה ערוכה לנקוט פעולת-נגד אפקטיבית כלשהי כדי להגן על מצרים.²²

גם בבית הלבן אמר נשיא ארצות הברית דיוויד שכניס יומיים לאחר ההלאמה, כי הוא מרגיש בברור שכבר ברית המועצות אינה עומדת להיכנס למלחמה גדולה בשל סוגיה מעין זו. רוברט מרפי הוסיף, "הסובייטים עשויים להעניק למצרים [רק] סיוע כלכלי, מוסרי ותמיכה פוליטית באו"ם".²³

ואולם יומיים אחרי כן כבר נשמעו הצרפתים בטוחים פחות בהערכתם את התגובה הסובייטית הצפויה, אם יתקפו את נאצר. וולורת ברבור, סגן השגריר האמריקאי

בלונדון, דיווח בסוף יולי על מפגש משולש אמריקאי-בריטי-צרפתי, שבו אמר שר החוץ הצרפתי פיגו כי צרפת אינה יכולה לחזות מה יעשו הרוסים. הוא מרגיש כי ככל שמעצמות המערב יעכבו את פעולתן, כך תחזק התנועה הסובייטית. הוא ציין כי התיאום בין מצרים לברית המועצות במדיניות החוץ עדיין לא הושלם, אך ייתכן שהוא יושפע מביקורו של נאצר במוסקבה.²⁴

סלווין לורד, שר המדינה הבריטי לענייני חוץ, הזכיר כי בביקורם של בולגאנין וחרושצ'וב בלונדון בחודש אפריל 1956 השתדל להסביר להם מהן הסכנות הטמונות בסכסוך הערבי-ישראלי, והדגיש כי הדבר עלול להתלקח למלחמת עולם. הרוסים, כך היה נדמה לו תחילה, לא היו מודעים לסכנה זו, אולם לורד חשב שהצליח לשנות את דעתם בסוגיה. כאשר תהה לורד בעת המפגש, "האם יהיה עלינו לאותת לסובייטים שעליהם למלא תפקיד בכל סוכנות או"ם מיוחדת שתפעיל את התעלה", מיהר הוא בעצמו להטיל ספק בכך ואף הוסיף, "אנו לא נרצה לתת בידי הסובייטים פלטפורמה נוספת ממנה יוכלו לפנות אל העולם הערבי". לעומתו היו מי שטענו, בהם גם ג' פ' דאלס, כי מתן תפקיד לברית המועצות יכול אולי דווקא למנוע את תמיכתה מלכתחילה במצרים.²⁵

באותו היום שוחח שגריר ארצות הברית בצרפת עם ראש ממשלתה, גי מולה. מולה טען כי אם נאצר יצליח כעת במהלך ההלאמה, הרי שכל עמדותיו של המערב במזרח התיכון ובצפון אפריקה יאבדו לו בשנה הקרובה. הוא גילה כי המודיעין הצבאי הצרפתי משוכנע שנאצר פועל בתיאום הדוק עם ברית המועצות, וכי הוא אף הקדים את ביקורו במוסקבה מהמועד המתוכנן שנקבע ל-12 באוגוסט 1956. מולה אמר כי הוא משוכנע שארצות הברית אינה מודעת לחומרת המצב, ולכן שיגר באותו הבוקר איגרת לנשיא איזנהאואר.

באיגרת אף קרא מולה למנוע את סכנת אובדן מעמדו של המערב באזור באמצעות פעולה נחרצת, שרק בה ראה פתרון, ושרק בכוחה למנוע מברית המועצות להשיג השפעה מכרעת באזור. בהמשך השיחה מנה מולה את המחלוקות שבין צרפת לארצות הברית. השלישית מן החמש הייתה, כי "ארצות הברית אינה משוכנעת בהשפעת ברית המועצות בנושא." הוא אף הזכיר את הבחירות לנשיאות בארצות הברית ואמר שתהיה זו קטסטרופה לעולם החופשי אם ארצות הברית, בגלל הבחירות הקרבות, תאפשר את נפילת המזרח התיכון כולו לידיה של ברית המועצות. מולה גם ציין כי צרפת נדחמה לגלות שלמצרים יש מפצצים חדישים העולים באיכותם על כל מפצץ המצוי בידי הצרפתים, וכי אלה מאוישים בטייסים פולנים וצ'כים.

ממש כשעמד השגריר האמריקאי לעזוב, ביקש ראש הממשלה הצרפתי להוסיף דבר מה, שלא אמר עד עתה, וכן ביקש כי דבר זה יישמר בחשאיות מרבית: כאשר

ביקר במוסקבה, הבהירו לו מנהיגי הקרמלין כי הם מוכנים, עם נאצר, להשכיח שלום באלג'יריה על בסיס שיהיה מקובל על מולה.²⁶ התנאי של ברית המועצות היה שצרפת תלך לקראתה באירופה, לא באמצעות מהלכים דרמטיים, כמו נטישת נאט"ו, אלא שתפחית מגאמנותה למערב ושתיעשה בפועל "מעין ניטרליות".²⁷ מולה אמר לדילון כי עליו להבין מה גדול הפיתוי בהצעה, כמותה לא הוגשה לשום מדינאי צרפתי. "בכך הוא קיווה", הבריק דילון לווינגטון, "כי רחייתו הנחרצת את הצעת הסובייטים תקנה לו את הזכות להביע בכנות את חששותי מפני עמדת המערב ולבקש את תמיכתה של ממשלת ארצות הברית."²⁸ ואולם התמיכה הזו מעולם לא ניתנה.

בינתיים התחזרר כי לא היה די בכוחו של הקרמלין כדי להרתיע את פריז, ולונדון וירושלים מלצאת למבצע הצבאי נגד נאצר. בלונדון היו משוכנעים, כבר בשבוע הראשון שלאחר ההלאמה, כי הסובייטים לא יהיו מכשול כלשהו בפני מבצע צבאי לסילוקו של נאצר. דברים מפורשים אלה השמיעו בלונדון באותו שבוע אירן ומקמילן באוזני סגן שר החוץ האמריקאי מרפי, אשר מיהר, כולו נדהם, לדווחם לדאלס בלבד. אירן ומקמילן אמרו לו כי ממשלת בריטניה נחושה לסלק את נאצר ממצרים, וכי פעולה צבאית היא חיונית ובלתי נמנעת. הם הוסיפו בשיחות נפרדות כי בריטניה מצפה בלהט, "שארצות הברית תהיה עם בריטניה", אך יבינו אם לא תוכל לנהוג כך. לו הייתה ארצות הברית ניצבת מלכתחילה לצד בריטניה, כך טענו, היה הסיכוי שתפרוץ מלחמת עולם שלישית קטן בהרבה ממצב שבו ארצות הברית מתמהמהת מלנהוג כך. לדברי מרפי, "הבריטים נראו משוכנעים שברית המועצות לא תתערב, אך קבעו כי יש ליטול סיכון זה."²⁹

ומשנטלו סיכון זה, יצאו אל הקרב וניגפו במערכה.

ברית המועצות והלאמת התעלה

סגן ראש תחנת הק־ג־ב בקהיר בשנים ההן, ואדים קירפיצ'נקו, טען בספרו כי נאצר החל בהכנות להלאמת תעלת סואץ מיד לאחר שארצות הברית, בריטניה והבנק העולמי משכו ידיהם ממימון בניית סכר אסואן. הוא גם הוסיף כי רעיון ההלאמה קינן במחשבתו של נאצר זמן רב קודם לכן, אם כי הוא לא טען שנאצר היה נוקט צעד זה בכל מקרה. במסגרת הכנות אלה דאג נאצר מבעוד מועד להפנות לחברה שהפעילה את השיט בתעלה, מצרים משכילים רבים ככל האפשר. מי שעמד בראש מבצע זה היה, לדברי קירפיצ'נקו, "קצין מצרי משכיל ואנרגטי", ושמו מחמוד יונס,

והוא הכשיר עובד מצרי במקום כל עובד זה. משאלה לא הספיקו, ביקשו המצרים עזרה ממדינות ידידות, ובהן ברית המועצות.³⁰ כשהלאים נאצר את התעלה, היה יכול יונס, שמונה למנהלה הראשון של החברה הלאומית המצרית שהפעילה את התעלה, להורות לאנשיו לפעול בהתאם להכשרתם.³¹

במקום אחר חידר קירפיצ'נקו את דבריו: הוא אמר כי המודיעין הסובייטי צפה את האפשרות שנאצר ילאים את תעלת סואץ. הוא אמנם הודעה, כי "לא היה ברשותנו כל מידע ספציפי על כוונותיו של נאצר, אולם בדיווחינו הדגשנו תמיד כי פעולה שכזו אפשרית בכל עת. יתרה מזאת, במצרים עסקו בסוגיה זו החוגים הפוליטיים והדיפלומטיים כאחד. אנו חקרנו שאלה זו משהפכה אקוטית יותר, אחרי פינוי הכוחות הבריטיים מהתעלה ביוני '56. אחרי מאורע זה היה אפשר בהחלט לצפות לפעולה מצדו של נאצר לחיזוק הסוברניות של מצרים."³² ברם קירפיצ'נקו לא אמר כי ברית המועצות ידעה על מהלך ההלאמה מבעוד מועד או שהמהלך היה מתואם עמה. הוא הסתפק באמירה כי מוסקבה ידעה שצער זה יכול בהחלט להתרחש.³³ גם מדבריו אלה עולה אפוא הבסיס הצר שעליו הושתתו הקשרים של ברית המועצות עם מצרים בעת ההיא.

הנהגה לקראת ביקורו הצפוי של נאצר במוסקבה באוגוסט 1956, ארבעה ימים לפני שנודע ברבים על ביטול הסיוע של מדינות המערב לבניית סכר אסואן, ביקש השגריר הסובייטי בקהיר, יבגני קיסילב, לשתף במחשבותיו את מטה משרד החוץ במוסקבה. בסיום דבריו אמר על עניין סכר אסואן, "אם המצרים יעלו את נושא בניית סכר אסואן, דבר שהוא אפשרי בהחלט, אנו סבורים, כי אפשר להביע בפניהם את הדעה, שפרויקט זה אינו מתאים בשעה זו למצרים בעיקר בשל עלותו ובשל העובדה, שהתפתחותה הכלכלית של מצרים כעת מחייבת מציאת פתרון לנושאים דחופים יותר הקשורים בתיעושה. ייתכן כי המצרים יטענו שהכרחי לבנות את הסכר כדי להתגבר על המחסור בארמה חקלאית, אך במקרה זה אנו ממליצים כי מומחים הידרולוגים וכלכלנים מברית המועצות, ממדינות הגוש הסובייטי ואולי אף מהודו, שבדיה ושווייץ יסייעו למצרים לבנות פרויקט בהיקף קטן יותר כדי לאפשר לארצות הברית ולאנגליה לקצור תהילה כבוניה של מצרים."³⁴

חמישה ימים לאחר שהמליץ המלצות אלה, ויומיים לאחר החלטת המערב שלא לסייע למצרים במימון בניית הסכר, נפגש קיסילב עם נאצר בביתו. בפתח השיחה, כאשר דיבר נאצר דיבר על ההדים בעיתונות ברחבי העולם בעקבות פגישתו עם נהרו וטיטו בבריוני שביוגוסלביה, ידע קיסילב להסיט את השיחה לנושא זה ואמר כי אחד מההדים היה הודעת מחלקת המדינה על ביטול מימון בניית הסכר. "נאצר אמר בטון שלו, "כך הבריק קיסילב למוסקבה, "כי מצרים התקיימה 5,000 שנים

ללא סכר אסואן והיא תוסיף להתקיים 5,005 או 5,010 בלעדיו. רצינו להתחיל בבנייה בחורש יוני האחרון אלמלא הוצבו לפנינו תנאים בלתי אפשריים," ציטט קיסילב את נאצר וחתם את מברקו, "נאצר לא העיר עוד הערות בנושא זה."³⁵

אך הנושא הוסיף בטבעיות למקד עניין רב. כך, יומיים לפני הלאמת התעלה, שאל השגריר הלובי במוסקבה את מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ הסובייטי, גריגורי זייצב, אם ברית המועצות מתכוונת לסייע למצרים בבניית הסכר. זייצב השיב לו כי למיטב ידיעתו ממשלת ברית המועצות לא עסקה כלל בשאלה זו, מהסיבה הפשוטה שלא הייתה כל פנייה רשמית מממשלת מצרים בעניין זה.³⁶

למחרת הלאמת התעלה נועד השגריר המצרי במוסקבה עם שר החוץ שפילוב. מתוכן שיחתם אפשר להסיק כי קהיר לא נועצה במוסקבה בטרם קיבלה את החלטתה להלאים את תעלת סואץ. אל קוני פתח את דבריו בבקשה מפורשת, שברית המועצות תעניק למצרים תמיכה כלשהי, שכן תהיה לה משמעות מיוחדת אם תבוא ממדינה גדולה כברית המועצות. הוא הוסיף, "אנגליה עלולה להרחיק לכת מאוד בצעדיה, ובעבר ארצות הברית תמכה באשליה שתוכל לנהוג במצרים כמו שנהגה באיראן." ועוד אמר אל קוני, "האמצעי היחיד שנשאר בידי המערב הוא השימוש בכוח, שכן שום אמצעי אחר לא יוכל לאלץ את מצרים לחזור בה מההלאמה." אל קוני לא הרפה והוסיף כי עמדת ממשלת מצרים איתנה, אך אם הייתה זוכה בהבעת תמיכה מהשר שפילוב, היה הרבר מחזק את רוחה וגם את רוחן של מדינות ערביות אחרות. "אני יכול לומר, כי הן מצפות לתמיכה זו," הכריז אל קוני.

שפילוב הגיב לדבריו בשאלה, "באיזה אופן צריך להבין את דברי השגריר כי אנגליה יכולה ללכת רחוק מאוד?" אל קוני השיב כי אנגליה לא יכולה לבצע התקפה ישירה על מצרים בכוחות עצמה, אך היא יכולה לפעול באמצעות ישראל. היא אף עלולה לנקוט צעדים כאזור התעלה, שמטרתם להוכיח כי מצרים אינה מסוגלת לשלוט כהלכה באזור זה, והיא אף עלולה לנקוט פעולות חבלה באזור התעלה, שהרי "מהאנגלים אפשר לצפות לכול."

שפילוב שב וחקר אם השגריר או ממשלתו סבורים כי אפשר שאנגליה תפעיל ישירות את כוחותיה ואולי תשוב ותפרוס אותם בקהיר או באזור התעלה, או שהרבר לא ייתכן, ובעצם מדובר באפשרות של לחץ כלכלי על מצרים בלבד. אל קוני השיב כי הלחץ הכלכלי אינו מדאיג את מצרים. הוא חזר על כך שהאנגלים אינם חייבים לפעול בכוחות עצמם, "מפני שישראל קיימת וכי כאשר ישראל פועלת אנגליה מצטרפת."

כאשר שפילוב שאל במה יכולה ברית המועצות להיות לעזר למצרים, השיב אל קוני כי יהיה זה מועיל אם ייודע למעצמות המערב ששימוש בכוח או איום לשימוש

בכוח, אינם תואמים את האינטרס של הקהילה הבין-לאומית, וכי יהיה זה מועיל מאוד להבהיר כי האיום של שימוש בכוח רק יגביר את המתיחות הבין-לאומית. אם הם יבינו דבר זה הרי שהם יהססו בטרם יפנו לפעולה צבאית. ברית המועצות יכולה להכריז כל הכרזה בהקשר זה ומעצמות המערב צריכות לחוש אותה," אמר השגריר המצרי. שפילוב אמר בתגובה כי הוא מבין היטב את דבריו על משמעותם. הוא הבטיחו כי יעביר מיד את דבריו לידיעת ממשלת ברית המועצות כדי שתתשוב על האמצעים שתוכל לגקוט. הוא ציין כי מוכן לחלוטין שממשלת ברית המועצות פועלת למען השלום ולהפגת המתיחות, ולפיכך אין לה עניין כי בחלק זה של כדור הארץ יפרוץ עימות כלשהו בנוגע לתעלת סואץ. עם זאת הוא אמר כי קשה לדעת אילו צעדים ינקטו מעצמות המערב, ולכן קשה עוד יותר לומר בשלב זה אילו צעדים ממשיים אפשר שבברית המועצות תנקט.³⁷

ארבעה ימים לאחר שהלאים את תעלת סואץ, זימן נאצר בדחיפות את השגריר האמריקאי, הנרי ביירוד, שאך שב לקהיר. נאצר אמר לו כי הוא מבקש להבהיר לארצות הברית את מדיניותו, כדי שלא יתעוררו בעתיד אי הבנות בנוגע להלאמה ולמשמעותיה. נאצר אמר כי הוא פעל אך ורק לאחר שמדינות המערב סירבו לממן את בניית הסכר, וכי ההלאמה נשארה האפשרות היחידה שעמדה לרשותו לקיים את הבטחתו לעם המצרי, שהסכר הגבוה באסואן קום יקום. הוא הזכיר לביירוד כי הוא עצמו תיאר בפניו זמן רב קודם לכן את סדר העדיפויות שלו באשר למקורות המימון של בניית הסכר. ראשון ניצב הבנק העולמי, אחריו ארצות הברית, בריטניה ותאגיד מערבי. ברית המועצות ניצבה רק במקום השלישי, ואילו מצרים בכוחות עצמה ניצבה רביעית ואחרונה. נאצר אף הזכיר לביירוד כי פעמים רבות סיפר לו על שתי ההצעות הרשמיות לבניית הסכר, שהגישה לו מוסקבה, אף על פי שנאצר מעולם לא דן עם הסובייטים בפרטיהן. הוא הוסיף כי מעולם לא רחה הצעות אלו, משום שחשב את הדבר "לטיפשי" כל עוד לא ידע מה טומן בחובו העתיד. "בשבוע שעבר קיבלתי אישור נוסף להצעה הרוסית," גילה לביירוד.³⁸ למרות זאת החליט נאצר לא לדרון בשלב זה בפרטים כלשהם של הסיוע הסובייטי. דיון שכזה, אמר נאצר, יתקיים בעת ביקורו הצפוי במוסקבה.

ביירוד דיווח לווינגטון כי לא הרפה מנאצר, לאחר שזה אמר לו כי מצרים אימצה את החלופה הרביעית. "חקרתי אותו מקרוב והוא הותיר רושם ברור, כי דעתו כעת היא שכל סיוע מרוסיה יינתן לפרויקטים אחרים. לפחות לפי שעה הוא חושב להותיר את רוסיה מחוץ לתמונה." עוד אמר נאצר לביירוד כי אין לו כל תכנית מוגדרת בשלב זה בנוגע לסיוע הכלכלי מברית המועצות. הוא הזכיר דיווחים

בעיתונות מסרימים, לפיהם הלאמת התעלה תואמה עם הרוסים, ואמר כי הוא רוצה שביירוד ידע מיד כי אין הדבר נכון, וכי לא היה לסובייטים כל מידע מוקדם על כך. לקראת סיום שיחתם, לאחר שנאצר סיפר על כישלון מאמציו של שגרירו בווינגטון, אחמד חוסיין, בשיחתו עם דאלס, חזר נאצר והביע את ציפייתו כי ארצות הברית לא תבקר אותו על הבחירה שבחר, שהיא במהותה חלופה לסיוע רוסי.³⁹ ביירוד הוסיף כי נאצר, שידע כי הוא נאשם בארצות הברית על היותו פרו־סובייטי ואנטי־מערבי, עלול לטעות ולחשוב כי ייתכן שבעיני ארצות הברית תיראה ההלאמה מהלך המבטא את רצונו להיות עצמאי וחף מכל השפעה זרה, בכלל זו הרוסית. "לא נתתי כל סימן שאני מקבל את הגיונו זה", דיווח ביירוד.⁴⁰

הקרמלין לא מיהר להגיב בפומבי על הלאמת התעלה. אמנם כבר למחרת ההלאמה נפגש שר החוץ שפילוב עם השגריר המצרי במוסקבה, וכעבור עוד יום, ב־28 ביולי 1956, הגיש משרד החוץ של ברית המועצות לוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות המלצות לצעדים שנועדו לכטא את תמיכת הגוש הסובייטי בחוקיות ההלאמה תוך שימוש במאמרים בעיתונות בברית המועצות ובהצהרות של משרד החוץ.⁴¹ בהצעה זו הייתה גם אזהרה למעצמות המערב העלולות להתפתות "להשתמש בישראל למטרות פרובוקטיביות", ללמדנו כי הרעיון של חבירת המעצמות לישראל לשם פעולה משותפת לא היה זר למשרד החוץ הסובייטי מיד לאחר ההלאמה, ואפשר שדבריו של אל קוני לשפילוב על כוונותיה מרחיקות הלכת של אנגליה, רק חיזקו את דעתו של משרד החוץ הסובייטי.

רק חמישה ימים לאחר ההלאמה הזכיר מנהיג ברית המועצות בראשונה בפומבי אירוע זה. חרושצ'וב הכריז בנאום שנשא במוסקבה (31 ביולי 1956) כי בהלאמת התעלה מילאה למעשה מצרים זכות סוברנית, מה גם שהתחייבה לכבד את חופש השיט בתעלה. הוא הוסיף כי "מדיניות הפעלת הלחץ על מצרים שגויה" וכי את "משבר תעלת־סואץ יש לפתור בדרכי שלום". בזיכרונותיו מיעט חרושצ'וב לעסוק בהלאמת התעלה ואף נמנע מלומר אם ההלאמה הפתיעה את ברית המועצות.⁴² דברים רשמיים מברית המועצות בנוגע להלאמת התעלה התממהו ובאו לבסוף רק ב־9 באוגוסט 1956. ייתכן שנהגה כך משום שהופתעה מצעדו של נאצר, וייתכן כי ביקשה להרחיק את עצמה מהמהלך ולא להיתפס כמי שעמדה מאחוריו או יזמה אותו.⁴³ בהודעה רשמית ראשונה זו לא הוסיפה מוסקבה דבר על התבטאויותיה עד כה. היא הדגישה שוב את חוקיותה של ההלאמה ואף עודדה, אם לא המריצה, את מצרים לרבוק בה כדי למנוע ממעצמות המערב לשוב ולהשיג את דריסת הרגל שאבדה להן עם ההלאמה.

עם זאת מוסקבה הייתה מעוניינת בפתרון המשבר בדרכי שלום ובאמצעים מדיניים ובהתאם לכך פעלה. לא היה לה עניין לסכן את משטרו של נאצר שעליו החלה לכסס את מעמדה באזור, ויתרה מזאת, היא בהחלט לא הייתה מעוניינת למצוא את עצמה מעורבת במשבר מעורבות צבאית.⁴⁴

כך, מרגע שהחלה הקהילה הבין-לאומית לדון בפתרון מדיני למשבר שנוצר בעקבות ההלאמה, הבינה מוסקבה כי עליה להשתתף באותו תהליך, כמו שבא לידי ביטוי בשתי הוועידות שהתכנסו בלונדון. זאת, על אף שהרגישה כי אין לוועידה כל סמכות לקבל החלטות מחייבות. ההוראות שהעביר הפוליטבירו לשר החוץ שפילוב לקראת ועידת לונדון הראשונה היו ברוח זו אשר שיקפה את המטרות הפוליטיות של ברית המועצות: תמיכה במצרים לצד הפגנת רצונה של ברית המועצות בפתרון מאוזן למשבר; קביעת מעמדה של ברית המועצות באזור המזרח התיכון ובעולם השלישי; ולבסוף מניעת עימות או פתרון צבאי למשבר.

למדיניות זו היה ביטוי בשלושה מהלכים מדיניים עיקריים שנקטה ברית המועצות. הראשון התבצע ב־11 בספטמבר 1956, כאשר ראש ממשלתה, בולגאנין, שיגר מכתב לעמיתיו בצרפת ובבריטניה, ובו הדגיש את הפוטנציאל לתוצאות שליליות בשל התערבות צבאית. הוא אף ציין כי ברית המועצות מכירה לחלוטין בזכויות ובאינטרסים של צרפת ובבריטניה בתעלה. השני היה ב־15 בספטמבר 1956, כאשר ממשלת ברית המועצות פירסמה הצהרה בעקבות הצעתן של השלוש להקים "אגודה למשתמשי התעלה", שתפקידה יהיה לנהל את השיט בתעלה. ברית המועצות, שהתנגדה להצעה זו, הביעה תמיכה בהצעה של מצרים שהועלתה ב־10 בספטמבר 1956 לכנס ועידה של המדינות החתומות על אמנת קונסטנטינופול כדי לבחון עשיית שינויים בה. המהלך השלישי היה כאשר ברית המועצות פירסמה ב־15 בספטמבר 1956 הצהרה, ובה הזהירה את מעצמות המערב מפני שימוש בכוח, וחזרה על מחויבותה לשמירת חופש השיט בתעלה והכרתה בחשיבותה של התעלה לצרפת ולבריטניה.

מעל כל אלה הדגישה מוסקבה את מעמדה המעצמתי, שבעטיו אין היא יכולה "להותיר עצמה מחוץ לסוגיית סואץ ולהימנע מלהראות את דאגתה מהמצב שאליו נקלעו כל הצדדים, בשל מעשיהן של מעצמות המערב. דבר זה אפשר להבין על נקלה, מפני שכל הפרה של השלום באזור המזרח הקרוב והמזרח התיכון תהיה בעלת השפעה על האינטרסים הביטחוניים של ברית המועצות."⁴⁵

עם נעילתה של ועידת לונדון השנייה היה נדמה בושינגטון ובמוסקבה כי המשבר תם, וכי סכנת המלחמה חלפה. אייזנהאואר סבר בראשית אוקטובר 1956, לאחר שהדיונים עברו מלונדון למועצת הביטחון, כי "משבר גדול מאוד נראה שחלף ועבר מאתנו".

גם המסר הסובייטי למצרים היה דומה, אם לשפוט על פי דבריו של מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ הסובייטי לשגריר המצרי במוסקבה בשלב מאוחר כמו סוף אוקטובר 1956: "סכנת ההתערבות הצבאית של מעצמות המערב פחתה במידה ניכרת אולם לא נעלמה לחלוטין."

ואולם בריוק כאשר נשמעו הצהרות אלה, השלימו צרפת, בריטניה וישראל את הכנותיהן הצבאיות לקראת תחילת המלחמה.

מלחמת סיני: האם הקרמלין חופתה?

"האם היה לרוסים מידע מקדים [על פרוץ המלחמה]?" שאל ניקיטה חרושצ'וב בזיכרונותיו. הוא השיב תשובה שלילית ברורה וגלויה לב, "בסוף קיץ '56 החלה אנגליה לתגבר את הכוח האווירי בקפריסין ובאיים אחרים בים התיכון. היה ברור כי הם מכינים מלחמה. [אבל] אנו בכל זאת חשבנו שאנגליה וצרפת לא תצאנה בגלוי ולא תכרזנה על מלחמה נגד מצרים אבל למרכה הצער הדבר התרחש." הוא אף הודה בגילוי לב כי כאשר פרצו הקרבות, "נבהלנו".

ב־29 באוקטובר בערב, בשעה שהקרבות בסיני החלו, השתתף השגריר האמריקאי במוסקבה, צ'ארלס בוהלן, בשתי קבלות פנים שבהן היו גם מנהיגי ברית המועצות. אף על פי שהקפידו הוא ועמיתו הבריטי הייטר שלא להרבות עמם במילים, דיווח בוהלן כי חרושצ'וב ובוולגאנין התאמצו להפגין בריבים כי הם משוחחים דווקא עמם. בוהלן דיווח כי מצב רוחה של ההנהגה הסובייטית היה טוב מזה שבו הבחין שלושה ימים קודם לכן. המערכה המתרגשת בסואץ, לא נזכרה בשיחותיו עם מנהיגי ברית המועצות כלל אלא רק למחרת, לאחר שהמלחמה כבר פרצה. במהלך שיחתו באירוע שהיה בקרמלין, עם המרשל ז'וקוב בנושא הונגריה הגיע לפתע מולוטוב ואמר כי הוא משוכנע שארצות הברית עשתה יד אחת עם אנגליה ועם צרפת, ושהיא הייתה יכולה למנוע את המתקפה של ישראל נגד מצרים. באותו הערב, כך התרשם בוהלן, נראו מנהיגי ברית המועצות, חרושצ'וב ובוולגאנין, מדוכדכים משנראו ביום האתמול. הוא העדיף שלא לשוחח עמם, מפני שלא רצה לעשות זאת כנוכחותם של רבים.⁴⁶ ייתכן כי הרגשתם הטובה של מנהיגי ברית המועצות ביום פרוץ הקרבות, שאותה לא הסתירו, יכולה אף היא ללמד כי הם – כמו מנהיגי ארצות הברית – לא צפו את פרוץ הקרבות ולא ציפו להם.

ייתכן כי כשם שארצות הברית הופתעה מפרוץ הקרבות בחזית סואץ דווקא – ולא בחזית הירדנית – כך הופתעה גם ברית המועצות, אם כי אנשי קֶגֶיב בדימוס

טוענים כי ארצות הברית ידעה על המלחמה אך הטעתה את מצרים. לדבריהם, "לריגול החוץ הגיע מידע באופן קבוע על הכנותיהן של אנגליה, צרפת וישראל למתקפה על מצרים. המידע הועבר בערוצים המתאימים להנהגה המצרית אולם הגיע [אלוה] גם מידע אחר. ארצות הברית ידעה על ההכנות למתקפה לפרטית,"⁴⁷ אומרים יוצאי הק־ג־ב, "אך היא פעלה להטעות את נאצר. יומיים לפני פרוץ המלחמה נפגש השגריר אחמד חוסין עם אנשי מחלקת המדינה, רוזוולט והנדרסון. בתיעוד הסודי של פגישה זו צוין כי שני הפקידים הביעו את הדעה לפיה סכנת המלחמה כעת חלפה, [בתנאי] שלא יתרחשו אירועים חרשים, שיאיימו על ביטחון האזרחים הזרים במדינות ערב או על צינורות הנפט של חברות הנפט המערביות."⁴⁸

גם קירפיצ'נקו כתב בספרו כי כאשר נשאל פעמים רבות את השאלה אם ידע הביון הסובייטי שתפרוץ מלחמה בעקבות ההלאמה, היה משיב כי ברית המועצות ידעה וכי "הידיעות על ההכנות למלחמה התקבלו באופן שוטף, באיכות שונה, אך ראשי הביון במוסקבה ובקהיר היו משוכנעים כי המלחמה היא בלתי נמנעת מפני שהמערב ראה בהלאמה הפרה גסה של כל החוקים והסדר הבין־לאומי."⁴⁹ ואולם גם קירפיצ'נקו, שהיה סגן ראש תחנת הק־ג־ב במצרים בשנים ההן, ואשר בוודאי היה רוצה להציג את המודיעין הסובייטי באור חיובי, לא טען כי לברית המועצות היה מידע מדויק על מועד פרוץ הקרבות ויעדם או על שיחות סוור שבהן השתתפו לונדון, פריז וירושלים.

נוסף על כך ראש לשכתו של נאצר, עלי צברי, אשר נועד שעות מעטות לפני פרוץ הקרבות עם השגריר הסובייטי בקהיר, הביע את ביטחונו כי "כעת, למרות כל הקולות וגיוס הכוחות [של צה"ל], ישראל אינה מוכנה למלחמה רצינית." צברי הוסיף כי הגיוס בישראל הוא "תמרון שגרתי ולא איום אמיתי. ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה לגייס מילואים לאורך זמן, מפני שהדבר משתק את כלכלתה וגורם לנזק כלכלי כבד. הימים הקרובים יראו האם ניתוחי זה היה נכון," סיים צברי את דבריו בנרון לשגריר הסובייטי, שמיהר לדווח עליהם למוסקבה.⁵⁰

המדיניות הסובייטית במלחמת סיני

שמונה ימים לפני שפרצה מלחמת סיני, ערב צאתו לשיחות החשאיות בסוור שבצרפת, זימן ראש ממשלת ישראל, דוד בן גוריון, את שגרירי ישראל מביירות ארבע המעצמות הגדולות לשיבת הממשלה בירושלים, כדי שיציגו בפניה את תמונת המצב שראוה ממקום כהונתם. שגרירי ישראל במוסקבה, אלוף (מיל') יוסף אבידור, ניתח את תהליך החדירה הסובייטית למזרח התיכון מראשיתו ועד לפרוץ משבר סואץ. לקראת סיום דבריו ביקש להדגיש עיקרון מרכזי שהנחה, לדעתו, את מדיניות החוץ הסובייטית:

עיקרון זה היה "הימנעות ממלחמה או מאמצים גדולים למניעת מלחמה בין המערב והמזרח... ברית המועצות לא היתה מעוניינת שתפרוץ מלחמה מקומית, שבה היא יכולה לעמוד במצב קשה או על ידי נצחון ישראל בלבד או שהיו נכנסים כוחות של מדינות המערב. [וזאת בשל] הסכנה של איבוד מוחלט של כל אותם ההישגים, שברית המועצות השיגה כאן באזור על ידי החלשת השפעת המערב, על ידי התקפה מהירה של ההשפעה הסובייטית נגד סכנת הרחבת ברית בגדאד... אילו כתגובה על המלחמה המקומית היתה ברית המועצות נגדרת ועוזרת לצד הערבי, היתה גורמת סכנה של מלחמת עולם. בשני הדברים לא היתה מעונינת."⁵⁰

ועוד הוסיף אבירד ואמר, "[אני] רוצה לגעת בעוד שאלה, שאני חושב שהיא מעניינת אותנו: מה עלולה להיות עמדת ברית המועצות במקרה של סכסוך מזויין בינינו ובין מצריים, בינינו ובין עיראק [וירדן]. אני חושב שברית המועצות תעשה הכל אשר תוכל למנוע פרוץ מלחמה. היא גם מעוניינת באיתור [מוקדם של] העניין. יכול להיות שתוכל למנוע נצחון שלנו על מצריים וזאת בגלל [רצונה למנוע את] איבוד העמדה שלה, [וכן] בגלל [רצונה למנוע] אפשרות נצחון שלנו על הנשק הסובייטי. אני חושב שנעשו הכנות. יש הרבה שמועות – לחלק גדול מהן אני מתיחס בהסתייגות. יש שמועות שנעשות פעולות כמו בתקופת קוריאה, הכנת מתנדים. יש להם אפשרויות גדולות לכך... יש סכנה של התערבות, של עזרה צבאית, לא רק בחומר, אלא גם באנשים וזאת עד גבול מסויים. כמובן שהם יעריכו מהו הגבול שיכול לגרום למלחמת עולם. מזו השתלדלו להימנע. ברית המועצות תימצא במצב חמור יותר במקרה [של] סכסוך עם עיראק [וירדן] עם התערבות בריטנייה.⁵¹ היא תראה בעין מאד לא יפה כניסת צבאות בריטנייה לוירה, תפתח קודם כל בהתקפה בינלאומית באו"ם נגד זה. [וברית המועצות] תימצא במצב קשה. כמובן לא תעזור לצד ההוא עם בריטנייה, לא תעזור גם לנו. תחפש דרכים אחרות, דרך מצרים לסכל את העניין."⁵²

ואכן, כאשר פרצו הקרבות, הודה חרושצ'וב בזיכרונותיו ואמר, "נבהלנו מאוד.⁵³ פחדנו שמצרים תספוג תבוסה ושהדבר יחזק את השמרנים במזרח התיכון... סוריה הייתה מרוחקת מאתנו. עדיין לא היו לנו קשרים מיוחדים עם סוריה, אך ניתן היה להבחין בשיפור ביחסים.⁵⁴ הבנו, שאלה יהיו תלויים בהתפתחות האירועים במצרים... כאשר ביקרתי עם בולגאנצ'ין באנגליה [אפריל 1956] טרחנו רבות לנסות ולהסביר לאידן וללוריד, כי המזרח התיכון ומצרים קרובים אלינו ושם תפרוץ שם מלחמה, יקשה עלינו להימנע מלהשתתף בעימות. יותר מכול חששנו מפלישתם של כוחות זרים למצרים בראשם אנגליה וצרפת."⁵⁵

ב־2 בנובמבר בבוקר, יומה החמישי של המלחמה, נועד שר החוץ הסורי, סלאח ביטאר, עם עמיתו שפילוב, בעת ביקורו של נשיא סוריה במוסקבה. ביטאר ביקש במפורש כי ברית המועצות תעניק סיוע לערבים בשם שכריטניה וצרפת מסייעות לישראל. ביטאר סיפר כי יום קודם נודע למשלחת הסורית שטייסיס אנגלים וצרפתים טסים מעל שמי מצרים תחת דגל ישראל. "אנו זקוקים בדיוק לסיוע דומה מצד ברית המועצות," אמר ביטאר לשפילוב, "סיוע כזה יכול להעלות את מורל הערבים מפני שהפצצות האימפריאליסטים את ערי מצרים נועדו לשבור את רוח הערבים. אינני יודע," הוסיף ביטאר, "איוזו מתיחות עלולות ההפצצות לגרום במקומות אחרים. פעילות צבאית מצד ברית המועצות צריכה להיות, כמובן, בעלת אופי אחראי ורציני." ביטאר אף הזהיר מפני חזית שנייה, העלולה להיפתח במרוקו ובטוניסיה, ולפיכך אמר, "יש לחשוב על העברת נשק אליהן."

שפילוב השיב לביטאר כי כל השאלות הללו יידונו "היום אחרי ארוחת הצהריים במהלך השיחות," אך בתור רמז לבאות, המעיד על הקשיים הניצבים לפני ברית המועצות בעניין זה, הוא ביקש "מהצד הסורי לחשוב על דרכי סיוע קונקרטיים, כולל סיוע בנשק, והתייחסות לדרכי האספקה של נשק זה נוסף על התייחסות לכל ההיבטים הטכניים הכרוכים בהגשת סיוע זה."⁵⁶

את עמדתה של מוסקבה בנוגע למעורבות סובייטית בקרבות הבהיר, אולי בצורה החדה ביותר, ואדים קירפיצ'נקו, שכתב בספרו על ימי המלחמה, "חלפו הימים הראשונים, ומצבנו נעשה קשה. מצרים נרגשים, שנופפו באגרופיהם קראו בקול: 'רוסים, היכן מטוסים? היכן נשקכם? היכן חיילים? מדוע רוסיה אינה מושיעה את מצרים?' באותם ימים לא היו מובנות לי תלונוות אלה, אך בעתיד, משחוותי שתי מלחמות נוספות במצרים, כבר לא התפלאתי לשמע קריאות אלה."⁵⁷

ואולם לא הקשיים הטכניים היו המכשול העיקרי או היחיד שעמד בין הגשת סיוע סובייטי ובין מצרים. משפרץ העימות במצרים, הייתה ברית המועצות נתונה בעיצומו של עימות חשוב הרבה יותר, אשר תבע ממנה את מלוא תשומת לבו. לפיכך תגובתה על המלחמה בסיני אחרה לבוא או שהייתה רפה ונטולת יכולת הרתעה, עד אשר אפילו העיתונים במצרים לא פירסמוה, מפני "שבנוסחה לא צוין דבר על סיוע למצרים, דבר שהיה עשוי להעלות את מורל הערבים."⁵⁸ גם שגריר ברית המועצות בקהיר הזהיר ביומה השני של המלחמה כי יש מגזרים בציבור הערבי שבהם רווחת הדעה שכרית המועצות אינה יכולה להתערב בנעשה במזרח התיכון בשל עיסוקה בהונגריה ובפולין.⁵⁹

חרוש ציב עצמו הודה כי התגובה הסובייטית למלחמת סיני הושפעה לרעה בשל

מעורבותה של מוסקבה בהונגריה: "רק סיימנו לרכא את המרידה בהונגריה, ועמדה לפנינו המשימה להגיש סיוע לממשלת מצרים ולנשיא נאצר... רצינו להפסיק את המלחמה מהר ככל האפשר."⁶⁰

יתרה מזאת, שמונה ימים לפני שפרצה מלחמת סיני, ויומיים לפני שהחלו הסובייטים לרכא בכוח את ההתקוממות בהונגריה, היו חברי הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית תמימי דעים בהערכתם כי כשל המצב הקשה בהונגריה לא צריכה ברית המועצות להתערב בפולין. עובדה זו מלמדת זמן קצר לפני שפרצו הקרבות בסיני, כי אפילו בפולין, שהייתה חשובה לברית המועצות לאין שיעור ממצרים, ושבה אף הייתה לה יכולת פעולה צבאית ממשית, לא הייתה לברית המועצות כוונה להתערב. יממה לפני פרוץ הקרבות בסיני אמר חרושצ'וב לחברי הוועד המרכזי כי בריטניה וצרפת נמצאות בצרה אמיתית במצרים וכי ברית המועצות צריכה להימנע מלהגיע למצב דומה בבודפשט, שבה היא מנסה להציל את מעמדה.

יומיים לאחר פרוץ הקרבות הודה חרושצ'וב בישיבת הוועד המרכזי שהתכנסה ב־31 באוקטובר, כי המצב בהונגריה קשה. חרושצ'וב כלל לא עסק באפשרות שברית המועצות תפעל בכוח בעוד מקומות – לא בפולין – ובודאי שלא במצרים הרחוקה. הוא אמנם לא רצה להוציא באותו שלב את הכוחות הסובייטיים מהונגריה, אך לא היה לו כל עניין במלחמה בסואץ והוא אף לא הירדה באפשרות שברית המועצות תשלח כוחות כלשהם למצרים. הוא אמר במפורש, "אם נצא מהונגריה ייתן הדבר עידוד גדול לאמריקאים, לאנגלים ולצרפתים – לאימפריאליסטים. הם יראו בכך אות לחולשה מצדנו ויצאו להתקפה... הם יוסיפו למצרים את הונגריה. אין לנו בררה אחרת." חרושצ'וב השלים אפוא עם מצבה העגום של מצרים והביע חשש כי אם ברית המועצות לא תמגר את המרידה בהונגריה, תיפול זו לידי המערב כמו שנראה היה שקורה עם מצרים. ואכן, כדברי חרושצ'וב בזיכרונותיו, רק לאחר דיכוייה של ההתקוממות בהונגריה, בישיבת הוועד המרכזי שהתכנסה ב־4 בנובמבר, עלתה הצעה כי ברית המועצות תגביר את השתתפותה הפעילה בסיוע למצרים. ואולם הצעה זו הייתה צנועה למדי ונגעה לצעדים סובייטיים חסרי חשיבות, כמו להפגין ליד השגרירות הבריטית במוסקבה ואולי להרחיב יותר בנושא בעיתונים בברית המועצות.⁶¹

כאשר החליטה ברית המועצות להגביר את פעילותה המדינית בנוגע לקרבות בסיני ולא להסתפק עוד בפעילות כמסגרת האו"ם, רתם חרושצ'וב ב־5 בנובמבר את מולוטוב לפעולה, שידע היטב כי היא אבודה מראש. חרושצ'וב הציע "לפנות באיגרת אל אייזנהאואר ולהציע לו פעולה משותפת נגד התוקפים... [כדי להסיר] את

המסכה מעל פניה של ממשלת ארצות הברית והנשיא אייזנהאואר. "חרושצ'וב היה משוכנע כי בין ארצות הברית ובין שלוש המדינות שלחמו נגד מצרים, היה תיאום, וכי אם הייתה כוונתה של ארצות הברית כנה, הרי השלוש לא היו יוצאות למלחמה כלל או חדלות ממנה במהירות." הם פשוט חילקו ביניהם תפקידים בהצגה כדי לחסל את הממשלה המהפכנית של מצרים, "נזכר חרושצ'וב והודה, כי "את הצעתנו לנשיא ארצות הברית העלינו במצב קשה". חרושצ'וב כלל לא הופתע כאשר אייזנהאואר דחה בתוקף את הצעתו.⁶²

איגרותיו המאיימות של בולגאנין ללונדון, לפריז ולירושלים כבר יצאו אל דרכן.

ברית המועצות מאיימת: איגרות בולגאנין⁶³

תהליך קבלת ההחלטות ומערכת השיקולים שהביאו את הקרמלין לשלוח את איגרות בולגאנין ב־5 בנובמבר, עוד לא ידועים לאשורם.⁶⁴ המפתח להבנת הדברים עדיין טמון בארכיבים של מנגנוני השלטון של ברית המועצות לשעבר. כך, למשל, אי אפשר לקבוע מי יזם את כתיבת האיגרות, מי ניסח את תוכנן, מתי בדיוק נעשה הדבר, מה היו השיקולים שעמדו לגדר עיני ההנהגה הסובייטית, כמה זמן היא דנה בכך, האם התגלעו מחלוקות בדיוניה, והאם הוכנו האיגרות בסמוך לשיגורן או שהמתינו כמה ימים לעיתוי מתאים. עם זאת יש אסמכתא סובייטית, למה שהיה אפשר להניח באופן מובן מאליו כמעט, כי את ההחלטה לשגר את האיגרות עם האיום הגרעיני קיבל חרושצ'וב, כמו שאישר שנה לאחר המלחמה אנדריי גרומיקו, בישיבת מליאת הוועד המרכזי ביוני 1957.⁶⁵

"אבא ראה בקשרינו עם מדינות ערב קשרים חשובים מאוד," כתב בנו של ניקיטה חרושצ'וב, סרגיי, באחד מספריו על אביו.⁶⁶ "הברית שלנו עם העולם הערבי," הוסיף חרושצ'וב הבן, "נראתה נטועה היטב במהלך של מדיניות החוץ שביצע חרושצ'וב במהלך משבר סואץ בשנת 1956. הוא הצליח להפסיק את שליטתן של מעצמות המערב על מצרים הצעירה. אבא היה גאה בהצלחתו זו. הוא אהב להיזכר בשיחותיו עם מנהיגי בריטניה וצרפת באותם הימים... [שיחות] אשר הובילו לסיומה של המלחמה וליציאת הכוחות מאזור תעלת סואץ."

בגרסה האנגלית של אותו ספר מופיעה ההארה הבאה מאת העורך, ויליאם טאובמן, הנוגעת לדברים שלעיל: "שתי הפסקאות האחרונות נוטות להפריז ככל הנראה בתפקידו של חרושצ'וב במשבר סואץ. מרבית ההיסטוריונים המערבים טוענים, כי הייתה זו החלטתה של וושינגטון שלא לתמוך בבעלות בריתה, שהביאה לקץ הפלישה."⁶⁷

גם טאובמן לא עסק אפוא בגורם שהגיע את וושינגטון, קרי את אייזנהאואר, לפעול בנחישות כה רבה לעצירת הקרבות. על טענתו של טאובמן השיב סרגיי חרושצ'וב תוך חידוד עדין של הוויכוח ההיסטורי בסוגיה עיקרית זו, התרה אחר תשובה מבוססת לתפקידה של המדיניות הסובייטית במשבר זה ולהשפעתה עליו: "קשה לי להגיב על מאורעות אלה. כוונתי הייתה להציג את נקודת המבט של אבי. הוא ראה דברים כמו שאני תיאורתי אותם, ואני חושב שהיה לו בסיס לעשות כן. מבלי לחץ של חרושצ'וב הייתה עמדתו של הנשיא אייזנהאואר יכולה להיות אחרת. הבה ונהיה כנים: גם ההיסטוריוגרפיה המערבית הייתה רחוקה מלהיות אובייקטיבית."⁶⁸

ניקיטה חרושצ'וב בעצמו כתב בזיכרונותיו, "שלחנו מכתבים לראשי הממשלה של בריטניה, צרפת וישראל. הזהרנו אותם שכתוקפם את מצרים... [עליהם לדעת, בין יש מדינות היכולות לצאת להגנתה של מצרים ולהגיש לה סיוע גם מבלי לשלוח את צבאן. במילים אחרות רמזנו לטילים. לכן הצענו להפסיק את התוקפנות הצבאית נגד מצרים. בחלוף זמן מה אנשים שהיו בקיאים [בדבר] סיפרו לנו כיצר התרחש תהליך קבלת ההחלטות אצל גי מולה (נאצל) אידן. באשר למידת המהימנות של המידע הרי אני מסתמך על אלה שעידכנו אותי בדבר. אומרים שגי מולה לא נסע לישון בביתו. כאשר הוא קיבל את איגרתנו הוא מיהר מיד וללא שהיות נוספות, לבוש בפיג'מה, לטלפן אל אידן. האם התקשר עם מכנסיים או בתחתונים, אין זה משנה. העיקר הוא, שבחלוף 22 שעות מקבלת האזהרה שלנו, אזהרה רצינית, ולא של הסינים... התוקפנות נפסקה. כך, באופן זה, המטרה אשר הציבו לעצמם התוקפים — חיסול ממשלת מצרים שהנהיגה מדיניות עצמאית למען האינטרסים של מצרים ושל עמים ערביים נוספים, שנלחמו נגד העבדות הקולוניאליסטית — לא הושגה. היה זה ניצחון גדול לברית המועצות, ניצחון לסמכותה, למעמדה וליכולתה. צרפת ואנגליה, שתי מעצמות גדולות אלה, היו צריכות להתחשב בנו. אינני מתייחס לישראל. מסרו לנו, כי בטרם שלחנו את איגרתנו היה המצב בממשלת מצרים קריטי. באותה העת היו במצרים כוחות גדולים שרצו בסילוקו של נאצר. הם התנגדו למדיניות הרדיקלית שנאצר החל ליישם אז. בעיתונות הערבית נשמעו קולות ביקורתיים נגדנו על שאין אנו מושיטים את ידנו לעזרת מצרים. מעמדו של אייזנהאואר התחזק מאוד בייחוד לאחר שגינה בהצהרה פומבית את התוקפים ותבע את הפסקתה המידית של התוקפנות. [ואולם] ההבדל היה בכך שכאשר אייזנהאואר גינה זאת, התוקפנות נמשכה. ממשלות אנגליה וצרפת הבינו כי זו הייתה תחבולה טקטית שאין לה כל השלכות לגביהן. אולם כאשר אנחנו יצאנו בהצהרתנו הרי שזו כבר הייתה רצינית. ממשלות התוקפים הסיקו את המסקנה הנכונה. היה זה ניצחון גדול של הכוחות

הפרוגרסיביים של כל מדינות העולם. מעמדה של ברית המועצות התחזק מאוד לא רק בקרב העם המצרי אלא גם במדינות אחרות אשר השתחררו מהקולוניאליזם.⁶⁹

ב־18 בנובמבר 1956 נשא חרושצ'וב נאום מאולתר ארוך בעת קבלת הפנים שכינסה שגרירות פולין.⁷⁰ חרושצ'וב יצא להגנתו של נאצר אף על פי ש"מבחינה מדינית ואידאולוגית קרוב יותר נאצר לאלה הנלחמים בו, אצלו קומוניסטים נמצאים במאסר." לפי דיווח שגרירות ישראל במוסקבה, בנקודה זו "מתקנו וורושילוב: 'הוא נאלץ לשיימם במאסר'." חרושצ'וב השיב, "לא, הוא לא נאלץ אבל הוא שם אותם... כידוע לכם שלחנו מכתבים גלויי לב (כאן חפש חרושצ'וב המילה ומישהו הציג 'גלויי לב', אך [חרושצ'וב] לא קבל ואמר 'חמורים'). לממשלות אנגליה, צרפת וישראל... (למעשה משהגיע לישראל אמר חרושצ'וב: 'מהי ישראל, מדינה שאין לה משקל רב בעולם, ושהתפקיד היחיד שהיא משחקת הוא גורו התוקפנות')... אולם אנו ריאליסטים ואיננו רוצים ללכות תבערת המלחמה. אנו שואפים בכל האמצעים לכבות את מוקד המלחמה שהתעורר במזרח הקרוב... יש לדרוש ולהשיג הוצאתם המידית של צבאות התוקפנים ממצרים. אני בטוח כי מצרים תגן על עצמאותה והעם המצרי האמיץ ימשיך את התפתחותו ההיסטורית בלכתו בדרך השלום."⁷¹

ישראל ואיגרות בולגאנין

בישראל נחלקו הדעות בנוגע למידת האמינות של האיום שהיה טמון באיגרות בולגאנין. בין הטורענים כי האיום לא היה ממשי היו השגריר במוסקבה, אלוף (מיל') יוסף אבירד, אגף המודיעין של צה"ל ומפקד חיל האוויר, אלוף דן טולקובסקי. בין אלה שטענו כי היה בו ממש היו בעיקר שרת החוץ גולדה מאיר ואנשים בסביבתו של הרמטכ"ל משה דיין.⁷² ראש הממשלה, דוד בן גוריון, אשר חשש ממעורבות צבאית סובייטית, הודה כי אינו יכול לצפות כיצד תנהג ברית המועצות. שגריר ישראל במוסקבה, יוסף אבירד, ששהה בארץ עם פרוץ הקרבות, שמע על איגרת בולגאנין כשהיה בדרכו לשרה התעופה לשוב למוסקבה. הוא חזר מיד לתל אביב כדי להבהיר לבן גוריון בביתו בשעת בוקר מוקדמת ביום המחרת את "אחיזת העיניים" שבאיגרת. הוא הוסיף כי החזרת השגריר הסובייטי למוסקבה מעידה שאין פניה של מוסקבה לניתוק הקשרים, ושאין אף בכוחה להעביר כוחות גדולים למזרח התיכון. גם מפקד חיל האוויר, אלוף דן טולקובסקי, העריך כי אין ממש באיום האווירי של הרוסים, שכן מערך הקרקע של הסורים אינו מאפשר הפעלת מטוסים סובייטיים בהיקף ממשי, בוודאי לא מפציצים כבדים. הוא אף שלל את האפשרות של טיסה ישירה מפני שהטוחים מקווקז לסיני גדולים מדי. כאשר לטילי הקרקע-קרקע הרגיע

כי מידת דיוקם אינה גדולה. טולקובסקי סיכם כי האיום של ברית המועצות הוא הפחדה בלבד, ולא צריך לקבל ממנו פיק ברכיים. גם לפי הערכת אמ"ן, "האיום הסובייטי אינו אלא רעש של מי שאינו מסוגל להגשים צעקותיו".⁷³

ישיבת הממשלה הראשונה לאחר שהתקבלו איגרות בולגאנין, התכנסה ב־7 בנובמבר בהיעדרם של ראש הממשלה ושר הביטחון שנפל למשכב, ושל שרת החוץ שיצאה בשליחותו לפריז. בראש הישיבה ישב השר לוי אשכול, והוא ביקש מחבריו להכין באותו היום את נוסח נאומו של ראש הממשלה בפני הכנסת בעקבות סיום הקרבות. רק לקראת תום הישיבה נדרש לפתע השר שפירא לאיגרת בולגאנין. "הייתי בצורה לא חריפה", כך אמר, "אולי בצורה של פייסנות מדגיש את הצורה החריפה של הנוטה הרוסית. אי אפשר לעבור עליה בשתיקה. יש אולי לציין שרק ממדינת ישראל החזירו את השגריר. כשעוברים לגמרי בשתיקה על עובדה כזאת יכולים להתחיל לחפש פירושים." על חריפותה של האיגרת לעומת אלה שנשלחו לבריטניה ולצרפת הוסיף, "פה יש אולי נימה אנטי יהודית. טוב שידגישו את זאת." אך לבסוף לא הוזכר בן גוריון בנאומו ככנסת את איגרת בולגאנין.⁷⁴

ואולם בישיבת הממשלה שבאה למחרת, הראשונה מן השתיים שהתכנסו ב־8 בנובמבר, אמרה גולדה מאיר דברים בעלי משמעות שונה בתכלית מהערכותיהם של מי שטענו כי באיגרות בולגאנין אין איום מעשי כלשהו. שרת החוץ, שיצאה בבהילות לפריז עם מנכ"ל משרד הביטחון, שמעון פרס, סיפרה כי אדנאור סיפר לצרפתים על הסדר בין הרוסים ובין האמריקאים.⁷⁵ בן גוריון אמנם מיתן מעט את דבריה בטרם מסר לה את רשות הדיבור, ואמר, "מיד תשמעו דברי שרת החוץ, שיש השערה שיש הסכמה חשאית אמריקנית-רוסית נגד כל העולם, אם כי אינני מרחיק לכת בחששותי, אבל מה שנעשה בהונגריה, בודפשט נמחתה מעל פני הארמה."⁷⁶ גולדה מאיר פנתה אל חברי הממשלה ואמרה להם, "היו חששות לפני שבועות, אולי לפני ששה שבועות, שדאלס וגם שפילוב מאד משתדלים להגיע להסדר עולמי. הצרפתים ידעו על זאת. היה פה עתונאי אמריקאי, שאמר זאת לפני ששה שבועות שבועות. שלושם [כלומר 6 בנובמבר 1956] היה אדנאור בפריס והוא אמר, שהם הגיעו להסדר. הוא אמר: תראו שאם ברית המועצות תתקיף אתכם, אמריקה לא תבוא לעזרתכם. גי מולה אמר שזה לא יכול להיות. אמר לו אדנאור: אני אומר לך דברים מדויקים. הצרפתים ביקשו את השגריר שלהם בווינגטון לכר את הדבר. הוא הלך אל הובר, הובר הלך אל הכית הלבן והחזיר תשובה: כל זמן שאין אתם מקבלים החלטת העצרת, לא נבוא לעזרתכם."⁷⁷ בהמשך אמרה שרת החוץ לחברי הממשלה, "כאשר הסברתי לפינו מה היא עמדתנו בנוגע לנסיגה והגבולות, הוא אמר: טוב, אתם באמת מוכנים לעמוד בפני הפצצות סובייטיות. אין כל ספק

שהסובייטים יפעלו. כאשר עזבתי אותו אתמול ב-8 בערב הוא היה כל כך מיואש, שאחר כך צלצל לי שר הבטחון (הצרפתי) ואמר: אמנם המצב הוא מאד חמור, אבל אל תתרשמי כל כך קשה מפינו. הוא הגזים קצת בחומרת המצב. עובדה היא שרוסיה מקיימת כוחות אוויריים גדולים, שאמריקה על פי עמדתה כרגע – יכול להיות שאם יבוא לידי מעשה תשנה דעתה, לעת עתה דעתה שלא תבוא לעזרה. פינו חשב שהוא יסע לארצות הברית... אמרתי לו: מדוע אינכם באים בדברים ישר עם אייזנהאואר, אתה או גי מולה. מדיניות זו תוכננה במידה רבה על ידי דאלס, עכשיו דאלס חולה, עכשיו פועל אייזנהאואר, מדוע אחד מכם לא יגיש וידבר אתו. לזאת קיבלתי תשובה: אין על מה לדבר. יש הסכם. הפעם כבר לא אמר שהוא חושב שיש הסכם, אלא אמר: יש הסכם בין ברית המועצות ובין אמריקה, אין על מה לדבר.⁷⁸

בהמשך ישיבת הממשלה נדרש בן גוריון להחלטת מושב החירום של עצרת האו"ם, שאישר אור לאותו הבוקר (8 בנובמבר) את המלצת הנוש האפרי-אסיאתי לפנות מיד את כוחותיהן של בריטניה, צרפת וישראל ממצרים. לפני כן אישרה העצרת להקים כוח משטרה בין-לאומי שיוצב בתעלת סואץ.⁷⁹ גולדה מאיר סיפרה בהקשר הזה: "אותו דבר שאמר פינו אתמול, שהוא חושב, שהמהלך עלול להיות כזה, שאם העצרת תחליט, אז הוא חושש שכרית המועצות תראה את עצמה חופשית ללכת ולהוציא אותנו בכוח. תראה בזאת גושפנקה מוסרית לכל הפחות לפעולותיה.⁸⁰ בן גוריון אמר, "יש גם מלחמת עצבים מצד רוסייה, אבל מאחורי בלוף זה עומדות הרבה דיוויזיות."⁸¹ גולדה הגיבה ואמרה, "הובר אמר לשילוח, שהמדינה הראשונה שתיבלע לתוך התהום הרוסית היא ישראל. אין הוא אומר שיפעלו נגד זה, אלא הוא מספר זאת."⁸²

רק כעבור שבוע ימים התברר לחברי הממשלה באופן מוסמך כי לא היה כל הסכם בין האמריקאים לסובייטים, כמו שאמר אדנאואר. היה זה לאחר שהשר משה כרמל שאל: "בישיבת הממשלה בשבוע שעבר היו בידינו ידיעות על איזה סימנים להסדר אמריקני-רוסי על חשבון העמים האחרים. האם במשך השבוע נתחדש משהו בענין זה?" השיב לו בן גוריון, "אז אמרתי מתוך הרגשה שאינני מאמין, עכשיו ברור לי שאין לדבר זה שחר."⁸³

בן גוריון כינס את הממשלה לעוד ישיבה באותו היום. בפתח ישיבה זו הוסיף מידע חדש וחשוב על אודות כוונותיה המעשיות של ברית המועצות אם המלחמה תתפשט מעבר למצרים. הוא אמר, "יש זרם של ידיעות ממקורות שונים. ידיעה אחת, שעצם הדבר הוא בלי ספק, אבל לא ברור מה שהיה לפני זה, הנספח הצבאי המצרי בעמאן הודיע לנספח הסורי, שיש הסכמה עם הממשלה הסובייטית, שמיד עם פרוץ מלחמה בין סוריה וירדן וישראל – רוסיה תבוא לעזרתם והם יפציצו את

הערים ושדות התעופה הישראליים.⁸⁴ בהמשך הדיון אמר בן גוריון כי בידי ישראל מצויה פקודה של נאצר, שאי אפשר לפרסמה, ובה הורה, "להפעיל את כל כוחות הפראיון ללא רחמים".

חששו של בן גוריון נבע מכך שמאחר שאין הפידאיון יכולים לתקוף מעזה, הם יעשו זאת "מהצד המזרחי [ובכך] יכולים לגרור אותנו לתוך סכסוך ואחר כך תהיה מלחמה ורוסייה תתערב.⁸⁵ בן גוריון אף חזר על המידע שלדבריו מסר גם השגריר ששון מרומא, ולפיו, "כבר הגיעו מטוסים סובייטיים לסוריה עם מתנדבים רוסיים וכמויות גדולות של נשק והם מתכוננים להתקפה על ישראל. ראש הממשלה [ה]סורי הזמין את חוסיין ואת ראש ממשלתו כדי למסור להם על כך. המטרה הסופית היא להוציא לגמרי את האנגלים מירדן, לצמצם את גבולות ישראל לפי החלטת 1947, להקים גבול משותף בין מצריים וירדן וסוריה ולמוטט את ברית בגדד.⁸⁶ על התערבותה הצבאית של מוסקבה אמר בן גוריון חד משמעית, "להתמודד עם הרוסים לא נוכל".⁸⁷

ואולם את הדברים הברורים ביותר, שביטאו את חוסר יכולתו להעריך מה תהיה התגובה הסובייטית, אמר בן גוריון בהמשך הישיבה. "אני רוצה להעיר רק הערה אחת, נטל את רשות הדיבור מן השרים שניהלו דיון ער, ואמר, "יש רק גורם אחד לא ידוע, איש מאתנו אינו יכול להעריך פעולתו ותוצאתו, השפעתו. זה הגורם הרוסי, האם ייכנס, איך ייכנס, לשם מה ייכנס. אני מודיע שאינני יודע. אבל במידה שזה נוגע לארצות השכנות וכוחותיהן – הענין בסדר גמור. אילו ידעתי שזה רק הן, היית שוכב בשקט גמור, שאם הן יעשו דבר מה, שאם הן יתקיפו אותנו, אנחנו בזמן לא רב מחסלים אותן. אבל אם נניח שתתפתח מלחמה אתן וייכנס הגורם הרוסי – איני יודע מה יהיה".⁸⁸

לפיכך פנתה הממשלה לכנס דיון ראשוני על הצורך להכין את העורף לאפשרות שבירת המועצות אכן תתקוף את ישראל כבר בתוך ימים אחדים. בסוגיה זו עסקו עד תום הישיבה.⁸⁹

והנה, ארבעה חודשים לאחר שנשלחה איגרתו הראשונה של בולגאנין, התעקשה גולדה מאיר לטעון במהלך ישיבת ממשלת ישראל שהתכנסה ב־24 במרס 1957, כי: "ראיתי [תמליל?] שיחה לפני ימים אחדים. אמנם ידעתי זאת, אבל כאשר ראיתי השיחה הזועזעת. יש לי כל הרשות לחשוב שהמשוחח יודע מה שהוא אומר והוא איש אמת. השיחה היא על פרטי הפרטים [של] מה שהרוסים היו מוכנים [לעשות] ב־8 בנובמבר. הם לא היו מוכנים להפציץ לא את פאריס ולא את לונדון, כי הפצצת ערים אלו פירושה מלחמת עולם שלישית. רק יום אחד של הפצצת ישראל; הם הניחו שבגלל זאת אמריקה לא תיכנס למלחמת עולם. אבל הכוונה היתה ללמד כך

לקח את ישראל, שלא תקום לאיזה מעשה במשך שנים רבות.⁹⁰ ואולם אחרי שבוע, בישיבתה הבאה של הממשלה, הסתייג בן גוריון מדברים אלה: "היתה ידיעה מגיו יורק", סיפר, "איני יודע עד כמה היא ידיעה מוסמכת, שב־8 בנובמבר רוסיה היתה מוכנה לא לפגוע בצרפת ובאנגליה, אבל להפציץ יום אחד את ישראל, רק יום אחד, כי בינתיים לא תספיק אמריקה להתערב. אינני בטוח אם זה נכון. בחוגי אר"ם יש שמועה כזאת." גולדה מאיר נחלצה להגן על דבריה ואמרה, "זה לא רק בחוגי אר"ם. זה איש שיש לסמוך עליו."⁹¹

מן הדיונים האלה לא ברור באילו נסיבות בדיוק התכוונה ברית המועצות — אם בכלל — לתקוף את ישראל ב־8 בנובמבר, מתי התקבלה החלטה זו, ומתי נקבע תאריך זה למועד לתקיפה אפשרית. יתרה מזאת, ב־8 בנובמבר היה ברור לכל כי הלחימה פסקה, הפסקת האש נכנסה לתוקפה, והסובייטים היו יכולים לטעון בסיפוק כי לאיגרות בולגאנין השפעה גדולה על כך. ייתכן כי הדברים האלה, אשר הגיעו לאוזניה של השרה מאיר בדיעבד, היו — אם לא מכלל הונאה או דיסאינפורמציה מטעם ברית המועצות — מעין "תכנית מגירה" לא מחייבת בהכרח, אם אכן המלחמה תתפשט לעוד מדינות, כמו שעלה מן המידע שכן גוריון מסר לחברי הממשלה. לו רצו הסובייטים לאותת על רצינות כוונותיהם נוסף על שיגור איגרות בולגאנין, היו יכולים לבצע מעל שמי ישראל מטס מאיים מבלי להפציצה, או לבצע מפגן עצמה אחר ובכך להעביר מסר תקיף שלא היה כמוהו, אך הם נמנעו, כידוע, מצעדים אלה. לימים סיפר חיים ישראלי, שהיה עוזרו הקרוב של דוד בן גוריון בעת ההיא, כי הרגע הקשה ביותר החרות בזיכרונו ממחצית המאה שבה עבד לצדם של 14 שרי ביטחון, היה במלחמת סיני. זאת כיוון ש"אנשי מזרח אירופה שישבו בקונסוליות בתל־אביב, אירגנו שיחת טלפון של דיסאינפורמציה, וסיפרו אחר לשני שבאותו לילה ולא ציין תאריך] עומדים הרוסים להפציץ את תל אביב." ישראלי אמנם ראה בשיחת הטלפון הזאת דיסאינפורמציה, אבל הוא הוסיף כי כאשר סיים את עבודתו ויצא לביתו, "הסתכלתי סביבי וחשבתי: יכול להיות שמחר הבנינים האלה לא יהיו. יכול להיות שמחר לא יהיה לי לאן לחזור."⁹²

עוד שבוע חלף, והממשלה התכנסה לעוד ישיבה שבה אמר בן גוריון: "על עמדת הובר שמעתם מהדברים שאמר לשילוח. יפסיקו כל עזרה, יגרשו אותנו מאר"ם. אנו הראשונים ניבלע בתהום הסובייטית. זוהי גם עמדתו של קבנט לודג' [שגריר ארצות הברית באר"ם]. חל איזה שינוי גם בעמדתו של הנשיא. לפי שעה הוא לא אמר בתוקף שלא יתן למתנדבים רוסים לבוא למזרח התיכון, אלא על אר"ם למנוע בוא מתנדבים רוסים למזרח התיכון."⁹³ בן גוריון נשאל, "[האם] ידוע דבר יותר ממשי על

תוספת נשק ומתנדבים לארצות ערב?" והשיב, "דעת המודיעים שלנו היא, כי במצב הנוכחי אי אפשר לשלוח הרבה מטוסים לסוריה, כי יש להם רק שני שדות תעופה – אחד בדמשק ואחר בחאלב... אין לנו ידיעות כל כך מפורטות על מה שיש שם. היום יש בעיתונים שמצריים ביקשה מרוסיה משלוח מתנדבים." על השאלה "באילו דרך תעביר רוסיה מתנדבים למצרים?" השיב, "באוויות. אבל יש להם דרך ישירה יותר, אם כי אני מפקפק אם הרוסים יעשו זאת – יש להם מטוסים שיכולים לעבור כל כדור הארץ בלי חנייה. אני מסופק אם הם ישתמשו בכלים אלה, כי זוהי כבר מלחמת עולם."⁹⁴

בן גוריון גם אישר את הערת השר שפירא שאמר כי לדברי הרמטכ"ל רק 30-40 אחוזים מהנשק המצרי היה נשק רוסי.⁹⁵ ואולם למעשה כבר באוקטובר 1955 העריך הרמטכ"ל דיון כי מתנדבים סובייטים יבואו למצרים לסייע לצבאה להפעיל את הנשק הסובייטי. בישיבת ממשלה שהתכנסה חודש ימים אחרי היוודע דבר העסקה הצ'כית מצרית השיב דיון לשאלת שר המשטרה, בכור שיטרת, בדיון על תקציב הביטחון, ואמר: "עד כמה שאנחנו יודעים, רוצים המצרים לקבל את הנשק מיד, אני חושב שבשלב הראשון הם יפעילו אותו עם מתנדבים זרים, יש במצרים מתנדבים גרמנים ועתה כאילו באה גם קבוצה של מתנדבים מאחורי המסך ולפי המתואר הם מוסלמים החיים בארצות הגוש המזרחי."⁹⁶ שישה חודשים אחרי כן התבטאו גם השרים משה שרת וגולדה מאיר ברוח דומה. שרת סיפר, "אתמול ישב אצלי עיתונאי אמריקאי, שראה גם את ראש הממשלה ואמר לי: הענין [הכוונה להטמעת הנשק הסובייטי בצבא מצרים] ממושך, כי יש תהליך קליטה ואימון, לאחר כל האימונים המצרים לא ידעו להשתמש בנשק, אבל כל זה הבל הבלים, כי ברור ומובטח שאם יהיה איזה דבר, יבואו מיד טייסים סובייטיים, המיגים והאיליושינים יהיו נהוגים על ידי אלה היודעים מה זה מיג ומה זה איליושין. אין לסמוך על חוסר המעשה של הטייסים המצריים. הוא היה במצרים," אמר שרת והוסיף, "לא חקרתי אותו מגנין הוא יודע זאת." בדיון על צעדי תגובה של צה"ל לשבוע דמים של הפידיאיון הוסיפה גולדה מאיר ואמרה: "הצרה היא שכל מה שיתפתח בין אם נעשה ובין אם לא נעשה, זו היא לא רק מלחמה במצרים... אני פחדתי כבר מזמן שלמיגים ולאיליושינים יהיו ודאי מתנדבים מוסלמיים. אפשר לסדר הכל בתכלית הכשרות, מוסלמים הבאים מהתעוררות לאומית יכולים להגיע להיות הטייסים של מטוסים אלה."⁹⁷

מתנדבים מוסלמים אמנם לא באו, אך כאשר פרצו הקרבות, נכתב בדיווח של משרד החוץ הישראלי מ-6 בנובמבר כהסתמך על העיתונות, כי בעת התקפת צה"ל על שרם א-שיח' (5 בנובמבר), "התגלה פעם נוספת קיומם של אנשי צבא רוסיים המפקדים על יחידות מצריות. בדבר זה נוכחו כוחותינו כאשר האויב עלה על גלי

הקשר שלנו. אחד המפקדים דובר רוסית, בילבל את הקצין הרוסי שפיקד על יחידת שריון מצרית. הוא שאלו ברוסית: 'איך אצלכם?'. ענה הקצין הרוסי ברוסית: 'קשה מאד. גם אצלך המצב קשה כאצליך'⁹⁸.

ואולם באותו היום, 15 בנובמבר 1956, שלח ניקולאי בולגאנין איגרות נוספות אל ראשי ממשלות בריטניה, צרפת וישראל. ממשלת ישראל דנה בנוסח התשובה שלה בישיבתה ב־18 בנובמבר.⁹⁹ 'שוב שונה הנוסח אלינו ואל אנגליה וצרפת', מתה בן גוריון. 'שם הוא מציין בשביעות רצון שהפטיקו את האש. פה הוא סתם מזכיר את זאת. שם הוא חותם 'בכבוד כנה', אצלנו רק השם ולא יותר'.¹⁰⁰ זעמו של בן גוריון על איגרתו הראשונה של בולגאנין לא שכך, והוא אמר לאחד מחברי הממשלה, 'אתה חושב שאפשר להכריז על בולגאנין. אילו ראית מה שהוא כותב לאידן על הונגריה. הוא יודע שהוא משקר. הוא יודע שאידן יודע שהוא משקר, אבל לא איכפת לו. מה תעשה לו'.¹⁰¹ עם זאת הודה בן גוריון ואמר, 'הפעם ניסח [בולגאנין] את דבריו כיתר זהירות. במכתב הקודם הוא באמת איים. היה איום מפורש. פה הוא אומר שאנו מנהלים מדיניות אבדון'.¹⁰²

דיון ארוך התנהל בממשלה בשאלה אם צריכה ישראל להירדש במכתב התשובה לבולגאנין לסוגיית המתנדבים הסובייטים, והאם יש לציין בפני הסובייטים כי אם מדינות ערב לא שיגרו מתנדבים כלל, מדוע תעשה כן ברית המועצות? לבסוף הוחלט בהצבעה כי אין להזכיר באיגרת התשובה לבולגאנין את סוגיית המתנדבים, בעיקר מפני שמרבית חברי הממשלה היו סבורים כי אין להתגרות ברוסיה בפומבי או להתעמת עמה שלא לצורך ולהגביר את עוינותה, הרבה ממילא, לישראל.¹⁰³

בביורגפיה שכתב על אנתוני אידן בראשית שנות ה־80, טען מחברה, דייוויד קרלטון, כי איגרות בולגאנין לא השפיעו על אידן כלל.¹⁰⁴ הוא ביסס את דבריו על מידע ולפיו פינו טען כי בבוקר 6 בנובמבר 1956 העביר הנשיא אייזנהאואר אולטימטום לאידן שתוקפו 12 שעות. את האולטימטום הזה קיבל אידן מבלי להתייעץ עם מולה או עם עמיתיו. המונחים המדויקים של המסר אינם ידועים, ואף לא אם הועבר טלפונית או באמצעי אחר, אך השפעתו על אידן הייתה גדולה. השעה בלונדון הייתה, קרוב לוודאי, כבר תשע בבוקר. חצי שעה קודם לכן שוחח אידן בטלפון עם שגרירו באו"ם, סר פירסון דיקסון, ובשיחתם צפה שכיבוש תעלת סואץ כולה יארך שישה ימים. זאת ההוכחה, טען קרלטון, 'אם יש בה בכלל צורך, שמברקו המאיים של בולגאנין יום קודם לכן נעדר כל משמעות מכרעת בעיני אידן'.

ואולם בעוד מחקר שעשה קרלטון לאחר זמן, ובו התבסס על תיעוד בריטי חדש

לשעתו, הוא ניסה להבין מה הגיע את בריטניה, ובעיקר את אנתוני אידן, להסכים להפסקת האש בבוקר 6 בנובמבר 1956.¹⁰⁵ הוא הודה, כי "אפשר שלעולם לא ימצא הסבר מדויק, לשאלה זו, אך עם זאת מנה שלוש סיבות להסכמתם של אידן ומקמילן להפסקת אש, ככל הנראה עוד לפני פתיחתה של ישיבת הממשלה ב־6 בנובמבר או אפילו במהלכה."¹⁰⁶

הסיבה הראשונה הייתה שאידן הושפע מאיגרותיו של אייזנהאואר, שהיה הממונה הבלעדי על מדיניות החוץ האמריקאית מאז שדאלס אושפו לניחוח ב־3 בנובמבר. בהמשך נראה כי הגורם שהגיע במידה מכרעת את אייזנהאואר, היה חששו מפני ברית המועצות. הסיבה השנייה שמונה קרלטון, ואליה לא גדרש כלל במחקרו הראשון, הייתה: "אפשר שהוא [אידן] היה מודאג מהאפשרות שברית המועצות תתערב בצורה כלשהי בעקבות שיגור איגרותיו של בולגאנין שבהן איים בהתקפות טילים."¹⁰⁷ הסיבה השלישית: אפשר שאידן הושפע מאזהרותיו של שגיריו באו"ם כי מעמדה של בריטניה בארגון הולך ומידרדר, והיא משולה לברית המועצות שדיכאה את המתקוממים בבודפשט. ולבסוף, האיגרת שמסר לו המזכיר הכללי של האו"ם, האמרשילד, ולפיה, ישראל הסכימה אחרי ככלות הכול להפסקת האש בתנאים שנראו מתקבלים על הדעת. אידן לא הושפע מגורמים כלכליים, שכן הוא הבין מעט מדי בכלכלה.

רישומי ישיבת הממשלה הבריטית מבוקר 6 בנובמבר אינם מייחסים לאידן עמדה ברורה וחד משמעית, קבע קרלטון, אך שר החוץ לויר ביקש לוודא באותה ישיבה, כי: "אל לנו להיראות כמי שנכנעים לאיומים הסובייטיים."¹⁰⁸ נוסף על כך היו גם כמה שרים בקבינט הבריטי שהבינו כי הפסקת אש מידית היא משאלתו של לויר, מפני שאם לא תתקבל כעת, עלולה אנגליה להידרש לה אחרי שהפעולות הסובייטיות בוא תבואנה בעקבות האיום של בולגאנין.

החשש הבריטי באותה העת לא היה אפוא שהסובייטים יתקפו את עריה של בריטניה בטיילים, אלא שהם יפעלו במזרח התיכון עצמו. על פי רישומי הקבינט, אילו בריטניה המשיכה במלחמה, היה עליה להכיר בסכנה של פלישה סובייטית לסוריה או לאזור אחר במזרח התיכון, וכי גם התקפה סובייטית ישירה על הכוחות האנגליים והצרפתיים בתעלה נחשבה אפשרית.

ראשי המטה הכללי הבריטי היו בין אלה שנמצאו תחת רישומו של היגיון זה. יומיים אחרי כניסתה לתוקף של הפסקת האש הם העריכו במזכר שנמסר לקבינט כי אחת הסיבות העיקריות להחלטת הממשלה ב־6 בנובמבר להסכים להפסקת האש הייתה "האפשרות של התערבות רוסית והצורך למצוא עצמנו בעקבות זאת לצד ארצות הברית שפעולותיה האחרונות הרחיקו אותנו ממנה."¹⁰⁹ יתרה מזאת, ראשי

הצבא הבריטי טענו כי לבריטניה יש שלושה כיווני פעולה אפשריים. הראשון, להמשיך בפעולה הצבאית כמתוכנן. השני, לסגת בלא תנאי לפי החלטת מועצת הביטחון. השלישי, להישאר בעמדותיה במצרים ולהמתין עד שיהיה אפשר למסור אותן לכוח או"ם. המלצתם הייתה לבחור באפשרות השלישית, הגרועה פחות מכולן, אם כי גם בנוגע לבחירה זו הוזהרו כי בשל האפשרות של תגובה סובייטית בלתי צפויה על בריטניה להתכונן למקרה הרע מכול, שבו ברית המועצות תעניק חסות למלחמה העלולה לסכן את העמדות הבריטיות בפורט סעיד, את משאבי הנפט הבריטיים במזרח התיכון ואת בסיסיה בים התיכון.¹¹⁰ ברם לבסוף למרות דברים אלה סיים קרלטון את עיסוקו בסוגיה זו במסקנה: "הגורם המכריע ביותר להפסקת האש לעולם לא ייוודע."¹¹¹

מחקר אחר, מאוחר ממנו, הגיע למסקנות דומות לצד הקביעה כי איומי הסובייטים כן השפיעו על אירן ועל חברי ממשלתו, אף על פי שבזיכרונותיהם הם כתבו את ההפך.¹¹² בין חברי הקבינט הבריטי בלטו כגישה זו אידן, לויד ומקמילן, אשר הכחישו בזיכרונותיהם כי לאיום זה הייתה השפעה ממשית על החלטות הקבינט הבריטי. ואולם גם אם החשש מפני מתקפת טילים התבטל מיד, הרי הם כן עסקו ברצינות באפשרות של פלישה סובייטית לסוריה או לאזורים אחרים במזרח התיכון וכן באפשרות של מתקפה סובייטית ישירה על כוחות בריטיים וצרפתיים באזור התעלה. יתרה מזאת, ראשי הצבא הודו כי האיום של התערבות סובייטית מצריך היערכות מחודשת לצדה של ארצות הברית. דאטון אף טען כי ממסמכים שנחשפו בסמוך לזמן כתיבת מחקרו, מתברר כי קהילת המודיעין הבריטית התייחסה לאיום הסובייטי בחומרה, וכי להיבט הכלכלי לא היה משקל מכריע בשיקוליו של אידן.¹¹³

וכך, בין שהייתה לברית המועצות כוונה אמיתית לפעול ובין שלא, הרי לא פחות חשוב מכך היה האופן שבו תפסו אותה יריביה. יריביה – בראשם ארצות הברית – חשבוה למי שנחושה לפעול, ואולי יותר מכך למי שאין להמר על כוונותיה. לפיכך הייתה מסקנתם המידית שיש לנצור את האש ולחדול מהמאמצים להפלת משטרו של נאצר. הנכס העיקרי שעמד להשגתה של ברית המועצות, ובו הטיבה להשתמש, היה אפוא דמותה – בעיני ארצות הברית בעיקר – ולא יכולותיה המדיניות או הצבאיות. אולי לא בכדי שמע נאצר אידן נאשאיבי דברי תוכחה מנאצר על שביקש להורות באחד ממאמריו לאחר סיום המלחמה לאייזנהאור דווקא. "נאצר האמין לאולטימטום [של בולגאנין]" סיפר נאשאיבי, "כאשר כתבתי שהישראלים פינו את סיני ואת עזה בלחצו של אייזנהאור היה זה במאמר שכותרתו הייתה 'תודה לך אייזנהאור'. נאצר קרא לי ואמר: 'זו טעות, התודה צריכה להינתן לרוסים, לכולגאנין, לחרושצ'וב. עליך להודות להם [במאמר בעיתון] מחר.' נאשאיבי העז

להמרות את פיו של נאצר. "סיפרתי את הסיפור הזה למלך סעוד כאשר פגשתי בבירות בעת שביקר בה. אמרתי לו שכתבתי מאמר תודה לאייזנהאואר ושהם הכוונה לנאצר" אמרו לי שעליי להודות לסובייטים ולא לאייזנהאואר. 'המלך סעוד אמר לי כי אל לי לדאוג. 'אם יפטר אותך אקח אותך לסעודיה'. לא הודיתי לבולגאנין, התגאה נאשאשיבי והסביר: "אני יודע שתפקידו של אייזנהאואר היה גדול אם כי הוא הודה שאיגרות בולגאנין בהחלט הביאו לנאצר כרכה רבה."¹¹⁴

ואכן, נאצר הודה לברית המועצות על שליחת איגרות בולגאנין. הוא גוער עם השגריר קיסילב ב־6 בנובמבר וביקש למסור באמצעותו למנהיגי הקרמלין את תורתו העמוקה. נאצר הוסיף כי תרומתה של ברית המועצות מתבהרת כאשר משווים את איגרתו של אידן לאו"ם יום קודם לכן עם נאומו לאחר שיגור איגרות בולגאנין. "העם המצרי ראה בבירור פעם נוספת מיהו ידירו הנאמן, "הכריז נאצר באוזני השגריר הסובייטי, "אנגליה וצרפת איברו את המזרח התיכון לנצח, "שהרי "את הימים הללו לא ישכחו הערבים לעולם."¹¹⁵

גם אם היו איומיה של ברית המועצות באיגרות בולגאנין בחזקת שקר, כמו שאף נאמר על דברי שר החוץ שפילוב, הרי לא כך נתפסו הדברים בווישניגטון בעיקר אך גם לא בלונדון ובפריז.¹¹⁶ בווישניגטון הניע החשש העמוק מפני ברית המועצות את מאמצי המדיניים של ארצות הברית להביא לידי הפסקת המלחמה ולמעשה לכישלונה המוחלט. אלמלא היה חששה מפני התערבות סובייטית במזרח התיכון או מפני התחזקות השפעתה על האזור בה כבר, ספק גדול הוא אם המלחמה אכן הייתה מסתיימת בדרך שבה הסתיימה.

צל אדום: השפעתו המברעת של האיום הסובייטי על מעצבי המדיניות האמריקאית

מיד כשנמסרו לווישניגטון הידיעות הראשונות על תחילת הפעולה הצבאית של ישראל, התכנסו ראשי הממשל לדון במצב בשל "פלישת ישראל לחצי האי סיני". כבר באותה ישיבה ראשונה העריך ראש המטות המשולבים של צבא ארצות הברית, האדמירל ארתור רדפורד, כי ארצות הברית תצטרך להתמודד עם האפשרות שמצרים תבקש עזרה מברית המועצות.

אייזנהאואר העריך כי האו"ם יוכל להיות הגוף המתאים ביותר שבמסגרתו תוכל ארצות הברית לפעול. בעקבות דבריו הזהיר ג' פ' דאלס מפני האפשרות שברית המועצות עלולה להקדים את ארצות הברית "ולקפוץ לאו"ם ראשונה". הוא הוסיף כי אם ירצו הבריטים והצרפתים להצטרף, מה טוב. אם לא, ארצות הברית תפעל לבדה. דאלס היה נחוש כי על ארצות הברית להקדים את ברית המועצות באו"ם.¹¹⁷

לאחר הדברים האלה שאל מזכיר ההגנה וילסון את הנוכחים, "כיצד ינהגו הרוסים", אבל איש לא השיב לו. היה זה תת שר החוץ, הובר, שהציג בפני הנוכחים בבחירות את הדילמה שניצבה לפני ארצות הברית. הוא אמר כי אם ארצות הברית תתמוך בצרפת ובבריטניה, היא תמצא את ברית המועצות לצד הערבים, ולמעשה לצדה של כל אפריקה.

הקולונל גורפסטור מלשכת אייזנהאואר שאל על עמדתה של ברית המועצות בנוגע לפנייתן של ארצות הברית לאו"ם. הוא הציע כי תישקל ככוכב ראש האפשרות שהסובייטים עלולים לנקוט פעולה רדיקלית, ולפיכך על ארצות הברית לשקול כיצד תוכל למנוע או לצפות מראש התפתחות זו. בעקבות דברים אלה ביקש אייזנהאואר לדעת מה אכן תוכל ברית המועצות לעשות, אך גם הוא לא זכה לתשובה.¹¹⁸

מיד לאחר ישיבה זו נפגש אייזנהאואר עם הממונה על השגרירות הבריטית בווינגטון, סר ג'ון קולסון. אייזנהאואר אמר לו כי אם ארצות הברית לא תכבד את התחייבותה להגן על מדינה מותקפת, "סביר להניח כי רוסיה תתערב במצב כמזרח התיכון". הוא אמר כי יכנס את הקונגרס אם יצטרך, מפני שלדעתו על ארצות הברית למלא את התחייבותה. קולסון שאל אותו אם ארצות הברית לא תפנה תחילה לאו"ם, ואייזנהאואר השיב בחיוב: "נעשה זאת דבר ראשון מחר בבוקר — כאשר תפתחנה הדלתות — לפני שברית המועצות תהיה שם."¹¹⁹ לא חלפו אלא שעות, והמטה הכללי האמריקאי הבריך את מסקנותיה של ועדת היועץ לנושאי מודיעין שקבעה: "גורם רציני הוא תגובתה של ברית המועצות למצב זה." ביתניים החלה ארצות הברית לנקוט כמה פעולות צבאיות ובהן שיגור כוחות לקפריסין ולאגן המזרחי של הים התיכון.¹²⁰

למחרת, ב־30 באוקטובר, יומה השני של המלחמה, החלו האמריקאים לפרוט על המיתר הסובייטי בפריז. הציר האמריקאי בפריז ציין בפני המזכיר הכללי של משרד החוץ הצרפתי, לואי ג'ו, כי הסובייטים יצברו רווחים בטוחים מהמצב, וכי יש אפשרות שיתערבו בעקיפין אם תימשך המלחמה.¹²¹

באותו היום כתב הנשיא אייזנהאואר לראש הממשלה אירן מכתב, ובו הזהיר כי ממשלת מצרים אמנם עדיין לא פנתה לבקש עזרה מברית המועצות, אולם "עובדה היא שאם האו"ם יקבע, כי ישראל היא התוקפן, מצרים עלולה בהחלט לפנות לסובייטים בבקשה לעזרה, ואז תפרוץ כמזרח התיכון תבערה גדולה באמת."¹²² גם ג'ו פ' דאלס שב והביע בישיבה שכינס אייזנהאואר, את דאגתו "מפני האפשרות של התערבות רוסית לטובת מצרים (הוא) חשב שמצור בריטי (להם יש כוח מתאים לעשות זאת) עשוי להיות הדרך היחידה למנוע את כניסת הרוסים לאזור."¹²³

בחלוף יום, ב־31 באוקטובר, זימן נאצר את שגריר ארצות הברית, ריימונד הר, לאחר שכבר יום קודם לכן יזם עמו שיחה. בשיחתם הראשונה אמר נאצר כי מצרים רוחה את האולטימטום האנגלו-צרפתי. בסוף השיחה הזכיר לנאצר שר החוץ המצרי, מחמוד פאוזי, כי היה בכוונתו לשגר מסר כתוב לאייזנהאואר, אולם הר דיווח: "נאצר לא היה מסוגל לאסוף את מחשבותיו". לבסוף הסתפק נאצר במסירת הודעה קצרה לאייזנהאואר, ולפיה מצרים ניצבת בפני איום והיא תגן על עצמה. אחרי כן באותו הערב שיגר נאצר עוד מסר לאייזנהאואר, והמסר הגיע למחלקת המדינה ב־31 באוקטובר בבוקר, לפי שעון וושינגטון. במסר זה הודיע נאצר על כוונתו לבקש את עזרתה של ארצות הברית אם בריטניה וצרפת יפלוש למצרים. הוא ביקש לדעת מה תהיה תגובתו של אייזנהאואר למסר זה, ואף ציין כי אין הוא מתכוון לעת עתה לפנות לסובייטים בבקשה לעזרה.¹²⁴

בפגישתו עם הר אמר נאצר כי הוא מצפה שארצות הברית תגיש לו סיוע צבאי אם מצרים תותקף צבאית. הוא אף שב והדגיש: "יש מי שמצפה שממשלת מצרים תפנה לברית המועצות בבקשה לעזרה זו, אך ממשלת מצרים כחנה את הנושא בתשומת לב והחליטה לפנות לממשלת ארצות הברית". נראה, כך דיווח הר, שנאצר הפנים את המסר, מפני שהוא שב על דבריו כי בקשתה של מצרים מארצות הברית היא כנה לחלוטין, וממשלת מצרים החליטה לנהוג כך אחרי עיון מעמיק. הוא הוסיף כי "לא התנהל כל דיון בדבר האפשרות לפנות אל רוסיה". נאצר אמר, "חרשצ'וב הציע [לא אמר מתן] לשגר מתנדרבים אך מצרים מעולם לא השיבה". כאשר הסתיימה הפגישה, אמר נאצר להר כי ישמח לקבלו בכל שעה, ביום או בלילה, עם תשובתה של ארצות הברית לבקשתו.¹²⁵

למחרת, ב־1 בנובמבר, זימן כריסטיאן פינז, שר החוץ הצרפתי, את שגריר ארצות הברית בפריז לשיחה, במהלכה, "הודה כי המבצע תוכנן לפני זמן רב על ידי צרפת, בריטניה וישראל". לאחר שהביע בפני השגריר דילון דאגה רבה מכינוסה של מועצת הביטחון בלילה הקודם, ואמר כי היה מוכן לגינויין של בריטניה וצרפת, הוסיף כי היה על ההחלטה להיות מנוסחת בזהירות רבה כך שלא תאפשר כל תירוץ להתערבות צבאית חד צדדית של ברית המועצות שתפעל בשם האו"ם. התערבות כזו תוכל להוביל אך ורק למלחמת עולם או לכיבוש מלא של המזרח התיכון באמצעות כוחות סובייטיים. פינז הוסיף כי הסיבה העיקרית להפצצות האוויר של בסיסי האוויר המצריים הייתה כדי להפוך אותם בלתי כשירים למטוסים סובייטיים, שלא יוכלו לצאת מברית המועצות ולנחות בהם.¹²⁶

ואולם בישיבה של המועצה לביטחון לאומי של ארצות הברית הזהיר דאלס בתקיפות רבה כי אם ארצות הברית לא תגלה מנהיגות, הרי המנהיגות תיתפס בלא

ספק על ידי ברית המועצות. עד היום, אמר, הילכה ארצות הברית על חבל דק שנמתח בין קשריה עם בריטניה ועם צרפת ובין קשריה עם מדינות המזרח התיכון. ואולם כעת אין היא יכולה עוד להמשיך בכך, שכן הלחץ המוטל עליה מצד מדינות אסיה ואפריקה עלול להוליך אותן כאחד אל חיקה של ברית המועצות.

בהמשך הישיבה שאל אייזנהאואר את ראש המטות המשולבים, אדמירל רדפורד, אם ייתכן הדבר שברית המועצות העבירה בהיחבא למצרים חצי תריסר פצצות אטום. האדמירל השיב כי הוא מטיל ספק בכך, בייחוד בשל הכישלון הברור של המצרים לעשות שימוש מועיל בנשק שהרוסים כבר סיפקו להם.¹²⁷

באותו היום שלח אייזנהאואר עוד מכתב לאידן ובו הרגיש את החשש מפני המעורבות הסובייטית. "הסיבה שבעטייה אני חושד במשהו... נעוצה בכך שאינני יכול לדמיין משהו מכיך יותר לארצך," כתב לאידן. "בנוסף לכך ייתכן שהרוסים ינסו לשלוח ציוד ו'מתגדבים' למצרים." אייזנהאואר הפנה עצה ידירותית לאידן ובה ביקש ממנו לקרוא להפסקת אש ולהצהיר על נכונות לחידוש המשא ומתן על הפעלת התעלה. הוא אמר כי מנחה אותו הרצון לשמור על שלמות האו"ם ועל אמת המידה הנכונה של הקביעה כי הקומוניסטים הסובייטים הם הסכנה הגדולה לאומות החופשיות.¹²⁸

גם במזכר ששלח אייזנהאואר לראלס באותו היום, הוא הרגיש כי ארצות הברית חייבת להנהיג את המהלך המדיני ליישוב המשבר כדי שברית המועצות לא תיטול את מקומה. הוא כתב במפורש כי יש "למנוע בכל מחיר מהסובייטים לתפוס את המנהיגות באמצעות הצגה שקרית אך משכנעת של דאגה לאומות קטנות. כיוון שאפריקה ואסיה שונאות כמעט פה אחד אחת משלוש: בריטניה, צרפת וישראל, כל מה שהסובייטים זקוקים לו הוא להציע עונשים חמורים ומידיים על שלוש מדינות אלה כדי ששתי היבשות הללו תתייצבנה לצידם כאחת."¹²⁹

בינתיים החל לזרום מידע חדש ומעורר דאגה על אודות מהלכים סובייטיים צבאיים. שגריר ארצות הברית בפריז נקרא (1 בנובמבר) אל שר החוץ הצרפתי בבהילות במהלך הערב. פיגו, שנראה לשגריר דילון מוטרד, אמר כי הגיע אליהם מידע מודיעיני ממקורות בסוריה, ולפיו ברית המועצות מתכננת התערבות צבאית באמצעות בסיסים סורים. לכן פיגו הרגיש כי חיוני ביותר שהעצרת הכללית תנקוט פעולה חיובית כלשהי באו"ם עוד באותו היום כדי להקדים פעולה דומה של הסובייטים. הוא הציע כי השגרירים של צרפת, בריטניה, ישראל ומצרים יופיעו לפני נציגה של ברית המועצות, וכי הצעד הזה יוכל לעכב פעולה של הסובייטים למשך יומיים או שלושה, טווח הזמן שהוא מאמין שיהיה בו די, "כדי לסיים את הפרשה." לאחר שסקר את התמוטטות הצבא המצרי, שב ואמר, "העניין החשוב כעת הוא למנוע מהסובייטים להפוך את המצב הנוכחי למלחמה כוללת."¹³⁰

בערך באותו הזמן שלח ממוסקבה השגריר בוהלן את חוות דעתו על הודעת ממשלת ברית המועצות מ־31 באוקטובר. הוא העריך כי פירושה, לפי שעה, שאין ככוונתה של ברית המועצות להתערב בנעשה במצרים, אולם אם הקרבות יתרחבו לאזורים אחרים במזרח התיכון, ובהם אלה הקרובים לברית המועצות, הרי שהסכירות לפעולה סובייטית תגבר.¹³¹

למחרת, ב־2 בנובמבר, יומה החמישי של המלחמה, הביע אייזנהאואר במדויק את חששה של ארצות הברית מפני ברית המועצות. במכתב ששלח לידידו הוותיק, קפטן אברט הולט, כתב נשיא ארצות הברית, "רק מגיד עתידות יוכל לומר כיצד יסתיים כל העניין, אך אני יכול לומר לך דבר אחד: בעיה זו טורדת את מנוחתי לא בגלל הדברים שציינתי קודם לכן אלא בגלל ההודמנויות שנתנו בידי הרוסים."¹³² למחרת, יום הקרבות השישי, סיכמה ועדת התכנון המשותפת למזרח התיכון של המטה הכללי האמריקאי את הערכותיה בנוגע לצעדים שברית המועצות עלולה לנקוט. בהתבסס על האבחנה כי "ער עתה הייתה תגובתה של ברית המועצות למצב הנוכחי מוגבלת למישור הדיפלומטי, בעיקר באו"ם, כולל הצהרתו של חרושצ'וב ב־23 באוגוסט, ולפיה 'מצרים, אם תותקף, לא תעמוד לבדה',¹³³ הסיקה הוועדה כי "בהתבסס על ההנחה שברית המועצות לא תסתכן במלחמה כוללת בשלב זה, נראה כי יהיה זה בלתי סביר שהיא תנקוט צעד צבאי כלשהו, אשר ישפיע באופן מהותי על ההתפתחויות במשבר המזרח תיכוני הנוכחי."

עם זאת הוועדה מיפתה את יעדיה של ברית המועצות כמזרח התיכון, ואלה נראו תוקפניים מאוד. הוועדה קבעה כי "היעד הרחב והראשי של ברית המועצות הוא לחסל את ההשפעה המערבית באזור ולהחליפה בהשפעה סובייטית ברחבי המזרח התיכון כולו. דבר זה יוביל באורח הגיוני לדומיננטיות סובייטית באזור ולחתרנות עמוקה של בוכות סובייטיות תחת הממשלות הקיימות."

על בסיס יעד רחב זה זיהתה הוועדה מערך יעדים מידיים, ובהם: פגיעה בנאט"ו וב"ברית בגדד"; הארכת הסכסוך כמזרח התיכון והרחבתו מכלי לצד בכך בגלוי; הפרעה, מבלי להיות מזוהה עם הפעולה, לזרימת נפט מהמזרח התיכון כדי להחליש את המערב מבחינה כלכלית וצבאית, ובה בעת לפנוע במצבן הכלכלי של כמה ממדינות האזור. ואולם בנוגע למלחמה קבעה הוועדה כי כיווני הפעולה העומדים לרשות ברית המועצות רגישים לממד הזמן, שהוא בעל חשיבות עליונה לברית המועצות. ברית המועצות תנסה למנוע מכוחות בריטניה, צרפת וישראל את חיסולו המהיר של נאצר, את השתלטותן על תעלת סואץ ואת פעילותן לייצוב המצב הצבאי לטובתן. ברית המועצות תנסה לנקוט פעולות שיאפשרו לנאצר להמשיך בהתנגדות צבאית ככל האפשר.

לפיכך שיערה הוועדה כי אלה הם כיווני הפעולה שיעמדו לרשות ברית המועצות: התערבות צבאית ישירה שלהערכת הוועדה, מסוגלים לה הסובייטים ביבשה, בים ובאוויר, אולם בגלל גורם הזמן לא תוכל ברית המועצות לפרוס כוחות בהיקף גדול דיו שיוכל להשפיע על המהלכים שבוצעו עד לאותו שלב. גורם שציינה הוועדה כחשוב מאוד היה שהסובייטים מעריכים בוודאות כמעט כי בהתערבות צבאית ישירה יש סיכונים בלתי אפשריים – מבחינתה של מוסקבה – לפריצתה של מלחמה כוללת. בפרמטרים אלה לא שללה הוועדה את האפשרות שכוללות סובייטיות במסווה מצרי יפעלו נגד יחידות בריטיות וצרפתיות בים התיכון.

כיוון הפעולה השני שהעלתה הוועדה נגע להתערבות צבאית לא ישירה: ברית המועצות יכולה לשגר "מתנדבים" ביבשה ובאוויר, אולם גם במקרה זה יבטל גורם הזמן את האפשרות שכמות מספקת של מתנדבים יוכלו להגיע, ושיהיה בכוחם להשפיע על מהלך העניינים. יתרה מזאת, בעיני הסובייטים, שיגור כמות ניכרת של מתנדבים יבשתיים טעונה, קרוב לוודאי, בסיכון גדול ביותר למלחמה כוללת. אם תחליט ברית המועצות לשגר צוותי אוויר מתנדבים, הרי אפילו מקצתם יוכלו להביא לידי שיפור של ממש ביכולת האווירית במזרח התיכון. לכן העריכה הוועדה כי קיימת אפשרות שמספר קטן של מטוסי קרב וצוותים לאיושם יוטסו למזרח התיכון מן הגוש הסובייטי.

עוד אפשרות שנכללה בהערכותיה נגעה לתנועות אסטרטגיות של כוחות מהגוש הסובייטי בפריפריה של הגוש. בהקשר הזה העריכה כי כוחות סובייטיים עלולים להיות מעורבים בפעולה מסוג זה, שמטרתה לזרוע פחד מפני מלחמה כוללת ולהגביר את הלחץ בעולם לנסיגת כוחות השלוש ממצרים.

אפשרות אחרת שבה עסקה הוועדה נגעה לניסיון סובייטי להרחיב את העימות במזרח התיכון באמצעות תעמולה, סוכנים ומפלגות קומוניסטיות מקומיות שיפעלו בשירות ברית המועצות כדי לגרום למהומות אנטי מערביות רחבות, לחבלה ולאי סדר כללי ברחבי האזור, ובייחוד במתקני נפט מערביים. כדי לכוון את המבצעים האלה ולסייע במימושם יודקו הסובייטים למעט סוכנים וחבלנים. הסובייטים יכולים גם לנסות לעודד או לתכנן הפיכות בסוריה ובירדן במטרה להקים ממשלות שיהיו נכונות לתקוף את ישראל כדי להרחיב את העימות.

צעד סובייטי אחר שבו דנה הוועדה, נגע לאשרור התמיכה בנאצר ומתן ערבויות לאספקת ציוד שאיכרה מצרים, וכן לתיקון המתקנים והתשתיות שנחרסו. "זהו כיוון פעולה סביר שנועד למנוע כניעה מהירה לכוחות בריטניה-צרפת-ישראל ולהרוויח זמן כדי לגבש את תמיכת דעת הקהל העולמית במצרים." כן קבעה הוועדה כי "ברית המועצות תנתק כנראה את קשריה עם ישראל ותפעל לסילוקה מהאזור."

רוב התרחישים שציירה ועדת מומחים זו לא יצאו אל הפועל, בוודאי לא המסוכנים והקיצוניים שבהם. ואולם גם במקומות שבהם ביקשה לרכך את מידת האיום הסובייטי, בייחוד בכל הקשור לאפשרות הקלושה, להערכתה, שברית המועצות אכן תשלח מתנדבים לאזור, לא חילחלה הערכתה לדרג מקבלי ההחלטות בוושינגטון. אלה הוסיפו לחשוש מפני אפשרות זו כמו מפני עוד תרחישים של התערבות ברית המועצות במשבר.

כך, ביומה השישי של המלחמה, ב־4 בנובמבר, הוסיפו מנהיגי ארצות הברית לחשוש מפני מהלכיה של מוסקבה. בישיבה שכנס איוזנהאור באותו יום, הביע הוכר את "ראגתו הרבה מפני המצב בסוריה ומפני האפשרות שברית המועצות תשלח כוחות, מתנדבים או אחרים, לסוריה." איוזנהאור אמר כי "הוא מבין ששדות התעופה בסוריה רעועים מאוד, אך עם זאת ציין כי חשוב מאוד לפקוח עליהם עין." הוא הנחה בהתאם את ראש ה־CIA לדרוש מידית על כל תזוזה סובייטית בכיוון סוריה.¹³⁴

למחרת, ב־5 בנובמבר, החלה הפעילות המדינית הסובייטית לטפס אל שיאה. בולגאנין שיגר את איגרתו אל איוזנהאור, ובעקבותיה העריך השגריר בוהלן כי אם המתרחשות במצרים תחריף, יהיה אסור להתייחס אל הצעת הסובייטים לארצות הברית אך ורק כפריזמה של תעמולה והסטת תשומת הלב מהונגריה, שכן — כמו שהדגיש ארבעה ימים קודם לכן — האפשרות של התערבות סובייטית יכולה להתממש ככל שהקרבות יתארכו. בוהלן הוסיף והעריך כי פעולתה של ברית המועצות בהונגריה, שבה התעלמה מכל שיקול מוסרי, יכולה לעורר אותה להמשיך במעשיה גם במזרח התיכון. "אינני רואה את ברית המועצות פותחת ככוונה במלחמת עולם שלישית," הכריז בוהלן לווינגטון והוסיף, "התייחסותה לנשק האטום והמימן נועדה להגביר את הדרמטיות של הצעתה לארצות הברית, אולם סיוע כלשהו למצרים נראה כעת סביר יותר משנראה בתחילת הפעולה הבריטית והצרפתית." בוהלן הזכיר את ביקורו של נשיא סוריה, שוכרי אלקואטלי, במוסקבה באותם ימים ובעקבותיו, "עומד כאוויר ריח חריף של עסקה צבאית כלשהי בסוריה, והאיום על איראן קיים תמיד."

לכך גם הוסיף בוהלן את הקביעה כי "לא רק בגלל ההצעה הסובייטית אלא למרות הצעה זו מחייב ההיגיון להכריז על הפסקת אש מהירה שעליה תכרזנה בריטניה וצרפת, וזאת מבלי שתתייחסנה להצעה הסובייטית כלל. אם אכן יהיה אפשר להביא להכרזה מיידית על הפסקת אש יבטל צעד זה את האפקט של ההצעה הסובייטית, ובכך אף יתבטל כל מרכיב אפשרי של סכנה אמיתית, שהיה טמון ביחס הסובייטי למצב הנוכחי במזרח התיכון."¹³⁵

למחרת, ב־6 בנובמבר, הייתה תגובתו הראשונה של איוזנהאור על איגרת

בולגאנין ועל הערכתו של בוהלן אותה, כי על ארצות הברית לשגר לברית המועצות אוהרה ברורה. הוא הביע את דאגתו מפני האפשרות שהסובייטים, כשיווכחו שעמדתם ומדיניותם גוחלות כישלון כה חרוץ בגוש הסובייטי, יהיו מוכנים לצאת להרפתקה, פראית ככל שתהיה. הוא חזר וציין את חששו מפני התערבות סובייטית צבאית ואמר כי הסובייטים מפותחים וזועמים, ואין דבר מסוכן יותר מדיקטטורה המצויה במצב זה. הוא אף הזכיר את מצבו של היטלר בימיו האחרונים בהקשר זה.¹³⁶

בשעות הבוקר של אותו היום כינס אייזנהאואר ישיבה, בראשיתה ציין אלן דאלס את ידיעות המודיעין העדכניות, ולפיהן, הסובייטים אמרו למצרים כי "הם יעשו משהו". כאשר דנו באפשרות שהסובייטים ישגרו כוחות אוויר לסוריה, הורה אייזנהאואר לדאלס לשגר טיסות סיור מעל סוריה "אך להימנע מכל לחימה עם רוסיה". הוא אף הורה על טיסות מעל ישראל. אייזנהאואר אמר, "אנשינו צריכים להיות בכוננות [שכן] אם הסובייטים יתקפו את הצרפתים ואת הבריטים ישירות, נהיה במלחמה, וזה יהיה מוצדק שננקוט פעולה צבאית גם אם הקונגרס לא יתכנס [לאשר אותה]". אייזנהאואר הוסיף כי אם מטוסי הסיור יגלו כוחות אוויר סובייטיים בכסיסים בסוריה, הוא בדעה, כי יהיה צידוק לבריטים ולצרפתים להשמידם.¹³⁷ באותו היום הגיע אל בניין מחלקת המדינה השגריר הצרפתי, אלפנד, שביקש ללמוד מהי עמדת ארצות הברית בנוגע לאיגרת בולגאנין לאייזנהאואר. הוא אמר כי אם ברית המועצות תתערב ישירות נגד כוחות בריטניה וצרפת, הרי שנאט"ו תצטרך למלא את מחויבותה להן. מרפי העלה את האפשרות שהסובייטים יפעלו בעקיפין, למשל, דרך סוריה או באמצעות מתנדבים מוסלמים שיילחמו לצדה של מצרים.¹³⁸

ואילו בקהיר נפגש השגריר הסובייטי יבגני קיסילב עם עלי צברי, ראש לשכתו של נאצר, כדי לתאם את פגישתו הצפויה מיד באותו יום עם נאצר. "צברי לא גילה התלהבות מיוחדת בעקבות שיגור האיגרות, "הבריק קיסילב למוסקבה, "אף על פי שאולי היה אפשר לצפות שיתלהב." צברי הביע את דאגתו מן הקרב הקשה הניטש בפורט סעיר, הגובה מהבריטים נפגעים רבים. צברי ראה בכך סימן לנחישותם של האנגלים והצרפתים לכבוש את העיר ככל מחיר. הוא פנה לעסוק בעתיד, כתב קיסילב, כך "שפיתח בעקשנות את הרעיון בדבר אפשרות שיקומם המהיר של המסלולים בשדות התעופה כדי לקלוט את מטוסינו נושאי המתנדבים." צברי הוסיף, "מיד כשנדע שהם בדרך, ניערך בהתאם." צברי אף דיבר על משלוח צוללות אל חופי מצרים, אשר עם בואן, כך היה משוכנע, יעזבו האנגלים והצרפתים את מימי מצרים. "יהיה אפשר להציג זאת כך, שמצרים רכזה צוללות אלה הפועלות בפיקוד

מצרי." צברי הזכיר את מברקו של השגריר המצרי במוסקבה, לפיו שפילוב אמר כי לברית המועצות יש תכנית פעולה מהירה, אך למצרים לא ידוע מהי אותה תכנית. קיסילב השיב כי גם לו אין היא ידועה. צברי הגיב כי כעת הכול תלוי בארצות הברית: האם היא מוכנה למלחמת עולם שלישית נגד ברית המועצות ורוצה בה או לא? צברי אף התקשר במהלך הפגישה לנאצר כדי לבשר לו שרדיו מוסקבה בערבית קטע את שידוריו והודיע כי ברית המועצות תפעל להפסקת הקרבות, משום שארצות הברית והאונ"ס לא יעשו זאת. צברי שאל את קיסילב אם הוא יודע כמה דברים אמורים, אך נענה בשלילה.¹³⁹

בשעה 14:00 לפי שעון פריז, הבריק השגריר האמריקאי בפריז, דילון, לאחר פגישתו עם מולה ופינו כי צרפת מוכנה לדון בהפסקת אש שתוכל להיכנס לתוקף בעתיד הקרוב ביותר. הם הוסיפו כי לא שמעו דבר מלונדון. לדעת דילון, הם יהיו מוכנים להפסקת אש עוד באותו הלילה לפי שעון סואץ, אולם "בשום תנאי אין הם מוכנים לקבל את הפסקת האש בגלל לחץ סובייטי".¹⁴⁰ בו בזמן דיווח השגריר האמריקאי בלונדון על מסר דחוף מאידן, ולפיו, מאחר "שהמצב עם ברית המועצות מעורפל, אין להם ולצרפתים כוונה להוציא את כוחותיהם ממצרים לפני בואו של כוח משטרי של האונ"ס." אידן הוסיף כי סביר שהסובייטים יעבירו, "אם לא החלו כבר להעביר", יחידות אוויריות אל סוריה, אך במסר זה לא ניכרה בהילות בקרב הבריטים להסכים להפסקת אש בשל לחצה של ברית המועצות.¹⁴¹

ואולם בשעות הצהריים של אותו היום זימן אידן את שגריר ארצות הברית כדי למסור לו שבריטניה הסכימה להפסקת אש בכפוף לכמה תנאים, ויש לה נכונות לקבל את איגרת המזכיר הכללי של האונ"ס מ-5 בנובמבר. בדבריו לשגריר אולדריד שב אידן והזכיר את דאגתה של בריטניה, כמו שהובעה בפני אולדריד באותו הבוקר, מפני תנועת כוחות סובייטיים אל סוריה.¹⁴² כאשר נודע הדבר לאייזנהאואר, ביטאה תגובתו הראשונית הקלה, משום שהלחימה הסתיימה לפני שברית המועצות הייתה יכולה להתערב.¹⁴³

ואילו במוסקבה העריך באותן שעות השגריר בוחלן, בהתבססו על התקשורת בברית המועצות, כי איגרות בולגאנין קירבו מאוד את ברית המועצות למצב של הצבת אולטימטום. כל שהיה חסר לשם כך הוא קביעה סובייטית של גבולות הזמן שבו ייענו תביעותיה.

בוחלן אף היה סבור כי הפעילות הסובייטית חרגה בממדיה מניסיון להסוות את מעשיה בהונגריה, וכי "למעשה, בשעה שברור כי המזרח התיכון מספק כיסוי

פסיכולוגי לפעילות הסובייטית נגד הונגריה, התחלטה הסובייטית בהקשר זה [משבר סואץ], הונעה מתוך השכנוע שאפשר שהלחימה במזרח התיכון תתפשט, ושבמקדם או במאוחר יהיה על ברית המועצות לנקוט מהלך החלטי. "עם זאת בוהלן הוסיף לדבוק ברעתו כי הסובייטים רוצים להפסיק את העימות במזרח התיכון אף על פי שהאיום שלהם באיגרות בולגאנין סיבך את המצב.

בוהלן אף צירף את הערכותיו של נספח המודיעין האמריקאי במוסקבה, אשר סירטט תרחישי תגובה אפשריים של הסובייטים. הלה העריך כי הסובייטים ינסו ליוזם תנועה, חשאית או גלויה, של מתגדרים באוויר או בצוללות; צוללות מהים האדריאטי נגד הבריטים ונגד הצרפתים בכסות מצרית; פעולות תקיפה ארוכות טווח של צוללות מדרום לתעלה; תנועה של מטוסי קרב ומפציצים אל סוריה או דרכה על ידי מתגדרים והתעלמות מהסדרי טיסה מעל איראן, עיראק, טורקיה ויוון. בוהלן ציין כי אלה הן פעולות של סיוע ישיר למצרים, ואין להן נגיעה לאפשרות של פעולות רחבות יותר, שפירושן יהיה מלחמת עולם. בהקשר זה הזכיר את התרחיש של הפצצת בסיסים בריטיים בקפריסין או פעולה צבאית סובייטית ישירה.¹⁴⁴

בושינגטון נחתמה באותן שעות הערכת מודיעין לאומית מיוחדת, שניסתה להתחקות אחר הכוונות של ברית המועצות וסין במשבר סואץ. בהערכה זו נקבע כי באיגרות בולגאנין אכן היה מקופל "איום חזק" לפעולה צבאית נגד בריטניה, צרפת וישראל, אולם איום זה לא היה מוגדר, ולא היה בו ביטוי ברור של כוונה סובייטית לנקוט פעולה צבאית חד צדדית. הסובייטים עדיין קראו, לדעת מחברי ההערכה, לפעולה של האו"ם. עם זאת הוסיפו המעריכים בלשון שאולי נועדה להקיף מראש אפשרויות רבות ככל האפשר, כי אותם איומים סובייטיים היו מכוונים לרמוז כבהירות כי ברית המועצות עלולה לפעול לבד.

לפעולה סובייטית זו מצאו כמה מניעים: לאשר את מעמדה של ברית המועצות כמגינתה של מצרים ושל המדינות האנטי־קולוניאליות; להסיט את תשומת הלב כגוש הסובייטי ומחוצה לו מהמצב בהונגריה; להסב נזק לאינטרסים של בריטניה וצרפת ולדמותן, להגביר את חולשת הברית המערבית ולהוסיף לפיצולה, ובמידת האפשר לשוב ולבסס את החשש מפני עצמה צבאית סובייטית כגורם מרכזי בקשרים הבין־לאומיים. לבסוף הביעו את אמונתם כי הערכתם הקודמת, ולפיה "ברית המועצות מבקשת להימנע ממלחמה כוללת, נשארה בעינה."

להערכתם כעת, ברית המועצות תנסה כמעט בוודאות שלא לתקוף ערים בבריטניה ובצרפת, בעיקר משום שהתקפה כזו פירושה מלחמת עולם. ברית המועצות לא תפרוס, קרוב לוודאי, כוחות צבאיים בקנה מידה רחב במזרח הים התיכון, בעיקר

משום שיכולתה לעשות זאת במהירות מוגבלת וגם בשל הסיכון הגבוה למלחמה כוללת הטמון בצעד כזה. היא עשויה לבצע התקפות בהיקף קטן מהאוויר או באמצעות צוללות נגד כוחות בריטניה וצרפת במזרח הים התיכון כדי להגביר את הלחץ, שתכליתו השגת הסדר באו"ם הרצוי לה, ובכך להציג את עצמה כמגינתה של מצרים. ברית המועצות תמשיך להגיש סיוע צבאי בציוד, בטכנאים ובלוגיסטיקה לסוריה ובאמצעות סוריה לעוד מדינות ערביות ככל הנראה בהיקף גדול יותר. ברית המועצות תשגר, קרוב לוודאי, מתגדבים ואף תבקש ליצור אווירת חירום במערב לכל הפחות באמצעות איומים. זאת כדי להביא להסדר באו"ם שיהיה נוח עבורה.

המעריכים האמריקאים עסקו גם ביכולת שיגור הטילים של ברית המועצות וקבעו כי יש לה יכולת שיגור של טילים נושאי ראש נפץ גרעיני לטווח של 800 מייל. טילים אלה יכולים לפגוע בבריטניה רק אם ישוּגרו ממדינות הגוש הסובייטי, וכך גם בישראל ובקפריסין, אך לא במצרים עצמה. לסובייטים יש גם יכולת לשגר טילים נושאי ראש נפץ גרעיני מצוללות וממטוסים, אולם, לדברי המעריכים, "אנו לא מאמינים כי ברית המועצות תעשה שימוש בטילים מונחים בעלי ראש נפץ גרעיני בעימות המצרי-ישראלי". כדי לתקוף מטרות של ישראל, בריטניה וצרפת במזרח הים התיכון מבסיסים נוכחיים של הגוש הסובייטי, יהיה על ברית המועצות להשתמש במטוסים לטווח ארוך או במטוסי איל-28 במשימות שלא יצריכו חזרה לבסיסי האם כגוש הסובייטי. הקמת בסיסים למטוסים אלה בסוריה, בירדן או בעיראק היא אפשרית, אך כרוכה בקשיים גדולים של תמיכה לוגיסטית והגנה על בסיסים אלה. בהערכה זו אף נקבע כי יהיה זה אפשרי, אם כי לא סביר שמיד, שמשבר סואץ יתפתח כך שסין הקומוניסטית תנצלו כדי לתקוף את המושבה הבריטית בהונג קונג. הערכה זו התבססה על מידע מודיעיני.¹⁴⁵

באותו היום גובשה הערכת מודיעין לאומית מיוחדת אחרת, שהתמקדה בכוונותיהן של בריטניה וצרפת במצרים. בהערכה זו נקבע כי האירועים שנתפסו כבעלי השפעה על בריטניה וצרפת כללו בראש ובראשונה את האיום הסובייטי לעשות שימוש בכוח, האפופיזיה המתחזקת בבריטניה לכל מהלך המלחמה ולחצה של דעת הקהל הבין-לאומית כמו שבא לידי ביטוי באו"ם.¹⁴⁶

אך הייתה זו ושינגטון דווקא – יממה לאחר פרסום איגרת בולגאנין – שאליה פנה נאצר בבקשה לעזרה. באותו היום, ב-6 בנובמבר, הגיע השגריר חוסין אל מחלקת המדינה, כשבאמתחתו איגרת מאת ממשלת מצרים, ובה היא מבקשת את סיועה של ארצות הברית בשל התקפתן "הבוגדנית של צרפת, ישראל ובריטניה". באיגרת ביקשה מצרים "סיוע באמצעות מתגדבים, בנשק או בכל דרך אחרת, מכל אותם אלה ברחבי העולם שעודם חרדים לכבוד האדם ולשלטון החוק ביחסים הבין-

לאומיים.¹⁴⁷ בקשה זו הוגשה על ידי השגריר חוסין לאחר שקהיר הופצצה. חוסין לא הזכיר בדבריו את איגרות בולגאנין כלל.¹⁴⁸

זמן קצר לאחר פגישתו עם השגריר המצרי נפגש תת שר החוץ האמריקאי, הובר, עם השגריר הצרפתי בושניגטון. פריו הורתה לשגרירה להיפגש באופן אישי עם הנשיא איזנהאואר כדי שיאמר לו כי ממשלת צרפת מודאגת ביותר מהאיום שבמכתבו של בולגאנין לאידן ולמולה, ואין היא יכולה לשלול את האפשרות שבבית המועצות תתקף את בריטניה או את צרפת. ממשלת צרפת אינה יודעת איך יתבצע הדבר, אולם ברשותה, כך הוסיף השגריר, יש מידע מודיעיני ממרכז אירופה על ריכוז של ריכוזיות סובייטיות בצ'כוסלובקיה היכולות לאיים על אוסטריה.¹⁴⁹ השגריר אלפנד ביקש להדגיש את החשיבות שמייחסת צרפת לכך שהממשל האמריקאי יזהיר מראש את ברית המועצות מתוצאותיו של האיום התוקפני הזה, וכן שיזכיר את מחויבותה של ברית נאט"ו להגן על החברות בה אם יותקפו. הובר השיב כי הוא אמנם מכיר בחשיבותו של המסר הצרפתי, אך הדגיש כי הדרך היחידה להשיב את המצב לקדמותו היא שממשלת צרפת וממשלת בריטניה יקבלו בלא תנאי ובאופן חד משמעי את החלטת האו"ם הקוראת להפסקת אש ולנסיגת הכוחות.¹⁵⁰

מקהיר הבריק שגריר ארצות הברית ריימונד הר – שלא שוחח עם נאצר מאז 2 בנובמבר – כי יועצים קרובים לנאצר מסרו לו בבוקר אותו יום, אחרי שכיררו את הדבר עם נאצר, כי מצרים לא ביקשה סיוע מברית המועצות. הם הוסיפו, לדבריו בנעימה מתנצלת כמעט, כי מצרים לא הייתה יכולה לצאת בהודעה הרוחה את ההצעה הסובייטית (הכוונה להצעת בולגאנין לאיזנהאואר יום קודם לכן ששתי המעצמות ישגרו יחד כוחות להפסקת הקרבות). מצרים ביקשה מן המזכיר הכללי של האו"ם לפעול במהירות הרבה ביותר כדי לשגר כוח או"ם לשטח. יועציו של נאצר ביקשו כי ארצות הברית תשגר מיד כוחות מהצי השישי שיהיו התקווה האחרונה מול פעולה אפשרית של הסובייטים. השגריר הר אף דיווח כי עלי צברי השתכנע, בהתבסס על דיווחיהם של שגריר מצרים במוסקבה ושל קיסילב, השגריר הסובייטי בקהיר, כי הסובייטים מוכנים "ללכת את כל הדרך בידיעה כי הדבר כרוך בסיכון של מלחמת עולם".¹⁵¹ נראה כי המצרים הגזימו בתיאור הכוונות של ברית המועצות באוזני השגריר האמריקאי, ככל הנראה כדי לנסות ולגייס את ארצות הברית לצד מצרים. שהרי, כמו שראינו קודם לכן, לא נראה כלל שעלי צברי השתכנע מקיסילב כי פניה של ברית המועצות לפעול.

לקראת תום יום 6 בנובמבר התכנסו בכירי מחלקת המדינה כדי לסכם לעצמם את

תמונת המצב. מזכיר המדינה בפועל הובר הזכיר בפתח דבריו את הישיבה שהתכנסה באותו בוקר בבית הלבן, שבה הושמעה הערכת המטה הכללי האמריקאי לפיה הסובייטים לא יוכלו לבצע מבצע צבאי גדול באופן מירי.¹⁵² בחצות כבר היו הוראות המטה הכללי האמריקאי בנוגע לאיום של ברית המועצות כרוזות יותר ובמידה רבה גם רגועות יותר. המטה הכללי האמריקאי אמנם נקט פעולות שנועדו להגביר את המוכנות האמריקאית, אולם הוא קבע כי "ברגע שמברק זה יוצא מושינגטון קיים סיכוי סביר שפעולת האו"ם להשגת הפסקת אש במצרים יכולה להפחית או לבטל כליל את האפשרות של פעולה צבאית סובייטית גלויה שרק תחמיר את המצב."¹⁵³

האיום הסובייטי לאחר הקרבות

בבוקר 7 בנובמבר, יום לאחר ההכרזה על הפסקת האש, התכנס דיון בלשכתו של נשיא ארצות הברית, במהלכו סיפר אייזנהאואר כי זמן קצר קודם לכן קיבל שיחת טלפון מאירן, והוא ביקש להגיע לווישינגטון עוד באותו הלילה עם מולה. אייזנהאואר אמר כי אירן ביקש זאת, "בגלל האיום המתפתח מרוסיה". בחלוף כמה שעות שוחחו שוב, ואייזנהאואר רמז למעשה על התנגדותו לביקור בעיתוי זה. אייזנהאואר הסביר את עמדתו להובר בכך שעל ארצות הברית להימנע מליצור ברבים את הרושם כי הביקור פירושו שארצות הברית, בריטניה וצרפת עשו יד אחת נגד מצרים. עם זאת אייזנהאואר פעל בשיחתו עם אירן לבסס הסכמה בין ארצות הברית, בריטניה וצרפת שבה לא תשתתף שום מדינה מחמש החברות הקבועות במועצת הביטחון בכוח האו"ם. בכך פעל להשאיר את הסובייטים מחוץ למזרח התיכון, כדי שלא יפיקו רווחים מן המלחמה. אייזנהאואר אף אמר לאירן מפורשות בשיחתם בטלפון ב-6 בנובמבר בצורה זאת: "I would like to see none of the great nations in it. I am afraid the Red boy is going to demand the lion's share."¹⁵⁴

גם דאלס הביע התנגדות נחרצת לביקור בעיתוי זה מאותה סיבה. הובר אף אמר לאייזנהאואר, "הסובייטים הציעו למצרים 250,000 מתנדבים, ולשמע דיווח זה יצא מן החרד רושם הדברים, גורפסטור, כדי לבדוק את אמתות המידע עם אלן דאלס. הובר הוסיף כי 'הרוסים עושים מאמץ גדול להציג עצמם כמשחררים'. אייזנהאואר הוסיף כי 'המסר צריך להרגיש שאנו נחושים שלא לתת בידי הערבים כל תירוץ לקבל סיוע ובעיקר מתנדבים מרוסיה.' כאן הופיעה במזכר בסוגריים חזרה על דבריו של הובר שאמר כי אירן הרגיש מאוד את האיום של ברית המועצות ואף מסר מידע על כך 'ששני מטוסים רוסיים תקפו במכוון מתקני אוריר בריטיים באזור התעלה.'¹⁵⁵

מיד אחרי כן יצא אייזנהאוויר לערכן את ג' פ' דאלס במיטת חוליו. הוא אמר לו כי אידן רצה להגיע לווישינגטון עם מולה, מפני שהיה "מודאג מכך שהרוסים נעים לתוך המזרח התיכון". אמנם הוא הוסיף כי "הבריטים הבינו שזה מהלך תעמולתי בחלקו, אך למרות זאת הם מפורחים". נוסף על כך ציין כי גם בוהלן העריך שהאיום הרוסי הוא בעיקרו מהלך תעמולתי, אך עם זאת קבע, "אין אנו יכולים לשלול את האפשרות שהרוסים ינועו לתוך האזור בכוח". למעשה, הוסיף אייזנהאוויר, אידן ביקש לבוא כדי לברר "מה יעשה הדוב [הרוסי], וכיצד אנו נגיב".¹⁵⁶

אייזנהאוויר הוסיף כי הוא תומך בגיבוש עמדה משותפת מול האיום של ברית המועצות ואף הודה כי לארצות הברית אין כל מחקר צבאי עצמאי הנוגע לאפשרויות הפעולה אם הרוסים אכן ייכנסו למזרח התיכון. דאלס, ששב והרגיש את החשש מפני "הסכנה שהרוסים עלולים לנסות לנצל את המצב באמצעות הגשת עזרה לערבים", הציע לאייזנהאוויר לומר לשגריר ישראל, אבא אבן, שעל ישראל לסגת לקו הפסקת האש ולציית להחלטת האו"ם. ולא — תטיל ארצות הברית אמברגו על כל הסיוע המגיע לישראל. דאלס היה משוכנע, בשל תוצאות הבחירות בארצות הברית, כי זה הזמן המתאים לפעול כך מול ישראל. אייזנהאוויר הסכים כי זה אכן העיתוי, אך ביקש לברוק בטרם מציבים לישראל אולטימטום, אם אין היא מוכנה ממילא לקבל את דרישתה של ארצות הברית. אייזנהאוויר אף שאל אם אמברגו על ישראל אינו מחייב צעד דומה מול כל המעורבים במשבר, אך הוא סיכם כי המסר לישראל ישפיע עליה יותר אם יועבר באמצעות אנשי משרד האוצר.¹⁵⁷

על האיום האמריקאי שהחל מרחף מעל ישראל, כתב למחרת דוד בן גוריון ביומנו: "טילפן לי אבן מלא פחדים. גם מברקיו זורעים אימה ופחד".¹⁵⁸ הובר הוזהיר את שילוח שינתקו כל קשרים אתנו, יפסיקו כל עזרה, ואולי גם יגרשו אותנו מאו"ם. כנראה נפל עליהם פחד רוסייה. לפי ידיעות זורם נשק רב עם 'מתנדרים' לסוריה... היה זה יום בלהות... מרומא, מפאריס ומווישינגטון רודפות זו אחרי זו ידיעות על זרם מטוסים ומתנדרים סובייטים לסוריה, על הבטחה להפציץ את ישראל — שדות התעופה, הערים ועוד, אם הסורים והירדנים יצאו למלחמה בנו... יש אולי הרבה מהגזמה בידיעות אלו, "הירהר בן גוריון בעת שכתב ביומנו".¹⁵⁹

חששו הכבד של אידן מפני ברית המועצות לאחר סיום הקרבות והמצב העגום שאליו נקלעה בריטניה באזור, הביאו אותו לשגר לאייזנהאוויר איגרת כבר באותו היום, ב־7 בנובמבר. "כעת ייתכן שנושאים גדולים יותר עומדים על הפרק", כתב ראש הממשלה הבריטי, "אם הסובייטים מתכוונים לנצל את ההזדמנות להתערב

באמצעות תמיכה ניכרת בנאצר, הם עלולים ליצור מצב העלול להביא לידי מלחמה עולמית. עד עתה לא חשבתי כי האפשרות שרוסיה תנקוט צעד מסוכן כל כך היא סבירה. האמנתי שהיא חרדה מפניו ותפעל למנוע מלחמת עולם, וכי אף על פי שהיא תפעל לגרום כל צרה מינימלית ושהיא תתמיד במדיניות של גרימת נזקים, היא תימנע ממלחמה. אבל יושבי הקרמלין החדשים מחשבים כנראה את הדברים באופן קר פחות מקודמיהם, ואם כך הם עלולים להביא לידי מצב חמור ביותר.¹⁶⁰

צלה המאיים של מוסקבה הוסיף להתוות את מדיניותה של וושינגטון גם בשעה זו. מחלקת המדינה עידכנה באותו היום כמה שגרירים בבירות נבחרות באזור כי "לפי דיווחי משלחת ארצות הברית באו"ם הסובייטים מייצגים לערבים 'להחזיק מעמד עד להגעתם של מתגברים סובייטים'. נראה כי הסובייטים מתאמצים לומר לערבים כי ארצות הברית לא תתעקש שישאל תיסוג מאדמת מצרים. אין זה ברור אם הסובייטים ינסו לשלוח 'מתגברים' למדינות ערב גם אם תימשך הפסקת האש, וכוחות האו"ם יישלחו לאזור.¹⁶¹ בהסתמך על מידע זה, שהשגרירים התבקשו לשמור בחשאיות, הם נקראו לפנות אל הודגים הבכירים ביותר ולמסור להם כי אייזנהאואר פנה באותו יום אל בן גוריון והאיץ בו לקבל את החלטת האו"ם ולסגת ממצרים. כן התבקשו לציין כי ארצות הברית תמשיך להפעיל את מלוא השפעתה כדי להביא לידי ציות מלא להחלטות האו"ם הנוגעות למשבר במזרח התיכון, וכי ארצות הברית משוכנעת עמוקות שהפתרון למשבר צריך להיות מושג באמצעות האו"ם.¹⁶²

גם בשיחת שגריר ארצות הברית באו"ם עם המזכיר הכללי של הארגון באותו היום הדגישו האמריקאים שלברית המועצות יש השפעה על פעילותם הנמרצת לשמור את הפסקת האש באמצעות שיגור כוח או"ם לאזור המריבה. הדבר בא לידי ביטוי כבר בתחילת השיחה, שבה פתח מהצר האמריקאי לא השגריר לודג', כי אם איש מודיעין של מחלקת המדינה, שאמר למזכיר הכללי של האו"ם כי מזכיר המדינה בפועל ויועציו לנשאי המזרח התיכון כה משוכנעים בצורך לשגר את כוח האו"ם בהקדם האפשרי, עד כי לשם הבהרת עמדה זו וביסוסה מוכנה ארצות הברית לחלוק עם המזכיר הכללי של האו"ם חומר מודיעיני מסווג. מששת הנימוקים של העמדה האמריקאית שהציג איש המודיעין של מחלקת המדינה, היה הראשון: אופייה הרעוע של הפסקת האש, ואילו השני: "העדויות המצביעות על השכנוע המצרי כי יקבלו עוד סיוע סובייטי, שהשפעתו תחזק את רצונם להפר את הפסקת האש או להציב עוד תנאים.¹⁶³

דאגה דומה הביעו באותו היום גם הצרפתים. השגריר האמריקאי בפריז שמע מבני שיחו כי הפסקת האש שבירה ביותר, וכי הסובייטים עדיין עלולים לעודד את

המצרים להתנגד לה ולשלוח להם סיוע למטרה זו. אפשר שבשל חלוקת הנשק לאוכלוסיית קהיר יותקפו הכוחות הצרפתיים או בני לאום מערביים אחרים. נוסף על כך ציינו בני שיחו של השגריר דילן כי בצרפת גוברת הביקורת על הפסקת הקרבות טרם זמנם. דילן העיר בסוף דיווחו כי האפשרות שאכן כך ינהגו הסובייטים היא מובנת מאליה.¹⁶⁴

בבוקר 8 בנובמבר התכנסה בושינגטון המועצה לביטחון לאומי לשיבה שנמשכה שעות אחד וחצי. לאחר שסיימו חבריה לדון במצב בהונגריה, דנו במשבר סואץ. את הדיון פתח ראש ה-CIA ואמר, "יוקרתו של נאצר, שנפגעה קשות לפני ארבעה חמישה ימים בגלל התבוסה לישראל, שוקמה באורח ניכר בזכות התמיכה הסובייטית." ועוד הוסיף, "בגלל הסיוע הסובייטי עלול נאצר להסתייג כעת מנכונותו להעניק לארצות הברית 'קארט בלאנש' לעשות את שהיה הכרחי לעשותו כדי להציל את מצרים." הוא הזהיר כי על ארצות הברית "לעקוב אחר המצב בסוריה בזהירות המרבית, מפני שסוריה היא נקודת המוצא למבצעים סובייטיים במזרח התיכון מרגע קבלת החלטה סובייטית לפעול."

אחרי כן דן שוב במדיניות של ברית המועצות ואמר, "השאלה ששואלים כולנו היא עד כמה ירחיקו הסובייטים לכת, ומה הם יעשו?" הוא הזכיר את אזהרתו של השגריר בוהלן כי העם הסובייטי הוכשר ביסודיות לכל פעולה שממשלת ברית המועצות יכולה לקבל. לדעתו, היה ברור כי "הסובייטים עושים כל אשר ביכולתם כדי להקשיח את עורפם של הערבים וכדי למנוע את התמוטטותם הפסיכולוגית." הוא ביסס את דבריו על "פעילויותיו האחרונות של שפילוב," מבלי לפרטן, ועל המידע שקבע כי "המשלחת הסובייטית באו"ם האיצה בערכים להחזיק מעמד עד תגעתם של מתגוררים סובייטיים לסייע להם." א' ו' דאלס הוסיף כי הן הרוסים והן הסינים השמיעו הצהרות ברורות שישלחו מתגוררים כלשהם, וכי "השפה שבה השתמשו הסובייטים בהצהרותיהם האחרונות הייתה כזו אשר סללה את הדרך לפעולה סובייטית חד צדדית, אם יחליטו לבצעה. כנוגע לשאלה מה יעשו הסובייטים, [שאלה] העומדת בניגוד למה שהם אומרים, הרי זו שאלה קשה הרבה יותר. אין ספק כי לסובייטים יהיה קשה מאוד לספק למדינות ערב סיוע צבאי וחומרי."

כ-CIA נטו להעריך כי לעת עתה ברית המועצות תפעל כדי "שהסיר ירתח."¹⁶⁵ עם זאת קהילת המודיעין האמריקאית הוסיפה לרבוך בהערכתה הראשונה ולפיה, "אין זה סביר כי ברית המועצות תנקוט פעולות במזרח התיכון אשר יחוללו, להבנתה, מלחמה כוללת. הבעיה האמתית בהקשר הזה טמונה באפשרות שתתרחש תגובת שרשרת העלולה לחולל מלחמה כוללת מבלי שזו תהיה הכוונה." אלן דאלס הדגיש

את הקושי הרב שיציבו הסובייטים, אם ישגרו מתנדבים למצרים. נוסף על כך הגיע בדיוק באותו זמן מידע מ"מקור טוב" ובו נמסר כי הסובייטים ביקשו מטורקיה אישור להעביר חמש ספינות מלחמה דרך מצרי הדרדנלים.

ראש ה-CIA שב והביע את דאגתו מפני המצב בסוריה, שבה, כך אמר, יהיה אפשר לבצע בקלות הפיכה בחסות ברית המועצות. הוא הזכיר שייתכן שהסובייטים ינסו להצניח כוחות וטכנאים בסוריה למרות מצבם של שדות התעופה בה.¹⁶⁶ אדמירל רדפורד הוסיף כי בסוריה נשאר שדה תעופה אחד, אולי שניים, המסוגלים לשמש מטוסי מיג. אלן דאלס סיכם את דבריו בכך שיש להקפיד ולשים לב לנעשה באיראן ובעיראק, שכן "הסובייטים עלולים בהחלט לגסות ולהפחיד את השאה ולגרום דאגה למשטרו של נורי בעיראק". ראש המטות המשולבים, האדמירל רדפורד, הוסיף כי "הוא מרגיש באופן אישי שהמצב במזרח התיכון עוד גרוע יותר מזה שתיאר אלן דאלס". לדעתו, "הסובייטים כבר נמצאים בסוריה והם נחושים לחלוטין לעכב או למנוע כל פתרון של המשכר במזרח התיכון. אחרי ככלות הכול הסובייטים יודעים היטב מה מצב הנפט בעולם, וכן שבמוקדם או במאוחר ארצות הברית תצטרך לסייע לאירופה, ודבר זה יפנה את הערבים נגד ארצות הברית." "הימצאותם של הסובייטים בסוריה הוכחה לדעתו בהפלתם של מטוסי הברית שטסו בגובה של 45,000 רגל, גובה ירוט בלתי אפשרי לכוחות הסוריים. בסיכום הביע את הערכתו כי הסובייטים יעודדו את הסורים לתקוף את ישראל, וכי לדעתו מספרם בסוריה רב "מהערכתנו הנוכחית".

בטרם נעלה הישיבה הארוכה נטל אייזנהאואר את רשות הדיבור ואמר כי באופן כללי הוא מסכים עם הערכתו של האדמירל, אבל "אין הוא יכול להאמין שהרוסים ישחקו משחק שיעצר מרחק קצר ממצב שיגרום לארצות הברית להכריז עליהם מלחמה". יתרה מזאת, "עדיין נותר בעיניו חסר פשר המצב שבו מדינה כלשהי בעולם, ובכלל זה סוריה, תסכים לשחק עם הרוסים אחרי שהיו עדים למה שאירע בהונגריה".¹⁶⁷ לכן, הסיק אייזנהאואר ואף הנחה בהתאם את הפורום, "עלינו להוסיף ולשחק על המצב בהונגריה ולנצלו ככל האפשר, עד שכל העולם יראה ויבין".¹⁶⁸ אייזנהאואר הוסיף כי מטרותיה של המדיניות האמריקאית כעת צריכות להיות מכוונות "לשמירת השטח מתחת לרגליה של המתקפה הפסיכולוגית הסובייטית", ויועצו סטאזן אף העלה הרהורי כפירה בהחלטה לכטל את ההשתתפות במימון הקמת סכר אסואן והציע "לשוב ולראות מה אנו יכולים לעשות כעת כדי להשיב את הסכר הגבוה למסלולו, [שכן] אם אנו לא נציע לנאצר תמריצים, הוא עלול בהחלט לסרב להפסקת האש ולמסור את עצמאותו לידי הרוסים".¹⁶⁹

ביומנו אף כתב אייזנהאואר באותו היום, כי אם אכן נכון המידע שהגיע, ולפיו ישראל ומצרים הסכימו לקבל את תנאי האו"ם להפסקת אש, הרי שארצות הברית תצטרך לפעול במרץ כדי להתגבר על כל הקשיים שגרם המשבר, ובכך להדוף את ההשפעה הסובייטית מן האזור. במסגרת צעדים אלה הירחר אייזנהאואר בינו לבין עצמו בהצעה לספק למצרים נשק בכמות שעליה יוסכם מראש, כך שהמשטר יוכל לשמור את הסדר הציבורי ואת הגבולות. בתמורה ציפה להסכמת מצרים שלא תקבל עוד לעולם נשק סובייטי. הוא אף השתעשע, כמו יועצו סטאזן, באפשרות להגיש למצרים סיוע כלכלי לבניית סכר אסואן בתמורה להסכם על חופש השיט במתכונת שהוצגה בדיוני מועצת הביטחון לאחר ועידת לונדון השנייה.¹⁷⁰

אבל בינתיים המשיך לזרום אל וושינגטון מקהיר מידע על כוונותיה המלחמתיות של ברית המועצות. במזכר שהעבירה סוכנות הביון המרכזית למחלקת המדינה באותו היום, נמסר כי הייכל אמר לאחר מאנשי שגרירות ארצות הברית בקהיר, כי יום קודם לכן, ב־7 בנובמבר, אמרו הסובייטים לעלי צברי, ראש הקבינט של נאצר, שהם מוכנים למלחמת עולם שלישית, מפני ש"ברית המועצות היא מחנה מחומש המוקף בטבעת פנימית של מדינות לוויין ובטבעת חיצונית של מדינות נייטרליות. התוקפנות הבריתית במצרים הייתה הניסיון הראשון של המערב לשכור את הטבעת החיצונית, וזו שבהונגריה את הפנימית. ברית המועצות לא תוכל להשלים עם מצב זה, ולכן היא נחושה לסייע למצרים." הייכל הוסיף, "נאצר וצברי כאחד אינם מאמינים לכך, והם מרגישים שזה ניסיון סובייטי לצבור רווחים ממצב קיים... נאצר מודע לחלוטין למשחק הסובייטי באזור, ומבין כי עליו לכחור, והוא [אכן] בחר בשיתוף פעולה עם ארצות הברית."¹⁷¹

בהמשך היום פגש השגריר הר את נאצר. הר שוחח עם נאצר על המידע בדבר תנועות סובייטיות באזור, ונענה במילים: "אין לך מה לדאוג." הר הוסיף, "נאצר חוזר על האמירה הידועה כי מצרים נאבקה זמן רב כדי להיפטר משלטון זר, ואין בכוונתה לחזור על גיסיון זה." נאצר אף הוסיף כי "אין הוא בוטח באף מעצמה," וצחק כאשר הר הזכיר את הצעתה של ברית המועצות לארצות הברית לשגר כוח משותף שיוציא את בריטניה ואת צרפת ממצרים. את הדברים הללו קרא אייזנהאואר רק כעבור ארבעה ימים.¹⁷²

בחלוף יומיים, ב־10 בנובמבר, כתב ראש ה־CIA לחובר, מזכיר המדינה בפועל, מזכר ובו ביטא שוב ובהרחבה את החששות העמוקים של האמריקאים מפעולה של ברית המועצות ומהעמקת מעורבותה לא במצרים כלבד אלא גם בסוריה. הוא התריע

מפני הפיכה בסוריה בחסות הקרמלין, שלאחריה תיכון ממשלה שתזמין את מוסקבה לשגר כוחות להגנתה של דמשק מפני ישראל. אם יתממש תסריט זה, הזהיר דאלס, סוריה תיעשה בסיס לפעילות של ברית המועצות במזרח התיכון שיתמוך במצרים. "סוריה היא נקודת ריק שנייה שאליה יכולה לחדור ברית המועצות בצורה גלויה יותר משחדרה אל מצרים. ירדן פגיעה כסוריה, אך מבחינה גאוגרפית קורצת פחות לסובייטים." בניסיונו להצביע על המסקנות המעשיות הנובעות מניתוח זה, הגיח דאלס, כי ברית המועצות תנסה לחתור תחת הממשלה המכהנת בסוריה, ואילו במצרים תנסה לפעול במסווה באמצעות שליחת 'מתנדבים'.¹⁷³

באותו היום הגיע השגריר הצרפתי לפגישה עם סגן שר החוץ מרפי במחלקת המדינה. בשיחתם הסכימו כי ברית המועצות חתרה ליצור את הרושם כי היא פעילה מאוד למען מצרים ולמען העולם הערבי, ושהיא רצתה שיאמינו כי היא מוכנה לשלוח מתנדבים מיד, הן כדי ללחוץ על בריטניה ועל צרפת והן כדי לשמור את חזות המגניה על העניין הערבי. עם זאת הם התקשו להגדיר עד כמה הייתה זו לוחמה פוליטית ועד כמה תאמה את המציאות. מרפי אמר כי בלא ספק היה מאמץ סובייטי מתוזמן שנועד ליצור הרגשה של איום וטרור. ואולם לא הייתה ברשות ארצות הברית כל עדות לכך שכרית המועצות אכן פנתה לכיוון של תוקפנות. הוא אמר כי ברית המועצות הייתה נתונה במצב די מוזר שבו היה עליה לעשות רושם על הערבים שהיא אכן מחויבת להבטחותיה ולהצהרותיה, אבל באותה העת, כך הודה מרפי, "אין לנו יודעים באמת מה נמצא בראשם של הסובייטים, או אילו הסכמים הם חתמו באחרונה עם סוריה."¹⁷⁴

למחרת, ב־11 בנובמבר, ביקש ראש ממשלת ישראל, דוד בן גוריון, להעמיד את האמריקאים בפני חומרת המצב במלואה, כמו שהוא ראה מזה זמן, וכמו שניסה לשכנע את האמריקאים לראות אך בלא הצלחה. הוא נפגש במעונו בירושלים עם שגריר ארצות הברית בישראל, לוסון, והאחרון דיווח לווישינגטון כי השיחה התארכה זמן כה רב עד שכשהסתיימה לאחר רדת החשכה, היה על לוסון לשוב לתל אביב מלווה במשמר צבאי מתוגבר.

בן גוריון קיבל את פניו בקרירות מופגנת, את דבריו אמר בטון חמור שלא נעדרה ממנו הרמת קול. את ביקורתו השוצפת כיוון בן גוריון אל מדיניותה הכושלת של ארצות הברית במזרח התיכון ואמר, "ארצות הברית טועה אם היא מאמינה שפעילות הריכוז האלימה בהונגריה תעורר רושם שלילי בקרב הערבים. להפך – הערבים יודו כי ברית המועצות היא מדינה המסוגלת לפעול בכוח ובנחישות, ואילו ארצות הברית משתמשת במילים בלבד."

הוא הוסיף כי המזרח התיכון נמצא בסכנה מידית וקריטית אשר מקורה בפעולות סובייטיות. הסובייטים מספקים, או שיספקו בקרוב, נשק למצרים ולסוריה, ומנהיגיהן, נאצר ואלקואתלי, הם סכנה לשלום האזור. אמנם שניהם אינם קומוניסטים אך האינטרסים שלהם, המשותפים להם ולברית המועצות, מכוונים להשתלטות על האזור כולו. "המלך חוסיין ילך בדרכם וימיו של גורי סעיד ספורים", כך התנבא בן גוריון. לוסון גם הבריק כי בן גוריון חזה ש"העולם הערבי כולו ואחרי זמן גם יבשת אפריקה, יהיו נתונים תחת שלטון סובייטי, אלא אם ייעשה בהקדם מעשה לסילוק השניים. זוהי עובדה שאין להכחישה", ציטט לוסון את בן גוריון, "שנאצר פתח את המזרח התיכון ואת אפריקה לחדירה הסובייטית, וכעת מסייע לו בכך נשיא סוריה. הוא מצטער לומר זאת, אך ארצות הברית היא זו שהצילה את נאצר, והיא זו הממשיכה לסייע לו."

בן גוריון לא הסתפק בכך אלא ביקש להזכיר ללוסון את שיחתם שנה קודם לכן: "אמרתי לך אז כי נאצר יסכן את המזרח התיכון ואת אפריקה. למרבה הצער, הצדק היה עמי. כעת זו עובדה." הוא הוסיף כי ארצות הברית הייתה המעצמה המערבית היחידה שהתנגדה למיגורו של נאצר. הוא מתח ביקורת חריפה בייחוד על איומיה של ארצות הברית על ישראל, ותבע לדעת מדוע ארצות הברית לא נהגה כך גם בנאצר. כשסיים את הדברים האלה שאל שאלה רטורית, אם כעת יימצא מישוהו שיעז לאיים על נאצר לאחר שהסובייטים התייצבו לצדו בשעה שארצות הברית איימה על ישראל בבוטות? הוא לא השאיר ספק בדבר דעתו על מדיניותה של ארצות הברית, כשאמר כי הופתע להיווכח שארצות הברית חברה לכרית המועצות נגד בריטניה וצרפת "כבר למן ההתחלה."¹⁷⁵

ממש באותו היום התפרסמה כמוסקבה ביומן המפלגה פראבדה הודעת TASS, שבסופה נכתב בכירור על האפשרות שברית המועצות תשגר מתגדבים למצרים. בסופה של ההודעה הארוכה, שהשתרעה על שני עמודים, נקבע כי "בחוגי ההנהגה של ברית המועצות הצהירו כי אם אנגליה, צרפת וישראל לא תוצאנה את כוחותיהן משטחה של מצרים, על פי החלטות האו"ם, ותעכבנה בתירוצים את ביצוען של החלטות אלה ואף תשארגנה את הכוחות האלה כדי לאיים בחידוש הפעילות הצבאית נגד מצרים, הרי שהגופים המתאימים בברית המועצות לא ימנעו את יציאתם של אזרחים סובייטים – מתגדבים, המבקשים להשתתף במאבקו של העם המצרי למען עצמאותו."¹⁷⁶

חרושיצ'וב דבק בהודעה זו בזיכרונותיו ובהם סיפר, "הודענו בעצמנו על גיוס מתגדבינו לצבא המצרי: טנקיסטים, טייסים, תותחנים ומומחים צבאיים אחרים. כן,

אנו רצינו להגיש למצרים עזרה מעשית, לשלוח אליה אנשים שהיו יכולים להפעיל נשק חדיש. דבר זה גם דחף את ישראל להבנה בצורך להוציא את כוחותיה מהשטח שכבשה. חושבני כי היה זה חיוני מאוד למדיניותנו, ועשינו נכון כשהצבנו תנאים לישראל: אם ישראל לא תציית להמלצות האו"ם, היא תיתקל בכוח צבאי של מצרים שאפשר שיהיו בו גם מתנדבינו.¹⁷⁷

למחרת, ב־12 בנובמבר, נפגש השגריר האמריקאי בפריז עם ראש ממשלת צרפת, מולה. מולה טען באוזניו כי השאלה העיקרית הניצבת לפנייהם כעת, היא כיצד אפשר למנוע "מינכן חדשה" במזרח התיכון. לדבריו, כעת, נחשפו במלואן תכניותיה של ברית המועצות, ועתה ברור שאם המבצע של ישראל לא היה מתבצע, הרי שהתקפה משולבת של מצרים, סוריה וירדן בהכוונתם של קצינים וטכנאים סובייטים הייתה יוצאת אל הפועל לכל המאוחר בדצמבר או בינואר, וכי בעוד ישראל הייתה יכולה להתמודד עם מתקפה ערבית, מי היה יכול לעמוד בפני השפעתם של מתנדבים סובייטיים בלא עזרה חיצונית? לפיכך הייתה התוצאה של מתקפה כזו אחת משתיים: או שישראל הייתה מושמדת, או שהיו פורצות תקריות נרחבות בהשתתפות ברית המועצות, וסופן היה מלחמה כוללת. מולה אף אמר כי הסובייטים העבירו למצרים בשנה שחלפה ציוד צבאי בשווי 420 מיליון דולר, וכי הצבת צבאותיהם של סוריה וירדן בפיקוד מצרים וביקורו של נשיא סוריה במוסקבה היו הצעדים האחרונים בתיאום המתקפה נגד ישראל, שסוכלה במבצע של ישראל. ואולם מולה לא היה יכול להימנע מלהודות כי למרבה הצער, המבצע הצבאי הסתיים בעלייה ניכרת של היוקרה הסובייטית במזרח התיכון, עד כדי כך שהעולם הערבי ראה בברית המועצות את מנהיגתו, וכי הוא בטוח שנאצר פועל לפי הוראותיה של מוסקבה. הוא אף הדגיש את התחזקות מעמדה של ברית המועצות בעולם הערבי בשידור ברדיו הרשמי של מרוקו, שבו הודה איש משרד החוץ המרוקאי כי ברית המועצות היא האחראית היחידה לתבוסתן של בריטניה וצרפת, וכי כעת ברור וגלוי לכול בעולם הערבי שהערבים יכולים לסמוך על ברית המועצות בלבד.

מולה ניסה להמריץ את ארצות הברית לנקוט "פעולה נחושה ויעילה" וראה בה תנאי למניעת נפילת המזרח התיכון לידי ברית המועצות. כאשר שאל אותו השגריר האמריקאי למה כוונתו בדיוק, השיב מולה: "הצהרה אמריקאית כי תתנגד בכוח למתנדבים סובייטים אם יידרש הדבר, או ערכות אמריקאית כלשהי לישראל או הצטרפותה של ארצות הברית ל'ברית בגדד'". מולה הוסיף כי הוא יכול רק לשער כי המידע העומד לרשות ארצות הברית על המאורעות המתרחשים במזרח התיכון, היה לא מדויק, בעיקר בנוגע להשפעתה העצומה של הפעילות הסובייטית.¹⁷⁸

ואולם איזונהאור עוד הוסיף להאמין כי מצרים – גם בשלב הזה – לא הייתה נתונה לחלוטין להשפעתה של ברית המועצות. בדיון שכניס למחרת, ב־13 בנובמבר, אמר כי "עלינו להשקיע את מיטב מוחותינו כדי שמצרים, ערב הסעודית וסוריה לא תיפולנה בהדרגתיות להשפעה סובייטית", וכי "המעצמה היחידה היכולה באמת להשפיע באופן מועיל על [מדינות] במזרח התיכון היא ארצות הברית. [לפיכך] העול על מניעת חרידתה של ברית המועצות לאזור ייפול במידה מכרעת על כתפיו.¹⁷⁹"

ברם ממשלו של הנשיא איזונהאור לא השכיל לעמוד במשימה זו במלואה, גם אם העומדים בראשו הוסיפו לטעון כי את מבחן משבר סואץ עבר ממשל זה בהצלחה. כך, למשל, בראשית 1957, אמר ג' פ' דאלס למלך סעוד כי, "קיימים כמה כוחות, החזקים לאין שיעור מכוחות צבאיים, והם המגנים על גבולותיה של מדינה. מצרים קיבלה כמות גדולה של נשק [מברית המועצות] אך זו לא הגנה עליה. הגנתה האמתית של מצרים באה ממנהיגותה של ארצות הברית, שיצאה נגד התוקפנות. לכן כוחה של ארצות הברית היה יעיל יותר עבור מצרים מהנשק שקיבלה מצרים מברית המועצות.¹⁸⁰" דאלס לא היה יכול להודות בפני בן שיחו, מלך ערב הסעודית, באמת שעליה חזר ושנה בחדרי חדרים בווישינגטון מיד עם פרוץ הקרבות, והיא שארצות הברית חשה לפעול מיד בתחילתם, בשל חששה הגדול מפני צלו המאיים של "הרוב הרוסי" ומפני העמקת אחיזתו במצרים ובעוד מדינות ערביות במזרח התיכון, כמו שאכן אירע.

הערות

1. צ'רצ'יל וינסטון, *מלחמת העולם השנייה*, כרך ו', תל אביב (1966), עמ' 292–293. בהערכה מודיעין לאומית שנחתמה בווישינגטון בשיאה של מלחמת סיני, ב־6 בנובמבר, נקבע, כי יהיה זה אפשרי, אם כי לא סביר מיד, שמשבר סואץ יתפתח כך שסין הקומוניסטית תנצלו כדי לתקוף את המושבה הבריטית בהונג קונג. הערכה זו התבססה על מידע מודיעיני. *FRUS 1955–1957*, Vol. XVI, Suez Canal Crisis, Washington, 1990, pp. 1018–1020.
2. United States Government Printing Office (USGPO), *Foreign Relations of the United States 1946* (FRUS), Vol. VII, the Near East and Africa, Washington, 1969, pp. 1–2.
3. Hahn, Peter, L., *The United States, Great Britain and Egypt, 1945–1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, University of North Carolina Press, 1991, p. 20.
4. *FRUS 1950*, Vol. V, the Near East, South Asia, and Africa, Washington, 1978, p. 909.
5. "מזכר מאת שר החוץ הסובייטי והשר לסחר חוץ, ושינסקי ומנשיקוב, אל סטלין", 17 בספטמבר 1950.

Naumkin, V.V. (ed.), *Rocetiya v dvadtsatikh Vek. Dokumenti: Blizhnevostochnii Konflikt*

- ה'20, טמפטים: הסכסוך במזרח התיכון 1947-1956, מאטריק, מוסקבה, 2003, עמ' 148-149.
זה האזכור הראשון, למיטב ידיעתי, של הרעיון העתיד להבשיל לעסקה ה"צ'כית" מצרית, שנאצר הכריז עליה ב־27 בספטמבר 1955.
6. Хрущев, Н.С., Воспоминания: время, люди, власть, Москва, Московские Новости, 1999, Tom 3, c. 389-390.
ניקוטה סרגייבין "חורש'וב, זיכרונות: זמנים, אנשים, שלוש, נובוסטי, מוסקבה, 1999, כרך 3, עמ' 389-390. המשפט: "חושבני שפארוק התכוון לקבל אותו בחשאי, אולם כיצר אפשר לשמור דבר מעין זה בסוד במדינה שבה מוצב הצבא הבריטי? סוד שכזה הרי היה נדע מיד לאנגלים." אינו מופיע במהדורות המוקדמות של זיכרונות חורש'וב בשפה האנגלית שיצאו לאור בשנים 1970 ו־1974.
7. "מחמוד פאזי, שר החוץ המצרי, למזכיר המדינה האמריקאי ג' פ' ראלס, לשכת שר החוץ בקהיר", 11 במאי 1953, *FRUS 1952-1954*, Vol. IX, The Near and Middle East, Part I, p. 4.
8. "נגיב לראלס, לשכת ראש ממשלת מצרים בקהיר", מאי 1953, *FRUS 1952-1954*, pp. 6-7.
9. לאחר מלחמת סיני הורה ראלס בפני שר החוץ הצרפתי קריסטאן פינז, כי "ניסינו להביא את מדינות ערב לעשות שלום עם ישראל, אך לשווא. הצלחה במשימה זו הייתה בלתי אפשרית, משום שמדינות ערב כבר היו נתונות בניסיון להשיג נשק מברית המועצות. אנו לא היינו מודעים למלוא היקפם של המגעים לרכש נשק זה באותה העת. במבט לאחור אפשר אכן לראות כי מצרים פעלה להביא עצמה לעמדת כוח מול ישראל." פגישת ראלס עם פינז, 10 בדצמבר 1956, *FRUS 1955-1957*, Vol. XVI, Suez Canal Crisis, Washington, 1990, p. 1286.
10. "דאלס לנגיב, לשכת ראש ממשלת מצרים בקהיר", מאי 1953, *FRUS 1952-1954*, Vol. IX.
11. "סיכום ישיבה מספר 145 של המועצה לביטחון לאומי", 20 במאי 1953, *FRUS 1952-1954*, Vol. IX, pp. 2074-2076.
12. שגריר ארצות הברית בקהיר, קאפרי, בעקבות הצעות כרית המועצות למצרים לבניית סכר אסואן, פברואר 1954, *FRUS 1952-1954*, Vol. IX, pp. 2216-2218. במסמך 3507 מלונדון מ־15 בפברואר נכתב כי משרד החוץ הבריטי לא הביע כל עמדה בנוגע למשא ומתן בין מצרים לרוסיה, פרט לכך שבעיני הבריטים הוא נועד לתמרן את ארצות הברית ללחוץ על בריטניה בנושא השיחות על הבסיס הבריטי במואץ. ראוי לציין כי גם מזכיר המדינה בפועל, סמית, שאימץ עמדה זו, הבריק זאת (ב־15 בפברואר) למזכיר המדינה ששהה בברלין.
13. "מסמך מדיניות של 'המועצה לביטחון לאומי' מס' 5428", 23 ביולי 1954, *FRUS 1952-1954*, Vol. IX, pp. 532-533.
14. הערכה זו נחתמה שבעה חודשים לפני פעולת צה"ל בעזה. שגריר ארצות הברית בקהיר, כיירוד, מתח על ישראל ביקורת חריפה כיוון שלדעתו, בהשראת בן גוריון, היא נהגה לחבל בכל סיכוי להגיע להסדר עם נאצר.
- Campbell, John C., *Defense of the Middle East: Problems of American Policy*, New York, 1960, pp. 72-73.
15. ראש ממשלת ישראל משה שרת, 2 בנובמבר 1955, בישיבתה האחרונה של ממשלתו לאחר ששב

- ממגש שדי החוץ של ארבע המעצמות בג'נבה. "פרטייכל ישיבה ר/שטן של הממשלה", 2 בנובמבר 1955, תרשומת ישיבות הממשלה השישית, כך ג', עמ' 8, ארכיון המדינה.
16. דאלס מבריק לווינגטון מג'נבה לאחר מגש שדי החוץ של ארבע המעצמות ב־10 בנובמבר 1955. *FRUS 1955-1957, Vol. XIV, Arab-Israeli Dispute 1955, Washington, 1989, p. 728.*
17. שדי החוץ משה שרת בדיון מדיני בכנסת, 18 באוקטובר 1955. מרדכי בר־און, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש – 1956, שדה בוקר (1991), עמ' 15.
18. "יחסי ישראל-ברה"מ, שיחת אבידריטולוטוב (2.3.56)", 8 באפריל 1956, ארכיון המדינה.
19. "פרטייכל ישיבה ר/שטן של הממשלה", 29 ביולי 1956, תרשומת ישיבות הממשלה השביעית, כך ט", עמ' 9-10, ארכיון המדינה. ראש הממשלה דוד בן גוריון שהה בתופשה.
20. Лебедев, С.Н (ред.), *Очерки истории российской внешней разведки, том 5. 1945-1965 годы* Москва, "Международные Отношения", 2003.
21. ס' ג' לכרב (עורך), מיקום כושיטוריה של הייגול הידוע בארצות הוות, כך חמישי, 1945-1965, מוסקבה, "יחסים בין-לאומיים", 2003, עמ' 354. גרסה זו שונה בתכלית מזו המתוארת, למשל, בספרו של קית קייל, שבנוגע לפגישה זו לא הזכיר כלל דברים שאמרו נורי סעיד או המלך פיצל. יתרה מזאת, הוא ציין כי לא נשמרו רישומים רשמיים של הפגישה.
- K. Kyle, *Suez*, New York, 1991, pp. 135-136.
21. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 108-109.*
22. "מברק סודי ביותר של שגריר ארצות הברית בפריז למחרת ההלאטה", 27 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 8.*
23. רוברט ר' מרפי כיהן בתפקיד מנן שדי החוץ. "מוזכר בסיווג סודי ביותר על פגישה עם הנשיא בבית הלבן, וויינגטון", 28 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 28.*
24. הביקור היה אמור להתקיים ב־12 באוגוסט 1956 אך לא יצא אל הפועל.
25. "מברק מדאלס למרפי", 30 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 48.*
- "מברק בסיווג סודי ביותר משגרירות ארצות הברית בלונדון אל מחלקת המדינה בוושינגטון", 20 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 42-43.*
26. מולה ביקר במוסקבה באפריל 1956.
27. במקור נכתב "semi-neutralist".
28. "מברק מאת שגריר ארצות הברית בפריז על שיחתו עם ראש הממשלה מולה", 21 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 74-76.*
29. "דיווח על שיחת תת שדי החוץ האמריקאי עם אידן וטקמילן", 31 ביולי 1956. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 61.*
30. הליטאטורנאיה גאזטה בגיליון מ־6 באוקטובר 1956 הדפיס בעמודו הראשון מאמר פרי עטו של ב' רונאיכסקי, כתב השבועון באורסה, "על פגישותיו עם נוטים סובייטיים בתעלה סואץ. הימאים סיפרו, כי חברת [תעלת] סואץ הייתה מכריחה את הנוטים המצריים להתאמן בעבודה כתצי שנה. דבר זה נעשה כדי שהמצרים יאבדו כל חשק להמשיך בעבודתם בתעלה. הממשלה המצרית הגוכחית הציעה לימאים הרוסיים להתאמן במשך חודש אחד. אולם לפי דעת הנוטים הסובייטיים מספיקים להם 10 ימי אימון." "הגדון: א. משלחת סופרים מצריים מבקרת במצרים.

- ב. הנוטים הסובייטיים בתעלת סואץ, 24 באוקטובר 1956, ארכיון המדינה, חצ, 2516/4.
31. Кирилличенко, В.А. *Разведка: лица и личности*, Москва, Гея, 1998.
- ואדים אלכסייביץ' קירפצ'נקו, ריגול: פנים ורמזיות, מוסקבה, גיה, 1998, עמ' 55-56. מקץ עשור, בשנת 1966, מונה יונס לסנן ראש ממשלת מצרים.
32. קירפצ'נקו, ריגול: פנים ורמזיות, עמ' 55-56.
33. Rucker, Laurent, "The Soviet Union and the Suez Crisis" in Tal, David, (ed.), *The 1956 War Collusion and Rivalry in the Middle East*, London, 2001, pp. 65-93, p. 90.
- דוקר מזכיר גם את זיכרונותיו של מנן שר החוץ הסובייטי, ולדימיר סמיונוב, שאמר כי לברית המועצות לא היה כל מידע על כוונותיה של מצרים. גם הייכל טען כי הרוסים הופתעו מהלאמת התעלה. מוחמד חסנין הייכל, *הספינקס והקופוסר*, תל אביב (1981), עמ' 68.
34. "מברק של שגריר ברית המועצות בקהיר, קיסילב, למשרד החוץ הסובייטי במוסקבה", 15 ביולי 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 262, עמ' 452-453.
35. "פגישת נאצר עם שגריר ברית המועצות בקהיר, קיסילב", 21 ביולי 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 263, עמ' 453-454.
36. "שיחת מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ הסובייטי, ג' וייצב, עם שגריר לוב, ע' נג'אר", 24 ביולי 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 265, עמ' 457-458. במסמך שהכינו מחלקת המזרח התיכון של משרד החוץ הסובייטי לשר החוץ שפילוב ערב צאתו לביקורו הראשון במצרים, הזכירו מחבריו, כי שנה קודם לכן, ביולי 1954, העלו לדיון ראש ממשלת מצרים נאצר וסגנו גמאל סאלם בפני השגריר הסובייטי סולוד והיועץ המסחרי אלכסנדר את הסוגיה של הגשת סיוע סובייטי, כספי וטכני, לבניית סכר אסואן בהיקף של מיליארד רובל. אך, משנודע לממשלת מצרים על נכונותה של ברית המועצות לשגר חמישה-שישה מומחים סובייטים היא התחמקה מלהעניק להם רשות. על פי המידע שהיה בידי שגרירות ברית המועצות בקהיר, היה זה נאצר שהתנגד לבואם של המומחים, מחשש שיחזקו את האהדה לברית המועצות בקרב העם המצרי. "לקראת ביקור שר החוץ שפילוב במצרים", 18 ביולי 1955. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 184, עמ' 305.
37. "פגישת שר החוץ הסובייטי, שפילוב, עם שגריר מצרים במוסקבה, אל קוני", 27 ביולי 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 266, עמ' 458-460. גם חודש ימים קודם לכן, כאשר שפילוב נפגש בביקורו השני במצרים עם שר המלחמה המצרי, עבד אל חכים עמר, הוא הרגיש כי "אין לאפשר לאימפריאליסטים להחליף עימות צבאי בין הערבים לישראל, שבו הם מעוניינים כדי לשפר את מצבם במזרח התיכון". "דיווח על פגישת שר החוץ הסובייטי, ד' ט' שפילוב, עם שר המלחמה המצרי, גנרל מאיור עבד אל חכים עמר", 18 ביוני 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 254, עמ' 433-436.
38. נאצר לא נקב בתאריך ולכן לא ברור אם היה זה לפני ההלאמה.
39. ג' פ' דאלס נפגש עם השגריר חוסין בוששינגטון ב-19 ביולי 1956 והודיע לו על הסרת התמיכה המערבית ממימון סכר אסואן. *FRUS 1955-1957*, Vol. XIV, p. 867. למעשה כבר במאי 1956 החליטו דאלס ולויד להקשיח את מדיניותם כלפי נאצר. באותה העת התקבלה ההחלטה לסגת ממימון בניית סכר אסואן, אך הוחלט לשמור זאת בסוד. שניהם העדיפו לנקוט טקטיקה משהה

- במקום מדיניות של עימות ישיר עם נאצר. בסוף יוני החליטה המועצה לביטחון לאומי בארצות הברית להכריז על נסיגתה של ארצות הברית ממימון בניית הסכר וכי"ל 19 ביולי 1956 מסר דאלס לשגריר המצרי בארצות הברית את ההחלטה, ארבעה ימים אחרי כן נהג כך גם הבנק העולמי וכי"ל 26 ביולי 1956, במהלך נאומו באלכסנדריה, הכריז נאצר על הלאמתה של Suez Canal Company ולמעשה על הלאמת תעלת סואץ.
40. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 55-57.
41. Rucker, "The Soviet Union and the Suez Crisis", pp. 67-68.
42. חרושצ'וב, *זיכרונות*, כרך 3, עמ' 392.
43. דוקר, למשל, מציין כי נראה שגם יוגוסלביה, שהייתה לדבריו קרובה יותר לנאצר, לא זכתה לאמון רב יותר מצדו, וזאת על פי שיחתו של סגן שר החוץ הרוסי, ולרימיר סמיונוב עם השגריר היוגוסלבי במוסקבה. Rucker, "The Soviet Union and the Suez Crisis", p. 67.
44. זו אף הייתה הערכת אנף המודיעין של צה"ל בשלהי 1955, כמו שהעביר בכתב ראש אמ"ן, אלוף יהושפט הרכבי, אל סגן הרמטכ"ל, אלוף חיים לסקוב, "מיטת מצע לירון בנושא: השפעת כניסתה של רוסיה כגורם פעיל במזה"ת על תוכניות המלחמה שלנו", 9 דצמבר 1955, ארכיון צה"ל.
45. Rucker, "The Soviet Union and the Suez Crisis", pp. 68-73.
46. FRUS 1955-1957, Vol. XXIV, The Soviet Union; Eastern Mediterranean, Washington, 1989, p. 347.
47. לברב, *פרקים בהיסטוריה של חריגול הרוסי*, עמ' 358-359.
48. קירופיצ'נקו, *ריגול: פנים וחוץ*, עמ' 53.
49. "מברק השגריר הסובייטי בקהיר למוסקבה", 29 באוקטובר 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 310, עמ' 536.
50. "פרטיכל ישיבה י/שיו של הממשלה", 21 באוקטובר 1956, *תרגומת ישיבות הממשלה השביעית*, כרך י"ט, עמ' 20, ארכיון המדינה.
51. על המידע המודיעיני שמסר דוד בן גוריון לחברי הממשלה כי"ל 8 בנובמבר 1956 ראו הערת 84, 85.
52. "פרטיכל ישיבה י/שיו של הממשלה", 21 באוקטובר 1956, עמ' 252-6.
53. חרושצ'וב, *זיכרונות*, כרך 3, ע' 393. זובוק ופלישקוב אמרו כי כאשר התלה המלחמה, חרושצ'וב לא ידע כיצד להגיב. הוא היה עסוק בהתקוממות ברונגריה ונתן תחת הרושם שהתנגדותה של ארצות הברית למלחמה היא הצגה, ושכמעט היא ניצבת מאחורי בעלות בריתה נגד נאצר. The Kremlin's Cold War; From Zubok, Vladislav and Constantine Pleshakov, Inside Stalin to Khrushchev, Massachusetts, 1996, p. 190.
54. אף על פי שבדיוק באותם הימים בא למוסקבה נשיא סוריה, שוכרי אלקואתלי, לביקור שנבע מבעוד מועד. אלקואתלי התארח במוסקבה לא בשעת הקרבות בסיני בלבד אלא גם בשעה שהקמלין עוד היה טרוד בנעשה בבודפשט. בוזשינגטון העריכו בכירי הממשל, כמו שניווכח בהמשך, כי הקשרים בין רמטק למוסקבה היו הדוקים במידה רבה יותר.
55. חרושצ'וב, *זיכרונות*, כרך 3, עמ' 292-293.

56. "שיחת שר החוץ הסובייטי עם עמיתו הסורי, צאלח ביטאר", 2 בנובמבר 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 317, עמ' 544-545. על השיחות של מזרחי ברית המועצות ומנהיגי סוריה בשעות הצהריים ב-2 בנובמבר, ובהן הסבירו הסובייטים מדוע אינם יכולים להגיש סיוע צבאי למצרים, כתב בפירוט: הייכל, *המפגש והקומיסר*, עמ' 70-71. פרד ולינג אומר כי פרנסיס פוקויאמה תמך בגרסת הייכל, והסתמך על ריווחיהם של אנתוני לאב וקנט נטינג (בנראה החליף בין שמותיהם) לאחר שראינו את נאצר בנפרד. הדברים מופיעים בספר: Fukuyama, Francis, *Soviet Threats to Intervene in the Middle East 1956-1973*, Santa Monica, RAND Note Wehling, Fred, *Irresolute Princes: Kremlin*, N-1577-FF, June 1980, p. 43, note 3.

Decision Making in Middle East Crises, 1967-1973, New York, 1997, pp. 37-38.

57. קירפיצ'נקו, *ריווח: סנים ודמויות*, עמ' 57. קירפיצ'נקו עמד בשנים 1974-1970 בראש תחנת ק" ג'ב במצרים. גם הצעדים שנקטה ברית המועצות עם פרוץ הקרבות הרגישו את כוונתה להימנע מכל מעורבות צבאית בקרבות. 45 מוסי איליושין-28, שמופקר למצרים ואוישו בצוותים סובייטיים, הורחקו ללוקסור שכמצרים עלית כדי להעבירם לסוריה. כשהחלו תקיפות האוויר של בריטניה וצרפת העבירו הסובייטים כ-380 יועצים סובייטים וצ'כים ממצרים לסוריה, לאחר שקדם לכן ניתנה להם הוראה להימנע מכל מעורבות בלחימה. J. M. Macintosh, *Strategy and Tactics of Soviet Foreign Policy*, London, 1963, p. 186.

קירפיצ'נקו תיאר את עזיבתם הבהולה של בני משפחות השליחים הסובייטים וכל מי שלא נחשב נחוץ. הוא זכה לשבחים משום שהביא את קרון הרכבת היחיד שבו התאפשרה יציאתם דרומה, לסוריה, וממנה בטיסה למוסקבה.

58. "מברק שגריר ברה"מ בקהיר אל משה"ח", 1 בנובמבר 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 315, עמ' 541-542. גוסף על כך, בהצגת גינוי ראשונה זו של ממשלת ברית המועצות לא היה דבר, שהיה עשוי להרתיע את פריו, לונדון או ירושלים מלהמשיך בלחימה שהוסכם עליה בסוד. מוסקבה ביקשה ממועצת הביטחון לנקוט צעדים רחופים, מבלי לרמוז אילו, כדי לעצור את "התוקפנות". ראו נאומו של שגריר ברית המועצות באו"ם ב-30 באוקטובר וכן הדעתה של ממשלת ברית המועצות מה-31 באוקטובר. משרד החוץ של ברה"מ, *ברחים ומרינות טיב 1917-1960*, מסמכים וחומרים, מוסקבה, ספרות פוליטית, 1961, עמ' 236-242.

59. "מברק השגריר בקהיר למשה"ח הסובייטי", 30 באוקטובר 1956. נאומקין, *רוסיה במאה ה-20*, מסמך מס' 313, עמ' 539-540.

60. וכן ראו את דבריו של חרושצ'וב בעניין זה בהמשך. חרושצ'וב, *זיכרונות*, כרך 3, עמ' 396: "אנו טיפלנו בקשינו בפולין ובהונגריה וכך שיחררנו את ידינו ובעת יכולנו להרים קול (והו לא) לעזרת העם המצרי... אני רוצה לחוסף עוד דבר. כאשר הפך המצב קריטי בפולין ובהונגריה... דבר שגרם לנו, כמובן, קשיים, דיפלומטים אנגלים וצרפתים, לא מדרג בכיר, נפגשו עם נציגי שגרירותינו על כוס קפה או יין והביעו את המחשבה הבאה: 'נו, אנו הרי מתייחסים לקשיים בהם אתם נתקלים בפולין ובהונגריה ואילו לנו קשיים במצרים. הבה נסכים: אתם תטפלו בדרכיכם בקשייכם אך אליהם תפריעו לנו'. דאורא כיצר האימפריאליסטים רצו לנצל את קשיינו ולמנוע מאיתנו הזדמנות להרים קול למען הגנתה של מצרים נגד הקולוניאליסטים, שרצו להחזיר את שלטונם במושבותיהם לשעבר."

61. <http://www.gwu.edu/~nsarchive/NSAEBB/NSAEBB76/doc6.pdf>, פרוטוקולים של ישיבות הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית מ־21, 28, 31 באוקטובר, וכן מ־4 בנובמבר. על הסידע ההומניטרי שהגישו ברית המועצות למצרים, והעיתונות כבדית המועצות דיווחה עליו, ראו: "דיווח משגרירות ישראל במוסקבה" 18 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*, תיק חצ 2505/21. על הפגנות התמיכה במצרים שיום השלטון הסובייטי, ראו: "מברק מס' 6736", 6 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*, חצ 2505/21. על עצומות תמיכה במצרים מטעם ארגונים דתיים – כולל יהודים – ואחרים ראו: *ארכיון המדינה*, חצ 2505/22. *ארכיון המדינה*, חצ 2505/21: ארכיון המדינה, תיק משה"ח חצ 2505/22. "מברק מספר 691 משגרירות ישראל במוסקבה", 8 בנובמבר 1956. וכן מכתבו של א' אנמון מהשגרירות במוסקבה אל מחלקת מזרח אירופה במשרד החוץ (שמ571/1105), 21 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*, שם.
62. *חרושת'צ'וב, זיכרונות*, כרך 3, עמ' 394–395. לזר קאגאנוביץ' גישש ראשון אצל השגריר האמריקאי במוסקבה, ובשעות הערב זומן השגריר בוהלן אל שר החוץ הסובייטי. בוהלן, לא התאפק ושאל את שפילוב, אשר הגיש לו את האיגרת, האם ממשלת ברית המועצות אכן מציעה שארצות הברית תפעיל את צבאה נגד בריטניה ונגד צרפת. שפילוב היתמם והשיב בנעם כי דבר זה לא הוצע ולא יהיה הכרחי, אם שתי המעצמות יבהירו חיטב שהן "נחושות" להביא לידי סיומה של הלחימה. "מברקו של השגריר בוהלן לושינגטון על שיחתו עם שפילוב" 5 בנובמבר 1956. *FRUS 1955–1957, Vol. XVI, p. 991.*
- באגרתו של בולגאנין לאייזנהאואר נכתב מה שכבר פורסם בגיליון "הצבא האדום" חרדשיים קודם לכן (26 באוגוסט): "אם מלחמה זו לא תיפסק, טמונה בה הסכנה שתיהפך למלחמת עולם שלישית." "איגרת בולגאנין לאייזנהאואר", 5 בנובמבר 1956, *FRUS 1955–1957, Vol. XVI, pp. 993–996*
63. ואלה הם המשפטים התקיפים והמאיימים: "באיזה מצב הייתה בריטניה מוצאת את עצמה לו הייתה מותקפת על־ידי מדינות חזקות יותר, המחזיקות ברשותן גשק חדיש הרמני לסוגיו מדינות אלה יכולות כעת להימצע מלשלות כוחות צי או אוויר לחופי בריטניה ולהשתמש באמצעים אחרים – למשל גשק טילי. אם ייעשה שימוש בגשק טילי נגד בריטניה או צרפת, תכנו זאת, קרוב לוודאי, פעולה ברברית... אנו נחושים לחלוטין למחות את התוקפים באמצעות שימוש בכוח ולהשיב את השלום למזרח." נאומקין ציין את המשפט: "ברית המועצות נחושה לחלוטין להשתמש בכוח כדי למוטט את התוקפים ולכונן שלום". נאומקין, *רוסיה במאה ה־20*, עמ' 555.
64. שגריר ארצות הברית במוסקבה, בוהלן, העריך כי חרושת'צ'וב לא אישר את האיגרות בלבד אלא גם כתב אותן. *Bohlen, Charles, E., Witness to History 1929–1969, New York, 1973, p. 435*
65. Rucker, "The Soviet Union and the Suez Crisis", p. 81. דוקר מזכיר את ישיבת מליאת הוועד המרכזי שהתכנסה ב־25 ביוני 1957.
66. Хрушев, Сергей, *Пенсионер советского значения*, Москва, Новости, 1991, стр. 53.
- סרגיי חרושת'צ'וב, *מנחם סובייטי במלואות*, מוסקבה, נובוסטי, 1991, עמ' 53.
67. Khrushchev, Sergei, *Khrushchev on Khrushchev*, Boston, 1990.

68. Khrushchev, *Khrushchev on Khrushchev*, p. 56, n. 29.
69. חרושצ'וב, *זיכרונות*, כרך ג', עמ' 394–396. קודם לכן, בעמוד 269, כתב חרושצ'וב אותם הדברים רק בלי התוספת: "במילים אחרות המזנו לסילים".
70. בוחלן כתב כי באירוע זה היה חרושצ'וב שיכור מודקה. במחאה על דבריו פרשו שגרירי נאט"ו לאולם צדדי, ובצאתם סינן חרושצ'וב לעברם, "אנו נקבד אתכם". בוחלן פירש דברים אלה של חרושצ'וב כצורת ביטוי מלאת כוונות של מי שגבר על אויבו ואף זכה להיות בולווייתו. Bohlen, *Witness to History*, p. 437.
71. קטעים מגאוס חרושצ'וב ב־18 בנובמבר במסיבה בשגרירות הפולנית, כפי שנתפרסמו בחוספת ההערות שהושמטו, *ארכיון המדינה*, חצ 2410/18.
72. מי ששימש ראש לשכתו של רב אלוף משה דיין, סגן אלוף מרדכי בר־און, כתב ביומנו באותם הימים על השפעתן של איגרות בולגאנין: "בלילה הכה הרעם בגלגל. רוסיה שנהגה עד כה בזהירות מופננת נכנסה לדירה במלוא עצמתה המדינית. בולגאנין שילח ארבעה שוררים... השדרים גם אם נוסחו בצורת 'עצה', לא היו אלא איומים גלויים בתגמול רוסים אם לא ימולאו לאלתר צויה של עצרת האו"ם... איגרותיו של בולגאנין הטילו מהומת חרדה בבירות המערב... מפריחי שמועות אף ידעו לספר על טיסות רוסיות העושות דרכן מעל טורקיה לכיוון שדות התעופה של סוריה ועל סימנים אחרים להתערבות הסובייטית הקרובה." בר־און, *אתגר ותגרה*, עמ' 326.
73. משה ז"ק, 40 שנות דרישה עם מוסקבה, תל אביב (1988), עמ' 113, 190.
74. "פרטי־כל ישיבה טו/שיו של הממשלה", 7 ביולי 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך כ', עמ' 9, *ארכיון המדינה*. דברי בן גוריון לכנסת ראו: ימימה רוזנטל ואלי שאלתיאל (עורכים), *דוד בן־גוריון ראש הממשלה הראשון מבחר תשדורות (1947–1963)*, *ארכיון המדינה*, ירושלים, 1996, עמ' 341–346.
75. לרעת יוסף עברון איגרות בולגאנין היו הסיבה לנסיעה של מאיר ופרס לפריז. יוסף עברון, *פואן 56 במבט חרש*, תל אביב (1986), עמ' 141–142. גם פרס חזר בספרו על כך שסיבת נסיעתו עם גולדה מאיר לפריז הייתה, "דוד בן גוריון החליט לשגר את הגברת מאיר ואותי לפאריס, כדי לבדוק מה תהא עמדת הצרפתים אם יתערבו הרוסים נגדנו בגלוי." שמעון פרס, *קלט דוד*, ירושלים (1970), עמ' 175–177. גולדה מאיר לא אמרה כי ישיבת הממשלה שהם נסעו בגלל איגרת בולגאנין אלא משום שביקשו לברר את עמדת הצרפתים בנוגע לתיאום מדיניות עמם כסוגיית נסיגת המוחות ממצרים וכניסת הכוח הבין־לאומי. "ישיבה טו/שיו (ישיבת הבוקר)", 8 בנובמבר 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, עמ' 4–7, *ארכיון המדינה*.
76. "ישיבה טו/שיו (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, עמ' 4, *ארכיון המדינה*.
77. "ישיבה טו/שיו (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, עמ' 5.
78. "ישיבה טו/שיו (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, עמ' 6.
79. תוצאות ההצבעה: 64 בעד, 12 נמנעים.
80. "ישיבה טו/שיו (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, עמ' 8.
81. משה ז"ק, 40 שנות דרישה עם מוסקבה, עמ' 192.
82. "ישיבה טו/שיו (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, עמ' 9.

83. "ישיבה יט/שיו", 15 בנובמבר 1956, עמ' 14. בהמשך אותה ישיבה קבע בן גוריון כשהשיב לשאלתו של השר יוסף בורג בעניין זה, "זה היה מפי אדנהאור. כל הידיעות שיש לנו מותרות הנחה זו." "ישיבה יט/שיו", עמ' 24.
84. "ישיבה יט/שיו", 8 בנובמבר 1956, עמ' 2.
85. "ישיבה יט/שיו", עמ' 9-10.
86. "ישיבה יט/שיו", עמ' 2.
87. "ישיבה יט/שיו", עמ' 2. בן גוריון חזר על אמירה זו כמה פעמים באותה ישיבה, וקבע כי לו היה על ישראל להתמודד רק עם צבאות ערב, היא הייתה מכריעה אותם על נקלה, אולם להתמודד עם רוסיה – לא תוכל. עם זאת הוסיף, "לעומת זאת אינני מוכן להתפש לבחלה יתרה שהנה יפציצו אותנו. ממה נפשך. אם מגוי וגמור אתם שיפציצו אותנו, גם אם נקבל את הכל, גם אם נעמוד על הכרכים או שנשכב על הרצפה, הם יפציצו אותנו." שם, ע' 9. גם בישיבת הממשלה כעבור שבוע, ב־15 בנובמבר, הדגיש בן גוריון, "לא נוכל לעמוד בפני רוסיה או בפני אמריקה." "ישיבה יט/שיו", עמ' 11. גם הרטטט'ל בימים ההם, משה דיין, אמר, "בן גוריון לא הסתיר את דאגתו העמוקה נוכח העמדה הרוסית ולא ניסה להתעלם מטלות חוטרת משמעותה, אך תגובתו לא היתה פיק ברכיים. לא אחזה בו בהלה." משה דיין, *יומן מערכת סיני*, תל־אביב (1967), עמ' 165.
88. "פרטי"כל ישיבה טז/שיו של הממשלה (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך כ', עמ' 12, *ארכיון המדינה*.
89. "פרטי"כל ישיבה טז/שיו של הממשלה (לפני הצהריים)", 8 בנובמבר 1956, עמ' 12-18.
90. "פרטי"כל ישיבה נז/שיו של הממשלה", 24 במרס 1957, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך כ"ח, עמ' 33-34, *ארכיון המדינה*.
91. "פרטי"כל ישיבה נז/שיו של הממשלה", 31 במרס 1957, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך כ"ח עמ' 17, *ארכיון המדינה*.
92. סימה קרמון, *יריעות אחרונות*, מוסף השבת, 2 באוגוסט 2002, עמ' 5.
93. "פרטי"כל ישיבה יט/שיו של הממשלה", 15 בנובמבר 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, עמ' 4, *ארכיון המדינה*.
94. "פרטי"כל ישיבה יט/שיו של הממשלה", 15 בנובמבר 1956, עמ' 5-6.
95. "פרטי"כל ישיבה יט/שיו של הממשלה", 15 בנובמבר 1956, עמ' 13.
96. "פרטי"כל ישיבה ה/שיו של הממשלה", 23 באוקטובר 1955, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך ד', עמ' 22, *ארכיון המדינה*.
97. "פרטי"כל ישיבה מז/שיו של הממשלה", 13 באפריל 1956, *תרשומות ישיבות הממשלה השביעית*, כרך י', עמ' 14-15, 35, *ארכיון המדינה*.
98. חו"מ 320, 6 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*, חצ 2401/13.
99. ביום ר', 16 בנובמבר 1956, כתב בן גוריון ביומנו, "בשלוש וחצי טלפנה גולדה מנ"י... כשאמרתי לה שרק ביום א' אשלה תשובה לבולגין שאלה אם בכלל כדאי לענות. אמרתי: 'יש לענות כשביל דעת הקהל בעולם, ולהקיע הכזב שבמכתבו.' " משה שמש ואילן טרואן (עורכים), *מבצע קרש ומערכת סואץ 1956: שיון מודש*, שדה בוקר 1994, עמ' 297.

100. "פרטייכל ישיבה ב/שיו של הממשלה", 18 בנובמבר 1956, תרשומת ישיבות הממשלה חשביעית, עמ' 2, ארכיון המדינה.
101. "פרטייכל ישיבה ב/שיו של הממשלה", עמ' 3. לאחר שכולגאנץ שלח את איגרתו הראשונה, גינה אותו בן גוריון בחריפות רבה לא ביומנו בלבד אלא גם בישיבות הממשלה. הוא לא כחל במילים כאשר אמר לשריו, "אינני אחראי לאייזנהאואר, לא בתרתי בו. אבל יש עוד חברל בינו ובין בולגנץ. הוא איננו נגנסטר". עוד הוסיף "לא אוטר אף מילה בעתונות ובכנסת על בולגנץ, אם כי אני חושב אותו לנגנסטר כמו היטלר." "פרטייכל ישיבה נד/שיו של הממשלה", 17 במרס 1957, תרשומת ישיבות הממשלה חשביעית, כרך כ"ח, עמ' 10, 23, ארכיון המדינה.
102. "פרטייכל ישיבה נד/שיו של הממשלה", 17 במרס 1957, עמ' 11.
103. "פרטייכל ישיבה נד/שיו של הממשלה", 17 במרס 1957, עמ' 5-12.
104. Carlton, David, *Anthony Eden: A Biography*, London, 1981, p. 452.
105. Carlton, David, *Britain and the Suez Crisis*, New York, 1988.
106. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, p. 76.
107. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, pp. 77-78.
108. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, pp. 38, 78, 154.
109. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, pp. 78, 156-157.
110. "מוזכר של ראשי הצבא הבריטי לוועדה למצרים של הקבינט", 8 בנובמבר 1956, Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, pp. 156-158.
111. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, p. 80.
112. Dutton, David, *Anthony Eden: A Life and Reputation*, London, 1997.
113. Dutton, *Anthony Eden: A Life and Reputation*, pp. 441-442.
114. מתוך ראיונות עם נאצר אדין נאשאשיבי שהיה עיתונאי בכיר במצרים המקורב לנאצר ולחוגי השלטון במצרים בשנות ה-50 וה-60.
115. "מברק השגריר הסובייטי בקהיר על שיחתו עם נאצר", 6 בנובמבר 1956. נאומקין, רוסיח במאה ה-20, מסמך מס' 323, עמ' 555-557.
116. Alexei Vassiliev, *Russian Policy in the Middle East: From Messianism to Pragmatism*, Reading: Ithaca press, 1993, pp. 40-41; וכן זובוק ופלישאקוב שטענו, "הפעם הראשונה שבה התברר לחרושצ'וב, כי הבלוף הגרעיני הינו דבר טוב הייתה בנובמבר 1956 במהלך משבר סואץ". Zubok and Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, p. 190.
117. "סיכום ישיבה בראשות נשיא ארה"ב, הבית הלבן", 29 באוקטובר 1956. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 833-835.
118. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 836-838.
119. "פגישת אייזנהאואר עם הממונה הבריטי ומברק המטכ"ל", 29 באוקטובר 1956. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 839-840.
120. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 845-846.
121. "מברק הציר האמריקאי בפריז", 30 באוקטובר 1956. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 848.
122. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 850.

123. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 855.
124. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 898.
125. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 899-900.
126. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 901.
127. Andrew, Christopher, *For the* ואן ראו: FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 906-915.
- President's Eyes Only: Secret Intelligence and the American Presidency from Washington to Bush*, Glasgow, 1995, p. 235; Hahn, *The United States, Great Britain and Egypt, 1945-1956*, p. 232.
128. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 922-923.
129. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 925.
130. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 931-932.
131. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 995.
132. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 945. הדברים שציין אייזנהאואר קודם היו שבריטניה טעתה בעצם פתיחת המלחמה, שהוא חושש מבקיעים בברית האטלנטית ועוד.
133. לציטוט דומה ראו: Ro'i, Yaakov, *From Encroachment to Involvement: A Documentary Study of Soviet Policy in the Middle East 1945-1973*, Jerusalem, 1974. גם בביטאון של הצבא האדום, "הכוכב האדום", בגיליון מ'26 באוגוסט הוצהרו בריטניה וצרפת משימוש בכוח בתעלה סואץ, משום שפעולה זו "לא תהיה מוגבלת לעימות פרטי כאזור התעלה". לדבריו אלה של חרושצ'וב יש כמה גרסאות, באחרות מהן מדובר על אפשרות שכנו יתגרם למלחמה נגד בריטניה: הייכל, *המסינים והקומיסר*, עמ' 69-70; Bohlen, *Witness to History*; Ro'i, Yaakov, "The Role of Islam and the Soviet Muslims in Soviet Arab Policy", *Asian and African Studies*, Vol. 10, No. 3, 1975, p. 186.
134. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 988-989.
135. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 991.
136. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1000-1001.
137. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 1014.
138. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1003-1007.
139. "פגישת השגריר הסובייטי בקהיר, קיסילב, עם ראש לשכתו של נאצר, עלי צברי", 6 בנובמבר 1956. נאומיקין, *רוסיה במאה ה'20*, מסמך מס' 322, עמ' 554-555.
140. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 1012.
141. FRUS 1955-1957, Vol. XV, pp. 1012-1013.
142. FRUS 1955-1957, Vol. XV, p. 1015.
143. Andrew, *For the President's Eyes Only*, p. 238.
144. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1016-1017.
145. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1018-1020. כוונתו, בילטה קשר סטלין בין סואץ להונג קונג וכעת הן נקשרות שוב.
146. FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1021-1022.

147. האומנם האמין נאצר שארצות הברית תשגר לעזרתו מתגורבים?
FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1021-1022. 148
149. זה היה נוסח הדברים במוזכר על השיחה שנכתב במחלקת המדינה, ב־7 בנובמבר הגיש השגריר הצרפתי אלפנדר עותק כתוב לא רשמי מהמסר של מוליה לאייזנהאואר.
FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1023-1025. 150
151. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1027-1028.*
152. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1030-1032.*
153. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1035-1037.*
154. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 1026.*
155. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 1047.*
156. אידן הסביר לאמריקאים שהוא מודאג מן "הדוב הרוסי" גם בהמשך. כך, למשל, דיווח שגריר ארצות הברית בלונדון, כי ב־9 בנובמבר בסעודת ערב בביתו של הלורד מיור אמר לו אידן, "הדוב נע לא במזרח התיכון בלבד אלא גם במזרח אירופה, ועלינו לתאם את תכניותינו לפי מצב זה." *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, p. 1116.*
157. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1049-1053.*
158. "אבא אבן שמע מפי נציגים אמריקנים בכירים איזמים מפורשים אף יותר. בשדריו לארץ התריע מפני סכנת מעורבות סובייטית, ואפילו על סכנת מלחמת־עולם ושימוש בפצצות גרעין דיבר." רוזנטל ושאלתיאל (עורכים), דוד בן־גוריון ראש הממשלה הראשון, עמ' 337.
159. שמש וטוראן (עורכים), מבצע קרש ומערכת מואץ 1956, עמ' 294. מיומנו של בן גוריון, הכותב על הקורות 8 בנובמבר 1956.
160. *FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1061-1062.*
161. המברק נשלח ב־7 בנובמבר 1956 לביירות, לקהיר, לבגדד, לדמשק, לעמאן, לגידה, לחל אביב ולמשלחת ארצות הברית לאו"ם.
162. *FRUS 1955-1957, pp. 1067-1068.*
163. שיחת שגריר ארה"ב בארץ עם מזכ"ל האו"ם, 7 בנובמבר 1956. *FRUS 1955-1068-1070, 1957, p.*
164. *FRUS 1955-1957, p. 1041.*
165. *FRUS 1955-1957, pp. 1078-1080.*
166. עצם העובדה שאלן ראלס ביקש להסב שוב את תשומת לבם של חברי המועצה לביטחון לאומי לחשש מפני הפיכה בחסות סובייטית בסוריה מבוססת על הערכת המודיעין של CIA מ־3 בנובמבר 1956. בהקשר זה ראוי לשוב אל זיכרונותיו של חרושצ'וב שאמר כי קשרי ברית המועצות עם סוריה בעת ההיא לא היו כה קרובים, אף על פי שכאותם ימים בדיוק ביקר במוסקבה נשיא סוריה.
167. אייזנהאואר כנראה לא הספיק לקרוא את דיווחו המאלף בעניין זה של שגרירו בקהיר. באותו היום נפגש השגריר מוס עם נשיא סוריה, שוכרי אלקואתלי, והוא הביע בפניו את סיפוקו מעמדתה של ארצות הברית במהלך המלחמה ועקב היבחרו של אייזנהאואר לכהונתו השנייה אף הוסיף כי ייחל לכך זה חודשים רבים. אלקואתלי ביקר בחריפות את צרפת ואת בריטניה,

"אך לא את פעולתה של רוסיה [בהנגרית]" כאשר אמר לו השגריר מוס כי הצהרתם של הערבים בנוגע לעיקרון ההתנגדות לתוקפנות ולשימוש בכוח נחלשה ואיבדה מתוקפה משום שלא תמכו בהצעת ארצות הברית כאו"ם להפסקת אש בבודפשט ולקראת לנסיגת הכוחות הרוסיים ממנה, הגיב אלקואתלי מבלי להגיד עפ"י, "מאז מלחמת העולם הראשונה מאוימים הערבים ע"י הציונות. ההגירה הבלתי מוגבלת לישראל היא עבורנו איום תמידי. חובתנו הראשונה היא להגן על עצמנו, ואנו פונים אל עיקרון של אי תוקפנות במקום שהוא משרת מטרה זו. אם העיקרון הזה פוגע בהשגת מטרותינו הבסיסיות, אין אנו מתירבים לו. המצב בהונגריה אינו מעניינינו, ולא אכפת לי כלל אם יושמדו 50% מתושבי בודפשט." "מברק שגריר ארה"ב בדמשק אל מחלקת המדינה", 8 בנובמבר 1956. *FRUS 1955-1957*, p. 596.

FRUS 1955-1957, pp. 1980-1081. 168

FRUS 1955-1957, pp. 1081-1086. 169

170. מזכר של הנשיא אייזנהאואר. *FRUS 1955-1957*, pp. 1088-1089.

171. "מזכר מה-CIA לעזר מזכיר המדינה לענייני מודיעין", 8 בנובמבר 1956. *FRUS 1955-1957*, p. 1087.

FRUS 1955-1957, pp. 1096-1097. 172

FRUS 1955-1957, pp. 1101-1102. 173

FRUS 1955-1957, p. 1106. 174

FRUS 1955-1957, pp. 1107-1110. 175

תשע שנים לאחר פרוץ המלחמה, באוקטובר 1965, התוודעה אייזנהאואר באוזני מקס פישר, אשר בא לכיתו כדי לקבוע את סדרי קבלת המוליה מטעם הקהילה היהודית על חלקו בניצחון על הנאצים. אייזנהאואר הפתיע את פישר במילים: "אתה יודע מקס, במבט לאחור על סואץ אני מתחרט על מה שעשיתי. לא הייתי צריך ללחוץ על ישראל להתחזק את סיני. אם היה לי יועץ יהודי, ספק אם הייתי נוהג כפי שנתגתי. לא הייתי מאלץ את ישראל לסגת." גם סגנו של אייזנהאואר, ריצ'ארד ניקסון, אמר כי שמע רברים דומים מסיו של אייזנהאואר. Golden, Peter,

Quiet Diplomat: a Biography of Max M. Fisher, New York, 1992, pp. xviii-xix.

176. *Правда*, 11.11.1956 г., № 316 (13979). פראבר, 11 בנובמבר 1956, גיליון מספר 13979.

177. תורשצ'וב, *ויכוחות*, כרך 3, עמ' 397-398. שגרירות ישראל במוסקבה אף דיווחה ב-12 בנובמבר כי בגיליון פראבר מאותו היום נדפסה ידיעה על הרשמת מתגנבים בסין. ברם כעבור שישה ימים דיווחה השגרירות כי שגריר מצרים בפקין הודיע, "השגרירות טרם קיבלה תשובת ממשלתה בשאלה הנוגעת למשלוח המתגנבים הסינים." הדבר הוסבר, כך דיווחה השגרירות, באמונה, כי "אז"ם יגשים החלטתו בדבר ווצאת כל הכוחות התוקפניים מהטריטוריה המצרית. אולם אם ההחלטה לא תועיל תראה עצמה מצרים הופשייה לפעול." "מברק מס' 696", 12 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*. "מברק מס' 732", 18 בנובמבר 1956, *ארכיון המדינה*.

FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1117-1120. 178

FRUS 1955-1957, Vol. XVI, pp. 1120-1121. 179

FRUS 1955-1957, Vol. XIII, pp. 434-435. 180

איום השריון והמערך הנגד־טנקי של צה"ל לפני מלחמת סיני

זאב אלרון

המחקרים העוסקים במסכת האירועים שהובילו ליציאה למבצע "קדש", מתרכזים בקבלת ההחלטות ברמה המדינית ובדרג הצבאי הבכיר ומקדישים תשומת לב מועטה לתמורות המהפכניות שעברו על צה"ל באותה תקופה.¹

במאמר זה אעסוק, כמקרה מבחן, בתפיסת איום השריון של צבאות ערב ובהתפתחות המערך הנגד־טנקי בצה"ל.² לדינמיקה של מרוץ החימוש בין ישראל למדינות ערב היו, כמובן, שני צדדים, והיה רצוי לבחון את שניהם. אבל משום שהמקורות העומדים לרשותי הם בעיקרם ישראליים, אין ביכולתי לבדוק את התנהלות בניין הכוח בצבאות ערב, ולכן אציג את האיום כמו שנתפס בעיניים ישראליות.³ הודות למחקרו של עמיעד ברזנר שסקר ביסודיות את התפתחות חיל השריון, אמנע מתיאור מפורט של האלמנט המשוריין במערך הנגד־טנקי ואתרכו ברכיביו האחרים.⁴

איום השריון וההתמודדות עמו בתקופת ירדן, 1949-1952

בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות, הקדישו צבאות ערב תשומת לב מיוחדת לחיזוק חילות השריון שלהן.⁵ בעוד שהיקף כוח האדם הכולל בצבאות מצרים, סוריה, ירדן, עיראק ולבנון עלה בשנים 1948-1952 מ־120,000 ל־210,000 (עלייה של 75 אחוזים) ומספר חטיבות החי"ר עלה באותה תקופה מ־15 ל־24 (עלייה של 60 אחוזים), הרי שמספר גדודי המשוריינים עלה מארבעה לעשרה (עלייה של 150 אחוזים) ומספר גדודי הטנקים מאחד לחמישה וחצי (עלייה של 450 אחוזים). לפי אחת מהערכות, גדל מספרם הכולל של המשוריינים בצבאות ערב בשנים 1950-1952 מ־610 ל־1,100, ומספר הטנקים מ־85 ל־307.⁶ בקיץ 1952 היה השריון המצרי מאורגן בשני גדודי שרמן, פלוגת טנקי סנטוריון ושני גדודי משוריינים.⁷ השריון הסורי אורגן בגדוד טנקים וגדוד תותחי סער, שאוגדו בחטיבה עם גדוד

חרמ"ש, אך התקן של שני הגרודים הללו היה קטן מזה של הגרודים המצריים (36 כלים לעומת 64), ציודם היה נחות, ובשל תנאי השטח בחזית הסורית, היה השריון הסורי מאיים פחות מזה המצרי.⁸

עיקר איום השריון נשקף מהצבא המצרי. באוגוסט 1950 הוזרז הרמטכ"ל יגאל ידין ש"אל לנו לזלזל אף זלזול קל שבקלים בכוח השריון המצרי". הוא הוסיף כי "אם יצליחו (המצרים) להעביר לקו הראשון 16 סנטוריונים ועוד כמה שרמנים, יהיה בכוחם לבצע פעולת פריצה שבפניה לא נוכל להעמיד כוח המסוגל לעצרה." "שלא כמכשולים הפיזיים שעמדו בפני השריון הסורי, פני השטח בדרום הארץ איפשרו פריצה של השריון המצרי. הבעיה עלתה במלוא תומרתה בתמרון ב' בשנת 1951 ושוב בתמרון ד' (דרום) בשנת 1952, כאשר הוכח כי השריון מסוגל לנוע במהירות, לעבור גם בשטחים שנחשבו עד אז לקשים לתנועה, לעקוף את יישובי ההגנה המרחבית (הגמ"ר) ומתחמי החי"ר ולהגיע לעורפם.¹⁰ ההערכה הייתה כי המאמץ המצרי העיקרי יערך בציר עזה – תל אביב; מאמץ משני היה צפוי בציר עוג'ה (ניצנה) – באר שבע.¹¹

בתגובה לאיום השריון נקט צה"ל, בהנהגתו של ידין, פעולות שנועדו לחיזוק ההגנה הנגד-טנקית, ככוונה להגיע למצב שבו לכל דרג, מהכיתה ועד המטה הכללי, יהיו אמצעי נ"ט יעילים.

נשק הנ"ט העיקרי בידי החי"ר היה מטול הנ"ט פיאט (PIAT) שתוכנן בידי הבריטים במלחמת העולם השנייה והוכיח את עצמו כיעיל פעמים מספר במלחמת העצמאות. כושר חדירת השריון של הפיאט איפשר לו תאורטית להשמיד טנקי שרמן מכל זווית ולחדור מהצר את הסנטוריון הבריטי – הטנק הכבד ביותר במזרח התיכון במחצית הראשונה של שנות ה-50.¹² כנשק המופעל באמצעות קפיץ פעל הפיאט ללא רשף, ולכן היה קשה לאיתור וניתן להפעלה גם מחדרים סגורים. לעומת זאת, בשל שיטת שיגור זו, מהירות הקליע הייתה נמוכה, מסלולו הבליסטי תלול, והטווח היעיל עשרות מטרים בלבד. הפיאט יוצר על ידי התעשייה הצבאית (תעש) עוד לפני הקמת המדינה;¹³ בשנת 1949 הגיע מספר המטולים בצה"ל ל-1,500, ומספר דומה יוצר בשנתיים הבאות. מבחינה מספרית ענו כמויות אלה על מרבית הצרכים, שעמדו על כ-3,800 מטולי נ"ט.¹⁴ כדי להשלים את המערך הנגד-טנקי הקל פותחו בחיל המדע ובתעש רגמים מספר של רימוני רובה נגד טנקים (רגנ"ט) ומטולי רקטות נגד טנקים (מרנ"ט או בזוקה), שנועדו לדרגי הכיתה והמחלקה בהתאמה. הכוונה הייתה כי אמצעים אלה יספקו לחיל הרגלים, ואז יועברו הפיאטים מיחידות הקו הראשון לגרודי חיל המשמר (חי"מ) וליישובי ההגמ"ר. אך פיתוח הרגנ"טים והמרנ"טים התעכב, וייצורם נתקל בקשיים.¹⁵ הם לא נכנסו לשימוש

בכמות ניכרת, וכך נשאר הפיאט נשק הנ"ט הקל העיקרי של החי"ר עד לשנת 1954.¹⁶ למרות מגבלותיו היה יכול הפיאט להיות פתרון הולם להגנה נגד טנקים בטוחים קצרים, אילו רק הייתה לו תחמושת. למרות תכניות לייצר תחמושת בארץ וייבוא של חלק מהמרכיבים הדרושים,¹⁷ הרי בקיץ 1952 נמצאו במחסני צה"ל רק 6,000 פצצות פיאט, כלומר פחות משלוש לכל מטול.¹⁸

מרבית צבאות המערב החליפו אחרי מלחמת העולם השנייה את תותחי הנ"ט הנגררים בתותחים ללא רתע. לתול"רים יתרונות מספר לעומת התותחים. משקלם הנמוך והיעדר הרתע מאפשרים את התקנתם על כלי רכב קלים, כגון ג'יפים ואף את נשיאתם למרחקים קצרים בידי אנשי הצוות שלהם. בעידן שקדם לשריון הריאקטיבי של שנות ה-80, פגזי המטען החלול של התול"רים חדרו גם את שריונם של טנקים כבדים בלא ירידה בכוח החדירה בטוחים גדולים. חסרונם המרכזי של התול"ר הוא הרשף העז אשר חושף את עמדתו ומחייב את החלפתה לאחר ירי. בחיל המדע פותחו תותחים ללא רתע (תול"רים) בקוטר 54 ו-75 מ"מ שהתבססו על דגמים אמריקאים,¹⁹ ובצה"ל הייתה כוונה לחקות גם את המבנה הטקטי האמריקאי ולצייד בתול"רים אלה את דרגי הפלוגה והגדוד.²⁰ אבל גם פיתוחים אלה נקלעו לקשיים, והכלים לא נכנסו לייצור סדרתי.

בדרגי הגדוד והחטיבה התבססה ההגנה הנגד טנקים בצה"ל על תותחי נ"ט נגררים. לתותחים הנגררים היו יתרונות מספר לעומת התול"רים, ובהם מהירות לוע גבוהה בעת ירי פגזים חודרי שריון (ח"ש), המקנה דיוק רב וחיטימה נמוכה בעת ירי, המקשה על גילוי עמדתם. במלחמת העולם השנייה, וגם בכמה מקרים במלחמת ששת הימים, הצליחו תותחי נ"ט מחופרים ומוסווים להשמיד טנקים רבים לפני שהתגלו. באוגוסט 1949 קבע הרמטכ"ל דורי כי חיל הרגלים בצה"ל יאורגן בחטיבות מוגברות המבוססות על מבנה בריטי.²¹ על פי התקן המיועד של החטיבה, בכל גדוד חי"ר הייתה אמורה להיות מחלקה ובה ארבעה תותחי נ"ט ובחטיבה גונדה נ"ט ובה עוד 12 תותחים. ל-14 החטיבות המתוכננות למערך צה"ל היו דרושים 336 תותחי נ"ט, אך בסוף שנת 1949 עמדו לרשות צה"ל רק 48 תותחים, משלושה סוגים, בקוטר 47, 50 ו-57 מ"מ (שש ליטראות).²²

המחסור בתותחים גרם לקביעת תקנים מצומצמים. למחלקות הנ"ט הגדודיות הוקצו שני תותחים בלבד ובחטיבות נבנו גונדות מעורבות ג"ט-נ"מ ובהן שישה תותחי נ"ט ושישה תותחי ג"מ בקוטר 20 מ"מ (אשר התגלו במלחמת העצמאות כיעילים למדי נגד שריון קל).²³ בשלוש החטיבות הסדירות הוקמו גונדות מעורבות: גונדה 417 בחטיבת החי"ר 1 (גולני), גונדה 418 בחטיבת החי"ר 5 (גבעתי) וגונדה 419 בחטיבה 7 המשורינית. שלוש החטיבות הסדירות צוידו בתותחי שש ליטראות,

ואילו התותחים האחרים הוקצו לחטיבות מילואים תוך שמירה על אחדות בכל חטיבה כדי להקל על הקשיים הלוגיסטיים שכריבו הרגמים. תקן כוח האדם בגונדות הועמד על 137 איש,²⁴ ואנשיהן הגיעו בחלקם מסוללות נ"ט שפורקו מגדוד הנ"ט 421 של חיל התותחנים ובחלקו מפלוגות נ"ט חטיבתיות.²⁵

למרות כפיפות יחידות הנ"ט לחטיבות החי"ר, הרי הכשרת התותחנים נעשתה על ידי חיל התותחנים באמצעות בסיס ההדרכה המרכזי שלו (בה"ד 9) ובעזרת ענפי נ"ט שהוקמו בבסיסי האימון הפיקודיים (בא"פים). חיל התותחנים נשאר – כמו שהיה במלחמת העצמאות ובדומה לנהוג בצבא הבריטי – הגורם המקצועי הממונה על נושא הלחימה נגד טנקים.

בשנת העבודה 1950/51 נרכשו 70 תותחי נ"ט בקוטר 57 מ"מ, שהיו כמעט זהים לתותחי שש הליטראות והיו יכולים להשתמש באותה תחמושת.²⁶ במסמך שסיכם את התפתחות צה"ל עד אפריל 1951 כתב ידיו לראש הממשלה ושר הביטחון בן גוריון כי רכישת התותחים אמנם שיפרה את המצב, אבל אין להסתפק בכך בהתחשב בהתעצמות שריון האויב, שמהווה "הסכנה הישירה ביותר לעמידתנו במלחמה באפשרו, לאחר ארגוני המתאים, ביצוע פעולות פריצה עמוקה."²⁷ חודש לאחר דיווח זה של ידיו הגיש צה"ל דרישה לרכוש עוד 75 תותחי 57 מ"מ, ומשרד הביטחון הצליח בתוך שלושה חודשים למצוא בצרפת ולרכוש את מלוא הכמות שנדרשה.²⁸ בעקבות הרכישות היו בקיץ 1952 לתשע מ"11 חטיבות החי"ר בצה"ל גונדות נ"ט, ואלו היו יכולות להפעיל, בממוצע, ארבעה תותחים כל אחת. במלאי צה"ל היו באותה עת כ־30,000 פגזים שש ליטראות ו־57 מ"מ.²⁹

נדבך מרכזי במערך הנגר"טנקי נועד להיות גדוד נ"ט ארצי שישמש כעתודה מטכ"לית שתוכל לעבות את גזרת המאמץ העיקרי.³⁰ לשם הקמת הגדוד נרכשו בסוף שנת 1951 מבויטניה 21 משחיתי טנקים (מט"נים) מדרג M-10, שהיו חמושים בתותחי שלושה אינץש (76.2 מ"מ). לאחר שהכלים הגיעו לארץ התברר כי תותחיהם אינם תקינים, ולפיכך הוחלט להתקין בהם תותחי 17 ליטראות שנרכשו לשם כך בשנת 1953. אך התקנת התותחים נכשלה, והכלים לא נכנסו למערך עד ראשית 1956, כאשר הותקנו בהם תותחי 75 מ"מ צרפתיים.³¹

בתקופת כהונתו של ידיו הודגשה חומרתו של איום השריון וננקטו צעדים רבים להתגוננות מולו; אך פיצול המאמצים תרם לכך שבחלק מהמאמצים לא הושקעו מספיק משאבים כדי להביא להבשלתם, השלמתם או מיצויים.

איום השריון וההתמודדות עמו בתקופת מקלף ודיין, 1953-1955

בשנים 1953-1954 דיללו המצרים את כוחותיהם בסיני בשל עימות עם בריטניה על השליטה באזור התעלה. לעומת סדר כוחות דיכויוני שהוצב בסיני בקיץ 1952, הרי בראשית 1955 כלל המערך המצרי רק גדוד חי"ר וגדוד פלסטיני ברצועת עזה; חטיבת חי"ר באל עריש; וכוחות סיור בהיקף כולל של גדוד לאורך הגבול עם ישראל.³² בסיני וברצועה הייתה רק פלוגת טנקים מצרית אחת.³³ הפחתת האיום המירי, בנוסף על קבלת הערכות מודיעין לפיהן לא הייתה צפויה מלחמה בשנים הבאות, איפשרו לצה"ל, בהנהגתם של הרמטכ"לים מקלף ודיין, להפחית את הכוננות ולהסיט את המשאבים להגשמת תכנית רב שנתית, שנועדה להגדיל בהדרגה את סדר הכוחות עד לשנת 1960.³⁴ בהתאם למדיניות זו הופחת סדר הכוחות הסדיר והוגדלו כוחות המילואים ותקציבי הרכש.

הצמצומים בכוח הסדיר לא פסחו גם על המערך הנגד-טנקי. בסוף שנת 1953, ברפורמה שכללה הקטנת תקן החטיבות כדי לאפשר את הגדלת מספרן, הוחלט לבטל את מחלקות הנ"ט הגדודיות ולרכז את התותחים בגונדת נ"ט חטיבתית, שממנה הוצאו תותחי הנ"מ (אשר רוכזו בגונדות פיקודיות). לריכוז תותחי הנ"ט בגונדה חטיבתית היה יתרון ארגוני ומנהלתי ברור, שכן הוא הקל על אימון התותחנים ותחזוקת התותחים. כן היה לו יתרון טקטי, שכן, כמו שהתגלה פעמים מספר במלחמת העולם השנייה, השימוש בתותחי נ"ט היה יעיל בעיקר בעת שנעשה בהם שימוש במרוכז, כשהם יורים מטחים מתואמים.³⁵ התיאום הטקטי של התותחים בחטיבה פשוט יותר כאשר כולם עומדים בפיקודו של מפקד גונדה משמחציתם מחולקים, וזגות-זוגות, בין שלושת גדודי החטיבה. נטילת תותחי הנ"ט מהגדודים, לעומת זאת, הותירה אותם בלא נשק ג"ט אורגני לטווח כינוני או ארוך. המתנגד הבולט לריכוז התותחים בגונדה חטיבתית היה ממלא מקום אלוף פיקוד הצפון, אסף שמחוני, אשר קרא בכמה הזדמנויות להשארת תותחי הנ"ט בגדוד ואף להגדלת מספרם בחטיבה מ-12 ל-24.³⁶ למרות ההתנגדות חוסלו מחלקות הנ"ט הגדודיות, והגונדות החטיבתיות המעורבות הפכו לגונדות נ"ט ובהן 12 תותחי נ"ט המאורגנים בשלוש סוללות בנות ארבעה קנים כל אחת.³⁷ כדי להגביר את החיסכון בכוח אדם סדיר ניטלה מגונדת הנ"ט החטיבתית עצמאותה המנהלתית, והיא הוכפפה לגדוד המרגמות החטיבתי ושוכנה באותו מחנה. הפתרון אמנם חסך תקנים מספר, אך פגע בחופש השימוש בגונדה כשגרה.³⁸ בשנת 1954 בוטלה גונדה נ"ט 419 במסגרת ארגון מחודש של השריון, ובראשית שנת 1955 הוקטן עוד היקף יחידות הנ"ט הסדירות, כאשר עם פירוק שני גדודי חי"ר סדירים (21 מגולני ו-54 מגבעתי), חוסלה גם סוללה ככל גונדה חטיבתית.

בר כבר עם הקטנת הכוח הסדיר הוגדל במידה רבה היקף המילואים. על פי תכנית שאושרה בסוף שנת 1954, הוקמו בשנות העבודה 1955/56-1956/57 גונדות נ"ט במילואים עבור שלוש חטיבות חי"ר חדשות, חמש חטיבות חיל רגלים קשיש (חק"ש) ושתי גונדות פיקודיות-כבדות, החמושות בתותחי 17 ליטראות. בנוסף הוקמו שתי סוללות מילואים להשלמת שתי הגונדות הסדירות בעת חירום.³⁹ שתי הגונדות הכבדות הוכפפו לפיקוד צפון ופיקוד מרכז, משום שבראשית שנת 1955 בוטל פיקוד דרום על יחידותיו הפיקודיות, ובמקומו הוקמה "מפקדת הנגב" שנשאה באחריות לכיטחון השוטף.⁴⁰

הקטנת סדר כוחות הנ"ט הסדיר יצרה פער גדול בינו לבין יחידות המילואים שנועד להזין. בעוד לפני 1955 היו תשע ואחר כך שש סוללות סדירות אשר המשתחררים מהן נשלחו לאייש במילואים 27 סוללות בתשע גונדות חטיבתיות, הרי אחרי הצמצומים היו ארבע סוללות סדירות אמורות לספק כוח אדם ל-58 סוללות מילואים (36 ב-12 חטיבות חי"ר, 18 בשש חטיבות חק"ש, שתיים להשלמת הגונדות הסדירות ושתי גונדות פיקודיות כבדות). בשל פער זה, היה בשנים הבאות המערך הנגדי-טנקי במילואים מאויש חלקית בלבד, ורבים מהחיילים שנשלחו אליו היו עולים חדשים שלא שירתו שירות סדיר (מגויסי שלב ב') או חיילים משוחררים מחילות אחרים, אשר חלקם עברו במילואים הכשרה קצרה כתותחנים.⁴¹

בנוסף על המחסור בכוח האדם המיומן הדרוש לבניית יחידות המילואים, נוצר פער בין מצאי של 157 תותחי נ"ט סטנדרטיים (57 מ"מ או שש ליטראות) לבין התקן שהגיע ל-244 קנים עם הקמת גונדות נ"ט חדשות. בשנים 1954-1955 עלו פעמים מספר הצעות לרכש תותחים להשלמת הפער,⁴² אך הרמטכ"ל דיין בלם אותן בעקביות, והסביר שהתותחים הללו אינם פתרון הולם לאיום שהציבו טנקי הסנטוריון הכבדים שנמצאו במצרים וכירדן.⁴³ במקום לרכוש תותחים נוספים להשלמת הפער, העדיף דיין להמתין עד לייצור בזוקות בתעש, לרכוש מצרפת טנקים קלים מדגם AMX-13, ולהתקין תותחי 75 מ"מ צרפתיים ארוכי קנה (M-50), מהסוג המורכב על ה-AMX-13, על טנקי השרמן שבידי צה"ל, שהיו חמושים בתותח 75 מ"מ קצר קנה (M-3) ובעל יכולת נ"ט ירודה.⁴⁴

יתרונותיהם של הפתרונות שהציע דיין נבעו מכך שהאמצעים הללו היו בעלי כושר חרידה רב יותר מתותחי ה-57 מ"מ וכן היו רב תכליתיים וניתנים לשימוש גם בהתקפה ולא רק בהגנה סטטית; חסרונותיהם היו מחירים הגבוה בהשוואה לתותחי נ"ט נגדרים והזמן הרב שנדרש לקליטתם לעומת רכש תותחים "מן המדף". מחירו של תותח נ"ט היה כ-5,000 דולר, ואילו טנק AMX-13, בלא חלפים, עלה 120,000-150,000 דולר. התקנת התותחים בשרמן נתקלה בקשיים ובטנק הקל AMX-13

נתגלו בעיות טכניות שפתרוןן חייב שינויים רבים.⁴⁵ פיתוחה של בזוקה בקוטר 82 מ"מ החל בתעש במרס 1951 ובאפריל 1954 הייתה ההערכה כי בשנת 1955/56 כבר ניתן יהיה לספק 1,000 בזוקות. אך בראשית שנת 1955/56 הוזמנה רק כמות קטנה לניסויים, שאחריהם תוכננה כניסה לייצור סדיר שיאפשר אספקה סדירה לצה"ל החל מראשית 1957 לכל המוקדם.⁴⁶ כפתרון ביניים עד לייצור הבזוקה בתעש, נרכשו בראשית 1954 מצרפת 500 מרג"מים בקוטר 73 מ"מ, ושלושה מהם ניתנו לכל פלוגת חי"ר, שם רוכזו בכיתת נ"ט פלוגתית.⁴⁷ המרג"מים הצרפתיים היו מסוגלים לחדור כל טנק בזירה מכל זווית וסיפקו הגנה יעילה בטוחים קצרים, אבל הכמות שנרכשה הספיקה לצידום של חלק מגדודי החי"ר בלבד, ולא ענתה על צרכי יחידות השדה האחרות, החק"ש וההגמ"ר. בקיץ 1955 אושרה קניית עוד 300 בזוקות 73 מ"מ, אך הרכש נתקל בקשיים משום שייצורן הופסק והמפעל שייצר אותה הסכים לחדש את הייצור רק במקרה שתזומן כמות של 5,000 מטולים.⁴⁸

שלא כניסיון שנעשה בתקופת ידן לצייד כל דרג באמצעי נ"ט, הרי בראשית כהונתו של דיין כרמטכ"ל רוכזו המאמצים בבניית יחידות נ"ט ייעודיות המפעילות מגוון מצומצם של אמצעים – כיתת בזוקה בפלוגה, גונדה נ"ט בחטיבה וגדוד AMX-13 ארצי. בנוסף הוחלט לשדרג את השרמנים כדי שגם לחטיבות השריון יהיה כושר לחימה נגד טנקים. למרות ריכוז המאמצים, הרי כאשר התעורר איום השריון במחצית השנייה של 1955, הוא מצא את צה"ל לא מוכן.

התעוררות איום השריון בספטמבר 1955

לאחר פעולת עזה ("חץ שחור") ומבצע "פלשת", נמנעו המצרים מתגובה צבאית, אך תיגברו בהדרגה את כוחותיהם, עד שביוני 1955 היו בסיני וברצועת עזה שלוש חטיבות חי"ר, ולהן מסייעות שתי פלוגות טנקים. כן הוקמו עוד שני גדודים פלסטיניים ברצועת עזה, והוצבו בה כוחות פיראיון. העתודה המצרית שהוחזקה באזור התעלה כללה חטיבת חי"ר ואת צח"מ 1 – הבכיר משני צוותי קרב חטיבתיים משוריינים שבצבא מצרים, אשר הרכבו האופייני (והלא קבוע), כלל גדוד שרמן, גדוד חרמ"ש, גדוד משוריין סטגהאונד, גונדת תותחים מתנייעים ויחידות סיוע ושירותים. הצח"מ המצרי השני שהה באותה העת בסמוך לקהיר וכלל כנראה גדוד שרמן וגדוד סטגהאונד, אבל חסר גדוד חרמ"ש והארטילריה שלו הייתה נגדרת.⁴⁹

מבצע "פיל"

בתגובה לתקרית בגבול הרצועה ב-22 באוגוסט 1955, ובחסות המערך המוגבר

ברצועת עזה ובקדמת סיני, שיגרו המצרים לישראל החל מליל 25 באוגוסט חוליות פיראיון, שגרמו לאבדות ישראליות רבות.⁵⁰ בתגובה לפעולות המצריות ערך גדוד הצנחנים 890 בליל 31 באוגוסט פשיטה ממוכנת על משטרת ח'אן יונס, שבמהלכה נהרגו יותר מ-70 חיילים מצרים ופלסטינים, ועשרות נפצעו. המצרים קידמו מטוסי קרב לשדה התעופה באל עריש וכאשר הללו חדרו למרחב האווירי של ישראל התפתחו קרבות אוויר שבהם הופלו מטוסים מצריים.⁵¹ רצף התקריות והציפייה לתגובות מצריות גרמו לצה"ל לתגבר בהדרגה את סדר הכוחות בדרום. בתחילה נשלחו לגזרה כוחות סדירים שתיגברו את פעילות הביטחון השוטף. ערב פעולת ח'אן יונס הוכרז על מבצע "פיל" לתגבור הכוננות, והוקם שוב פיקוד דרום, אשר פורק רק חודשים מספר קודם לכן. כן ניתנה הוראה לתגבור הגזרה בתותחי נ"ט כבדים שנלקחו מפיקוד הצפון ופיקוד המרכז. הוחלט שגונדת הג"ט 418 של חטיבת גבעתי תקבל לפיקודה שמונה תותחי 17 ליטראות נוסף על תותחי שש ליטראות הסטנדרטיים שלה, ותחל להתאמן בשימוש בתותחים הכבדים. כן תוכנן גיוס גונדת המילואים של חטיבה 3 לאימון בשימוש בתותחי 17 ליטראות, והוקצו זחל"מים שנועדו לגרירתם.⁵²

אף על פי שהערכות המודיעין בנוגע לאפשרויות התגובה של מצרים הדגישו בעיקר את החשש מכיבוש מצרי של האזור המפורז של ניצנה או של אילת, הרי שעיקר הכוח המגויס שהיה במרחב הדרום ב-1 בספטמבר, הוצב בסמוך לרצועת עזה בפיקודה של חטיבת גבעתי.⁵³ בגזרה זו הוצב גם צוות קרב גדודי משוריין (צג"מ) שהתבסס על גדוד 82 – גדוד הטנקים הסדיר היחיד של צה"ל באותה העת. לאילת הוטס גדוד חי"ר מילואים אחד, בעוד על ציר ניצנה-באר שבע הגנה פלוגה אחת מגדוד 890, שתוגברה בסוללת מרגמות כבדות ובפלגה של שני תותחי נ"ט מגונדה 418. למחרת, ב-2 בספטמבר, הוצב בעתודה בבאר שבע צג"מ שני, שהתבסס על גדוד 9 – גדוד החרמ"ש הסדיר. עם הכנסתו לכוננות של הצג"מ השני מוצתה כל עצמת יחידות השריון הסדירות של צה"ל, למעט מערך ההדרכה.

ב-2 בספטמבר 1955 זיהה אמ"ן את כניסתה של דיביזיה מצרית לסיני, בהרכב של חטיבת חי"ר וצח"מ 1. אמ"ן הודה כי "אין אפשרות בשלב הנוכחי להעריך סופית כוונות הפיקוד המצרי ולשם מה הוכאה דיביזיה זו, אך ההערכה הסתיימה בנימה בוטחת לפיה 'מצרים לא תצא למלחמה נגד ישראל לברדה מבלי תיאום מוקדם עם ארצות ערב והבטחת השתתפותן המלאה. תיאום זה ושיתוף פעולה בשלב הנוכחי אינם קיימים.'⁵⁴ למרות מסר הרגעי זה יש להזכיר הערכת אמ"ן שניתנה חודשיים קודם לכן, לפיה תקריות גבול עלולות להידרדר למלחמה מקומית או כללית "גם בעל כורחן של מדינות ערב, גם תוך ידיעת נחיתותן הצבאית, גם ללא תיאום בין ערבי ומוקדם וגם במצב של פילוג בין ערבי עמוק."⁵⁵

בלא קשר לכוונת המצרים, כניסתה של דיביוזה ובה חטיבה משוריית לסיני חוללה שינוי דרמטי ביכולת ההתקפית שלהם. לעומת המצב ששרר עד ראשית 1955, כאשר בסיני הייתה רק פלוגת טנקים אחת, המיועדת לסיוע צמוד לחי"ר ולא ערוכה לפעולה עצמאית, ולמצב ששרר ביולי-אוגוסט, כאשר היו בסיני שתי פלוגות, הרי לאחר כניסת הצח"מ עמד לרשות המצרים בסיני כוח משוריין בהיקף חטיבתי, חופשי לפעילות התקפית עצמאית.

פחות מחודשיים קודם לכן, המעיטה הערכת אמ"ן מכורש פעולתו של הצח"מ המצרי. אמ"ן ריווח כי "לדעת מומחים זרים אין מצב כוננות עוצבות השריון משביע רצון. כל זמן שצח"מ 2 נמצא עדיין בשלב התארגנות ואף מסגרתו טרם הושלמה על ידי הקמתו של הגדוד המוסע, הרי אין למעשה לסמוך במאת האחוזים על שתי העוצבות המשוריינות, בייחוד בגלל רמת החזקתם הנמוכה של גדודי הטנקים."⁵⁶ למרות הזלזול המופגן של המודיעין ביכולתו של הצח"מ בחודש יולי, הרי כאשר בראשית ספטמבר נודע על כניסתו לסיני, ראו בו צה"ל איום של ממש. החשש הועצם בשל היעדר ידיעות בדיוק על ההרכב המדויק של הצח"מ המצרי או על מיקומו. כושרו של אמ"ן לספק ידיעות אלה התגלה כמוגבל. בשל פירוק פיקוד דרום כללה חוליית המערך שתפקידה לעקוב אחר הכוחות המצריים, רק קצין ושני חיילים, שתוגברו לאחר התחלת המתיחות בשלושה אנשי מילואים. כושר הצילום האווירי והפענוח היה מוגבל ואיטי, ויחידות מצריות "נעלמו" מעיני המודיעין, כך שגם חודש לאחר האירועים עדיין לא הובהרה תמונת המהלכים המצריים.⁵⁷

לאחר שנודע על כניסת הצח"מ המצרי לסיני, קיבלה מפקדת גיסות השריון הוראה לגייס כמעט את כל כוחות המילואים שלה ולהקים חמישה צג"מים ובכל אחד מהם פלוגת טנקים, לפחות פלוגת חרמ"ש אחת, ועוד יחידות.⁵⁸ בנוסף על גיוס כוחות השריון הועברו לדרום יחידות מילואים מפיקוד הצפון ופיקוד המרכז, ובהן שתי גונדות נ"ט (821 של חטיבה 10 ו-839 של חטיבה 3). משום שמיקומו של כוח השריון המצרי או כוונותיו לא היו ידועים, נאלץ צה"ל להגן על שתי הגזרות הצפויות להתקפה. מערך ההגנה חולק בין חטיבת גבעתי, שהייתה ממונה על הגנה באזור רצועת עזה, לצח"מ 27 שהגן על הציר מניצנה לבאר שבע.⁵⁹

בחסות מערך ההגנה המוגבר הוכנו שלוש חטיבות חי"ר במילואים לקראת כיבוש רצועת עזה. ראויה לציון הבחירה להציב את חטיבת השריון היחידה של צה"ל באותה העת – צח"מ 27 (שכן חטיבה 7 פורקה בשנת 1954 ועדיין לא הוקמה שוב באותה העת) – בקו הקדמי, בעוד בעתודה שהוצבה בכוננות התקפית נכללו חטיבות חי"ר במילואים. יש לציין כי השריון הישראלי לא ערך תרגיל חטיבתי מאז 1952 וכי יכולת הנ"ט שלו הייתה מוגבלת מאוד באותה תקופה, שכן הוא היה מצויד

עדיין כולו בתותחים קצרי קנה בעלי כושר חדירה מוגבל.⁶⁰ עם זאת, גם רוב הטנקים המצריים בסיני – למעט פלוגת הסנטוריונים אשר קיומה לא היה ודאי ומיקומה לא היה ידוע – סבלו מבעיה דומה.

ב־5 בספטמבר התקבלה הפסקת אש, והמתיחות בגבול המצרי פחתה; מרבית הכוחות המגויסים שוחררו בהדרגה, ורמת הכוננות הורדה.⁶¹ אך תגבור הכוחות המצריים בסיני והחזקתם בהיערכות קדמית אילץ את צה"ל לשנות את תכנית התעסוקה שלו. בחודשים הראשונים של 1955 היה היקף הכוחות שעסקו בפעילות מבצעית בדרום הארץ שתי פלוגות בלבד: פלוגת חי"ר בגזרת רצועת עזה ופלוגת סיור בערבה. כוחות אלה תוגברו בתקופות של מתיחות, אולם הוחזרו להיקפם המצומצם מיד לאחר מכן. בסוף אוגוסט עוד התבססה תכנית התעסוקה המתוכננת לשנת 1956/57 על תכנית השנה הקודמת ואף הייתה מצומצמת יותר ב־40 חודשי פלוגה.⁶² אך הימצאותן של שתי ריבזיות מצריות בסיני, לעומת כוח של פחות משתי חטיבות בראשית אותה שנה, גרם לתגבור הכוח כך שהחל מספטמבר 1955 נשארה באופן קבוע חטיבת חי"ר מתוגברת בחזית הדרום; בספטמבר־אוקטובר הייתה זו חטיבת גבעתי, החל מסוף אוקטובר גולני, וממרס 1956 שוב גבעתי.⁶³

העסקה הצ'כית-מצרית

ב־27 בספטמבר 1955 הכריז נאצר על חתימת עסקת נשק גדולה עם צ'כוסלובקיה. מקובל במחקר לראות את העסקה הצ'כית-מצרית כאילו גרמה למהפכה במאזן הכוחות במזרח התיכון, שנשמר, לכאורה, מאז ה"הכרזה המשולשת" של ארצות הברית, בריטניה וצרפת ממאי 1950.⁶⁴ אך האם העסקה אכן גרמה לשינוי מהפכני באיום השריון המצרי?

אפשר לטעון כי ה"הכרזה המשולשת" הייתה בבחינת סגירת דלת האווירה לאחר בריחת הסוסים, ואולי אפילו רק טענה כי הדלת סגורה.⁶⁵ עוד בשנת 1949 רכשו המצרים 250 טנקי שרמן מאיטליה,⁶⁶ שהצטרפו לעשרות טנקים מדגם זה אשר כבר היו בידי המצרים ולא הופעלו במלחמת העצמאות בשל מחסור בתחמושת.⁶⁷ בשנים 1950–1954 רכשו המצרים עוד 140 טנקים ו־290 משוריינים, וצבאות ערב האחרים קיבלו באותן שנים 270 טנקים וכ־1,200 משוריינים.⁶⁸ בשווקי הנשק העולמיים היו כמה מקורות שבהם היה אפשר לרכוש מאות מב־50,000 טנקי שרמן שיוצרו במלחמת העולם השנייה. ישראל הצליחה לרכוש באותן שנים יותר מ־200 טנקי שרמן וויתרה על הזדמנויות מספר לרכוש עוד, ולכן אפשר להניח שגם המצרים היו יכולים לרכוש טנקים נוספים אילו רצו בכך.⁶⁹

במקום לרכוש עוד טנקים בינוניים, פעלו המצרים לשיפור השרמנים שנמצאו

ברשותם, באמצעות רכש תותחים ומנועים ממדינות אירופה וכן ניהלו משא ומתן מתקדם לרכש טנקים מערביים חדישים קלים וכבדים. בספטמבר 1954 ביטלו הבריטים את האמברגו על ייצוא נשק למצרים, שקיים מאז אוקטובר 1951. בחודשים הבאים דנו הבריטים באספקתם של 32 טנקי סנטוריון להשלמת עסקה שנחתמה עוד בשנת 1949, לרכש גרוד בן 64 טנקים, ומכרו למצרים 110 תותחים להרכבה בטנקי שרמן.⁷⁰ לאחר עיכובים טכניים בהתקנת התותחים הללו, מכרה צרפת למצרים 50 צריחי טנק AMX-13 שהותקנו בטנקי שרמן, ודגה באספקת עוד 100 צריחים וכן במכירת 30 עד 60 טנקי AMX-13.⁷¹ בנוסף רכשו המצרים מבלגיה 200 מט"נים מדגם ארצ'ר.⁷² קצב מימוש חלק מעסקאות הנשק עם מדינות המערב לא היה מהיר מספיק לטעמם של המצרים, שהתלוננו בעיקר על עיכובים שגרמו הבריטים, אך עסקאות אחרות הושלמו במהירות.⁷³

בסתיו 1955 עמדו לרשות המצרים יותר מ-500 טנקים ומט"נים מתוצרת מערבית, אך פחות ממחצית מהם הוכנסו לשימוש ואוישו. המגבלה לפיתוח השריון המצרי לא הייתה מספר הטנקים וגם לא טיבם או מקורות ההספקה שלהם אלא מחסור בכוח אדם מיומן, בעיקר בתחום הטכני והפיקודי. בסקירה על השריון המצרי מסוף שנת 1951 נכתב כי "בעיית ההחזקה בחיל השריון המצרי חמורה, גם בשל 'רמתם הנמוכה של הפועלים והטכנאים בסדנאות', ובגלל 'מחסור בנהגי טנקים טובים'.⁷⁴ המצרים התגברו על חלק מבעיות ההחזקה באמצעות שימוש בבעלי מלאכה אזרחיים שעסקו באחזקת הטנקים בכסיסי קבע בסמוך לקהיר ובבסיסי התעלה, אבל השימוש באזרחים לא איפשר תחזוקה של הטנקים כאשר הללו הוצבו בסיני.⁷⁵ נראה שפתרון מגבלות הפיקוד המצרי היה קשה אף יותר מההתמודדות עם קשיים טכניים. באוקטובר 1955 דיווח אמ"ן כי "יחידות סיור ויחידות השריון אינן מתמצאות בשטח כהלכה. יחידות הסיור משתדלות לקבוע קו סיור המשאיר אותן בטווח ראייה של אובייקטים מוכרים להן". הדוח עמד על "חוסר הגמישות והיוזמה של הקצין בחיל השריון המצרי", וסיפר כי "המומחים הגרמנים רבה היתה דאגתם להקנות למצרים תורה טקטית, ועד שלא הצליחו בכך לא ראו יסוד לעורר בעיות לוגיסטיות.⁷⁶ נושא הכוח האווירי חורג מתחום מאמר זה, אבל אפשר לציין כי בסוף שנת 1955 הפעילו המצרים רק מחצית מ-90 מטוסי הקרב הסילוניים שעמדו לרשותם, בשל מגבלות הדומות לאלה שהאטו את קצב פיתוח השריון.⁷⁷

משום שהמצרים לא היו מסוגלים להכניס לשימוש את כל הרק"ם שעמד לרשותם, הרי שלפחות בטווח הזמן הקצר, קליטת הטנקים הסובייטיים הייתה חייבת לבוא על חשבון טנקים קיימים. האם היה בכך מהפך איכותי? השרמן והסנטוריון דומים מאוד בנתונייהם ותכונותיהם לטנקי ה-T-34 והסטלין, בהתאמה. אמנם השרמן הבסיסי,

החמוש בתותח 75 מ"מ קצר אשר נמצא בשימוש בצבאות מצרים וישראל בראשית שנות ה-50, היה נחות לעומת ה-T-34 המשופר, החמוש בתותח 85 מ"מ, אך דגמים מתקדמים של השרמן, בעלי מזקו"ם רחב (HVSS) וחמושים בתותחי שלושה אינטש או 17 ליטראות (Firefly), עמדו בשורה אחת עם ה-T-34/85, כמו שהתברר במלחמת קורדיאה. לפיכך רכש הטנקים הסובייטיים לא גרם למהפך איכותי בשריון המצרי, אלא רק לשיפור המקביל לשדרוג השרמנים באמצעות התקנת צריח ה-AMX-13.⁷⁸

התגבשות תמונת האיום בצה"ל

שבועות מספר לאחר היוודע דבר העסקה הזהיר היועץ המיוחד למנכ"ל משרד הביטחון שלום (פריץ) עשת את שר הביטחון בן גוריון מ"בחהל" ומ"נקיטת צעדים מופרזים ולא שקולים בשטח החימוש" לפני קבלת מידע מדויק על העסקה. עשת הדגיש "שהתמונה כה מעורפלת ומסובכת שאין ביכולתי לקבוע בוודאות הערכה מוסמכת מדויקת על המרחש כעת", ואמר "שבתמונת הזדיונות מצרים ישנם נתונים כל כך רבים וסתירות וניגודים וגם עובדות שאינני יכול להאמין שהמסקנה הסופית כעת כל כך אכזרית שלא רואים ממנה כל מוצא". עשת הזכיר כי כבר בקיץ 1954 הכירה ישראל ב"עליונות המוחלטת של חימוש מצרים", והביע פליאה על כך ש"בעת, עם הטלת פצצת ההפתעה הסובייטית, עושים אנו שיקול חרש על עליונות חימוש מצרים כגורם מפתיע וחדש בהערכותינו המדיניות והביטחוניות".⁷⁹

בשבועות הראשונים לאחר ההכרזה על העסקה התקבלו ידיעות שונות ומנוגדות בנוגע להיקפה. ב"10 באוקטובר דיווח "ניוזוויק" כי העסקה כוללת 100-200 טנקי סטלין. בישיבת המטה הכללי ב"26 באוקטובר 1955, לעומת זאת, נמסרה הערכת אמ"ן לפיה העסקה כוללת 50-60 טנקים קלים ומיושנים מדגם T-26, "אם כי יש ידיעות המדברות על T-34 ועל סטלין 3.⁸⁰ ב"7 בנובמבר 1955 נמסר כי הגספח הצבאי הצרפתי בפראג ראה רכבת ועליה 50 טנקי טייגר בדרכם למצרים.⁸¹ שלושת הדיווחים הללו התגלו בדעיבר כמוטעים; טנקים מסוג T-26 וטייגר לא הגיעו מעולם למזרח התיכון, ומספר טנקי הסטלין שכללה העסקה הגיע בסופו של דבר רק ל-60. בהדרגה החלו להצטבר ידיעות על העסקה הצ'כית-מצרית, שהיו מדאגות יותר וגם, כמו שהתברר בדעיבר, מדויקות יותר. ב"11 בנובמבר 1955 העריך אמ"ן כי העסקה כוללת 100 טנקים כבדים מסוג סטלין, וכי נוסף על העסקה עם הגוש המזרחי, המצרים מתכוונים לרכוש גם נשק מצרפת, כולל 60 טנקי AMX-13.⁸² לפי הערכה מ"20 בנובמבר, כללה העסקה הצ'כית כ"150 טנקי T-34, 60-70 תותחי סער מסוג SU-100, ומספר לא ידוע של נגמ"שים. הערכה זו הדגישה את משקלו של הרכש המערבי בתכנון ההתעצמות של מצרים ואת המגעים הנמשכים עם בריטניה וצרפת

לאספקת כמויות גדולות של טנקים כבדים וקלים, תותחים מתנייעים, זחל"מים ותותחים להשבתת טנקי שרמן.⁸³ לפי הערכה מ־8 בדצמבר 1955 שנשלחה לסגן הרמטכ"ל בעקבות בקשה שהגיעה חודש וחצי קודם לכן, התכוונו המצרים להמשיך ולרכוש טנקים מתוצרת מערבית, ונוסף עליהם גם 120 עד 180 טנקי T-34, כ־20 טנקי סטלין ו־140 נגמ"שים.⁸⁴

לא פחות חשוב ממספר הפריטים שכללה העסקה, הייתה הערכת הזמן שיידרש לקליטת הנשק. ב־21 באוקטובר 1955 קבע עשת כי "לא יתכן גם במקרה של כשרון ואימפרוביזציה להפעיל מיד [את] הסיוע הסובייטי במלחמה נגד ישראל", והעריך כי יש לישראל שנה כדי להתכונן למלחמה.⁸⁵ בסוף דצמבר 1955 העריך סגן הרמטכ"ל חיים לסקוב כי הזמן המינימלי הדרוש לקליטת הנשק הוא שנה וחצי, אך סביר כי הפעולה תאריך שנתיים. לדעתו, בכוונת המצרים להגיע למערך שיכלול שני גדודי T-34, גדוד שרמן עם צריח AMX, גדוד מלא של סנטוריונים וגדוד של טנקי AMX-13. לסקוב שיער שחלק מהארצ'רים המצריים ישמשו כיחידת נ"ט מתנייעת, וחלק יופעלו כנגמ"שים מאולתרים, וכי עודפי הנשק יועברו ממצרים לארצות ערב אחרות.⁸⁶ בראשית ינואר 1956 העריך אמ"ן כי "הארגון הטכני של שלוש חטיבות משוריניות על בסיס T-34 וסנטוריונים דורש 18 חודש. הפעלתן האופרטיבית היעילה של שלוש העוצבות מחייבת ארגון מחדש מבחינה לוגיסטית ותהליך אימון עוצבתי יסודי שידרוש שלוש שנים לפחות. אין להסיק מלוח זמנים זה כי לא תתכן הפעלת עוצבות במלחמה נגד ישראל במועד איזה שהוא החל מהשלמת ארגון הטכני של העוצבות או אף קודם לכן."⁸⁷

התעצמות צבאית ערב האחרים

המחקר מרגיש את חשיבותה של עסקת הנשק המצרית צ'כית אך נוטה להתעלם בדרך כלל מעסקאות נשק בהיקף רחב שחתמו באותה העת מדינות ערב אחרות. השינוי הניכר ביותר היה בסוריה. אף על פי שבנובמבר 1953 העריכה מחלקת המודיעין באג"ם כי הסורים לא יוכלו להפעיל שתי חטיבות שריון לפני 1957–1958,⁸⁸ הרי בקיץ 1955 כבר עמדו לרשות הסורים שתי חטיבות שכללו גדודי טנקים, חרמ"ש ותותחי סער וכן יחידות סיור וארטילריה מתנייעת, אשר יצרו ביחד כוח משוריין מאוחד.⁸⁹ בשנת 1955 פתחו גם הסורים במשא ומתן עם צ'כוסלובקיה לאספקת נשק, וביולי הם רכשו עוד גדוד של טנקים גרמניים מעודפי מלחמת העולם השנייה. בראשית נובמבר 1955 דיווח אמ"ן על דיונים בנוגע לרכש 60 טנקי T-34 וכן משוריניים, תותחים מתנייעים ותותחי נ"מ. מן הדוח עלו הקשיים שבהם צפויים הסורים להיתקל בקליטת הרכש, וכן הערכה כי הקמת גדוד טנקים חדש תאריך חצי

שנה, ואימונו עוד שנה.⁹⁰ כמו בנוגע למצרים, גם בנוגע לסוריה המגבלה להתעצמות לא הייתה כמות הציור אלא כוח האדם. במסמך אמ"ן מסוף פברואר 1956, אשר סקר את תכניות ההתעצמות של השריון הסורי, נכתב כי "הבעיה המרכזית היא ארגונו ואימונו של כוח האדם המקצועי." אמ"ן העריך כי "גם אם יגיעו הכלים בחודשים הקרובים, תידרש תקופת חודשיים רצופים של אימון. אין כיום לסורים אפשרות להגביר את היקף וקצב ההדרכה ואין להם סיכויים להגיע לכך תוך שנת 1956." ההערכה הייתה כי הסורים יארגנו שלוש חטיבות משוריית, מהן אחת החמושה בציוד גרמני (פנצ'ר 4 ותותחי סער על תובת פנצ'ר 3), השנייה בציוד מערבי (שרמנים) והשלישית בציוד סובייטי. בסיכום קבע אמ"ן ש"הסורים יזדקקו לשלוש שנים לערך על מנת לארגן ולאמן את כוח האדם הדרוש, וזאת אם ייווצרו תנאים נוחים במיוחד למימוש התכנית. לא יהיה בכל האמור למעלה כדי למנוע קניה ואחסנה של הציוד הדרוש גם ללא איוש מידי או הבטחת צוותים מאומנים בהקדם."⁹¹ גם בחזית המזרחית החל להתעורר איום משוריית. בראשית שנת 1955 החליטו העיראקים להקים דיביזיה משוריית,⁹² ובסוף אותה שנה, בעקבות חתימת "ברית בגדד", דיווח אמ"ן שבריטניה הסכימה לספק לעיראק 70 טנקי סנטוריון סימן 7.⁹³ גם השריון הירדני החל להתארגן. לירדנים אמנם לא היו טנקים, אבל הם איגדו את גדודי המשוריינים שברשותם לחטיבה, שהיוותה לאחר שנים מספר בסיס לחטיבת הטנקים הראשונה שלהם, והקימו גדוד של מט"נים מדרגמי צ'ריוטיר וארצ'ר.⁹⁴ בראשית פברואר 1956 קבעה הערכה של מחלקת תכנון כי סדר כוחות השריון של כלל צבאות ערב (כולל טנקים, משוריינים, חרמ"ש ומשחיתי טנקים) מסתכם בשווה ערך לשבע חטיבות, ושיערה כי עצמה זו תגיע בראשית 1957 לשמונה חטיבות.⁹⁵

תגובות ישראל לעסקה, אוקטובר 1955 – מרץ 1956

גם אם בריעבד אפשר להפחית מהשפעתה הממשית של העסקה הצ'כית-מצרית על הפוטנציאל הצבאי של מצרים, ובייחוד על כושרה הצבאי בטווח הקצר, הרי אין להטיל ספק בזעזוע שגרמה בישראל. כנאום בכנסת ב־18 באוקטובר 1955, אמר ראש הממשלה שרת כי "נפל דבר במזרח התיכון הפותח לפנינו חזות קודרת של יתרון כוח צבאי רב ומכריע למדינה החזקה ביותר בקרב ארבינו ומציגנו מול סכנות אשר כמוהן לא ידענו מימי מלחמת הקוממיות."⁹⁶ אף על פי שהדרג הצבאי העריך, כמו שהראיתי, כי למצרים תידרש תקופה ארוכה לקלוט את הנשק החדש, העריך בן גוריון בישיבת ממשלה בתחילת דצמבר 1955 כי המצרים יהיו מוכנים למלחמה בתוך חודשים מעטים ויתקפו את ישראל באכיב או בקיץ של 1956: "אסור לנו

להניח שלא יתקיפו; ההגיון אומר שהם עלולים להתקיף כאשר ירגישו שהם עלולים לנצח.⁹⁷

את התגובות לעסקה הצ'כית-מצרית אפשר לחלק לשלושה שלבים. בשלב הראשון נבדקה אפשרות למלחמה יזומה שתקדים את קליטת הנשק על ידי המצרים. בשלב השני, שחפף בחלקו לשלבים האחרים, נעשה ניסיון לרכוש נשק התקפי שיאזן את הרכש המצרי. בשלב השלישי, לאחר שנפסלה האפשרות של מלחמה יזומה, נערך צה"ל להגנה.

תכנון התקפי

ב־23 באוקטובר 1955, עשרה ימים לפני שחזר לתפקיד ראש הממשלה, הורה שר הביטחון בן גוריון לרמטכ"ל דיין לפתוח בהכנות למבצעים התקפיים. הפגישה לא תועדה אבל את הדברים שנאמרו בה אפשר לשחזר באמצעות ההנחיות שנתן דיין בהמשך היום לראשי צה"ל.⁹⁸ על פי הסברו של דיין למטה הכללי, התפיסה שעמדה ביסוד התכנון ההתקפי הייתה כי יש לנצל את הזמן בטרם יספיקו המצרים לקלוט את הנשק הצ'כי להתמודדות מכרעת שבה יופל משטרו של גאצר. נשללה אפשרות מלחמת מגע יזומה, כדי שישראל לא תיתפס כתוקפנית, ולכן הוחלט לחולל את ההתמודדות בשיטה של דרדור, בלא פרוכוכציה שסופה להתגלות אלא באמצעות הקפדה על קיום הסכמי שביתת הנשק והחוק הבין-לאומי, ופגיעה במצרים בכל מעשה של הפרת ההסכם או החוק, באופן שיאלץ את המצרים להגיב ולפתוח במלחמה.⁹⁹ בסוף אוקטובר וראשית נובמבר 1955 ערך צה"ל שתי פעולות גדולות בהתאם למדיניות זו, בכונתילה ובסבחה. הפעולה בסבחה ראויה לאזכור כאן, משום שבמהלכה הרף כוח חסימה שכלל שתי מחלקות צנחנים, התקפת נגר של שישה טנקי שרמן באמצעות בזוקות, רגנ"טים ופחי הצתה, והשמיר שניים מהטנקים, הבריח שלושה אחרים ונסוג מפני "טנק משתולל" אחר.¹⁰⁰ לקראת שתי הפעולות גייס צה"ל מילואים ונערך שוב לכיבוש עזה, אך המצרים לא סיפקו את התואנה הדרושה, ונראה כי גם בן גוריון נרתע מהתנגשות בקנה מידה מלא, למרות לחצו של דיין.

משתי האפשרויות העיקריות למבצעים התקפיים – כיבוש רצועת עזה ומצרי טיראן – הביע דיין תמיכה בכיבוש עזה, והסביר את שיקוליו גם בסכנה שהעמיד השריון המצרי. בתזכיר שכתב לכן גוריון ב־10 בנובמבר 1955, הסביר דיין ש"נקודת התורפה עבורנו בנבול הישראלי היא רצועת עזה, אשר הנה בפועל ראש גשר מצרי בישראל. ראש גשר אשר ניתן להם לרכו בו יחידות צבא חזקות ושריון בלי שנרע זאת, לפרוץ ממנו צפונה ומזרחה לישראל, ולהגיע תוך זמן קצר למרכזנו החיוניים."¹⁰¹ ייתכן כי העדפתו של דיין לפעולה בגזרת עזה נבעה מקשיים לוגיסטיים שבהם

נתקלה הפעולה המתוכננת במצרי טיראן (מבצעי "עומר" ו"זוהר"), אשר פתרונם דרש השקעה כספית גדולה והכנה של מספר חודשים. המערך הלוגיסטי והשפעתו על קבלת ההחלטות דורשים עוד מחקר.

למרות הסבריו של דיון, עוד הצעות שלו ושל בכירים אחרים לפעולות וקונסנזוס כמעט מוחלט בפיקוד הבכיר בדבר הצורך לצאת למלחמה יזומה, החליט בן גוריון שלא לעשות כן. ב־4 בדצמבר הסביר בן גוריון את שיקוליו לממשלה, ב־26 בדצמבר התכנס דיון מטה כללי שהתבסס על ההנחה כי המבצעים ההתקפיים לא יתקיימו, וכי על צה"ל להיערך להגנה וב־8 בינואר דחתה הממשלה רשמית את האפשרות ההתקפית.¹⁰²

רכש נשק

עוד במאי 1955 הביעו הצרפתים נכונות למכור נשק רב לישראל, כולל עשרות מטוסי קרב מדגם מיסטר ומפציצים קלים מסוג ווטור, 30 טנקי AMX-13 נוסף על 30 שנקנו קודם לכן, ופריטים אחרים ובהם תותחים להתקנה בטנקי שרמן וטילי נ"ט SS-10, בסכום כולל של יותר מ־60 מיליון דולר. דיון הביע נכונות להוציא את הסכום הנדרש אף על פי שהדבר היה מונע רכש נוסף עד שנת 1959, אך הרכש לא מומש הן בגלל התנגדות של משרד החוץ הצרפתי לעסקה¹⁰³ והן משום שהאוצר היה מוכן להקציב רק עשרה מיליון דולר, מהם נדרשו חמישה מיליון לתשלום חובות.¹⁰⁴

בתחילת נובמבר 1955 נראה כי בעקבות הזעזוע שעורר הרכש המצרי, הוסרו שני המכשולים. שר האוצר אשכול הביע נכונות להעביר סכומי כסף נכבדים, וגם התנגדותו של משרד החוץ הצרפתי פחתה.¹⁰⁵ מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס מיהר לנצל את ההזדמנות, יצא בדחיפות למסע רכש באירופה וחתם על הסכמי רכש שכללו מטוסי אורגן ומיסטר, 60 טנקי AMX-13, 40 טנקי סופר שרמן, 175 תותחי 75 מ"מ M-50 להתקנה בטנקי שרמן, טילי SS-10, ו־500 מטולי בזוקה 73 מ"מ. חלק מהפריטים, ובהם הסופר שרמנים והבזוקות, נועדו להילקח ממחסני הצבא הצרפתי ומיחידותיו ולהיות מסופקים במהירות, בעוד שהשאר, כולל המטוסים, הטנקים הקלים והטילים, היו בייצור, ולכן אספקתם תוכננה להימשך חודשים מספר.¹⁰⁶

לאחר פעולת כנרת (מבצע "עלי זית") ובלחץ אמריקאי, הכריזו הצרפתים על אמברגו והשעו את אספקת הפריטים העיקריים בעסקת הנשק לישראל, כולל הטנקים והמטוסים. למרות ההכרזה המשיכה למעשה צרפת לספק לישראל את רוב הפריטים שהוסכם עליהם, ובראשית 1956 נשלחו לארץ 30 טנקי AMX-13, 500 בזוקה 73

מ"מ וטילי SS-10.¹⁰⁷ בנוסף החלה אספקה של תותחים להתקנה בשרמן והציור הדרוש להסבה.

מעבר להגנה

לאחר שלילת האפשרות של מלחמה יוזמה והשעיית חלק מהעסקאות לרכש של נשק התקפי הנחה בן גוריון את צה"ל להיערך להגנה. מקובל להציג את העיסוק ההגנתי של צה"ל כאילוץ כפוי שנעשה כדי לצאת ידי חובה ולהשקיע מאמץ קטן ככל האפשר.¹⁰⁸ מוטי גולני כתב:

הסתירה בין מדיניות הביטחון של ישראל בחורף 1956 לבין מגמות העשייה בצבא לא היתה פרי המקרה. מאחוריה עמדה גישתו של ראש המטה הכללי שהצליח לתמרן בין ההיערכות ההגנתית שנכפתה עליו לבין שאיפתו להכין את צה"ל למלחמה יוזמה בהתרעה קצרה יחסית. מחד גיסא עסק המטה הכללי בסיוע לארגון המשק האזרחי לשעת חירום, בהקמת ביצורים ביישובי הספר וברכש ברוח המדיניות ההגנתית. מאידך גיסא המשיך הצבא לעסוק באימונים בעלי אופי התקפי, להקים מסגרות שעיקר חשיבותן בהתקפה (שריון, צנחנים), וחשוב מזה, להעריך ברכש את אמצעי הלחימה החיוניים לאופציה ההתקפית: בראש ובראשונה מטוסים וטנקים.¹⁰⁹

למרות התנגדותו להיערכות ההגנתית הרי בדבריו כפורום המטה הכללי הציג דיין מחויבות למהלך. ב־16 בינואר 1956 אמר דיין כי תיערך בדיקה של ההגנה המרחבית כדי "לראות מה המכסימום שאנו יכולים לעשות בשטח זה כדי לחזק את המערך ההגנתי."¹¹⁰ שבוע לאחר מכן הציג דיין את מתווה הפעולה לחודשים הבאים, מנקודת מוצא שהיזמה למלחמה עלולה להיות מצרית, ושצה"ל צריך להיות מוכן להגנה. דיין עמד על הצורך לתגבר את החי"ר וההגמ"ר בנשק ואמצעים נ"ט, "על מנת שיוכלו להיות את המכשולים."¹¹¹ מצד אחר אפשר למצוא התבטאויות רבות של דיין שבהן הביע העדפה לרכש נשק התקפי ולניהול מדיניות התקפית. מאמץ ההתגוננות של צה"ל במחצית הראשונה של 1956 דורש מחקר נפרד שיבדוק לא את הרטוריקה בלבד אלא גם את הצעדים המעשיים, ובראש ובראשונה את ההשקעה הכספית.

בניין מערך נגד־טנקי ניד

בסוף 1955 הפכה למבצעית מחלקה ראשונה של טנקי AMX-13 מ־30 שנרכשו

בשנת 1954/55, ובראשית 1956 כבר הייתה פלוגת הסיוור של חטיבה 7 מצוידת ב-12 טנקים כאלה. בפברואר 1956 הגיעו לארץ עוד 30 טנקי AMX-13, ובאותה העת החלו להיכנס בהדרגה לשירות 21 מט"נים מדגם M-10 שנרכשו יותר מארבע שנים קודם לכן, והיו מצוידים בתותח M-50. כך היה בשימוש צה"ל בראשונה רק"מ המצויד בתותח נ"ט יעיל. הטנקים הקלים הוקצו לפלוגות הסיוור של שלוש חטיבות השריון ולגדוד טנקים קלים ארצי (גדוד 266). המט"נים היו כפופים מקצועית ליחידה 555 שהוקמה לשם כך במפקדת גיסות השריון, ואורגנו במחלקות שחולקו בין הפיקודים. בחודשים הבאים נשאו פלוגות הסיוור ומחלקות המט"נים בעיקר נטל הכוננות מפני התקפה משורינית, בהתאם לתכנית "ברבור".¹¹²

הכנות למלחמה באביב

בראשית 1956 ניכרת החרפה בהערכות הישראליות בדבר היקף העסקה הצ'כית-מצרית. בישיבת המטה הכללי ב-23 בינואר 1956 ובכמה הודמנויות אחרות בחודשים הבאים, הציג ראש אמ"ן יהושפט הרכבי הערכה מעודכנת, לפיה כללה העסקה המצרית צ'כית גם 275 טנקי T-34 ו-60 טנקי סטלין. הרכבי העריך כי למצרים הגיעו כבר כ-80 טנקי T-34, וכי כל הציוד שנרכש, יגיע עד קיץ 1957.¹¹³ בעוד צה"ל נערך להגנה, התעצם בהדרגה המערך המצרי בסיני ובעיקר התפתח מרכיב השריון שבו. עד ראשית אפריל 1956 רוכזו בצפון סיני וברצועת עזה שבע חטיבות חי"ר מצריות ועוד שתי חטיבות פלסטיניות. לשתי ריביויות החי"ר המצריות שנמצאו בסיני סופחו שני גדודי שרמן ופלוגה או שתיים של טנקים כבדים. צה"מ 1, שכלל כנראה באותה תקופה גדוד שרמן ואולי עוד גדוד טנקים, פלוגת סנטוריון או שתיים, גדוד חרמ"ש, גדוד חת"מ מתנייע ועוד יחידות, קודם מביר גפגפה לביר אל חמה. את מקומו תפס צה"מ 2, אשר כלל כנראה גדוד T-34, גדוד חרמ"ש, גדוד חת"מ ויחידת סיוור בהיקף לא ידוע. צה"מ 3 היה בשלבי הקמה ראשוניים. בנוסף נמצאו באותה עת בסדנאות בקהיר כ-30 טנקי שרמן להרכבת צריח AMX-13, גדוד סיוור החל בקליטת טנקי AMX-13, אורגן גדוד מט"נים המצויד בארצ'רים, ואילו כלים אחרים מדגם זה שימשו כנגמ"שים. אמ"ן קבע כי גם לאחר השלמת ארגון העוצבות הללו יעמוד לרשות המצרים מלאי של 250-300 טנקים בלתי מאוישים.¹¹⁴

בסוף פברואר הציג אמ"ן את ההיערכות המצרית המוגברת כהגנתית, והסבירה בחשש מצרי ממתקפה ישראלית.¹¹⁵ לאחר ימים מספר הצביע הרכבי על "תכונה ערבית למלחמה באביב", הנובעת מ"חשש שהוא משותף לכל הארצות הערביות שאנו נגצלו את התקופה הנוכחית, את תקופת הקליטה של הנשק עלידי המצרים...

למלחמה.¹¹⁶ בסקירת מודיעין שפורסמה באותו החודש נכתב: "מצרים וסוריה ובמידה פחותה לבנון וירדן, נכנסו זו הפעם הראשונה מאז מלחמת השחרור לכוננות מלחמתית. מצרים וסוריה העמידו כמעט את כל כוחותיהן בחזית, גייסו מילואים, החישו את הפעלת המפקדה המשותפת, מקיימות כוננות הג"א ומארגנות את הפדאיון לפעילות בעומק לסיוע למאמץ. הסיבה: חשש מפני מתקפת מנע ישראלית שתפתח מתוך תקרית במצרי מפרץ אילת או מחירוש העבודה בערוץ הירדן." "אמ"ן העריך כי "מצרים מעונינת בשלב זה, שהוא השלב הקריטי של קליטת הציוד המזרחי, למנוע מלחמה."¹¹⁷ בסוף חודש מרס אמר הרכבי כי "מעולם לא היה ריכוז כוחות אויב בקרבת הגבול כשם שהמצב קיים כיום."¹¹⁸

האיום לא היה מוגבל לחזית המצרית. המצרים והסורים חתמו על ברית הגנה, ובעקבות פעולות צה"ל באוקטובר ובדצמבר 1955, קידמו גם הסורים כוחות גדולים לגבול ישראל, עד שהגיעו למערך של ארבע חטיבות חי"ר וחטיבה משורינת ברמת הגולן.¹¹⁹ בתגובה לתגבור הסורי נאלץ צה"ל להגדיל את סדר הכוחות בצפון מהיקף של פלוגת שהוצבה בגבול הסורי בשנת 1955 עד לחטיבה. המערך הירדני בגדה המערבית כבר היה מתוגבר מאז פעולת קיביה באוקטובר 1953, ולפיכך היקף כוחות צה"ל בפיקוד המרכז נשאר בלא שינוי, בהיקף גדודי.¹²⁰

תקריות אפריל

באפריל 1956 איפשרו המצרים, שכנראה שוב הרגישו ביטחון בשל המערך המוגבר, הסתננות של רועים וקוצרים מהרצועה בקנה מידה גדול, וחיפו על פעולתם באש ממוצבים ובאמצעות מארכים בשטח ישראל שפגעו בסוירים שנעו בסמוך לגבול או ניסו להרחיק את המסתננים.¹²¹ סוירים ומוצבים ישראלים השיבו אש, וחלק מהתקריות הירדן לחילופי אש ארטילריים שבמהלכם הופגזו מתקנים צבאיים ויישובים בשני הצדדים. בהפגזה ישראלית על עזה, שהחלה בניסיון לשיתוק מקורות ירי על סוירי ישראלי, נהרגו כ־50 תושבים ויותר מ־100 נפצעו (5 באפריל). בתגובה להפגזה שלחו המצרים שוב את יחידות הפדאיון לפגוע במטרות ישראליות; בחמורה בפעולותיהם נהרגו חמישה ילדים בבית כנסת במושב שפיר (11 באפריל). למחרת הופל מטוס מצרי שחדר לנגב. המתיחות הגוברת הביאה לאזור את המזכיר הכללי של האו"ם, ראג האמרשל, אשר הצליח, במסע דילוגים בין ירושלים לקהיר ובעזרת לחץ של הנשיא איזנהאואר, להביא לידי רגיעה (18 באפריל).¹²²

חתכניות האופרטיביות להגנה ולחתקסה

בשיא תקופת המתיחות נערכה במטה הכללי סדרה של דיונים, ובהם הוצגו לכן

גוריון האיומים הצבאיים ותכניות המלחמה של צה"ל. על פי ההערכות, עמדו לפני המצרים שתי אפשרויות עיקריות להתקפה. האפשרות הראשונה, שהדאיגה במיוחד את בן גוריון, הייתה פעולה ישירה לכיוון תל אביב לאורך ציר החוף. לעומתו, העריכו הרכבי, סגנו יובל נאמן, ואלוף פיקוד דרום מאיר עמית כי הסכנה העיקרית הייתה התקפה מאזור רפיח לכיוון באר שבע ומשם לחברון, אשר תנתק את הנגב. לדברי עמית, השטח בין רפיח לבאר שבע היה עביר ברובו לטנקים ולא כלל מערך הגמ"ר צפוף כמו זה שקיים מצפון לרצועת עזה.¹²³ דיון היה מודאג מהשריון המצרי: "הבעיה... זו בחולשת המערך הנ"ט שלנו, כולל הבזוקות וכולל ההגנה המרחבית... האמת היא שאני מפחד מאוד מההתמודדות שתהיה, כשתהיה התקפת שריון טובה של סנטוריונים ו-T-34 מול מערך הגמ"ר שיש לנו. המערך שלנו זה ה-AMX."¹²⁴ תכנית ההגנה המטכ"לית ("קטורה"), הייתה מבוססת על הכלת המתקפה ותיעולה לעבר מערך עמוק של מוצבים מבוצרים ומגנני נ"ט שייבנו בפיקוד דרום "כדי למנוע את שריון האויב מלשטוף לפנים הארץ – ולהשמידו". מערך ההגנה נועד להתבסס על יישובי ההגמ"ר, ולשמור עתודות גדולות לשם סיכול פריצות של שריון האויב והנחתת התקפות נגד.¹²⁵ למרות הקביעה כי תישמר "עתודה גדולה ככל האפשר", הרי איום השריון חייב, לדעת רוב ראשי צה"ל, את הצבת עיקר סדר כוחות החי"ר בקו הראשון, ואת פיצול יחידות ה-AMX-13 והמט"נים בין עוצבות החי"ר. עמית הציג את תכניות ההגנה של פיקוד דרום, שהתבססו על פריסת שני גדודיה של חטיבת גבעתי – אחד באזור ניצנה ואחד בגזרת רפיח – ופיצול השריון כך שתהיה עתודת שריון בהיקף פלוגתי לכל גזרה. עמית אמר ש"היה לנו ויכוח עם אנשי השריון. אנשי השריון לא כל כך התלהבו מהרעיון של פיצול השריון בטענה שהוא יתמסמס. אבל אני בעד פיצול השריון והחזקתו כמה שיותר קדימה רק על מנת להרוויח זמן". שיטת ההגנה של פיקוד צפון, כמו שתוארה על ידי אלוף הפיקוד משה צדוק, הייתה דומה. צדוק דרש בישיבה תוספת של פלוגת טנקים להגנה, נוסף על מט"נים שכרשות הפיקוד. ראש אגף ההדרכה (אה"ד) יצחק רבין אמר שהוא תומך בפיצול השריון לשלב הבלימה, והסביר כי מדובר רק בפיצול פלוגות ה-AMX-13 והמט"נים, בעוד גדודי השרמן יישארו בתור "אגרוף ברזל" שאותו אין לפצל.

תכנית "קטורה" קבעה כי יש לעבור להתקפת נגד בהקדם האפשרי, מיד לאחר גיוס המילואים. הגישה הייתה מקובלת על רוב הדוברים בדיונים למעט רבין שאמר שאת "המעבר העיקרי [להתקפה] צריך להפנות לגבי האויב רק לאחר שנתת לו את ההזדמנות לפצח את הראש בהתקפה על מערכים מוגנים וערוכים... הייתי נותן לו להישחק לפני שאני מפרק את המצב התוקפני שלו. כי אין ספק שכאשר ההגנה היא

ערוכה טוב היא אמצעי ממדרגה ראשונה לשבש כוח והיא ההכנה הטובה ביותר להתקפה.¹²⁶

לאחר הצלחת שלב הבלימה עמדו לפני צה"ל שתי אפשרויות עיקריות: התקפה על ירדן ("ישמעאל") והתקפה על מצרים ("ספיח").¹²⁷ סדר הכוחות של צה"ל לא איפשר התקפת נגד בשתי זירות בו בזמן, ולפיכך היה צורך לבחור היכן יתבצע המאמץ העיקרי, ובכך עסקו חלק מהדיונים. שלא כרוב הדוברים בישיבות, אשר ראו את האיום העיקרי בצבא המצרי, בייחוד בשל השריון שבו, הבליט רבין את הסכנה המאיימת משטח ירדן, בשל האפשרות להתקפה מאזור המשולש במקרה שחיל המשלוח העיראקי יגיע לשם לפני צה"ל. נוסף על הדגשת האיום בחזית המזרח, הפחית רבין מהערכת האיום המצרי ואמר כי הוא לא מאמין שמצרים תפעיל חטיבת שריון במרוכז.¹²⁸

"ספיח" נועד להתבצע באמצעות שבע חטיבות חי"ר ושתי חטיבות שריון, שיתמודדו עם כוחות מצריים בהיקף דומה. הרעיון שבכסיס התכנית היה לכבוש שטחים בקרמת סיני באמצעות חטיבות חי"ר, להתקדם לאזור ג'בל ליבני ושם להציב מארבי נ"ט לצח"מים המצריים.¹²⁹ מהלך דומה בוצע במלחמת ששת הימים בירי חטיבה 200 המשוריינת. אך לעומת המצב בשנת 1967, כאשר הסנטוריונים הישראליים נהנו מעדיפות על הטנקים המצריים, הרי באפריל 1956 נבעה התכנית מהכרה בעדיפותו של השריון המצרי והחשש מהתמודדות ישירה עמו בקרב שריון בשריון.

חורשים מספר לאחר דיונים אלה, כשניתח את תכנית "ספיח", עמד ראש מחלקת תכנון יוסף נבו על חיוניותו של המערך הנגד-טנקי לא בשלב המגננה של תכנית "קטורה" בלבד אלא גם בעת המעבר להתקפת נגד. לפי ניתוחו, צפוי כי המצרים יצליחו לכבוש שטחים לא מאוכלסים נרחבים בדרום הארץ ולשמור על עדיפותם המספרית גם בשעה שצה"ל יעבור להתקפת נגד. הגורם שיאפשר לצה"ל לרכז כוח משוריין להתקפה, יהיה מערך הגנה נגד-טנקית המבוסס על הגמ"ר וחי"ר, וישמש כסיס או עוגן להתקפת הנגד. לדעתו, על השריון הישראלי להימנע מקרב שחיקה מול השריון המצרי העדיף, ותחת זאת לתמרן לעורפו ולפגוע בדרגים המסייעים שלו.¹³⁰

חולשת המערך הנגד-טנקי

התכניות האופרטיביות של צה"ל הסתמכו אם כן במידה רבה על המערך הנגד-טנקי של צה"ל, לא במגננה בלבד אלא גם במתקפה. אך האם היה המערך הנגד-טנקי מסוגל לבצע את המשימות שהוגדרו לו? "על הנייר" היה ברשות צה"ל באביב

1956 מערך גדול של תותחי נ"ט נגדרים, אבל למעשה כושרו המבצעי היה מוגבל ביותר.

שש גונדות הנ"ט של חטיבות החק"ש, אשר הוקמו ברובן רק בשנת העבודה 1955/56, לא היו כשירות לפעולה. בראשית אפריל 1956 הייתה מצבתן הכוללת 589 איש, מהם רק שישה קצינים, בהשוואה לתקן של 1,002, מהם 48 קצינים.¹³¹ רק שתיים מן הגונדות היו קרובות לתקן, ורק אחת מהן הייתה מאומנת. בשל מחסור בכוח האדם הוחלט לפרק שתיים מחטיבות החק"ש ואתן את גונדות הנ"ט שלהן.¹³² מצב כוח האדם בגונדות של חטיבות החי"ר היה טוב יותר משל גונדות החק"ש, ושיעור גדול יותר של אנשיהן היה מאומן. אבל רוב הגונדות עברו אימונים רק בדרג הצוות והסוללה, ולא התאמנו כגונדות.¹³³ בנוסף, בשל כמה סיבות אדמיניסטרטיביות, הועברו בחודשים הראשונים של 1956 סוללות בין הגונדות, ונפגע עוד כושר הפעולה המתואמת שלהן.¹³⁴ בשל כך נפגמה האפשרות לניצול טקטי של ריכוז התותחים בגונדה, ובכך אבד אחד היתרונות של השינוי הארגוני של שנת 1954.

עוד מגבלה לפעולת תותחי הנ"ט הנגדרים נבעה מבעיות רכב. לפעולה הגנתית בתוך ישראל היה אפשר להשתמש באמצעים מאולתרים, כגון טרקטורים ממשקים סמוכים, אך לפעולה בעומק סיני היה צורך ברכב צמוד לשינוע התותחים, הצוותים והתחמושת. חלק ניכר מכלי הרכב שהוקצו לגרירת תותחי הנ"ט לא התאימו למשימה. כשליש מהנ"נים שהוקצו לגרירת תותחי שש ליטראות בגונדות החטיבתיות היו כלי רכב אזרחיים שגויסו במסגרת יחידות הרכב המגויס (יר"מ), ויכולת הפעלתם הייתה מוגבלת בשל היעדר אחידות, מחסור בחלפים והיעדר ווי גרירה בחלק ניכר מכלי הרכב. בעיה חמורה במיוחד הייתה לשתי הגונדות הפיקודיות הכבדות ולסוללה הכבדה מגונדה 418 אשר הפעילו תותחי 17 ליטראות. תוכנן לתת ליחידות אלה זחל"מים, אך במקומם הוקצו משאיות חמש טונות 6x6, אשר לא התאימו לגרירת תותחי הנ"ט הכבדים ובקרקע בוצית או חולית התקשו בהבאת התותח לעמדתו.¹³⁵ בעיית הניידות של תותחי 17 ליטראות הייתה חמורה בעיקר בשל חולשתם של תותחי שש ליטראות הנפוצים, אשר היו יכולים לחדור מהחזית את השרמן ואת ה-T-34 בטווח של 500 מטרים, אבל לא בטווח של 1,000 מטרים, וכלל לא היו מסוגלים לחדור את טנקי הסטלין והסנטוריון מהחזית. תותחי 17 ליטראות, לעומתם, היו יכולים לחדור את טנקי השרמן ואת ה-T-34 עד טווח של 2,000 מטרים ובאמצעות תחמושת ח"ש-מגעל (APDS) היו יכולים לחדור גם את שריון החזית של הטנקים הכבדים עד טווח של קילומטר בקירוב. משום שתותחי 17 ליטראות רוכזו, כמו שהוזכר לעיל, בשתי גונדות פיקודיות של פיקוד הצפון ופיקוד המרכז, הרי דווקא

לפיקוד הדרום, היחיד שבו נשקף איום של טנקים כבדים, לא נמצאו תותחים היעילים כנגדם. לפיכך היה צורך לגייס פעמים מספר את הגונדות הפיקודיות ולהבהילן לחזית הדרום.

נוסף על החסרונות המובנים של תותחי שש ליטראות, שנבעו מתכנונם היסודי שהחל ערב מלחמת העולם השנייה, הרי הימנעותו של צה"ל מנקיטת כמה צעדים מתבקשים פגעה באפשרות למצות את יכולתם. התותחים לא זכו לטיפול נאות והגיעו למצב טכני לקוי.¹³⁶ כוונותיהם של התותחים מעולם לא אופסו בארץ ולוחות הטווחים שלהם התגלו כבלתי מדויקים. לפיכך נערך במאי־יוני 1956 מבצע כהול לאיפוס התותחים ולתיקון לוחות הטווחים.¹³⁷ בנוסף, צה"ל נמנע מלרכוש כמויות גדולות של פגזי ח"ש־מנעל והצטייד בעיקר בתחמושת ח"ש־כיפתי (APC), שהייתה יעילה פחות מח"ש־מנעל.¹³⁸

מחולשת המערך הנגר־טנקי (נוסף על כעיות השריון שנחשפו במלוא חומרתן בתרגיל החטיבתי "פלט" שערכה חטיבה 27 בחודש מאי), עולה ספק באשר לקיומה של אפשרות ישראלית ריאלית להתקפה מול המערך המצרי המוגבר שהוחזק בסיני וברצועת עזה.¹³⁹ לרשימת הסיבות הארוכה שהעלה בן גוריון כמניעים שגרמו לו לרחות את ההצעות למלחמה יזומה ולבחור באפשרות ההגנתית, אפשר להוסיף את האפשרות הסבירה כי התקפה ישראלית הייתה נכשלת.

תורת הלחימה

בשל השינויים באיום והכרה באי התאמתו של המערך הקיים למציאות ובעקבות רכש של אמצעי נ"ט חדשים, החל בצה"ל תהליך בדיקה וערכון של תורת הלחימה נגד טנקים.

לאחר הקצאת מט"נים וטנקי AMX-13 ליחידות וקביעת תקניהן, החלו דיונים בנוגע לתורת הלחימה שלהן. במהלך הדיונים שהתנהלו באה"ד בחודשים אפריל ומאי הוצגו שני הכלים כאמצעי נ"ט יעילים, הניתנים לשימוש במגוון תפקידים, כולל סיור, משמר קדמי, פשיטה וסיוע לחי"ר, אבל בשל שריונם הדק אינם מתאימים לשרת כטנקי מערכה עיקריים בעוצבת שריון.¹⁴⁰ בסוף מאי 1956, לאחר שני דיונים קודמים, הכין ראש מחלקת מחקר ופיתוח באגף ההדרכה, דוד אלעזר, מצע לקראת דיון על הצעה להקמת עוצבה נ"ט, אשר בו משתקף היטב השינוי בהבנת איום השריון המצרי. במצע נכתב:

הכמויות ההולכות וגדלות של השריון בצבאות ערב מחייבות בחינה וגיבוש של תורת הלחימה הנ"ט בצה"ל. התורה הקיימת היום מבוססת על הנחה

מיושנת המייעדת לטנקים של צבאות ערב תפקירי סיוע לחי"ר. בעקבות הנחה זו תפיסתנו הנוכחית היא הגנתית ביסודה ותוצאתה חלוקת נשק נ"ט לעוצבות וקיום מספר יחידות פיקודיות (17 ליטראות) וארציות (SS-10, AMX-13) ואיגוד כוחות תוך כדי הקרב. שיטה זו, שיש בה אולי משום פתרון להתחלת הקרב או למצבים בהם כמות שריון האויב היא קטנה ותפקיד השריון הוא סיוע לחי"ר. לעומת זאת, שיטה זו אינה עונה על אפשרויות השריון הקיימות כיום לאויב ונוסף לכך מגבלתה העיקרית היא חוסר אפשרות של שינוי מערך ואיגוד כוחות מחדש לפי הקצב אותו קובע השריון. כמות וסוגי השריון המצויים היום בידי האויב מאפשרים לו הן לסייע ליחידות החי"ר על ידי טנקים והן להפעיל צוות שריון המבוסס לפחות על חטיבת שריון מלאה. הקושי העיקרי בלחימה נגד שריון נובע מניידותו ומהירות פעולתו של השריון. כוחות שריון גדולים יכולים ליצור את נקודת הכובד של התקפתו וכן להעתיק נקודות כובד זו ממקום למקום תוך שעות ספורות. מסקנות: יש לשאוף לפתרון בו נוכל לרכז גדול ככל האפשר של אמצעי נ"ט כנגד מאמץ עיקרי של שריון האויב.¹⁴¹

המצע כלל הצעה להקמת עוצבה נ"ט בסדר גדול גדודי כמסגרת ארגונית וטקטית, שתכלול מרכיבים נייחים שייצרו "סדן" ובהם סוללות תותחי שש ליטראות ו-17 ליטראות ומחלקת הנדסה, וכן כוחות ניידים שישמשו כ"פטיש" ויפגעו בשריון האויב מהאגף ומהעורף, ובהם סוללת טילי SS-10 מותקנים על ג'יפים, פלוגת AMX-13, מחלקת M-10 וכן זרוע קס"א לשליטה במטוסים שיעניקו סיוע קרוב. אמצעי שלא מוזכר בהצעה לעוצבה הוא טנקים בינוניים. אי אוכורם של טנקים בינוניים כאמצעי נ"ט מובן משום שבעת כתיבת המצע – במאי 1956 – רק החלה אספקה סדירה של טנקי שרמן שבהם הותקן תותח M-50.¹⁴²

ההצעה להקמת עוצבת הנ"ט לא התקבלה, אך הדיונים בנושא נמשכו, ועברו תפנית בעקבות הסכמת צרפת לספק לישראל כמויות גדולות של נשק, כולל 200 טנקי AMX-13 ו-72 מטוסי מיסטר, בשווי כולל של 80 מיליון דולר.¹⁴³ לאחר ההסכמה הצרפתית ובשל מגבלה תקציבית, הופחתו הכמויות המבוקשות, ובסוף יולי 1956, החלו להגיע מצרפת 120 טנקי AMX-13 ו-40 טנקי סופר שרמן.¹⁴⁴ השרמנים היו נחוצים להשלמת תכניות ההתעצמות של צה"ל, ואילו מספר הטנקים הקלים שהוזמנו, עלה בהרכבה על הצרכים המתוכננים. עם הגעתם של הטנקים הראשונים התעוררו עימותים בנוגע לדרך חלוקתם ולתורת הפעלתם, כאשר המפקד הנכנס של גיסות השריון, לסקוב, ניסה להביא לידי ריכוזם באוגדה משוריינת

בפיקודו.¹⁴⁵ כמו שכבר הראיתי במקום אחר, ניסה לסקוב בעת שהיה סגן רמטכ"ל – שבועות אחדים לפני שמונה למפקד גיסות השריון – להביא לפיזור השריון בין חטיבות החי"ר דווקא, גם כדי להגביר את יכולת ההגנה הנגד-טנקית שלהן.¹⁴⁶ תכנית ההתעצמות התלת שנתית אשר לסקוב קידם במשך יותר מחצי שנה והביא לאישור ביוני 1956, כללה הקמת גדוד טנקים לסיוע לחי"ר ובו שש פלוגות (כמספר פלוגות הטנקים שהיו לצה"ל בעת כתיבת התכנית בסוף שנת 1955), כשלב מכין לקראת "הדרכת" פלוגת טנקים לכל חטיבת חי"ר. לפי התכנית, חטיבות השריון היו אמורות לכלול רק פלוגת סיור אחת המצוידת בטנקי AMX-13.¹⁴⁷ לאחר שנעשה למפקד גיסות השריון, התנגד לסקוב נחרצות להקצאת טנקים לגורמים שאינם בפיקודו, ודרש הכללת גדוד שלם של טנקי AMX-13 בכל חטיבה משורינת. כן תבע לסקוב לתגבר את שלוש החטיבות המשורינות ב-54 תותחי שש ליטראות ו-36 תותחי 17 ליטראות. התפיסה החדשה שהציג לסקוב בכמה ישיבות ומסמכים מספר התבססה על בניין עוצבת שריון אשר בה ירוכוזו מרב האמצעים האנטי-טנקיים, ואשר תנהל קרב הכרעה מול העוצבה המצרית המקבילה. דיין הסכים לכלול גדוד AMX-13 בכל חטיבה משורינת, אך זאת בעיקר בשל שיקולים הנוגעים ליעילות בניין הכוח. רוב דרישותיו האחרות של לסקוב לא התקבלו, וגם שיטת הלחימה החדשה שהציע נדחתה.

בחודשים ספטמבר ואוקטובר 1956 נקבע כי גדודי הסיור של פיקוד צפון ופיקוד מרכז יהפכו לגדודי שריון, שיכללו ביחד שלוש פלוגות AMX-13, חמש מחלקות M-10 ושתי פלוגות משורינים.¹⁴⁸ כך ניתנה עתודה נ"ט נידת לפיקודים הללו בתגובה לאיום השריון הסורי, העיראקי והירדני.

התפתחות המערך הנגד-טנקי בשנת 1956

במהלך 1956, בד בבד עם התנהלות הדיונים בתכניות האופרטיביות ובתורת הלחימה, המשיך צה"ל בפעילות להגברת יכולת הנ"ט, והשתמש במשאבים הרבים שניתנו לו לשם כך בראשית אותה שנה.

טייל SS-10

בסוף 1955 נרכשו מצרפת טילים מונחי תיל מהדור הראשון, או "קליעים מודרכים" כמו שנקראו באותם ימים, מדגם SS-10. באותה תקופה היה אפשר להפעיל את הטיל ממשגר קרקעי או מג"פ ייעודי, ובשנים הבאות הופעלו הטיל ויורשו, ה-SS-11, גם מחזל"מים, טנקי AMX-13, מסוקים ואף נוסו בירי ממטוסים.¹⁴⁹ בצה"ל התקבלו פרטים על הטיל עוד בראשית 1955, והצרפתים הביעו הסכמה עקרונית

לספקו בשיחות שניהל שמעון פרס במאי אותה שנה.¹⁵⁰ בנובמבר 1955 הוזמנו 1,000 טילים בעלות של יותר ממיליון דולר.¹⁵¹ לאחר החתימה על עסקת הרכש החלו דיונים בנוגע לארגון היחידה שתפעיל את הטיל ולתורת הלחימה שלה, ורק אז נערכו ניסויים בטיל בעזרת צוות מפעילים צרפתי שהגיע לשם כך לארץ.¹⁵² מ-25 קליעים שנורו בניסויים, פגעו 18 במטרות ניירות ונעות בטוחים שנעו בין 500 מטרים ל-1,500 מטרים, ארבעה טילים החטיאו, ובשלושה התגלו תקלות טכניות. בעקבות הניסויים השתכנע הצוות שערך אותם, כי "הכלי המוצג הוא אמצעי לחימה נגד טנקי יעיל המתאים לפעולה נגד שריון כבד מסוג סנטוריון וסטלין 3 בטוחים של 500 עד 1500 מטר".¹⁵³

בראשית ינואר 1956 הוחלט כי חיל התותחנים יקים ארבע גונדות שיפעילו את הטיל, שלוש פיקודיות ואחת כעתודה מטכ"לית. נקבע כי בכל גונדה יהיו שלוש סוללות, ובכל אחת ארבעה משגרים, מהם שניים קרקעיים ושניים מותקנים על ג'יפים.¹⁵⁴ במרס 1956 הגיעו לארץ 35 טילים ושני משגרים, לאחר שפרס הרגיש את הצורך הרחוף להוציא את הציד מצרפת כדי להבטיח את המשך המשלוחים.¹⁵⁵ הקמת היחידה נעשתה במעטה של חשאי, ולשם שמירתה כונתה יחידה 755 שהפעילה אותם בשם הקוד "יחידת דבורה" ובכמה מסמכים נקראה המערכת "מגסול 165".¹⁵⁶

בראשית אפריל 1956 חזרו לארץ חניכים שנשלחו להשתלמות בצרפת, והחלו בהקמת היחידה. במאי הוערך כי הסוללה המבצעית הראשונה תהיה מוכנה כבר ביולי, השנייה באוגוסט, וכי עד יולי 1957 כבר יהיו במערך חמש סוללות, אבל קצב ההקמה בפועל לא עמד בתחזית.¹⁵⁷ בסקירת הכוננות שפירסמה מחלקת המבצעים ביולי 1956 נכתב בנוגע ליחידה כי "הוחל בהכנת החומר הכתוב והכנת קורס טקטי ונוהלים. העיתוי להקמתה לא ידוע".¹⁵⁸

תותחי נ"ט נגד טנקים

בסוף 1955 עמדו לרשות צה"ל 157 תותחי שש ליטראות או 57 מ"מ, לעומת 244 שהיו דרושים להשלמת התקנים, וכן 27 תותחי 17 ליטראות, שהספיקו לצורכי שתי הגונדות הכבדות שבמערך.¹⁵⁹ בראשית 1956 נרכשו מהולנד 100 תותחי שש ליטראות ו-72 תותחי 17 ליטראות וכן 13,000 פגזים לשני סוגי התותחים, בסכום כולל שהגיע לכ-750,000 דולר (כלומר, כמחירם של חמישה טנקי AMX-13, בלא תחמושת או חלקי חילוף).¹⁶⁰ התותחים החדשים הגיעו לארץ ביוני, ורק אז נדונה דרך חלוקתם של התותחים ליחידות. הועלו שלוש אפשרויות לחלוקת התותחים, ולבסוף נבחרה זו שדרשה את התוספת הקטנה ביותר של כוח אדם, רכב ואמצעי

קשר. לפי המבנה שאומץ, כללו הגונדות של חטיבות החי"ר שתי סוללות של תותחי שש ליטראות וסוללה אחת של תותחי 17 ליטראות. הגונדות של חטיבות החק"ש נשארו עם תותחי שש ליטראות בלבד, והגונדות הפיקודיות עם תותחי 17 ליטראות. כן נשארו תותחים במידה מספקת כדי להקצות כ-60 מהם לתגבור ההגמ"ר, תוספת לשבעה תותחים בלבד שהוצבו ביישובים בראשית 1956.¹⁶¹ באוקטובר 1956 עדיין לא הוכאו התותחים שנרכשו בעסקה ההולנדית לכושר פעולה (כושר א') ולא אופסו. בשל כך, עם היציאה למלחמת סיני, עדיין לא יושם השינוי הארגוני, ולא הייתה לצה"ל כל זרובה של תותחים תקינים.¹⁶²

בסוף 1955 וראשית 1956 נעשה מאמץ רב לאימון גונדות הנ"ט, וכלל שימוש בצווי שמונה לוימון חיילי מילואים והקצאת כמיות גדולות של תחמושת. במחצית השנייה של 1956, לעומת זאת, הופחת המאמץ ההדרכתי ונפגעו אימוני התותחנים. האמצעי הראשון שאה"ד הציב כמאי 1956 ברשימת עזרי האימון שיש לרכוש, היה מתקנים לאימון כוונים לתותחי 17 ליטראות.¹⁶³ אבל ביולי 1956, לאחר שקניית מאות טנקים ועשרות מטוסים מצרפת בלעה את תקציבי הרכש ושיעבדה אותם לשנים הבאות, בוטל רכש המתקנים.¹⁶⁴ כן צומצמה קניית תחמושת ח"ש-מנעל עבור תותחי 17 ליטראות.¹⁶⁵ בנוסף, הושבת באותה תקופה מטווח הנ"ט היחיד של צה"ל. באוגוסט 1956 כתב קצין תותחים ראשי לראש אג"ם:

זה כמה חודשים שהמטווח הנ"ט היחיד הקיים בצה"ל (מטווח עכו) אינו ניתן להפעלה ולא נראים סיכויים כלשהם שיהיה כשיר לשימוש גם בעתיד. בגלל המצב הזה אין אפשרות לאמן את תותחי הנ"ט בכינון למטרה נעה, דבר שמונע הפעלה יעילה של תותחי הנ"ט והטנקים גם יחד. עם ההגדלה הרבה של מערך הטנקים ותותחי הנ"ט, החריפה הכביה ביותר ובגללה נהפכה ההשקעה הכספית העצומה לרכש האמצעים הנ"ל לבזבז. על אף כל המאמצים של אה"ד בעבר ומה"ד היום, לא נמצאו האמצעים לבניית מטווחי נ"ט או לרכשם בחו"ל. הגני פונה אליך בבקשה לטפל בעניין באופן דחוף על מנת שיקבל את פתורנו עוד בשנה זאת.¹⁶⁶

באוגוסט 1956 הוחלט לפרק את חטיבת גבעתי ואת גונדת הנ"ט שלה.¹⁶⁷ עם הפירוק אמנם הוגדלה הגונדה של חטיבת גולני בסוללה אחת וחזרה לתקן מלא, אבל המערך הכולל של תותחי נ"ט סדירים הסתכם בעקבות הצעד בגונדה אחת ובה שלוש סוללות. כך גדל עוד הפער שבין הסדיר למילואים, מה שהבטיח כי גם בשנים הבאות רוב החיילים בגונדות הנ"ט במילואים קיבלו את הכשרתם בהשתלמויות קצרות ולא בשירות סדיר מלא.¹⁶⁸

מיקוש

שדות מוקשים הם מן האמצעים היעילים ביותר להגנה מפני טנקים. השפעתם של שד"מים נגד אדם היא פסיכולוגית בעיקרה (שכן יחידת חי"ר הנקלעת לשדה מוקשים נוטה להיעצר אף על פי שהסיכוי לעבור שד"מ אופייני בלא פגע הוא כ-90 אחוזים), ואילו שד"מים נ"ט בצפיפות של מוקש למטר חזית מספיקים כדי לפגוע בכ-80 אחוזים מהטנקים שינסו לעבור בהם.

בסוף 1949 נמצאו במחסני צה"ל 30,000 מוקשים נגד רכב (מונ"רים), ועוד 50,000 הוזמנו מתעש בניסיון לספק דרישה ל-100,000 מוקשים.¹⁶⁹ בראשית שנת העבודה 1955/56 נקבע כי מספר המונ"רים הדרושים לצה"ל הוא 437,000. מצאי המוקשים במחסנים, בנוסף על תחזית הייצור בתעש באותה שנה, הגיע ל-170,000, והפער הכספי שנדרש להשלמת הצרכים הגיע ל-6.1 מיליון לירות.¹⁷⁰ מהתיעוד הזמין לא ברור כיצד הוגדרו הצרכים ומדוע הם גדלו ביותר מ-300 אחוזים בתוך שנים מעטות בלא שחל שינוי בנבולותיה של ישראל.

נראה שקצב הספקת המוקשים מתעש בשנת העבודה 1955/56 לא עמד בתחזית, משום שבסוף דצמבר 1955 היה מספר המונ"רים שברשות צה"ל 63,000 בלבד.¹⁷¹ בנוסף, יעילותם של המוקשים הקיימים הוטלה בספק. בעקבות רכש הטנקים המזרחיים בידי מצרים, הוערך כי עצמתו של המונ"ר מס' 16 אשר יוצר בארץ, אינה מספקת כנגד טנקים כבדים ובעלי זחל רחב כמו ה-T-34 והסטלין. נעשו ניסויים בהגברת עצמתו של המוקש באמצעות "עוגת" TNT, והתברר כי התוספת אכן מגבירה את העצמה אך מסרבלת את הטמנת המוקש. הומלץ לרכוש את הידע לייצור מונ"ר מדרגם צרפתי, ועד אז לרכוש מצרפת 100,000 מוקשים ולייצר בתעש 200,000 מוקשים מהטיפוס הישן ומטעני חומר נפץ להגברת עצמתם, בעלות של 5.2 מיליון לירות.¹⁷² להשוואה, תקציב הביטחון המתוכנן לכל שנת 1955/56 היה 126 מיליון לירות, כך שתוספת התקציב שניתנה לייצור מוקשים עמדה על ארבעה אחוזים מהתקציב השנתי הרגיל.¹⁷³

פיקוד דרום קיבל באביב 1956 70,000 מונ"רים, מהם אוכסנו 18,000 בשישה מצבורים קדמיים אשר הוקמו ביישובים, ודרשו השקעת משאבים כבינוי, שמירה ואחזקה שוטפת. כ-50,000 מוקשים הוטמנו בשד"מים נ"ט. המוקשים לא מולכדו כשל מחסור באמצעים, וכך נגנבו רבים מהם על ידי מסתננים.¹⁷⁴ כשהתגלתה התופעה נרכשו אמצעי המלכוד הדרושים, אבל ביולי 1956 דווח כי "בגזרת רפיח נמשכה פעילות איתור ופירוק שדות מוקשים שלנו על ידי מומחים".¹⁷⁵ מספר המוקשים שנגנבו בידי המצרים באזור רפיח הוערך כ-15,000, וממוקשים רבים אחרים, בעיקר באזורים מרוחקים מהגבול, נגנב מגנזון ההפעלה. בשנים הבאות נפגעו כלי רכב

ישראליים ממוקשים, שהוטמנו ברובם באביב 1956, בשל סחף וליקויים בגידור ובשילוט שדות מוקשים. בעקבות עליית שני כלי רכב על מוקשים באזור ניצנה במרס 1959 נערכה בדיקה, והתברר כי בשל סחף נחשפו מרבית המונג'דים והם מונחים גלויים על פני הקרקע בעוד אחרים נקברו בעומק רב וספק אם יפעלו.¹⁷⁶

מרנ"טים

בראשית 1956 עמדו לרשות צה"ל 560 מרנ"טים 73 מ"מ ועוד כ־3,000 פיאטים, לעומת צרכים שהועמדו – באופן שנראה שרירותי – על 5,000 מטולים ו־100,000 רקטות.¹⁷⁷ בישיבה שנערכה בלשכת הרמטכ"ל ב־2 בינואר 1956 הוחלט להשלים את הפער ברכש של בזוקה אמריקאית בקוטר שלושה אינץש וחצי, רכש של הבזוקה הצרפתית 73 מ"מ "בכל מקום שנוכל", ובאמצעות ייצור בתעש של 1,000 מטולי בזוקה 82 מ"מ ו־20,000 רקטות. כן הוחלט, כצעד ביניים, לתקן את כל מטולי הפיאט שנמצאו במחסני צה"ל ולחלקם ליחידות וליישובי ההגמ"ר.¹⁷⁸ בפברואר 1956 הוגדלה הקצבת מטולי הגמ"ר להגמ"ר, עם העברת תוספת של 300 מטולי פיאט ו־110 בזוקות. 60 מן הבזוקות ניתנו לגושים מגן ויד מרכזי, העוטפים את רצועת עזה, ו־40 לשני הגושים שנערכו לאפשרות של התקפת שריון סורית – תל חי וכנרת.¹⁷⁹

לאחר שצרפת הסכימה לספק עוד 500 מרנ"טים 73 מ"מ, ועלתה אפשרות לרכש אלפי בזוקות משלושה דגמים אחרים במחירים נוחים, החל דיון בדרך חלוקתם ליחידות. מצע לדיון אג"ם בנושא הכיר בחסרונו של נשק נ"ט לטווח בינוני, שיכסה את התחום שבין 200 ל־800 מטרים מהמתחמים הגדודיים, והצביע על חוסר אפשרות לרכוש נשק כזה. במקום לפתור את בעיית הנשק לטווח בינוני, ובהסתמך על תוספת הנשק לטווח קצר, הציע המסמך כי יוגדל תקן המרנ"טים בגדוד מעבר למצבה של שלושה מטולים בפלוגה, שהייתה נהוגה מאז 1954. לפי המצע, "שיטת ההפעלה לשבירת הסתערות שריון תהיה על ידי מטחים של פגזי מרנ"טים. מטול אחד יורה כשהשני טוען. ריכוז כזה יהיה אפקטיבי על רוחב מתחם גדודי". הגדוד יוכל להפעיל מחלקת צייד טנקים שישמשו לעיבוי מערכים פלוגתיים, למארבים על מכשולים לפני המתחם או באגפיו, לציד טנקים בשיתוף חבלנים ולהסתערות על מערך מבוצר.¹⁸⁰ בסיכום הדיון הוחלט כי בנוסף על 12 המרנ"טים המאוישים בכל גדוד, יינתנו לו עוד 27–31 מרנ"טים בלא תוספת כוח אדם.¹⁸¹

מחלקת חי"ר עירערה על התפיסה שהוצגה בסיכום זה. כתגובה להצעה ברוח דומה, כתב ראש המחלקה כי "כאשר מדובר בכלי נשק בעל טווח יעיל של 250 מטר, הרי ש"השגת עומק למערך הגמ"ר על ידי 4 בזוקות לפלוגה נראית כמפוקפקת.

ספק הוא אם בכלל ניתן להשיג עומק במובן המקובל, רק על ידי מרג"טים. ככלל יש לראות את המרג"טים ממוקמים בקו עמדות הרובים ומופעלים להגנתם. חושבני כי הוצאת מרג"טים לפעולה נגר שריון אויב הפועל מטווחים רחוקים... ביום אינה אפשרית אלא במקרים יוצאים מן הכלל.¹⁸² במקום חלוקה זו הציעה מחלקת חי"ר הקצבת שני מרג"טים לכל מחלקה ומתן עוד שישה מרג"טים בלבד לגדוד לעיבוי המערך ולפעולה מחוץ לו.¹⁸³

גורמים אחרים הביעו הערכה ליכולתן של בזוקות להגן על מתחמי חי"ר דווקא, למרות טווחן הקצר. בתרגיל "פלט", של חטיבת שריון 27, הופעל גדוד 890 במרכז לתפיסת יעד בעורף האויב והגנה עליו עד לחבירת כוח השריון.¹⁸⁴ שופט הכוח המוצנח בתרגיל "פלט", מנחם אבירם, כתב בדוח המסכם שלו כי באמצעות המרג"טים המצויים בידיו מסוגל הגדוד המוצנח להגן על מתחם באורך שני קילומטרים וחצי בפני התקפת שריון. מסקנתו הרשפעה, אולי, מהצלחת הצנחנים בהתמודדות עם התקפת הנגד המצרית בפעולת הסכחה.¹⁸⁵

בתקופה הנדונה נרכשו ויוצרו בזוקות מארבעה סוגים. בנובמבר 1955 המליץ שמעון פרס לקנות בזוקות בקוטר שלושה אינץש וחצי, שהוצעו במחיר נמוך יחסית, "מתוך הנחה שאם נשבע נחת מהסופר-בזוקה הזו נוכל להכפיל ההזמנה."¹⁸⁶ פרס הזהיר כי ייתכן שהיצרן לא יעמוד בהבטחה כי המטולים יספקו בתוך חודש, ואכן רק ביולי 1956 הגיעו לארץ 350 בזוקות מדרג זה. לאחר שהגיעו התברר כי הן נחותות מהבזוקות הצרפתיות בקוטר 73 מ"מ, ולכן יועדו להגמ"ר וליחידות שאינן חי"ר.

בבלגיה נרכשו 1,000 בזוקות בקוטר 83 מ"מ. ראש מה"ד/חי"ר התלונן כי "קניית הבזוקה הבלגית [83] מ"מ נעשתה ללא כל התייעצות מקצועית ולא זכינו להכירה (פרט לדרגם אחד שלל מצרי המצוי בדינו). כללית היא נראית פחות מתאימה לחי"ר בגלל סרבולה ובעיקר סרבול התחמושת, התופסת גפה גדול יותר."¹⁸⁷ התחמושת שנמכרה עם הבזוקות הייתה כנראה מיושנת, משום ששנתיים לאחר המכירה הוגדרו שליש מהרקטות שברשות צה"ל כבלתי ראויות לשימוש.¹⁸⁸

בסוף 1956 התחילה תעש בייצור סדרתי של בזוקות 82 מ"מ, בקצב חודשי שתוכנן להגיע ל-60-90 מטולים ו-1,000 רקטות, אבל בראשית אוקטובר עמד מספרן בצה"ל על שש בלבד.¹⁸⁹ רק בראשית 1958 נופקו מרג"טים 82 מ"מ באופן תקני ליחידות, וגם אז הספיק המצאי רק לארבע מבין חטיבות החי"ר, ומלאי התחמושת המוגבל גרם לכך שהאימונים באש חיה המשיכו להיערך במרג"טים 73 מ"מ. עם הכנסת המרג"ט 82 מ"מ לשימוש, הוצאו משימוש המרג"טים בקוטר שלושה אינץש וחצי שנרכשו רק שנתיים קודם לכן.¹⁹⁰

צרפת סיפקה לישראל 60 בזוקות 73 מ"מ בנובמבר 1955 ועוד 500 מטולים נשלחו בפברואר 1956. בראשית אוקטובר 1956 היו לצה"ל 1,090 מרג"טים מדגם זה ולחם 19,000 פצצות. אבל 200 מהמטולים, שהוצאו משימוש הצבא הצרפתי ונשלחו בבהילות לארץ בלא בדיקה, לא היו כשירים. המצאי הספיק בשביל תקן כוונות של 14 בזוקות בגדוד, במקום 35 "המתוכננות ומאושרות עקרונית", לפי הסיכום שהושג בפברואר 1956. עוד ראש מה"ר לחי"ר,¹⁹¹ יששכר שדמי, המליץ לעשות "כל מאמץ אפשרי" להשלמת המלאי הדרוש של בזוקה 73 מ"מ ולהשאירה כאמצעי הנ"ט הקל העיקרי של חיל הרגלים.¹⁹² בהתאם לבקשתו של שדמי, נכללו ברשימת הציוד אשר דיין ביקש מצרפת בוועידת סן ז'רמן 1,000 מרג"טים 73 מ"מ ו-30,000 רקטות, אשר הגיעו לארץ ערב המערכה, אך מאוחר מכדי שייעשה בהם שימוש.

מחלקת חי"ר ביקשה לרכוש אביזרי אימון שונים שיווילו את תרגול מפעילי המרג"טים, אבל ההזמנות לא מומשו עד מלחמת סיני, וכך יכולת האימון הייתה מוגבלת בשל מחירה הגבוה של התחמושת.¹⁹³

הרג"טים

לעומת צרכים שהועמדו על 7,500 רומי רימונים ועל 70,000 פצצות רג"ט, נמצאו בצה"ל בינואר 1956 רק 500 רומים ואלפיים פצצות.¹⁹⁴ בראשית 1956 התחייבה תעש לייצר עד חודש ספטמבר 7,000 רומי רימונים דגם ב', המותאמים לרובי מאוזר ועוד 5,000 רומים דגם ג', עבור רובי FN אשר נרכשו באותה העת מבלגיה. מהתיעוד לא מתברר מדוע הוחלט לייצר כמות רומים שעלתה על הדרישות, אשר כשלעצמן נראות מופרזות ביחס למערך צה"ל. מכל מקום, תעש לא עמדה בתחזית הייצור, ועד אוקטובר 1956 יוצרו רק 1,700 רומים דגם ב' ורק 700 מהם נוספו ליחידות, כך שהמצבה עמדה על שבעה רומי רימונים בגדוד לעומת תקן של 54.¹⁹⁵ המחלקה לתפקידי מטה פירסמה הנחיות לחלוקת 1,000 הרומים הנותרים באופן שהמצבה בכל גדוד תעלה ל-25;¹⁹⁶ אבל הרומים לא חולקו עד לאחר מלחמת סיני, והמחדל גרר חילופי האשמות.¹⁹⁷ לאחר מלחמת סיני המשיך הייצור של הרומים דגם ב', למרות שהמאזורים הוחלפו בהדרגה ביחידות החי"ר ברובי FN. כך, בשנת 1958, נמצאו במחסני צה"ל 4,834 רומים דגם ב', אשר כרובם המכריע כבר לא היה צורך.¹⁹⁸

גם ייצור פצצות הרג"ט לא עמד בתחזיות. בראשית 1956 הייתה תחזית ייצור הפצצות 20,000 עד 1 באפריל 1956 ו-70,000 עד סוף אוקטובר 1956.¹⁹⁹ בראשית אוקטובר 1956 הגיע מספר הפצצות שבידי צה"ל ל-28,000 בלבד.²⁰⁰

חלוקת האמצעים

גם הצידור שנרכש לא הגיע למקום שבו היה נחוץ ביותר. לפלוגת חי"ר סדירה מגרוד 13 שהחזיקה בספטמבר 1956 את אזור ניצנה – המתחם הקרמי והחשוף ביותר להתקפת שריון – היו רק שלוש בזוקות ושני רימונים, עם שלוש רקטות לכל מטול ושלושה רימונים לכל רומה. לעומת התקן המצומצם של הנשק והתחמושת של יחידות החי"ר, הרי שלפלוגה מגרוד הנח"ל המוצנת, שהחליפה את הפלוגה מגולני בניצנה ב־24 בספטמבר, היו תשע בזוקות עם תשע רקטות לכל מטול ותשעה רומי רימונים עם תשעה רימונים לכל אחד. פלוגת הנח"ל אורגנה בהתאם לתקן גרוד צנחנים, שהיה נדיב יותר מתקן החי"ר הרגיל בהקצאת נשק ובתחמושת. ברוח של ענף חי"ר שסקר את המצב בשתי הפלוגות הללו נכתב כי "חשוב ביותר להעלות בהקדם את מצבת הנשק של גדודי החי"ר כדי שיוכלו להיות בכורשר רב יותר".²⁰¹

מלחמת סיני

מלחמת סיני לא העמידה למבחן ממשי את יכולת הנ"ט של צה"ל, אך איום השריון המצרי השפיע על התנהלותה. בחודשי הסתיו של 1956 פחתה עצמת המערך המצרי בסמוך לגבול הישראלי, לאחר שהמצרים הלאימו את תעלת סואץ והסיגו את מרבית כוחותיהם להגנה עליה.²⁰² בספטמבר 1956 הסתכם המערך המצרי בסיני בדיביזיה סדירה, והמערך ברצועת עזה בדיביזיה פלסטינית. כוח השריון בסיני כלל שני צג"מים, בעוד צח"מ 1 חזר לבסיסו בסמוך לתעלה ושני צח"מים אחרים נמצאו ליד קהיר, מהם אחד באימונים והשני בהתארגנות.²⁰³ בעת מלחמת סיני נמצאו בסיני כ־100 טנקים מצריים, מחציתם טנקי שרמן, רובם מצוידים בצריח AMX, שהשתייכו לדיביזיה 3 ומחציתם בגרוד ה־T-34 של צח"מ 1, שכלל גם פלוגת SU-100. כן נמצאו בסיני 36 משחיתי טנקים מסוג ארצ'ר. מול כוח זה הפעיל צה"ל כ־180 טנקים, 120 מהם מדגם שרמן.²⁰⁴ למרות עליונותו המספרית הכוללת של צה"ל, הרי שריכוז הטנקים של צח"מ 1, עלה בכוחו על כל אחד מהצג"מים הישראליים בנפרד. האיום שהציב הצח"מ המצרי עמד מאחורי הנחיות בהולות שניתנו במהלך המערכה לכוחות שהופנו להתמודד עם הצח"מ ולסייע לחטיבת הצנחנים 202. לצנחנים אמנם סופחו 13 טנקי AMX-13, אבל אחזקה לקויה גרמה לכך שרק שלושה מהם הגיעו בציר היבשתי למיתלה. לחטיבת הצנחנים לא היו תותחי נ"ט אורגניים, וההגנה הנגד־טנקית שלהם התבססה בעיקר על בזוקות ורגנ"טים.²⁰⁵ החשש מהשריון המצרי הוצג בידי שרון כגורם שהביא אותו לערוך סיור במצר המיתלה, כדי לבחון אפשרות של הערכות בשטח הררי, שיהיה נוח יותר להגנה נגד טנקים מאשר מצבת פרקר. נראה כי הערכתו של שרון לגבי יכולת העמידה של הצנחנים בפני שריון לא הייתה

גבוהה כמו זו של שופט הכוח המוצנח בתרגיל "פלט" חודשים מספר קודם לכן (ראה לעיל). הסיוור למיתלה גרר את החטיבה לקרב קשה ובו נהרגו 38 צנחנים, כמעט רבע מן ההרוגים הישראלים במערכה.²⁰⁶

סיכום

הלקחים האמריקאים ממלחמת העולם השנייה, הצביעו על חולשת נשק הנ"ט היעודי, כגון הבווקה, תותח הנ"ט הנגרר והמט"ן, ועל היות הטנק נשק הנ"ט הטוב ביותר.²⁰⁷ בהתאם לתפיסתם, צימצמו האמריקאים במהלך המלחמה את כמות אמצעי הנ"ט בעוצבות החי"ר. יחידות מט"נים, שהוקמו בשלבים מוקדמים של המלחמה, פורקו אחריה, והוחלפו ביחידות טנקים אורגניות שסיפקו הגנה נגד טנקים לעוצבות החי"ר. בין מלחמת העולם השנייה לשלהי מלחמת קוריאה, היה בדיביזיית החי"ר האמריקאית גרוד עם 72 טנקים בינוניים ובכל רגימנט רגלים הייתה פלוגה בת 22 טנקים. בסוף מלחמת קוריאה אוחדו הפלוגות לגרוד טנקים שני. מספר הטנקים בדיביזיית חי"ר אמריקאית אחת היה דומה אם כן למספר כלל הטנקים של צה"ל עד אמצע 1956. בחירתו של דיין בשנים 1954-1955 לדחות את השלמת המערך הנגר-טנקי הנייה ולהעדיף רכש של טנקים קלים ותותחים להשבת טנקים בינוניים מראה שגם בעיניו היה השריון אמצעי הנ"ט האידיאלי, כנראה בשל היכולת ההתקפית העדיפה שלו ביחס לאמצעי נ"ט ייעודיים. אך המשאבים המוגבלים שבידי ישראל מנעו את אימוצו המלא של המודל האמריקאי ואילצו מציאת תחליפים חלקיים, מאולתרים וחולים. אילוצים טכניים גרמו לעיכובים בתגשמת תכניות ההתעצמות המסודרות לפיהן פעל צה"ל, וכאשר התעורר איום השריון לא היה השריון ישראלי פתרון ראוי.

בסוף שנת 1955 מצא את עצמו צה"ל כשלרשותו מערך נגר-טנקי מוגבל, בעיקר לנוכח הסכנה שנשקפה מהטנקים הכבדים שבידי מצרים. מצאי הנשק ואמצעי הנ"ט שבידי צה"ל נפל במידה רבה מן התקנים והדרישות אשר נופחו לעתים, כך נראה, באופן שרירותי. בשל הרגשת חוסר המענה לאיום, אפשר להבין את הנכונות להקציב סכומים ניכרים לרכש בהול של אמצעי נ"ט ייעודיים שונים. שלא כגישה החסכנית, המחושבת והמסודרת שאפיינה את התנהלות צה"ל ומשרד הביטחון בשנים 1953-1955, הרי החל מספטמבר 1955 נכנס הצבא למערבולת של שינויים וערכונים בתכנית ההתעצמות, הרכש, העבודה, התעסוקה והאימונים.

לאחר שנים של קשיים בהשגת מימון ואישורים לרכש נשק, נוצרה הרגשה של הזדמנות בלתי חוזרת. משרד הביטחון מיהר לנצל את התקציבים שניתנו לו, ואף חתם על חוזים שחרגו מהסכומים המאושרים. הרכש הביטחוני בשנים 1955-1956

מוצג בדרך כלל כהישג הרואי של האחראי לו, אולם אפשר לטעון כי התנהלותו ותוצאותיו לא היו מחוסרי פגמים.²⁰⁶ בשל הרגשות הדחיפות נרכשו לעתים אמצעים בלא שנבדקו ביסודיות התאמתם לדרישות הגורמים המקצועיים או מצבם הטכני, רק משום שנראה כי מחירם אטרקטיבי או בשל הבטחות בדבר מועדי אספקה מהירים. בגלל קצב ההתרחשויות לרוב לא הייתה אפשרות לדון בדרך קליטה הציד החדש או השימוש בו לפני הגעתו לארץ, וכך נוצר מצב שבו נאלץ הצבא לגבש תפיסת הפעלה עבור ציוד שכלל לא ביקש או שנמצא לפתע בכמויות גדולות בהרבה מהצרכים. במקום תהליך עבודה מסודר שבו אמצעי לחימה נרכשים בשל התאמתם לתורת לחימה, המבוססת מצדה על תפיסת ביטחון, הרי שבתקופה הנדונה נאלץ צה"ל "לתפור" תורת לחימה עבור האמצעים הקיימים.

לשינוי מהותי בתכניות העבודה גרם רכש הטנקים ביוני 1956 אשר עלה בהיקפו במידה רבה על הצרכים, לא תאם לדרישות המקצועיות, שאב סכומי עתק בעת קנייתו והיה לנטל על תקציבי האחזקה בשנים הבאות. בשל רכש זה נמנעה ההשקעה הדרושה להשגת רבים מהאמצעים ההגנתיים שנרכשו בראשית 1956, להצטיידות בתחמושת ולרכש אביזרים הנחוצים להפעלתם ולאיומן מפעיליהם, וההשקעה ברכש ירדה בחלקה לטמיון.

התנהלות צה"ל בנושא הנ"ט דומה בכמה ממאפייניה לדרך טיפולו באיום המפציצים באמצעות הצטיידות בנ"מ כבר ובמטוסי קרב לילה ולתגובה לאיום הצוללות שהובילה לרכש מזוורו של אמצעים נצ"ל. כדי להטיב ולהבין את הדרך שעשה הצבא בתקופה שקדמה למלחמת סיני יש צורך לבדוק גם נושאים אלה.

הערות

1. למשל: מוטי גולני, תחילת מלחמת בקין, תל אביב (1997); בני מוריס, מלחמות הנבול של ישראל 1948-1956, תל אביב (1996); דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל, שדה בוקר (1998); מרדכי בר-און, אתגר ותגרה שדה בוקר (1991); מרדכי בר-און, שערי מות, תל אביב (1992); Michael B. Oren, *The Origins of the Second Arab-Israeli War*, London, 1992.
2. המאמר מבוסס על עבודת דוקטורט העוסקת בבניין הכוח של צה"ל בשנים 1948-1958.
3. זאת למרות השיפור הגובר שחל בכמות ובאיכות המידע הזמין בנוגע לצבאות ערב, עם העמדת רבים מפרסומי אמ"ן לעיון הציבור. המאמר מסתמך בעיקר על מסמכים הנמצאים בארכיון צה"ל. ברצוני להודות לעובדי הארכיון דודון אבי-עד, אבי צדוק וישראל ראובני על עזרתם.
4. עמיעד ברנר, סוסים אבירים, תל אביב (1999).
5. בנוגע ללחימה נגד שריון במלחמת העצמאות ראו בעיקר מחקרו של סרן ד"ר זאב פון וויזל, חיל התותחנים במלחמת הקוממיות, שנכתב עבור ענף היסטוריה של צה"ל בראשית שנות ה-50.

- עותק של המחקר מצוי בארכיון צה"ל תיק 410/922/75. ראו גם נספחים למחקר שערכו שני חניכים בפור"ם מחזור ט' בשנת 1963, "לוחמת הג'ט במלחמת השחרור", ארכיון צה"ל 922/75/596.
6. אג"ם/ממ"ן, "התעצמות ארצות ערב", 26 באוקטובר 1951, ארכיון צה"ל 60/79/54; אג"ם/ממ"ן, "השריון המצרי", 30 בדצמבר 1951, ארכיון צה"ל 4/25/54; אג"ם/ממ"ן, "מקרה הכל – הערכת מצב מודיעין 1952/3", יוני 1952, ארכיון צה"ל 105/535/2004.
7. נספח למסמך אג"ם/ממ"ן, "ההפיכת העבאית במצרים, סיכום מודיעין ל-240800, כוחותיה המזוינים של מצרים", 24 ביולי 1952, ארכיון צה"ל 61/79/54.
8. שמעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1952, תל אביב (2000), עמ' 218.
9. רבדי ידן בישיבת מטכ"ל מופיעים ב"עיקרי ישיבת מטכ"ל 36/50", 27 באוגוסט 1950, ארכיון צה"ל 4/61/52.
10. ברזנר, סוסים אפורים, עמ' 137-143.
11. אג"ם/ממ"ן, "מקרה הכל – הערכת מודיעין", 7 במרס 1951, ארכיון צה"ל 103/535/2004.
12. נתוני חדירה לפי: אג"ם/אמל"ח, "שריון האויב והאמצעים הנגדיים", 24 בינואר 1952, ארכיון צה"ל 61/79/54.
13. מאג"ם/2 לידן, "מצב ייצור נשק חדש", 6 במאי 1948, ארכיון צה"ל 4/2384/50.
14. למצאי ותקנים של הפיאטים והכווקות בצה"ל ראו: מרל"ש סגן הרמטכ"ל לשליש הרמטכ"ל, "פיאט ובזוקה", 18 ביולי 1950, ארכיון צה"ל 266/1559/52; אג"ם/תכנון, "תוכיד בנידון נשק צה"ל", 25 באוגוסט 1950, ארכיון צה"ל 266/1559/52; אג"ם/אמל"ח, "שריון האויב והאמצעים הנגדיים", 24 בינואר 1952, ארכיון צה"ל 61/79/54.
15. חמ"ד/מחלקה לכלי נשק/מכון למדע, 3, "תוכיד על מצב פיתוח הרקטות בחמ"ד ואפשרויות ייצורן בארץ", 9 בינואר 1951, ארכיון צה"ל 19/137/53; אג"ם/אמל"ח, "רדג"ט דגם ב", 16 באוגוסט 1951, ארכיון צה"ל 41/68/55.
16. בקיץ 1955 היו לצה"ל רק 9,000 פצצות רדג"ט ובסוף אותה שנה ירד מספרן ל-3,300. ראו: "טבלת ריכוז תוכנית הצטיידות", מאי 1955, ארכיון צה"ל 50/626/57; אג"ם/אמל"ח, "נשק נגר טנקי – מצבה ופערים", 2 בינואר 1956, ארכיון צה"ל 7/776/58.
17. ב־1950 נרכשו 40,000 פצצות פיאט ריקות שנועדו למילוי (מכתב מאג"ם התייחס לשר הביטחון, "רכש", 25 באוקטובר 1950, ארכיון צה"ל 258/1559/52) והייתה כוונה לייצר עוד 75,000 פצצות.
18. מלאי לפי מסמך אג"ם/מבצעים, "סקירת כוונות חצי שנתי", אוגוסט 1952, ארכיון צה"ל 36/201/642.
19. אג"ם/תכנון, "סיכום מישיבת ועדת אג"ם לתכנון חימוש וציוד", 15 בדצמבר 1949, ארכיון צה"ל 8/95/51.
20. "מצע לישיבת אג"ם" 6 באפריל 1951, ארכיון צה"ל 4/137/53.
21. מסמך מטכ"ל, "התארגנות צבא היבשה", 26 באוגוסט 1949, ארכיון צה"ל 21/854/52; יואב גלבר, גרשין לצבא עברי מדי, ירושלים (1986), עמ' 514.

22. למצאי בסוף 1949 ראו: מכתב מסגן הרמטכ"ל מקלף לרמטכ"ל, "אימון אנטי טנקי", 12 בדצמבר 1949, ארבעון צה"ל 22/95/51; וגם אג"ם/תכנון/הסדור לאמצעי הלחימה אל סגן הרמטכ"ל, "אימון אנטי טנקי", 11 בדצמבר 1949, ארבעון צה"ל 72/917/52. בנוסף היו מספר תותחים מסוגים אחרים, בכמויות שלא הצדיקו את הכנסתם למערך.
23. מת"ס, "תקן 354/1/49 – נוגדה מעורבת נ"ט וא"א (תקן אימונים)", 2 בדצמבר 1949, ארבעון צה"ל 22/95/51.
24. "הוראות מת"ס לפיקודים בדבר שיאי כ"א לחטיבות הסדירות", 23 בדצמבר 1949, ארבעון צה"ל 71/315/53.
25. לסקוב, "דוח צוות ההפעלה", פברואר 1950, ארבעון צה"ל 41/61/52.
26. לנתונים על תותחי הג"ט השונים ותחמושתם ראו: חוברת מה"ד וקתמ"ר, "מורה דרך למפקד הנ"ט", יולי 1954, ארבעון צה"ל 154/998/2000. במלחמת סיני נפלו שלל בידי צה"ל תותחי נ"ט 57 מ"מ מתוצרת צ'כית, אשר 60 מהם נכנסו לשימוש בצה"ל. תותחים אלה עשו שימוש בתחמושת שונה.
27. מסמך מטכ"ל בחתימת ידן, "דוח צה"ל מ"9 בנובמבר 1949 עד 30 במרס 1951", 22 במאי 1951, ארבעון צה"ל 42/68/55.
28. משהב"ט/אגף החימוש, "דרישות צה"ל והזמנות משרד הביטחון", כנראה מסוף 1952, ארבעון צה"ל 97/79/54.
29. אג"ם/מבצעים, "סקירת כוננות חצי שנתית", אוגוסט 1952, ארבעון צה"ל 201/642/56.
30. רבין מקלף וידן בישיבת מטכ"ל 4 בנובמבר 1951.
31. ברזנר, מופים אבירים, עמ' 160–161; אג"ם/אמל"ח, "תותח נ"ט צרפתי 75 מ"מ M50 על משותי טנקים M10", 15 בפברואר 1955, ארבעון צה"ל 43/626/57.
32. נספח למסמך אג"ם/ממ", "ההפיכה הצבאית במצרים, סיכום מודיעין ל-240800, כוחותיה המזוינים של מצרים", 24 ביולי 1952, ארבעון צה"ל 61/79/54.
33. אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתית", ינואר 1955, ארבעון צה"ל 1311/922/75.
34. מקלף וידן קיבלו את הערכות המודיעין המרגיעות, שלא כידן אשר שלל אותן. לגישתו של ידן ראו: מכתב רמטכ"ל לראש אג"ם/ממ", "מקרה הכל, הערכת מודיעין 1952/53", 3 באוגוסט 1952, ארבעון צה"ל 61/68/55.
35. ראו: תרגום מאמר גרמני בנדון, שהופץ על ידי הרמטכ"ל לסקוב בקיץ 1958, בארבעון צה"ל 60/106/798.
36. רבין שמחוני בישיבות מטכ"ל 3 במאי, 31 באוגוסט ו-20 בדצמבר 1953.
37. למצבת תותחי נ"ט וחלוקתם בין הגונדות ראו: מפקדת קתמ"ר, "מדניות החזקה ותיקונים נשק כבד ותחמושת לשנת 1954/55", 21 בינואר 1954, ארבעון צה"ל 135/642/56. לתקן ראו: מת"ס, "נוגדה נ"ט חטיבתית חת"מ (תקן ב')", 10 במרס 1954, ארבעון צה"ל 15/488/55.
38. פיקוד מרכז/אג"ם לאג"ם, "נוגדה נ"ט", 13 באפריל 1954, ארבעון צה"ל 69/8/56.
39. אג"ם/תכנון, "סדר כוחות חת"ס", 27 באוקטובר 1954, ארבעון צה"ל 69/8/56 וגם 645/56/103; אג"ם, "תכנית עבודה צה"ל לשנת 1955/56", 18 בנובמבר 1954, ארבעון צה"ל 1034/63/576.

40. להוראה לפירוק פיקוד דרום ראוי: מסמך אנ"ם, "תכנית עבודת צה"ל לשנת 1955/56", 18 בנובמבר 1954, ארסיון צה"ל 1/636/56. הפיקוד פורק בין 15 בדצמבר 1954 ל-15 בינואר 1955.
41. אבי"א/ארגון, "ארגון סדר כוחות חת"ם – בוח אדם מילואים", 5 בספטמבר 1954, ארסיון צה"ל 69/8/56.
42. הצעה לרכש ונתונים מפורטים על מצבת תותחי הג"ט וכושרם במכתב ראש אנ"א, "תותחים 57 מ"מ נ"ט", יוני 1955, ארסיון צה"ל 12/626/57.
43. בידרן אמנם בדיים בריטיות, אבל, לדברי ריין, "אנו צריכים להביא אותם בחשבון ככוח העלול להתנגש". דברי ריין בישיבת מטכ"ל 1 באוגוסט 1955. דיון הביע עמדה דומה גם בישיבת מטכ"ל 19 בספרואר 1954.
44. בנוגע לחוסר יעילותו של השרמן החמוש בתותח M3 בלחימה נגד טנקים והצעות מראשית שנות ה-50, ראו: אנ"ם/אמל"ח, "מדיניות תיקון ומתקן שריון – M-10", 9 ביולי 1952, ארסיון צה"ל 75/79/54. לפתרונות ראו, למשל, הצעות של מנהל מכון מדעי מספר 3 סא"ל א' רטנר, מסמך אגף מחקר ותכנון, "העלאת יעילותו של תותח 75 מ"מ M3 המורכב בטנק", 29 במרס 1953, ארסיון צה"ל 4/76/62.
45. ברונר, מסיים אביזרים, עמ' 217-226.
46. אנ"ם/אמל"ח, "דוח פיתוח והתקדמות על הבזוקה הישראלית רב"ר 82/2", אפריל 1955, ארסיון צה"ל 43/626/57.
47. אה"ד/חיר"ג/שק, "מקום המרג"ט (בזוקה) 73 מ"מ בגרוד חיר"ר", 5 ביולי 1954, ארסיון צה"ל 117/433/56.
48. שורה של מסמכים מיוני 1955, ארסיון צה"ל 50/626/57.
49. לסקירת שינויי ההיערכות בשנת 1955 ראו: מכתב מאמ"ן לסגן הרמטכ"ל, "שינוי מערך מצרים בסני – אשגר מודיעין", 26 בדצמבר 1955, ארסיון צה"ל 55/637/56. לפירוט המצב ביולי ראו: מסמך אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתית", יולי 1955, ארסיון צה"ל 1311/922/75. להערכה להרכב הצח"מים ראו למשל: אמ"ן, "הערכת מודיעין חורשית", אפריל 1955, ארסיון צה"ל 77/535/2004. לפי הערכות אחרות כלל הצח"ם גם פלוגת סנטוריונים.
50. מספר ההרוגים היה 11 לפי בר"און, ששירי עזה ולפי טל, תסיפת הביטחון, עמ' 201, "לא עלה על 12", לפי בר"און, אתגר ותבנית, עמ' 25, היה כ"15" לפי מורים, מלחמות תגבול, עמ' 374, והגיע ל-16 לפי גולני, תחית מלחמת בקין, עמ' 56.
51. לגבי רצף האירועים בסוף אוגוסט וראשית ספטמבר 1955 ראו: דיווח של עוזי נרקיס ודברי דיון בישיבת מטכ"ל 29 באוגוסט 1955; עשרות מסמכים בארסיון צה"ל 163/644/56; ובעיקר מסמך פיקוד דרום/אנ"ם, "סיכום ולקח מבעע 'פיל' 1955", 1 באוקטובר 1955, ארסיון צה"ל 464/57/42 וזמ 495/1034/65.
52. מת"ם, "פקודת תגבור מערך נ"ט", 31 באוגוסט 1955, ארסיון צה"ל 5/644/56.
53. לדפ"אות ארכ ראו למשל: פיקוד הדרום, "מבצע 'היכון' – פקודת מבצע מס' 2", 31 באוגוסט 1955, ארסיון צה"ל 163/644/56 או אמ"ן, "הערכת מודיעין מעורבת ל-011200", 1 בספטמבר 1955, ארסיון צה"ל.

54. אמ"ן, "הערכת מודיעין מזורזת ליום 01/10/56", 2 בספטמבר 1955, ארביזון צה"ל 637/56.
55. אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתי", יולי 1955, ארביזון צה"ל 1311/922/75.
56. אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתי", יולי 1955, ארביזון צה"ל 1311/922/75.
57. פיקוד דרום/אג"ם, "סיכום ולקח מבצע 'פיל' 1955", 1 באוקטובר 1955, ארביזון צה"ל 464/57.
58. זנג 42 וגם 495/1034/65. ראו בעיקר תיאורי מערך האויב המשווער וסעיף לקחי מודיעין.
59. ברנר, פוסים אבירים, עמ' 212-214.
60. פיקוד דרום למח"ס גבעתי, "ארגון גזרת הרצועה מבחינת הגנה ג"ט", 3 בספטמבר 1956, ארביזון צה"ל 163/644/56.
61. בספטמבר 1955 היו לצה"ל 206 שרמנים, אבל רק כ-94 מהם הותקנו תותחים (76 תותחי M3 ו-18 תותחי 105 מ"מ קצרי קנה שנה הם לא היו יעילים נגד טנקים). ארביזון צה"ל 413/562/64.
62. אג"ם/מבצעים, "הוראה מבצעים מס' 5", 7 בספטמבר 1955, ארביזון צה"ל 14/626/57; פיקוד דרום, "הוראות מבצעים קצ"מ מס' 1-4", 6 עד 8 בספטמבר 1955, ארביזון צה"ל 163/644/56; אג"ם/מבצעים, "שינוי מצב כוננות", 12 בספטמבר 1955, ארביזון צה"ל 14/626/57.
63. דברי אסף שמחוני בישיבת מטכ"ל 29 באוגוסט 1955.
64. אג"ם/מבצעים, "השוואת מערך צה"ל במרחב המדינה בשנים 1955-1956", מאי 1956, ארביזון צה"ל 7/776/58.
65. כך טוענים, למשל: בראון, אתגר ותגרה, עמ' 13 וגם ששירי עוז, גרינברג, השבוע והצמח, עמ' 31; מוריס, מלחמות הנבול, עמ' 304; טל, תפיסת הביטחון, עמ' 210. גולני, תודיה מלחמה בקיץ, עמ' 93-94; אבנר יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, תל אביב (1999), עמ' 43. K.M. Pollack, *Arabs at War: Military Effectiveness, 1948 - 1991*, Lincoln, 2002, p. 30; M. J. Cohen, "Prologue to Suez: Anglo-American Planning for Military Intervention in a Middle East War, 1955-1956", *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 26, No. 2, June 2003, p. 159.
66. לדעה הפוכה ראו: בר, במשגל בעיות הביטחון, תל אביב (1956) ו-A.S. Klieman, *Israel's Global Reach: Arms Sales as Diplomacy*, Washington, 1985, p. 17.
67. מעצמות המערב הטתה את מאזן הכוחות לרעת ישראל עוד לפני העסקה הצ'כית. ראו גם: Oren, *Origins*, chapter 4.
68. גולן, גבול חם, עמ' 176, הראה שנישק בריטי המשיך לזרום למצרים גם אחרי מאי 1950.
69. ממ"ן, "הריאורגניזציה בצבאות ערב", כנראה מיולי 1950, ארביזון צה"ל 34/108/52.
70. ממ"ן, "השינוי המצרי", 30 בדצמבר 1951, ארביזון צה"ל 44/25/5.
71. אמ"ן, "סקירה מיוחדת - המעצמות ומאזן הכוחות במזרח התיכון", 21 בסברואר 1955, ארביזון צה"ל 54/637/56.
72. ראו עשרות מסמכים, למשל בתיקי ארביזון צה"ל 413/562/64, 912/782/65, 1633/782/65, 471/101042/65, 100/849/73 ובהם פרטים על אפשרויות לרכש טנקי שרמן מרגמים שונים ממספר מדינות במחצית הראשונה של שנות ה-50.
73. אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתי", ינואר 1955, ארביזון צה"ל 1311/922/75.
74. אג"ם/אמל"ח, "צריחי AMX ותותחי 75 מ"מ צרפתיים לשרמנים המצרים", 16 באוקטובר 1955, ארביזון צה"ל 56/645/56.

72. הארצ'רים (תותח 17 ליטראות המורכב על תובה של טנק ולנטיין) היו אמצעי הגנתי יעיל, אבל בשל שריונם הדק (25 מ"מ) ומשום שהתותח שהותקן בהם קובע כך שירה רק לאחור, הם נעדרו פוטנציאל התקפי.
73. אמ"ן, "דוח מודיעין דו חודשי", ספטמבר 1955, ארכיון צה"ל 77/535/2004, השווה ל: Oren, *Origins*, p. 86.
74. ממ"ן, "השריון המצרי", 30 בדצמבר 1951, ארכיון צה"ל 4/25/54.
75. אמ"ן למפקד גיסות השריון, "ידיעות על חיל השריון המצרי", 13 באוקטובר 1955, ארכיון צה"ל 7/59/58.
76. אמ"ן למפקד גיסות השריון, "ידיעות על חיל השריון המצרי", 13 באוקטובר 1955, ארכיון צה"ל 7/59/58.
77. אמ"ן, "אשגר מודיעין – התעצמות צבאות ערב – רכש", 20 בנובמבר 1955, ארכיון צה"ל 55/637.
78. אנ"ם/אמ"ת, "השוואת תותח 85 מ"מ רוסי ו-75 מ"מ צרפתי", 22 במרס 1956, ארכיון צה"ל 27/160/59. "חשוב לציין במיוחד שהחיריות של התותח הצרפתי עולה במידה ניכרת בכל הטוחים על זו של התותח הרוסי".
79. משלום (פריץ) עשת לבן גוריון, עם העתקים לפרס ולסקוב, "הערות לתהליך ההזרינות של מצרים", 21 באוקטובר 1955, ארכיון צה"ל 459/101042/65.
80. פרוטוקול הישיבה לא פתוח לעיון הציבור בארכיון צה"ל. הפרוטוקול מבר"און, אתגר ותגרת, עמ' 12.
81. אמ"ן, 7 בנובמבר 1955, ארכיון צה"ל 55/637/56. ייתכן כי מדובר בטנקים גרמניים פנצר סימן 4 שנשלחו לסוריה.
82. מאמ"ן לשר הביטחון, הרמטכ"ל וסגן הרמטכ"ל, 11 בנובמבר 1955, ארכיון צה"ל 53/637/56.
83. אמ"ן, "אשגר מודיעין – התעצמות צבאות ערב – רכש", 20 בנובמבר 1955, ארכיון צה"ל 55/637.
84. מאמ"ן לסגן רמטכ"ל, "הערכת מודיעין התעצמות הכוחות המזוינים המצריים, מכתב (") מיום 22 באוקטובר 1955", 8 בדצמבר 1955, ארכיון צה"ל 53/637/56.
85. שלום עשת, "הערות לתהליך ההזרינות של מצרים", 21 באוקטובר 1955, ארכיון צה"ל 459/101042.
86. סגן הרמטכ"ל לשר הביטחון (ע"י הרמטכ"ל), "הערכת מצב לשנת 1956", 22 בדצמבר 1955, ארכיון צה"ל 11/626/57.
87. אמ"ן, "הערכת מודיעין דו חודשית, ספטמבר – דצמבר 1955", עדכנית ל-1 בינואר 1956, ארכיון צה"ל 77/535/2004.
88. אנ"ם/ממ"ן, "דוח מודיעין מיוחד, התעצמות השריון הסורי", 30 בנובמבר 1953, ארכיון צה"ל 51/63/55.
89. אמ"ן, "הערכת מודיעין חצי שנתי", יולי 1955, ארכיון צה"ל 1311/922/75.
90. אמ"ן, "אשגר מודיעין, רכש סורי מצ'כיה", 7 בנובמבר 1955, ארכיון צה"ל 55/637/56.
91. אמ"ן, "תכנית התעצמות השריון הסורי", 29 בפברואר 1956, ארכיון צה"ל 74/1034/65.

92. אמ"ן, "סקירת מודיעין חודשית מאי 1955", ארבעין צה"ל 77/535/2004.
93. אמ"ן, "אשגור מודיעין – התעצמות צבאות ערב – רכש", 20 בנובמבר 1955, ארבעין צה"ל 56/55/637.
94. אספקת 36 מט"נים מדרג צ'ריוטיר הסתיימה עוד בפברואר 1955. אמ"ן, "סקירת מודיעין חודשית", מרס 1955, ארבעין צה"ל 77/535/77.
95. אג"מ/תכנון/תכנון מלחמה, "יחסי כוחות כמותיים ישראל ערב", 2 בפברואר 1956, ארבעין צה"ל 14/776/58.
96. ראש הממשלה ושר החוץ שרת בדיון בכנסת 18 באוקטובר 1955.
97. בן גוריון בישיבת ממשלה 4 בדצמבר 1955, ארבעין חטיבת.
98. בריאון, אתגר ותגרה, עמ' 39; משה דיין, אבני דרך, ירושלים וחל אביב (1976), עמ' 155–156.
99. בריאון, אתגר ותגרה, עמ' 39–41, המסכם את דברי דיין בישיבת מטכ"ל 26 באוקטובר 1955, אשר אינם פתוחים לציבור. עיקרי הישיבה מופיעים בארבעין צה"ל 7/626/57.
100. אג"מ/מבצעים, "רוח תחקיר – מבצע הר נעש", 22 בנובמבר 1955, ארבעין צה"ל 11/626/57.
101. לנוסח של המכתב ראו: דיין, אבני דרך, עמ' 162–164. שני נוסחים אחרים, אשר הפסקאות האחרונות שלהם שונות זו מזו, קיימים בארבעין צה"ל בתיקים 53/637/56 ו-29/626/57.
102. משום שפיקדון לשכת שר הביטחון עדיין חסוי בתואנה כי רק לחיים ישראלי יש זכות לקבוע מי יעניין בו, אין באפשרותי לרעת איוה משלושת הנוסחים נשלח בסופו של דבר אל בן גוריון. לגבי מסכת הניסיונות לשכנע את בן גוריון לצאת למלחמה וההחלטה שלא לעשות כן, ראו למשל: בריאון, אתגר ותגרה, עמ' 46–60; בריאון, שערי עזה, בייחוד עמ' 87; גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 97–112; טל, תפיסת הביטחון, עמ' 213–224; Oren, *Origins*, p. 134.
103. בעוד משרד החוץ הצרפתי התנגד למכירת נשק לישראל הוא תמך במכירתו למצרים; עמדתו של העצא הצרפתי הייתה הפוכה, גם בשל החשש כי הנשק יוברח ממצרים לאלג'יר. אמ"ן, "הערכת מודיעין דו חודשית יולי-אוגוסט 1955", מעורבות ל-21 בספטמבר 1955, ארבעין צה"ל 77/535/2004.
104. מפרס לשר הביטחון, "רוח על נסיעתי לאירופה", 25 במאי 1955, ארבעין צה"ל 101042/65/471; כמה מסמכים בתיק 51/626/57; דברי פרס ודיין בישיבת מטכ"ל 1 באוגוסט 1955.
105. גרינברג, חשבון ועצמות, עמ' 32–33; יוסף גולדשטיין, אשכול: ביוגרפיה, ירושלים (2003), עמ' 393–396.
106. מסמכים מאוקטובר-נובמבר 1955, ארבעין צה"ל 51/626/57.
107. מנכ"ל משרד הביטחון לשר הביטחון ולרמטכ"ל, "משלוח חימוש חודש פברואר 1956", 5 במרס 1956, ארבעין צה"ל 55/776/58.
108. בריאון, אתגר ותגרה, עמ' 59–71 וגם שערי עזה, עמ' 91–101; טל, תפיסת הביטחון, עמ' 34; גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 112–113.
109. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 114.
110. דברי דיין בישיבת מטכ"ל 16 בינואר 1956.
111. דברי דיין בישיבת מטכ"ל 23 בינואר 1956.
112. ברנר, סוסים אפורים, עמ' 267–270, 274–277. סגן רמטכ"ל, "פקודת כוננות מערך ג"ט

- נייד, 12 במרס 1956, אריביון צה"ל 11/776/58; מכג"ש/אג"מ, "מערך נ"ט נייד – פקודת כוננות וארגון", 25 במרס 1956, אריביון צה"ל 937/1034/65.
113. דברי הרבני בישיבת מטכ"ל 23 בינואר 1956, ובכנס ספ"כ 8 בפברואר 1956.
114. אמ"ן, "סקירת מודיעין דו־חודשית מס' 5 מרס-אפריל 1956", ערכנית ל"ז במאי 1956, אריביון צה"ל 77/535/2004; סיקור דרום/מודיעין, "רוח מודיעין חודשי – מסכם את אפריל 1956", 9 במאי 1956, אריביון צה"ל 28/286/57.
115. אמ"ן, "סיכום מודיעין מיוחד – כוננות ארצות ערב למלחמה באביב", 29 בפברואר 1956, אריביון צה"ל 471/1034/65.
116. דברי הרבני בישיבת מטכ"ל 4 במרס 1956.
117. אמ"ן, "סקירת מודיעין דו־חודשית ינואר – פברואר 1956", ערכנית ל"ז במרס 1956, אריביון צה"ל 77/535/2004.
118. דברי הרבני בישיבת מטכ"ל 25 במרס 1956.
119. אמ"ן, "אשגור מודיעין ברית סוריה – מצרים", 23 באוקטובר 1955, אריביון צה"ל 55/637/56.
120. אג"מ/מבצעים, "השוואת מערך צה"ל במרחב המדינה בשנים 1955-1956, מאי 1956, אריביון צה"ל 77/776/58.
121. "מצרים פעלה על סמך הערכת מצב האומרת: יחסי הכוחות הצבאיים שלה עם ישראל והכוננות שלה בסיני מאפשרים לה התנגדות מוצלחת ואף התקפת נגד", אמ"ן, "סקירת מודיעין דו־חודשית מרס-אפריל 1956", ערכנית ל"ז במאי 1956, אריביון צה"ל 77/535/2004.
122. מספר ההרוגים הישראליים בגבול המצרי או בשל הסתגנות מעוז וממצרים באפריל 1956 היה 20, לעומת הרוג אחד בחודש מרס. אמ"ן, "הפעילות בגבולות, רוח חודשי אפריל 1956", מאי 1956, אריביון צה"ל 31/776/58; אמ"ן, "הערכת מודיעין – כוננות מצרים למלחמה", 12 באפריל 1956, אריביון צה"ל 471/1034/65; סגן הרמטכ"ל, "רוח פעילות", 15 באפריל 1956, אריביון צה"ל 7/776/58; מורים, מלחמות הגבול, עמ' 398-404; גולני, תחילת מלחמה בקיץ, עמ' 115.
123. דברי נאמן בישיבת מטכ"ל 9 באפריל 1956; הרבני ועמית בישיבה ב"י 10 באפריל 1956.
124. דברי דיין בישיבת מטכ"ל 10 באפריל 1956.
125. אג"מ/מבצעים, "פקודת מבצע קטורה", 21 במרס 1956, אריביון צה"ל 7/776/58; לסקוב בישיבת מטכ"ל 25 במרס 1956.
126. דברי רבין בישיבת מטכ"ל 25 במרס 1956.
127. אג"מ/מבצעים, "תכנון ישמעאל – שחרור א"י ממערב לירדן אשר בידי הממלכה הירדנית – הודאת תכנון מספר 1", 10 בינואר 1956, אריביון צה"ל 45/678/67.
128. דברי רבין בישיבת מטכ"ל 10 באפריל 1956. ניתן לראות בדעתו של רבין, שהעמיד את כיבוש הגדה המערבית לפני כיבוש סיני, גם מרכיב אידאולוגי והד לזיכרון של מלחמת העצמאות ולא רק הערכה שקולה של האיומים.
129. התכנית מתוארת בידי נרקיס בישיבת מטכ"ל 10 באפריל 1956.
130. אג"מ/תכנון, "הערות לתכנון ספיח", 21 באוגוסט 1956, אריביון צה"ל 103/695/60.
131. נתוני כוח אדם, הלקוחים מרוח מצבת מילואים ל"י באפריל 1956, מופיעים במסמך מת"מ,

103. "קליטת תוספת תותחי ג"ט 17 ליטראות ו-6 ליטראות", 9 ביולי 1956, **ארכיון צה"ל** 695/59.
132. מת"מ, "סדר כוחות חטיבות מוגברות חק"ש – סקירה", 12 במרס 1956, **ארכיון צה"ל** 65/73/1034.
133. ראו עשרות דוחות כוננות חטיבתיים ופיקודיים המציינים גם את רמת האימון בארכיון צה"ל 488/1034/65.
134. מיוחדת פיקודית חת"ם 745 אל אלוף פיקוד מרכז וקתמ"ר, "דוח כוננות תלת חודשי לחודשים ינואר-פברואר-מרס 1956", 3 באפריל 1956, **ארכיון צה"ל** 488/1034/65.
135. קתמ"ר למגן רמטכ"ל, "רכב גורד בחת"ם – סקירה", 15 באפריל 1956, **ארכיון צה"ל** 65/949/1034.
136. מח"ט גולני, "גונדה ג"ט 417 – ביקורת נשק כבד", 23 ביולי 1956, **ארכיון צה"ל** 29/171/59. ראו גם: מכתבו של אלוף פיקוד צפון מ"2 באוגוסט באותו תיק.
137. מת"מ, "תותחי ג"ט 57 מ"מ ו-6 ליטראות – איפוס", 27 באפריל 1956 וגם מת"מ, "איפוס תותחי ג"ט 6 ליטראות – סיכום", 8 במאי 1956, שניהם בארכיון צה"ל 949/1034/65.
138. תחמושת ח"ש-כיפתי חדרה 94 מ"מ שריון בטוחות 900 מטרים בעוד ח"ש-מנעל חדרה כ"160 מ"מ באותו טווח. נתונים מתוך נספח למסמך אג"ם/אמל"ח, "מדיניות תיקון ומתקן שריון – M-10", 9 ביולי 1952, **ארכיון צה"ל** 75/79/54.
139. ברונר, **סופים אבירים**, עמ' 257-259.
140. אה"ר/מחקר ופיתוח, "דיון על תפעול ה-M-10 וה-AMX-13", 29 באפריל 1956, **ארכיון צה"ל** 937/1034/65. המצע מכיל נתונים מפורטים על תכונות שני הכלים הנדונים.
141. אה"ר, "לוחמת ג"ט – הצעה לעוצבה (מצע לדיון)", 23 במאי 1956, **ארכיון צה"ל** 4/59/58.
142. מראש אג"א לסנן רמטכ"ל, "תחזית הרכבת תותחים 75 מ"מ על שרמן לפי תכנית עבודה 57/56", **ארכיון צה"ל** 949/1034/65; אנף החימוש, "חלקי יציקה ומתקנים להרכבת תותח 75 מ"מ מ-50 על טנק שרמן", 11 באפריל 1956, **ארכיון צה"ל** 55/776/58.
143. אג"ם/מכצעים, "דיון בנושא ג"ט", 3 ביולי 1956, **ארכיון צה"ל** 949/1034/65.
144. ברראון, **אתגר ותגרה**, עמ' 153-164; Oren, *Origins*, p. 91; ברונר, **סופים אבירים**, עמ' 296-303.
145. עימותים אלה כבר היו מושא למחקר ונרדו במקומות רבים. ראו למשל: שבתאי טבת, **משח דיון**, תל אביב (1971), עמ' 429, 458-460; מרדכי נאור, **לסקוב**, ירושלים (1988), עמ' 253-258; גלבר, **גרעין לצבא**, עמ' 520-524; גולני, **תודיה מלחמה בקיץ**, עמ' 216-223; ברונר, **סופים אבירים**, עמ' 303-332.
146. זאב אלרון, **חיל הרגלים בצה"ל 1949-1956** (עבודת מ.א. ירושלים 2001), עמ' 65-66.
147. לשכת סגן הרמטכ"ל, "תכנון תלת שנתי – סיכום ישיבה 13 ביוני 1956", 17 ביוני 1956, **ארכיון צה"ל** 137/641/58 וגם 1/59/58. המצע נכתב על ידי לסקוב.
148. מת"מ, "פקודת ארגון 8/56 – יחידות שריון פיקודיות 181 ו-182 – מחסני חירום", 12 בספטמבר 1956, **ארכיון צה"ל** 103/695/60; צווי ארגון של מת"מ ליחידות 181 ו-182 וכן צו חיסול ליחידה 555, מספטמבר-אוקטובר 1956, **ארכיון צה"ל** 38/779/58. ברונר, **סופים אבירים**.

- עמ' 345-346.
149. לנתונים על הטיל ראו: קתמ"ר, "מצע לדיון – תפעול מטול M-2", 5 בנובמבר 1957, ארביון צה"ל 25/161/59. למרות הכינוי מטול-2, המשותף גם לאמצעי נ"ט מתוצרת ישראלית ממלחמת העצמאות, מדובר ב"SS-10".
150. העתק חוברת צרפתית "קליע מודרך נ"ט SS-10", 26 באפריל 1955, ארביון צה"ל 626/57/43.
151. "סיכום ישיבות בענייני רכש", 25 ו-27 בנובמבר 1955, ארביון צה"ל 449/101042/65.
152. מרמ"ח תכנון לסגן הרמטכ"ל, "הקמת יחידות SS-10", 4 בדצמבר 1955, ארביון צה"ל 65/1012/1034.
153. אג"ם/אמל"ח לסגן הרמטכ"ל, "הצגת קליע מונחג נ"ט SS-10", 18 בדצמבר 1955, ארביון צה"ל 2/1034/65101.
154. אג"ם/תכנון, "סיכום דיון", 1 בינואר 1956, ארביון צה"ל 76/13/57.
155. מברק מפרס, 9 במרס 1956, ארביון צה"ל 55/776/58. פרס כתב: "לאור עליות וירידות בלתי פוסקות בצרפת, מבקש מאוד שמטוס יבוא לקחת ה"SS-10" בהקדם האפשרי... הוצאת הראשונים מבטיחה יותר את ההמשך".
156. מברק מלשכת סגן הרמטכ"ל, 20 במרס 1956, ארביון צה"ל 467/1034/65, ובו הורה לסקוב כי "כנושא SS-10 יש לקיים איפול מוחלט".
157. בנוגע להקמת היחידה ראו מסמכים בתיקים בארכיון צה"ל 937/1034/65 ו-949/1034/65, ובעיקר: מפקדת קתמ"ר לראש אג"א/תחזוקה, "דבורה", 6 באפריל 1956; קתמ"ר לראש אה"ד, "הקמת יחידת דבורה – ציוד להתחלת עבודה", 6 באפריל 1956; מקצין תותחנים ראשי לסגן הרמטכ"ל, "דבורה" – יחס בין קליעים חיים וקליעי אימונים ותאריכי אספקה", 14 במאי 1956, ארביון צה"ל.
158. אג"ם/מבצעים, "סקירת כוננות חצי שנתית", 12 ביולי 1956, ארביון צה"ל 448/101042/65.
159. אג"א/צל"מ, "דוח תלת חודשי ליום 1 באוקטובר 1955", 15 בנובמבר 1955, ארביון צה"ל.
160. ראו מסמכים מספר בארכיון צה"ל 430/101042/65. במסמכים אחרים מופיע נתון של 60 תותחי 17 ליטראות בלבד.
161. סגן רמטכ"ל, "דיון אג"ם קליטת תותחי נ"ט 17 ליטראות ו-6 ליטראות", 15 ביוני 1956, ארביון צה"ל 949/1034/65 וגם 103/695/59. סגן הרמטכ"ל, "קליטת תותחי נ"ט 6 ו-17 ליטראות", 2 ביולי 1956, ארביון צה"ל 949/1034/65. מת"מ, "קליטת תוספת תותחי נ"ט 17 ליטראות ו-6 ליטראות", 9 ביולי 1956, ארביון צה"ל 103/695/59. מת"מ, "קליטת תוספת תותחי נ"ט – הוראת ביצוע", 2 באוגוסט 1956, ארביון צה"ל 949/1034/65.
162. מקתמ"ר לאג"א, "קדש" – בעיות אפסנאות", 9 באוקטובר 1956, ארביון צה"ל 1034/65/949.
163. אה"ד/מחקר ופיתוח, "עדיפויות ומקורות רכישה וייצור עזרי אימון לשנת 57/58 – הצעה", 14 במאי 1956, ארביון צה"ל 104/695/60.
164. לשכת מב"ל משהב"ט, "סיכומי ישיבות פריס", יולי 1956, ארביון צה"ל 481/101042/65.
165. רמ"ח אמל"ח לסגן רמטכ"ל, "קליעי 17 ליטראות מנעל", 8 ביולי 1956, ארביון צה"ל; עוזר

- ראש אג"ם, "צמצומים ברכש ובתע"ש", 20 ביולי 1956, ארסיון צה"ל 171/1034/65.
166. קצין תותחנים ראשי לראש אג"ם, "מטווח ג"ט", 10 באוגוסט 1956, ארסיון צה"ל 1034/65/949.
167. מת"מ, "מצע לדיון פירוק חטיבה 5", 6 באוגוסט 1956, ארסיון צה"ל 947/1034/65; מת"מ, "קליטת תוספת תותחי ג"ט — שינויים בהוראת הביצוע", 17 באוגוסט 1956, ארסיון צה"ל 65/949/1034.
168. באפריל 1956 הציע קצין תותחנים ראשי לבטל את אחת התגבורות הסדירות אך להגדיל את מספר הסוללות בתגורה הנותרת לארבע וכך לשמור על מספרן. קתמ"ד לסגן רמטכ"ל, "איחוד תגבורות הנ"ט הסדירות למסגרת יחידה אחת", אפריל 1956, ארסיון צה"ל 34/65949/10.
169. מסגן הרמטכ"ל לרמטכ"ל, "אימון אנטי טנקי", 12 בדצמבר 1949, ארסיון צה"ל 22/95/51.
170. "טבלת ריכוז תוכנית הצטיידות", מאי 1955, ארסיון צה"ל 50/626/57.
171. "מצבת מוקשים ל-31 בדצמבר 1955", ארסיון צה"ל 55/776/58.
172. "הערות לתחזית היצור בתעשיית הצבאית לשנת 56/57", ארסיון צה"ל 754/1034/65. אג"ם/אמל"ח, "הזמנת 100 אלף מוג'ירים מצרפת", 19 באפריל 1956, ארסיון צה"ל 467/1034/65.
- בקיץ 1956 הופסק רכש המוקשים למרות שיערי ההצטיידות לא הוגשמו. במסגרת צמצום הזמנות מתע"ש בוטל ייצורם של 50,000 מוג'ירים. אג"א/צל"מ, "הזמנות תע"ש — הנבחר היצור לשנת 56/57", 20 ביוני 1956, ארסיון צה"ל 467/1034/65.
173. "הוספות לתקציב 55/56", 4 בדצמבר 1955, ארסיון צה"ל 422/101042/65.
174. פיקוד דרום/אג"ם, "דוח כוונות תלת חודשי אפריל — יוני 1956", ארסיון צה"ל 1034/65/488.
175. מסג"ש/מודיעין, "סקירת מודיעין כללית", 12 ביולי 1956, ארסיון צה"ל 7/59/58.
176. מסמכים מספר של פיקוד דרום/אג"ם מחודשים מרס-אפריל 1959, ארסיון צה"ל 15/581/60.
177. אג"ם/אמל"ח, "נשק נגד טנקי — מצבה ופערים", 2 בינואר 1956, ארסיון צה"ל 7/776/58.
178. לשכת הרמטכ"ל, "סיכום ישיבה בנושא נשק ג"ט", 2 בינואר 1956, ארסיון צה"ל 1034/65/467.
179. מאג"ם/מכצעים למת"מ, "חלוקת כווקות להגמ"ד", 16 בפברואר 1956, ארסיון צה"ל 58/55/776.
180. לשכת סגן רמטכ"ל, "מצע לדיון אג"ם, מספר מרג"מים ביחידות חי"ר", 15 בפברואר 1956, ארסיון צה"ל 55/776/58.
181. לשכת סגן רמטכ"ל, "מערך מרג"מים בגדוד חי"ר, סיכום דיון ביום ו' 24 בפברואר 1956", 27 בפברואר 1956, ארסיון צה"ל 55/776/58.
182. להעצה ברוח דומה ראו: העתק מכתב ממלא מקום מח"ט 4, "ארגון יחידת הבווקה בגדוד חי"ר", 27 במאי 1956, ארסיון צה"ל 27/160/59.
183. מה"ד/חי"ר, "ארגון יחידת כווקה בגדוד חי"ר", 11 ביולי 1956, ארסיון צה"ל 309/147/61.
184. בנוגע להרגיל "פלס" ראו: מסמכים בארכיון צה"ל 138/172/59, 1034/65/998/696/69, 32/67/58/547.
185. מנחם אבירם, "דוח מסכם תרגיל פלס", 1 ביוני 1956, ארסיון צה"ל 301/696/60.

186. מברק משמעות פרס, 5 בנובמבר 1955, ארסיון צה"ל 51/626/57.
187. מה"ד/ח"ר, "סקירה על חיל הרגלים", 15 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 22/776/58.
188. אג"א, "תחמושת – מצבה", אוגוסט 1958, ארסיון צה"ל 16/798/60.
189. מה"ד/ח"ר, "מצב נשק ג'ט ושונות בח"ר", 9 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 128/147/61.
190. מת"מ, "חלוקת מרג"טים בצה"ל – מצע לדיון", 7 בפברואר 1958, ארסיון צה"ל; פיקוד צפון/אנ"ם, "החלפת וחלוקת מרג"טים", 13 בפברואר 1958, ארסיון צה"ל 83/135/60.
191. בקין 1956 חזר אגף ההדרכה למעמד של מחלקה וראש מחלקת ח"ר הפך לעוזר ראש מה"ד לח"ר.
192. מה"ד/ח"ר, "סקירה על חיל הרגלים", 15 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 22/776/58.
193. מה"ד/ח"ר, "סקירה על חיל הרגלים", 15 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 22/776/58.
194. מלשכת סגן רמטכ"ל ללשכת רמטכ"ל, "רומים ורג"טים", 10 בפברואר 1956, ארסיון צה"ל 55/776/58.
195. מה"ד/ח"ר, "מצב נשק ג'ט ושונות בח"ר", 9 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 128/147/61; מה"ד/ח"ר, "סקירה על חיל הרגלים", 15 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 22/776/58.
196. אג"א/מת"מ, "רומה – חלוקת חירום כללית לצפי", 5 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 62/54/76.
197. חליפת מכתבים בגדוד בארכיון צה"ל 163/147/61.
198. אג"א, "דוח צל"ם – נשק לאוגוסט 1958", 21 בספטמבר 1958, ארסיון צה"ל 17/798/60.
199. מלשכת סגן רמטכ"ל ללשכת רמטכ"ל, "רומים ורג"טים", 10 בפברואר 1956, ארסיון צה"ל 55/776/58.
200. מה"ד/ח"ר, "מצב נשק ג'ט ושונות בח"ר", 9 באוקטובר 1956, ארסיון צה"ל 128/147/61.
201. מה"ד/ח"ר, "ביקור בזמן החלפה בקו באזור ניצנה", 30 בספטמבר 1956, ארסיון צה"ל 61/128/147.
202. אמ"ן, "הכוחות המצריים לאחר הלאמת התעלה", 17 באוגוסט 1956, ארסיון צה"ל 1034/65/74.
203. אמ"ן, "מערך כוחות האויב", 26 בספטמבר 1956, ארסיון צה"ל 74/1034/65.
204. ברזנר, **סוסים אבירים**, עמ' 386–387.
205. ערב המבצע קיבלו הצנחנים הדרגה חפוזה מקצין צרפתי להפעלת תותחים ללא רתע בקטר 105 מ"מ, וארבעה תותחים כאלה הוצנחו על ידי הצרפתים. דברי שרון בשיחה עם שר הביטחון, 4 בנובמבר 1956, ארסיון צה"ל 23/118/2006.
206. על קרב המיתלה, האירועים שהובילו אליו, והזיכוכים בעקבותיו, ראו למשל: בר זוהר, **ספר הצנחנים**, תל אביב (1969), עמ' 139; מילשטיין, **ההיסטוריה של הצנחנים**, תל אביב (1985), עמ' 546–504; דיון, **יומן מערכת סיני**, תל אביב (1965), עמ' 90–92 וגם **אבני דרך** עמ' 282; טבת, **משע דיון**, עמ' 467. גולני, **תחום מלחמה בקיין**, בעיקר עמ' 529. לעמדתו של שרון ראו: Ariel Sharon, *Warrior*, New York, 1989. בנוגע לנסיבות הכניסה למצר, ראו הצהרות של חלק מהמעורבים בארכיון צה"ל 8/776/58.
207. R.A. Doughty *The Evolution of US Army Tactical Doctrine, 1946–76*, Fort Leavenworth.

- 1979, p. 5: "The best antitank weapon is a better tank."
208. שמעון פרס, קלע דוד, ירושלים (1970), עמ' 19-48; מיכאל בר-דוד, בעוף החול: שמעון פרס – הביוגרפיה, תל אביב (2006), עמ' 153-191.

כישלונה של ישראל לרכוש נשק מארצות הברית בעקבות העסקה הצ'כית-מצרית (1955-1956)

רפאל יקר¹

עסקת הנשק הצ'כית-מצרית הביאה באמצע שנות ה־50 את ברית המועצות אל לבו של המזרח התיכון. העסקה, חסרת תקדים בהיקפה באזור, מציינת מהפכה בחיערכות המעצמות בו ובמערך הכוחות האזורי וכן את ראשיתו של מירון החימוש המואץ במזרח התיכון, שהפך את האזור לארסנל נשק אדיר בממדיו.

נשיא מצרים, עבר אל נאצר, הודיע ב־27 בספטמבר 1955 כי ארצו חתמה עם צ'כוסלובקיה על עסקת נשק. ישראל, שחששה מפני הסכנה שבהתעצמות מצרים כתמיכה של מעצמת העל הסובייטית, יצאה כשנה אחרי כן, ב־29 באוקטובר 1956, למלחמת סיני נגד מצרים.

עניינו של הדיון שלהלן הוא כישלון מאמציה של ישראל בשנה זו לרכוש נשק מארצות הברית בכמויות ובאיכות שיאזנו את התעצמותה של מצרים בעקבות עסקה זו. להלן נעמוד על הרקע למאמצים אלה, על דרכי הפעולה של שני הצדדים, על השיקולים שהנחו אותם, ועל ההשפעות של פרשה זו.

ישראל ביקשה מראשית ימיה כי ארצות הברית תערוך לקיומה ולשלמותה, תספק לה נשק ותמנע נשק מן הערבים. סטיות מן הקו המדיני הראשי הזה במדיניות החוץ של ישראל, נבעו משיקולים אידאולוגיים – בנטיית השמאל הישראלי אל ברית המועצות; ומשיקולים מעשיים – בהכרה כי ארצות הברית אינה נכונה לקבל עליה את התפקיד שישראל ביקשה שתמלא, או כי נכונות של ארצות הברית ללכת לקראת ישראל כרוכה בהגבלת חופש התמרון המדיני והצבאי שלה.

ארצות הברית סירבה, ככלל, לספק נשק בכמויות ניכרות למדינות במזרח התיכון,

אלא אם עלה הרבר בקנה אחד עם מדיניותה הגלובלית ב"מלחמה הקרה". בהקשר הזה היא גם מיאנה להיות מזוהה באורח חד משמעי עם כל צד שהוא בסכסוכים באזור, ובעיקר עם ישראל בסכסוך הערבי-ישראלי. הסכסוך הזה היה יעד לעוד מדיניות קבועה של ארצות הברית – בלימת מירון החימוש במזרח התיכון או לפחות הגבלתו. כוונתה הייתה למנוע ממירון החימוש להחמיר עד להתלקחות אזורית, שהייתה עלולה להביא לידי התנגשות עם ברית המועצות. ואולם יעדי המדיניות הגלובלית והאזורית של ארצות הברית, ובראשם המאבק באיום הסובייטי, וכן מחויבותה המוצהרת לביטחונה של ישראל, חייבו אותה לסטות מדי פעם בפעם מן הקו הזה.

לאחר מלחמת העצמאות נמשכה המתחות בין הצדדים הנצים. הסכסוך עמד להחרף עוד, והערבים דיברו על "הסיכוב השני". לאחר ביטול האמברגו, שהטיל האו"ם במלחמת העצמאות על אספקת נשק לצדדים הלוחמים, שוב סיפקו הבריטים נשק לערבים. ישראל נזעקה ודרשה לאזן את ההתחמשות הערבית באמצעות נשק מארצות הברית. כדי לעצור את ההידרדרות פירסמו ארצות הברית, בריטניה וצרפת ב־25 במאי 1950 את "ההצהרה המשולשת", ולפיה נקבע משטר פיקוח יחיד בסוגו על אספקת נשק למדינות המזרח התיכון. משטר זה הגביל את כמות הנשק שהזרם לאזור במשך חמש שנים, עד לעיסקה הצ'כית-מצרית.

ב"הצהרה המשולשת" הייתה סתירה בין הכוונה להגביל את מירון החימוש בין ישראל לערבים ובין רצונן של מעצמות המערב למשוך את הערבים לצדן באמצעות אספקת נשק, "כדי לאפשר להן למלא את חלקן בהגנת האזור כולו". בשל הרצון להקים מערך הגנה אזורי נפערו סדקים גדולים במשטר הפיקוח על החימוש. החיכוכים בין מדינות ערב לבין עצמן, ובעיקר בין מצרים לעיראק, והסכסוך הערבי-ישראלי חיבלו בהגמוניה המערבית במזרח התיכון, והובילו לחרירה של ברית המועצות אליו. מדינות המזרח התיכון העמידו בראש מעייניהן את הקשרים ביניהן ואת מעמדן באזור ולא את האיום הסובייטי. ארצות הברית סירבה לספק למצרים נשק בתנאי השימוש והתשלום שביקשה מצרים. הסכם הרכש בין ארצות הברית לעיראק באפריל 1954 על רקע הצטרפותה ל"ברית המרכז" הפר בעיני מצרים את מאזן הכוחות הבין-ערבי, והיה מגורמי פנייתה לברית המועצות ולעסקת הנשק הצ'כית-מצרית.

העסקה הצ'כית-מצרית כללה את הפריטים העיקריים הבאים:

באזור:²

50 מטוסי הפצצה איליושין

30 מטוסי תובלה איליושין

4 מערכות מכ"ם

בשריון:

170 טנקים בינוניים T-34

60 טנקים כבדים סטלין 3

200 נגמ"שים BTR

100 משחיתי טנקים SU-100

בארטילריה:

80 תותחי שדה 122 מ"מ

60 תותחים בינוניים 152 מ"מ או 122 מ"מ (ארוך טווח)

200 תותחים נ"ט 57 מ"מ

100 תותחים נ"מ קלים 30 מ"מ

34 תותחים נ"מ כבדים 85 מ"מ

ביס:¹

2 משחתות "סקורי"

4 שולות מוקשים (דגם T-34)

12 טרפדות

6 צוללות (דגם W)

מאז שנחתמה עסקת הנשק הצ'כית-מצרית, הייתה אספקת הנשק לציר המרכזי בתחרות בין ברית המועצות למערב במזרח התיכון. הנכונות לספק נשק או לקבלו הייתה לקנה המידה לפיו נמדדו הגאמנות של המספקות ושל המקבלות זו לזו, מידת מחויבותן זו לזו ואפילו העדפותיהן האידאולוגיות.

בעקבות העסקה הוסיף להתערער מעמדו של המערב באזור. תגובתו לעסקה הייתה מהוססת. הנשיא אייזנהאואר ומזכיר המדינה דאלס ניסו לפייס את נאצר כדי למשוך אותו שוב אל זרועות המערב.

ישראל ביקשה מארצות הברית שתספק לה נשק שיאזן את כוחה מול מצרים בעקבות העסקה הצ'כית-מצרית. ואולם הממשל האמריקאי לא התכוון מלכתחילה לספק נשק בכמויות גדולות לישראל. החרידה הסובייטית ללב האזור, ההתערוריות

הלאומית והאנטי קולוניאליזם בארצות ערב והתגברות הניטרליות בזירה הבין-לאומית אך חיזקו את חששן של ארצות הברית ובריטניה פן תאבד להן האחיזה במזרח התיכון. תמיכה בישראל, כשלברית המועצות מעמד של מגן הלאומיות הערבית, הייתה מבחינתן משוללת היגיון מדיני.

דיפלומטים אמריקאים, שחששו מצעדי ייאוש של ישראל, הזהירו את מנהיגי מפני פתיחה במלחמה וציינו בפניהם, כי ישראל תקבל בסופו של דבר נשק כלשהו. בחודשים הבאים הזהירו גם הבריטים את ישראל מפני פעולה יוזמה, ובן גוריון אף חשש מהתערבות צבאית של בריטניה לצד הערבים.

במסדר הביטחוני והצבאי האמריקאי תוכננו תכניות ואף נעשו הכנות להגבלות כלכליות וצבאיות, כגון מצור ימי והפעלת כוחות אוויר וקרקע, נגד "מדינה שהאום או ארצות הברית בעצמה ימצאו אותה אחראית להתלקחות ושתסרב לסגת מאחורי קווי שביתת הנשק." עם זאת בפנטגון ניכרה התנגדות למבצעים יבשתיים, ולכן ניתנה עדיפות לסיוורים ימיים להפגנת נוכחות בים התיכון ובים האדום.

בראשית מאי אישר הנשיא את מימוש תכנית Stockpile להציב טנקים ומטוסים באירופה ועל אנייה אמריקאית, שתצטרף אל הצי השישי בים התיכון או תעגון באחד הבסיסים באזור – "נשק בהפקדה" (arms in escrow). כוונת הממשל הייתה לספק נשק למדינה שתותקף. דאלס אף ביקש מקנדה שתספק כמות מוגבלת של מטוסי סייבר לישראל, כדי שטיסי חיל האוויר יתאמנו בהטסתם. כמו כן סבר הממשל האמריקאי שבעצם נוכחות הספינה תהיה משום הרתעה. למעשה הממשל חשש יותר מתוקפנות של ישראל. הנשיא ביטל את התכנית אחרי המשבר שליווה את הלאמת חברת תעלת סואץ על ידי נאצר.

נוסף על כך החליטה מחלקת המדינה לגייס מדינאי בכיר מן המפלגה הדמוקרטית, סנטור מנספילד, שיעזור לנטרל את בעיית המזרח התיכון מן התחום המפלגתי הפנימי לקראת מערכת הבחירות הקרובה. ואולם בעת ההיא הקהילה היהודית עוד לא הייתה כוח פוליטי מאורגן ובעל עצמה, כמו שהייתה לימים. המחלוקת בין ראשיה בנוגע למדיניות ישראל ולפעולות הגמול שלה, אך החלישו את מעמדם נוכח הממשל. הקונגרס אמנם הצליח מעט להביא לידי תמיכה בישראל, אבל הוא נכשל במאמציו לשנות את מדיניות הממשל.

למען האמת, לא היו המעצמות אטומות לחרדתה של ישראל, והן היו מודעות לצורך לפייסה. כבר ב־6 באוקטובר, לאחר ההודעה על העסקה הצ'כית מצרית ולפני מסעו של שרת, החלה צרפת להעביר לישראל 24 מטוסי קרב אורגן ושלושה מטוסי תובלה נורד אטלס. הרבר נעשה בהסכמת חברותיה ל"הצהרה המשולשת". ואולם, הן סרבו לספק נשק בכמות שתאזן את תוצאות העסקה. ארצות הברית

ובריטניה עדיין ביקשו לפייס את נאצר. בריטניה אף חששה שחיל האוויר הישראלי יהיה חזק מחיל האוויר המלכותי במזרח התיכון. לכן סירבו השתיים לספק את המטוסים מיסטר IV הצרפתיים. צרפת, שביקשה להרחיק את נאצר מאלג'יריה, ניהלה עמו משא ומתן על מכירת נשק עד להלאמת התעלה. כמוה נהגה גם בריטניה, אשר ביקשה לשמור את מעמדה כ"מקור נהוג", ספק נשק מסורתי (habitual source) למצרים.

המשך התחרנות של נאצר במזרח התיכון וכישלון תכניותיה של ארצות הברית להסדיר את הסכסוך הערבי-ישראלי הביאו לידי שינוי בגישתה של ארצות הברית כלפי נשיא מצרים בסוף מרס. ב־28 במרס 1956 מסר דאלס לנשיא תזכיר שעניינו "קווי מדיניות במזרח הקרוב", ובו המליץ לנקוט צעדים נגד נאצר, משום שחבר לברית המועצות וסירב ללכת לקראת ישראל. עם זאת דאלס המליץ לעודד את מדינות ערב הנוטות למערב.

המסמך נותן ביטוי לחששה של ארצות הברית מפני יזמה ישראלית העלולה לסכן את מעמדו של המערב באזור. כאשר לנשק לישראל נקבעה במסמך מדיניות ברורה: ארצות הברית תמשיך, לזמן בלתי מוגדר, להימנע מייצוא כל נשק עיקרי שהוא לישראל. ואולם היא "תגלה אהדה אם מדינות מערביות אחרות יירצו למכור כמויות מוגבלות של נשק מגן לישראל".

ב־29 במרס הודיע דאלס לשגריר אבא אבן על מדיניות חדשה זו של ארצות הברית, אשר לדבריו, תהיה גם לטובת ישראל בסופו של דבר. הוא דחה את בקשת ישראל לקבל נשק עיקרי מארצות הברית, אך עודדה לרכוש את מאמציה "בארצות אירופה, משם קיבלה ישראל נשק בעבר."

אצל אישים בישראל, לפחות אצל הנוטים לארצות הברית ובראשם שר החוץ שרת, הייתה הרגשה שושינגטון הוליקה את ישראל שולל ושהיא נחלה מפלה קשה. לאחר שארצות הברית דחתה אותה, פנתה ישראל לצרפת, כמעצמה בעלת ברית וכמקור עיקרי לנשק. בכך מנעה מעצמה ארצות הברית את היכולת להשפיע השפעה בעלת משמעות על החלטותיה המדיניות של ישראל, חיזקה בה את תחושת הכבדות, החלישה את כוחם של הגורמים בממשל הישראלי שהתנגדו למלחמה, וסייעה למהלכים שהובילו למלחמת סיני.

בכל זאת, ארצות הברית גילתה נכונות ללכת לקראת ישראל כדי להפיג את חששותיה ולהיענות ללחצים שהיא ואוהדיה הפעילו על וושינגטון. היא הסכימה לספק לישראל כמה פריטי חימוש הגנתיים, שמשירתם לא תעורר התנגדות גדולה בקרב הערבים. הנשיא הציע לראלס בשיחתם ב־28 במרס לספק לישראל מערכת מכ"ם ואולי גם טילים נגד מטוסים מדגם נייק אייג'קס (Nike Ajax).

במאי נחתמו חוזים מספר לרכש מארצות הברית. הממשל האמריקאי הסכים גם לשלוח לישראל חמישה מסוקים, 25 זחל"מים, 110 מקלעים בראונינג ועוד ציוד. ב־6 במאי עורר דאלס בכנס שרי החוץ של נאט"ו בפריז את שרי החוץ של צרפת, קנדה ואיטליה לסייע לישראל בנשק. דאלס דיבר באותו כנס בזכות "תיקון הפער". הפרלמנט הקנדי אישר ב־26 ביולי עסקה למכירת 24 מטוסי סייבר, אולם המשא ומתן התקדם בעצליים. בישראל פחת העניין בהם, משום שהרכש מצרפת כבר זרם אליה, ובמערכת הביטחון סירבו להסתבך בדגמי מטוסים שונים ובמתיחת תקציבי הרכש. יומיים לאחר ראשית מלחמת סיני הקפיאה קנדה את מסירת המטוסים, ובסופו של דבר העסקה לא מומשה. לאחר שארצות הברית הסירה את התנגדותה, סיפקה בריטניה לישראל חמישה מטוסי מטאור.

כאשר היה ברור כי נאצר החליט לפנות לברית המועצות, וכי זו כבר תקעה יתד באזור, סירבו ארצות הברית ובריטניה לממן את בניית סכר אסואן. בתגובה הודיע ה"ראיס" ב־26 ביולי על הלאמת חברת תעלת סואן.

עבוד בריטניה וצרפת היה זה הקש ששבר את גב הגמל. נאצר התסיס את האזור ועירער את אחיזתה של בריטניה בירדן ואת המעמד שלה במזרח התיכון ובאפריקה. הצרפתים זעמו גם על התמיכה של נאצר במרד באלג'יריה. ארצות הברית עוד ביקשה לפתור את הסכך בדרכי שלום והבהירה לכל הצדדים כי היא מתנגדת לשימוש בכוח לפתרון המשבר. ממשל אייזנהאואר חשש פן תנצל ברית המועצות את ההתלקחות להשיג הישגים מדיניים, פן תופנה הלאומנות הערבית נגד המערב ופן ישתלבו הסכסוך הערבי-ישראלי והמחלוקת בין בריטניה וצרפת למצרים זה בזה ויציתו את המזרח התיכון כולו. בריטניה וצרפת החליטו להשתלט על התעלה ולהפיל את נאצר. כאן נפגשו האינטרסים שלהן באלה של ישראל והובילו לתגובה צבאית מתואמת בו בזמן של מבצע "מוסקטיר" בתעלת סואן ושל מלחמת סיני.

משטר הפיקוח על החימוש לפי ה"הצהרה המשולשת" ענה על מטרות ביטחוניות של ישראל. אף על פי שהטיל מגבלות על חימושה, הוא שמר על מאזן חימוש שהיה נוח לה. בשנותיה הראשונות של המדינה רכשה ישראל מארצות הברית ומעוד מדינות ציוד צבאי ונשק אמריקאים מעודפי מלחמת העולם השנייה. כמו כן, ישראל רכשה מארצות הברית נשק וציוד צבאי בתשלום על בסיס הסכם לסיוע הדדי, שחתמו השתיים ביולי 1952. ישראל קיבלה מארצות הברית סיוע כספי, שחלקו נועד ישירות לקניית ציוד צבאי, והשיגה ממנה אישורים לרכוש נשק אמריקאי ממדינות אחרות.

עד העסקה הצ'כית-מצרית ידע המזרח התיכון עסקות נשק מצומצמות יחסית. ישראל אמנם הקימה קול זעקה על עסקות שנחתמו עם מדינות ערב, אולם הן לא עוררו בה דאגה חמורה במיוחד. הפער במטוסי סילון ובטנקים כשירים בין ישראל למצרים קודם לעסקה לא יצר בישראל הרגשה של סכנה גדולה: 14 מטוסי מטאור לישראל מול 15 מטוסי מטאור וכ־50 ומפיר מן הדור הראשון למצרים; לישראל היו 68 טנקי שרמן כשירים ועוד 30 טנקי AMX-13 קלים שהחלו להגיע מצרפת. מצרים קיבלה מארצות הברית 150 טנקי שרמן ישנים, מקצתם בלבד כשירים ללחימה, ועוד טנקים מאירופה.

מבחינה כמותית ואיכותית הפכה העסקה את הקערה על פיה. מימושה היה מעמיד ביד המצרים 170 מטוסי סילון קרב והפצצה של הקו הראשון ויותר מ־300 טנקים ממדרגה ראשונה ומשחיתי טנקים.

פרסום העסקה עורר חרדה בציבור הישראלי. בישראל שררה הערכה כי בשל העליונות בחימוש יפתח נאצר במלחמה. בירושלים היה נהיר כי ברית המועצות, שלא הייתה מחויבת ל"הצהרה המשולשת" ולריסון שנקטו מדינות המערב באספקת הנשק, עלולה להפר את חוקי המשחק. לאחר ההודעה על העסקה הועלו בישראל כמה אפשרויות תגובה: ליוזם מלחמת מגע נגד מצרים, לבצע רכש רב ממדים מן המערב ובעיקר מארצות הברית, וכן לחתום על הסכם הגנה עם ארצות הברית. הצמרת הביטחונית העריפה כבעבר נשק על ערובות ביטחון, שיגבילו את חופש התמרון של ישראל.

בזירה הדיפלומטית חזרה ישראל עקב העסקה הצ'כית-מצרית על תביעותיה מן המערב לערובות ביטחון, אולם עיקר מאמצי מדיניות החוץ שלה כוונו לרכש שיאזן את העסקה. שליחיה בבירות המערב חזרו וביקשו מהן לחמש את ישראל. רוב הפניות האלה נדחו.

הקו המנחה המבצעי והטכני במדיניות הרכש החדשה של ישראל היה לרכוש מטוסי סילון מהדור החדש וטנקים המסוגלים להתמודד עם הטנקים T-34 וסטלין שהגיעו לאזור. בתוך כך השקיעה ישראל בחודשים אוקטובר 1955 עד מרס 1956 מאמץ דיפלומטי שלא היה כמורה, לקבל נשק מארצות הברית. המאמץ הזה התמקד תחילה שם מסיבות מספר:

א. הסנטוריון הבריטי והפטון האמריקאי היו הטנקים היחידים השווים באיכותם לטנקים הסובייטים. הבריטים סיפקו מאז 1954 עשרות טנקי סנטוריון למצרים, לירדן, לעיראק וללבנון, אולם השווו עד לאחר מלחמת סיני את ההחלטה למכור לישראל שישה טנקים מסוג זה.

ב. מטוסי הסילון המערביים מן הדור השני היו מיסטר IV מצרפת, הנטר מבריטניה

וסייבר F-86 האמריקאי אשר יוצר גם בקנדה, באוסטרליה ובאיטליה, והיה מצוי בכמה מדינות של נאט"ו. רק בקיץ 1956 הסכימו הבריטים לספק לישראל שישה מטאורים ללחימת לילה ושישה לאימונים, אולם דחו את פניותיה לקניית עוד נשק משמעותי. עד לאביב 1956 הייתה קבלת מטוסי המיסטר כרוכה באישור אמריקאי. ארצות הברית מימנה עבור נאט"ו את ייצור המטוסים האלה בצרפת. לרכש מטוסים אמריקאים, גם בארצות אחרות, נדרש אישור של משרד ההגנה ומשרד החוץ של ארצות הברית.

ג. ישראל הייתה זקוקה ל"נשק רב וטוב וזול", כדברי ראש הממשלה שרת. תנאי המימון של ארצות הברית היו יכולים להיות נוחים יותר באשראי ארוך טווח. בעקבות העסקה הצ'כית-מצרית תפח מאוד תקציב הביטחון. תכנית לרכש המועט ביותר הצריכה תוספת של 70 מיליון דולר ו-30 מיליון לירות ישראליות. ב־1956 גדלו הוצאות הביטחון, בכלל זה למגננה, לאימונים ולהכנת העורף, פי שלושה. ד. הממשל האמריקאי הצליח לשכנע דיפלומטים ומנהיגים ישראלים כי אפשר שהוא ייענה בחיוב לבקשתם לנשק. כמו כן מסירת מערכות נשק עיקריות בכמות ניכרת לישראל הייתה יכולה להיראות קבל עולם כתמיכה אמריקאית בישראל ואולי אף כערבות ביטחון בנסיבות האיום הערבי והאיום הסובייטי החדש. בעיני המתנגדים למדיניות האקטיביסטית, ההתחברות לארצות הברית הייתה אמצעי לריסון יזמה התקפית של ישראל.

בעקבות ההודעה על העסקה הצ'כית-מצרית יצא ראש הממשלה שרת ב־23 באוקטובר 1955 לפריז ולג'נבה להיפגש עם שרי החוץ של ארבע המעצמות שהתכנסו בג'נבה. שרת ביקש לבטל את העסקה ולחלופין – להשיג נשק מאזן וערוכות ביטחון עבור ישראל. בפגישתו בפריז עם ראש ממשלת צרפת, אדגר פור, ושר החוץ שלה, כריסטיאן פינז, אישרו השניים שארצם תמלא את חלקה בכמה עסקות נשק שנחתמו עם ישראל בעבר, ולפיהן יועברו אליה מטוסי מיסטר ואורגן, טנקים, תותחים ועוד חימוש וכו' תותחים נגד טנקים ונגד מטוסים. לתקשורת העולמית היה עניין בביקור שרת, אבל רוב הדיפלומטים המערביים ראו בבואו לג'נבה מטרד. דאלס הסכים לעיין ב"בקשה צנועה" של ישראל ל"נשק הגנתי". הוא ביטל לגמרי את האפשרות שייחתם בעתיד חוזה ביטחון בין שתי המדינות. שר החוץ הסובייטי, מולוטוב, דחה את בקשתו של שרת לבטל את העסקה עם מצרים. עם זאת תשעת הימים ששהה שרת בפריז ובג'נבה נשאו פרי משום שעוררו הד ציבורי רחב בעולם והסבו את תשומת הלב הבין-לאומית למצוקתה של ישראל ולסכנת המלחמה העלולה לפרוץ באזור. שרת שב מג'נבה מתוסכל, אולם הוא נאחז בשיחותיו עם דאלס כמקור של תקווה.

הוא סבר כי אכן אפשר שארצות הברית תיתן בכל זאת כמות מסוימת של נשק מגן לישראל. הרמטכ"ל דיין הטיל ספק בסיכויי הרכש מארצות הברית. בן גוריון נימק בפני דיין את הוראתו לדחות לפי שעה את מבצע "עומר" לכיבוש שרם א-שיח' וראס נצראני – בתקווה לקבל נשק מארצות הברית. הוא היה מודע לאפשרות שהממשל האמריקאי מוליך את ישראל שולל, אולם לא היה "מוכן להתייאש למפרע". ברשימת הרכש שהגישה ישראל לארצות הברית היו גם 48 מטוסי סייבר, עשרה מטוסי צילום/ מודיעין RF84F, תחנת מכ"ם קרקע ומכ"ם נייד, 60 טנקי פטון, תותחי נ"מ L-70 40 מ"מ פופר, ציוד ונשק יבשה ובו נשק נ"ט רב וכן אמצעי לחימה ימיים. סגן הרמטכ"ל, האלוף חיים לסקוב, אשר שלח את הרשימה לנספח צה"ל בווינגטון ב-7 בנובמבר 1955, הטיל ספק באפשרות שארצות הברית תסכים לספק את הנשק שהיה ברשימה. הוא ראה בו נשק מאזן לעסקה הצ'כית מצרית. כוונתם של מגישי הרשימה הייתה לקבל לכל הפחות פריטים שלא היה להם אופי התקפי. הרשימה נבדקה בפנטגון, והממשל הרבה לאותה כי ישיב בקרוב.

בליל 11-12 בדצמבר, בשעה ששר החוץ שרת ניהל שיחות מדיניות בווינגטון, ובכלל זה על רכישת נשק, ביצע צה"ל פעולת תגמול נגד מוצבים של סוריה בגדה הצפון מזרחית של הכנרת (מבצע "עלי זית"). מעצמות המערב, ובראשן ארצות הברית, הודיעו בעקבות המבצע על הפסקת משלוחי נשק לישראל עד גמר דיוני מועצת הביטחון של האו"ם בפעולה. היה מדובר בעיקר במטוסי סילון מיסטר IV מצרפת, במטוסי סילון מטאור, בטנקי סנטוריון מבריטניה ובמטוסי סילון סייבר טקנדה. שרת ואבן סברו כי הפעולה אכן חיבלה במשא ומתן עם ארצות הברית. לעומתם סברו אחרים, ויש הסוברים כך גם היום, שלא היה זה אלא תירוץ עבור הממשל האמריקאי להתמיד במדיניותו, ולא לספק לישראל נשק בכמויות גדולות ומערכות נשק עיקריות. נראה כי כל שווינגטון הייתה מוכנה לעשות למען ישראל בעניין זה. הוא להסכים שבריטניה, צרפת וקנדה יספקו לה נשק.

בן גוריון חזר בנובמבר 1955 לתפקיד ראש הממשלה, ועם חזרתו גברה הנטייה האקטיביסטית במדיניות הביטחון. בכל זאת החליטה ממשלת ישראל בדצמבר 1955 לא לפתוח במלחמה יזומה ולעבור לאסטרטגיה "דפנסית-אופנסיבית", להתקפת נגד "כרגע הראשון שנוכל", כדברי הרמטכ"ל דיין. זאת, בשל חשש שארצות הברית ובריטניה יתערבו נגד ישראל וימנעו ממנה נשק, וכן חשש מן המעורבות הסובייטית המוגברת באזור. התגובה החריפה של הקהילה הבין-לאומית למבצע כנרת באמצע דצמבר 1955 הייתה הסיבה הישירה העיקרית להחלטה להימנע מליוזם מלחמה נגד מצרים. כל אותה העת השתדלה ישראל לרכוש נשק בכל רחבי העולם – צרפת, איטליה, פינלנד, המזרח הרחוק, דרום אפריקה, בריטניה, נורבגיה ושבדיה. המאמצים

להשיג נשק מארצות הברית נמשכו, בכלל זה בחזית הפנימית האמריקאית באמצעות הקהילה היהודית.

בן גוריון העדיף קשרים אסטרטגיים הדוקים עם ארצות הברית. ואולם באביב, כאשר סירבו האמריקאים לחתום על הסכם ביטחון עם ישראל ולספק לה נשק (ראו לעיל), חלה תפנית. בשבוע השני של אפריל התגבשה בירושלים החלטה לפנות לצרפת שתהיה בעלת ברית חלופית לארצות הברית. לאחר שנאצר הלאים את התעלה ב־26 ביולי 1956 התהדרקו היחסים הביטחוניים של ישראל עם צרפת וישראל אף נאותה לאפשר לצרפת להשתמש בנמלי האוויר והים שלה נגד מצרים בתמורה לעוד משלוחי נשק.

במסד הישראלי הייתה מחלוקת בין הנוטים לארצות הברית – הרוגלים במדיניות חוץ וביטחון מאופקת, ובין מי שהעדיפו להישען על צרפת – שותפה בכוח למדיניות אקטיביסטית. את המחלוקת הכריעה ארצות הברית, כשמיאנה לספק נשק לישראל.

צרפת נשארה המקור היחיד לנשק מאזן שהיה זמין מיד. זה כמה שנים התהדרקו הקשרים בין שתי המדינות, במידה רבה בשל המלחמה של צרפת באלג'יריה. יחסים אלה הניבו עבור ישראל, בעיקר החל ב־1954, כמה עסקות נשק. עסקות אלה צברו תאוצה בהסכמת ארצות הברית באביב 1956, עם הגעת מטוסי המיסטר לישראל. מיולי 1956, בעקבות הלאמת התעלה, הורמה צרפת כמויות גדולות של נשק באיכות גבוהה לישראל שהיו עבורה תשובה לעסקה הצ'כית מצרית. משלוחי הנשק הגדולים נמסרו לישראל בלא הסכמת ארצות הברית, אולם המודיעין האמריקאי ידע עליהם, והנשיא ומזכיר המדינה השלימו עמם. מאז ועד 1967 הייתה צרפת המקור העיקרי לנשק עבור ישראל, בעיקר למטוסים.

ישראל ראתה במצב זה הזדמנות להצטרף למעצמה אירופית בהנחתת מהלומה צבאית על מצרים. ב־24 באוקטובר, בסוור שליד פרוז, נחתם הסכם בין ישראל, צרפת ובריטניה לצאת בפעולה צבאית מתואמת נגד מצרים. חמישה ימים לאחר מכן, ב־29 באוקטובר, החל צה"ל את מתקפתו בסיני.

לסיכום העסקה הצ'כית מצרית החריפה אפוא בעיני מנהיגי ישראל את האיום הערבי, ובעיקר המצרי, והפכה אותו למיידני יותר. בכך האיצה העסקה את התהליך שהוביל בסופו של דבר ליציאת ישראל למלחמת סיני.

הגם שישראל נכשלה במאמציה להשיג מארצות הברית נשק שיאזן את כוחה,

היא הצליחה להנחיל לה את ההכרה כי עליה לדאוג לשמירת מאזן החימוש, גם אם מקורו של הנשק שניתן לישראל אינו אמריקאי.

מלחמת סיני העכירה את האווירה והקשרים בין ישראל לארצות הברית לטווח הקצר. ארצות הברית וברית המועצות כפו על בריטניה וצרפת לסגת מתעלת סואץ, ועל ישראל – מסיני ומרצועת עזה. ואולם תוצאות המלחמה והתהפוכות שחלו במזרח התיכון בשנים הבאות, חיזקו את מעמדה של ישראל במזרח התיכון וכן את מעמדה הבין-לאומי לטווח ארוך, ובכלל זה התהדקו קשריה עם ארצות הברית.

נוסף על האמור לעיל, יש להדגיש עוד סימני היכר בולטים במדיניות האמריקאית בנוגע לחימושה של ישראל בתקופה הנסקרת כאן:

– לעמדותיו האישיות של הנשיא ולאופי הממשל הייתה גם כן השפעה על מדיניות אספקת הנשק לישראל. יחסם של אייזנהאור ודאלס לישראל היה צונן, והיה לכך ביטוי בוטה במדיניותם.

– האופי הסגור של תהליך קבלת ההחלטות בממשל האמריקאי מנע מאוהרי ישראל, אשר לא נמנו עם הפקידות הממשלתית, לתת ביטוי בעל משקל לעמדתם. ככלל, פקידות הממשל, בעיקר זו של מחלקת המדינה, הייתה שמרנית בגישותיה והעדיפה את מה שנראה כענינה כאינטרס של ארצות הברית, על פני המחויבות המוסרית שלה לביטחונה של ישראל.

– בידי תומכיה של ישראל בארצות הברית לא עלה לשכנע את הממשל להימנע מעסקת הנשק עם עיראק ב־1954, לשגר לישראל במישדין נשק מאזן לעסקה הצ'כית מצרית, ולאחר המלחמה – למנוע את הלחץ של הממשל על ישראל לסגת מסיני ומרצועת עזה.

לקריאה נוספת

מרדכי בר־און, *שערי עזה: מדיניות הביטחון והחוץ של מדינת ישראל, 1955–1957*, תל אביב (1992).

מיכאל בר זוהר, *בן גוריון, כך ג'*, תל אביב (1978).

מוטי גולני, *תודיה מלחמה בקיץ*, תל אביב (1997).

Abraham Ben-Zvi, *Decade of Transition. Eisenhower, Kennedy and the Origins of the American-Israeli Alliance*, New-York, 1999.

Uri Bialer, *Between East and West. Israel's Foreign Policy Orientation, 1948–1956*, Cambridge University Press, 1990.

Peter L. Hann, *Caught in the Middle East, U.S Policy toward the Arab-*

- Israeli conflict, 1945-1961*, The University of North-Carolina Press, 2004.
 Michael B. Oren, *The Origins of the Second Arab-Israeli War*, London, 1992.
 Steven L. Spiegel, *The Other Arab-Israeli Conflict*, Chicago, 1987.

הערות

1. ד"ר רפי יקר ראש היחידה להיסטוריה של משרד הביטחון. הרברים המובאים בסקירה שלחלן מבטאים את דעתו האישית של הכותב.
2. מן המטוסים רק 30 מטוסי קרב ו-12 מפציצים סופקו עד למלחמת סיני.
3. סופקו על ידי פולין.

אתגרי ההסתננות והמענה להם בשנים 1949–1956

שמעון גולן ושאל שי

הקדמה

יזמתה של ישראל לצאת למלחמה בסוף שנת 1956 נועדה לקטוע כמה תהליכים שסיכנו אותה, מהם בנושא הביטחון היסודי – התחמשות מדינות ערב ובעיקר מצרים, הטלת סגר על השיט בתעלת סואץ ועל השיט והטיס במפרץ אילת, ומהם בנושא הביטחון השוטף – הבולט בהם היה ההסתננות לתחומה.

להסתננות, שהחלה מיד עם תום מלחמת העצמאות, היו כמה שלבים: בתחילה הייתה מפורזת ואקראית, ומטרתיה היו בעיקרן גניבה. לאחר זמן השתנו מטרות ההסתננות לטרור המכוון על ידי מדינה, עד שבערב מלחמת סיני תפחה ההסתננות לממדים כה גדולים, שקברניטי מדיניות הביטחון הסיקו שלא די במגוון הצעדים שנקטו לחיסולה עד הזמן ההוא. היציאה למלחמת סיני נועדה גם לשים קץ להסתננות. במאמר זה נדון במאפיינים של ההסתננות ובדרכי הפעולה שנקטה ישראל למיגורה.

רקע היסטורי

הסכמי שביתת הנשק

עם תום מלחמת העצמאות ניצבו בפני ההנהגה המדינית-צבאית של ישראל בעיות משני סוגים: בעיות ביטחון יסודי ובעיות ביטחון שוטף. בעיות אלה נגזרו, בראש ובראשונה, מעצם העניין שהסכמי שביתת הנשק שנחתמו בסיום מלחמת העצמאות אמנם שמו קץ למלחמה, אך לא לאיבה שרחשו הערבים כלפי ישראל. כל אחד מארבעת הסכמי שביתת הנשק שחתמה ישראל עם מצרים, ירדן, לבנון וסוריה, נפתח במילים: "הואיל והצדדים להסכם זה נענו להחלטתה של מועצת הביטחון מ-16 בנובמבר 1948, אשר קראה להם לנהל משא ומתן על שביתת נשק, כאמצעי זמני נוסף לפי סעיף 40 של מגילת האו"ם ולשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת לשלום של קבע בארץ ישראל." כלומר, הסכם שביתת הנשק אמור היה להיות שלב בדרך לכינון שלום. ישראל קיוותה שהסכמים אלה אכן יהיו שלב ראשון בדרך לשלום,

ואילו שכנותיה טענו שההסכמים לא שמו קץ למצב המלחמה, סירבו להכיר במדינת ישראל וביקשו לחסלה בסיבוב שני, שבו גם ינקמו את מפלתן בסיבוב הראשון. הסכמי שביתת הנשק נועדו לפתור את בעיות הרגע והיה להם מעמד זמני, לכן לא נגעו בשורשי הבעיות שהיו אמורות להיפתר במשא ומתן על שלום. משום שאחרי הסכמי שביתת הנשק לא נחתמו הסכמי שלום, נשארו הבעיות היסודיות לא פתורות.

ראשית בעיית הפליטים

הבעיה הראשונה בחשיבותה הייתה הפליטים הפלסטינים שעזבו את מקומות מושבם במהלך מלחמת העצמאות. חוקרים ומוסדות רבים שהתעמקו בנושא, חלוקים בדעתם בנוגע למספר הפליטים המדויק. במאמר שפורסם בגיליון הראשון של כתב העת "ביטחון לאומי" היוצא מטעם מב"ל, מתבססים המחקרים על מחקר משנת 1959, ובו ההערכה הראשונה של משלחת הסקר של האו"ם למזרח התיכון משנת 1949.² ההערכה הזאת דומה להערכה שנותן בני מוריס בספרו.³

לפי אשבל וסופר, לפני המלחמה היו כשטח שנשאר בידי ישראל אחרי המלחמה (כלומר בלי הגדה המערבית ורצועת עזה), 700,000-900,000 ערבים. לפי בני מוריס, היו בעת ההיא כשטח בין הירדן לים התיכון 1,200,000-1,300,000 ערבים. עם תום המלחמה נשארו בשטח שהיה למדינת ישראל, לפי אשבל וסופר, 170,000 ולפי מוריס, 160,000 ערבים. לפי מוריס, נשארו 350,000-400,000 ערבים בגדה המערבית שסופחה לירדן, וכ-60,000 נשארו ברצועת עזה בשליטת מצרים.

מספר הפליטים אחרי מלחמת העצמאות

הארץ	לפי אשבל וסופר	לפי מוריס
ירדן – הגדה המערבית	280,000	400,000-350,000 (אינו מבחין בין שתי הגדות. מציין שרובם עברו לגדה המערבית).
ירדן – הגדה המזרחית	70,000	200,000
רצועת עזה	200,000	100,000
לבנון	97,000	60,000
סוריה	75,000	4,000
עיראק	4,000	
סך הכול	726,000	760,000-710,000

בהחלטה 194 שקיבלה עצרת האו"ם ב־11 בדצמבר 1948, היא כוננה ועדת פיוס. אחת מן המשימות שהוטלו עליה הייתה להסדיר את שיבתם המוקדמת ככל האפשר של הפליטים המעוניינים לחזור ומוכנים לחיות בשלום עם שכניהם. מדינות ערב החזיקו בעמדה שזכותו של כל פליט לשוב אל מקום מושבו. הן תבעו לממש זכות זו וגרסו שהסכסוך עם ישראל יפתר רק כאשר היא תאפשר לפליטים לממש את זכות השיבה שלהם. ישראל, לעומת זאת, טענה שהפתרון לבעיית הפליטים הוא התיישבותם במדינות שהגיעו אליהן והתערותם בהן. ישראל הביעה נכונות לסייע בפתרון הבעיה בקליטת מספר מצומצם של פליטים, אך במסגרת שלום כולל בלבד. ועדת הפיוס, שבחסותה נערכה באביב וקיץ 1949 ועידת לוואן, לא הצליחה לגשר על הפערים שבין גישותיהם של שני הצדדים. בעקבות חלחץ הכבד שהפעילה ארצות הברית, הביעה ישראל נכונות לקלוט 100,000 פליטים, אולם הדבר לא סיפק את הערבים והוועידה פוזרה בלא לפתור את הבעיה.

בעיית הגבולות

ועדת הפיוס לא הצליחה לגשר גם על הפערים בין הגישות של שני הצדדים בנוגע לעוד בעיה — הבעיה הטריטוריאלית: לפי "תכנית החלוקה" של עצרת האו"ם מ־29 בנובמבר 1947, היו אמורות לקום בארץ ישראל המערבית שתי מדינות: יהודית וערבית. למדינה היהודית הוקצו 55 אחוזים משטחה של הארץ, ולמדינה הערבית — 45 אחוזים.

הסכמי שביתת הנשק, ששיקפו את ההישגים הטריטוריאליים והדיפלומטיים של ישראל במלחמת העצמאות, הגדילו את שטחה של המדינה היהודית, והיא השתרעה על 78 אחוזים משטח ארץ ישראל המערבית. המדינה הערבית לא קמה ו־22 האחוזים של הארץ שנותרו מחוץ לתחום של מדינת ישראל, נחלקו בין ירדן — שסיפחה אליה את החלק שנשאר בשליטתה והפכה אותו לגדה המערבית של הממלכה, ומצרים — שקיבלה שליטה על רצועת עזה. המשלחות הערביות בוועידה גרסו שלפלסטינים שייך השטח שהוקצה להם כ"תכנית החלוקה", ונוסף עליו הנגב והגליל המערבי, ואילו ישראל טענה שכל השטחים שבהסכמי שביתת הנשק נקבע שהם בתחום שיפוטה, צריכים להישאר ברשותה ולהיות חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל.

שום גורם בין־לאומי לא ראה בקווי שביתת הנשק את גבולותיה של מדינת ישראל. הקווים שזכו להכרה היו גבולות ארץ ישראל המנדטורית מזה, וגבולות "תכנית החלוקה" (הגבולות שבין המדינה היהודית המיועדת למדינה הערבית המיועדת)

מזה. לכן מדינות ערב יכלו להתנות כל משא ומתן עם ישראל בהסכמה מצדה לתיקונים טריטוריאליים, כלומר, לויתורים על חלק מתחומה. יתר על כן, מדי פעם בפעם, בימים שלפני מלחמת סיני, תבעו ממשלת ישראל גורמים בין-לאומיים, ובהם ארצות הברית ובריטניה, לוותר על חלקים שונים, כגון הגליל המערבי או הנגב – רובו או מיעוטו – למען קידום השלום. השטחים נתבעו אם לצורך יישובם של הפליטים, אם כדי לאפשר לירדן גישה לים התיכון ואם ליצירת רצף טריטוריאלי בין מצרים למדינות ערב שממזרח לישראל.

בעקבות ההישגים במלחמת העצמאות אמנם גדל שטחה של המדינה היהודית, אבל אופיים של קווי שביתת הנשק, ובייחוד הקו בינה ובין הגדה המערבית, טמן בחובו קשיים ביטחוניים. קו זה, שהתפתל לאורך 292 קילומטרים, יצר במרכזו של הארץ מרחבים צרים: במקום הצר ביותר, באזור נתניה, היה המרחק בין הגבול לים 16 קילומטרים בלבד. נוסף על כך רכסי הרי שומרון ויהודה, החולשים על מישור החוף, היו בתחומה של ממלכת ירדן. ירושלים בירת ישראל חולקה לתחום יהודי ולתחום ערבי. העיר העתיקה, ובה הרובע היהודי והכותל המערבי, היו בתחום ירדן, הר הצופים נשאר כמובלעת בשליטת ישראל, והמעבר אליו התאפשר דרך שטחים בשליטת ירדן. בין שני חלקיה של ירושלים הפריד "קו עירוני" והיא הייתה מחוברת לשפלת החוף בפרוזדור צר.

ביטוי מרתק לאופיו של הגבול הזה ניתן בסקירה השנתית של משטרת ישראל לשנת 1952:

הגבול הנוכחי בין ישראל לירדן – כפי שהוסכם עליו בהסכם רודוס – הוא דוגמה לצורה בה אסור למתוח גבולות. גבול זה עובר וחוצה אדמות השייכות לבעלים אחד, הוא נמתח מספר מטרים בלבד מעורקי תחבורה חיוניים, הוא מפריד בין תושבים – עובדי אדמה הגרים מצידו האחד ואילו אדמות אותן עיבדו במשך דורות צורפו לשטח אשר מצידו השני של אותו גבול. והעיקר – הוא מפריד בין שני יישובים ערביים, אשר ביניהם רובצת קרבת משפחה ואף גרוע מזה – הוא לפעמים חוצה כפרים שלמים, אשר מאז ומתמיד היו יחידה אחת והוא מתפתל בין סמטאותיהם הצרות של יישובים אלה, כשהמסגד היחיד, מקום ריכוז התושבים בימי חג, הוא מעבר מזה, ואילו בית הספר מעבר מזה. גבול כגון זה – אין כוח, במציאות שלנו, אשר נשלה עצמנו ולוא לרגע קט, כי יוכל לשמר אותו מפני חדירת מברחים ומרגלים כאחד.⁴

מחמת מצב הגבולות החלה ההסתננות, שהייתה בלתי נפרדת מהמציאות הביטחונית של מדינת ישראל מתום מלחמת העצמאות עד מלחמת סיני.

האיום

סוגי ההסתננות ומאפייניה

צה"ל הגדיר את ההסתננות כך: "כל חדירה לתחומי מדינת ישראל של יחיד או קבוצה, שלא באורח חוקי, אשר אינם מזוהים בראייה מרחוק כחיילי צבאות ארצות ערב או צבאות אחרים."⁵ כלומר נעשתה הבחנה בין חדירה של אזרחים – שהוגדרה כהסתננות, לבין חדירה של חיילים – שלא נחשבה להסתננות.

צה"ל הבחין בין כמה סוגים של ההסתננות:

1. ההסתננות לשם שיבה והתנחלות.
2. מעבר ממדינה ערבית למדינה ערבית דרך מדינת ישראל.
3. הסגות גבול לשם מרעה, חריש, דיג או קציר.
4. ההסתננות פלילית לשם ביצוע מעשי גניבה, שוד ורצח.
5. ההסתננות לחבלה ומיקוש.
6. ההסתננות להשגת מודיעין.

ראשית ההסתננות מקורה ברצונם של פליטים לחזור לכפריהם או להציל רכוש וציוד שהשאירו בהם. ב־1949 התרכזו רוב הפליטים באזורים הסמוכים לגבול – בגדה המערבית וברצועת עזה. המרחק משם לבתיהם הקודמים לא היה רב והגבולות החדשים היו פרוצים. למעטים התאפשר להוציא את רכושם, והצלחתם עורדה אחרים. מספר המסתננים עלה בהתמדה, וגם כר פעולתם של המסתננים גדל: לא הסגת גבול לשם הוצאת רכוש בלבד, אלא גם לצורכי מרעה, להברחות, להתנחלות בשטחים ריבוניים של מדינת ישראל בקרבת הגבול ואף לפגיעה ברכוש ובנפש של אוכלוסייה יהודית. המסתננים נכנסו מכל הגבולות עם המדינות השכנות: לבנון, סוריה, ירדן ומצרים, אך ההסתננות מלבנון ומסוריה הייתה מעטה. עיקר המסתננים עברו מגבול ירדן – שבגדה המערבית שלה התגוררו רבים מהפליטים. לאחר זמן גברה ההסתננות גם מגבול מצרים – בעיקר מרצועת עזה, שגם אליה הגיעו רבים מהפליטים.

ההסתננות לשם שיבה והתנחלות התרחשה, בעיקרה, בחודשים הראשונים שלאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק. קווי שביתת הנשק יצרו עוד סוג של מסתננים – כאלה שנעשו לתושבי ספר, וקו שביתת הנשק הפריד בינם ובין אדמותיהם ומקורות

מחיתם. מקצתם ביקשו להוסיף לעבד את אדמותיהם ולקצור את היבול או לרעות בשטחים שנעשו לחלק ממדינת ישראל. היו אף שניסו להשתלט על אדמות פנויות בצד הישראלי של הגבול, לעבדן ואף לקצור יכולים שגידלו מתיישבים ישראלים. מדינות ערב, שביקשו להנציח את בעיית הפליטים ולהשתמש בה כנשק נגד ישראל, לא דאגו לשלבם בחיי הכלכלה שלהן. רוב הפליטים שוכנו במחנות – שתחילה נחשבו למחנות ארעי – עד אשר יחזרו לבתיהם שבישראל. אבל לאחר זמן נעשו המחנות הארעיים למחנות קבע, שררו בהם חיי עוני, ורבים שלחו ידם בגניבות. בהמשך התארגנו כנופיות שביצעו הסתננויות כדי לשדוד ולגנוב – לשם רווח כלכלי.

השתלטותה של ישראל על הנגב – שחצץ בין מצרים לירדן – יצרה כל מיני סוגים של הסתננויות: האחד, שהתרחש בעיקר בחודשים הראשונים, ניכר בפליטים שעשו דרכם בין רצועת עזה שבשליטת מצרים ובין אזור חברון שבשליטת ירדן – כדי לבקר קרובים. סוג אחר של מסתננים היה בדווים, שנעו זה מאות בשנים במרחבים בין סיני, הנגב והר חברון בחיפוש אחר מרעה לעדריהם, וסירבו להשלים עם גבולות מדיניים המגבילים את תנועותיהם. עוד סוג של מסתננים היה המבריחים. בימים שער 1953 הייתה רובה של ההסתננות מסוגים אלה, כלומר הסתננות שמקורה בטעמים כלכליים. אך כבר בעת ההיא הייתה גם הסתננות למטרות חבלה ורצח – כדי שמתחת צבאית מתמדת באזורי הגבול של ישראל תוסיף להתקיים, והסכסוך הישראלי-ערבי יישאר בעינו. הסתננות מסוג זה בוצעה ביוזמתם של כמה גופים, כגון המופתי.

בשנת 1954 החל להתבצע סוג חדש של הסתננות: הסתננות מאורגנת ממלכתית למטרות נקמה, הטלת אימה על תושבי יישובי הספר ותקיפת סיורים של צה"ל. המודיעין המצרי גייס ואימן חוליות פידאיון ושלה אותן לנקום על פשיטות צה"ל ולזרוע מוות ואימה. חוליות אלה חדרו לשטחי ישראל הן מגבול מצרים והן מגבול ירדן. כלומר, בתחילה בוצעו מרבית פעולות ההסתננות מחמת המצב הכלכלי, ואילו אחר כך נעשתה ההסתננות מכשיר פוליטי וצבאי ואף מוכוונת מדינה.⁶

הגופים שהנחו את ההסתננות בימיה הראשונים

שלושה גופים מדיניים לכל הפחות עסקו בהכוונת ההסתננות בימיה הראשונים:⁷

- הוועד הערבי העליון בראשות המופתי לשעבר חאג' אמין אל חוסיני הוסיף להתקיים ולפעול גם אחרי 1948 בכמה בירות של מדינות ערביות.
- ממשלת כל פלסטין בהנהגתו של אחמד חלמי באשא עבד אל באק, שמשרדיה עברו ממקום ייסודה בעזה לקהיר.

- ג'מאל אל חוסיני היה היועץ לבית המלוכה הסעודי, ובית המלוכה מימן את פעילותו.

הוועד הערבי העליון

בראשית 1954 ידעו הירדנים על קבוצות טרור מטעם הוועד הערבי העליון, אשר קיבלו נשק וכספים "לביצוע פעולות חבלה בשטח הכיבוש כדי לעורר קשיים על הגבול". הממונה על הקבוצות האלה היה שיח' תופיק אברהים אל ע'לאיני, יליד נצרת שעבר לגור בסוריה, ומוכר יותר בכינויו "אבו אברהים הקטן". הוא היה גם מפקד כנופיה שפעלה בעמק ובגליל התחתון בזמן המנדט, ולחובתו זקפו הירדנים גם ארגון קבוצת מסתננים מתושבי כפר פקועה ליד ג'נין. הם נעצרו בינואר 1954 ונשפטו למרות מחאותיהם של נכבדי הנפה.

חאג' אמין אל חוסיני וג'מאל אל חוסיני

עוד ב־1948, כאשר ישב בקהיר, חילק חאג' אמין את ישראל לגזרות ומינה להן מפקדים מקרב עוזריו, ותיקי הארגון הישן אל ג'יהאד אל מקרס, שראשיתו בימי המנדט. במסגרת זו הופעלו בעיקר יוצאי הכנופיות מזמן המרד הערבי הגדול בשנים 1936-1939.⁵

עד יולי 1954, לכל המאוחר, פעל חאג' אמין כנראה כעצה אחת עם ג'מאל אל חוסיני, בן משפחתו ויד ימינו. באותו החודש נודע לירדנים על סכסוך שנגלע בין השניים. ג'מאל צירף אליו את "אבו אברהים הקטן" והחל לחתור תחת מעמדו של המופתי בוועד הערבי העליון. קבוצה אחת, שנשלחה מסיעתו, ניסתה לחבל בשדה התעופה רמת דוד, אך ברגע האחרון חזרו אנשיה כלעומת שבאו, ולבסוף דנו אותם הירדנים לתשעה חודשי מאסר. גם על המעצרים האלה מחו נכבדי ג'נין, מפני שחברי הקבוצה נהגו להברית סחורות עבור אחדים מהם. ג'מאל אל חוסיני לא פעל על דעת עצמו בלבד אלא בתמיכת ממשלת סעודיה. במועד בלתי ידוע הוא אף זימן בריאד פגישה של תומכיו הראשיים, ושם נתן להם "מיליון לירות לכנופיות למימון פעולות על גבול ישראל-לבנון". בו בזמן הפעיל אמין מגבול לבנון קבוצות בראשות נאמנו הוותיק יליד חיפה, מחמוד נענעה, ואנשי משפחת אל ח'ליל, משפחה שיעית רבת השפעה מצור. אלה הרגו גם ארבעה ישראלים מול כפר רומיש.

ממשלת כל פלסטין

ממשלת כל פלסטין שבעצם התאבנה זמן קצר אחרי שנוסדה ב־1948, עסקה מאז 1954, ואולי גם קודם, במימון פעולות הסתננות באמצעות בנק אל אמה בדמשק.

יצוין כי אחד מפעיליה העיקריים בעת ההיא היה ג'מאל ערפאת (אבו הישאם), אשר סייע בשנים ההן לאחיו הצעיר והמפורסם ממנו, יאסר, להקים את אגודת הסטודנטים הפלסטינים במצרים. ג'מאל ערפאת, בדומה לאחרים מאנשי ממשלת כל פלסטין, היה חבר בכנופיות בימי מלחמת העצמאות.⁹

שיטת הפעולה של הארגונים הייתה אחידה בדרך כלל. לא הוקם ארגון מחתרתי שנשא על כתפיו את מבצעי ההסתננות, אלא היו אנשי קשר מהימנים בגדה המערבית, בדרום לבנון ובעזה, ואלה העבירו את הכספים, לפי הוראותיהם של חאג' אמין ועוזריו או לפי ההנחיות של הגופים האחרים. לא נעשה שום ניסיון של ממש לרכז יחידות קבועות. היסוד לשיטה היה התקשרות חר פעמית עם "קבלנים", אך לפעמים חזרו על פעילות זו פעמים רבות לשביעות רצונם של שני הצדדים. מכאן ברורה חשיבות מעורבותו של בנק אל אמה בארגון ההסתננות. הבנק היה מכשיר להעברת כספים ומקור מימון לפעולות. מכאן מובן גם מדוע כיוון צה"ל את ניסיונות התגמול הראשונים שלו נגד ה"קבלנים" דווקא (כגון הפשיטה לשעפאת ב־1951).¹⁰

ההסתננות בפיקוחה של מצרים – ההסתננות מוכוונת מדינה

ירדן ומצרים היו מוקדי הפעילות של ההסתננות לישראל ולכן נאלצו לשלם את המחיר על תגובותיה. מאחר ש"ההסתננות הספונטנית" ולאחריה "ההסתננות המכוונת" לא שירתו את התועלת של ירדן ומצרים דווקא, הן פעלו במיני דרכים כדי לבלום את ההסתננויות, בעיקר כאשר אלה גבו מהן מחיר גבוה מדי, לטעמן, בעימותן עם ישראל. עם זאת השלטונות בירדן ובמצרים היו רגישים לרגשות של הציבור ולאוכלוסיית הפליטים הפלסטינית, ולפיכך נדרשו לנקוט צעדים זהירים בטיפולם בהסתננות.

מצרים, שידעה מה הם הסיכונים והיתרונות המגולמים בהסתננות, החלה לפתח מנגנון אשר איפשר את המשך פעילות המסתננים, אולם בתיאום ובפיקוח של השלטונות המצריים. באמצעות מדיניות זו סברו המצרים כי יהיה אפשר לצמצם נזקים מפעילות בלתי מבוקרת של מסתננים פלסטינים, ובו בזמן לעשות מהם כלי מבצעי שיפגע בטובת ישראל בכל עת שמצרים תמצא לנכון.

הטרור והגרילה של המצרים נגד הבריטים

בראשית שנות ה־50 החלה מצרים ליזום פעולות טרור נגד הכוחות הבריטיים באזור תעלת סואץ. גל ראשון של פעולות נגד הבריטים בוצע בחודשים אוקטובר עד דצמבר 1952, ורוב הפעולות נועדו לגניבת נשק ותחמושת.¹¹ בימים ההם החלו המצרים

להקים את המשמר הלאומי המצרי, ואנשיו אומנו בפעולות לוחמה זעירה וחבלה. מקרב אנשי המשמר הלאומי הוקמו יחידות הפיראיון שהיו חוד החנית בפעילות נגד הבריטים. בחודשים אפריל ומאי 1953 החל גל נוסף של פעולות טרור שביצעו הפיראיון בהוראה ובפיקוח של השלטונות המצריים ובראשם זכריה מוחי אדין, סגן ראש הממשלה ושר הפנים, שהיה גם הממונה על שירותי המודיעין המצריים.¹² פעילות הטרור המצרית נגד הבריטים נמשכה גם בשנים שאחרי כן והייתה דגם לחיקוי עבור יחידות הפיראיון הפלסטיניות והפעלתן נגד ישראל החל משנת 1955.

ראשית ההסתננות מזרועות המדינה

כדי לחזק את שליטתה ברצועת עזה ולאכוף את הפיקוח על ההסתננות החלה מצרים בסוף 1953 לגייס פלסטינים למשמר האזרחי – אלחרס אלאחלי – שהיה חיל עזר משטרה מקומי. לקראת אמצע 1954 הקימה מצרים את המשמר הלאומי – אלחרס אלוחטי – שנועד להגן על מחנות הפליטים ועל המתקנים הציבוריים. המשמר הלאומי ברצועת עזה היה בעצם זרוע מקבילה אך לא שלוחה, של המשמר הלאומי במצרים. בשנת 1954 שולבו אנשי המשמר הלאומי הפלסטיני במערך המבצעי של מצרים ברצועת עזה, ומשורותיהם צמחו אחרי כן קבוצות הפיראיון. באפריל 1954 כבר החלו בישראל פשיטות למטרות רצח וחבלה בכלי רכב וכיעדים אזרחיים וצבאיים. המסתננים קיבלו הנחיות ממשרד המודיעין הצבאי המצרי ברצועת עזה. ב־8 בספטמבר 1954 פירסם דובר צה"ל אזהרה למצרים:

בידינו ידיעות המאשרות את הטענה כי פעולות אלה מבוצעות ישירות או על־ידי גופים רשמיים או על־ידי כנופיות מאורגנות, הפועלות בשיתוף פעולה עם השלטונות ברצועת עזה. יש סיבה להאמין כי השלטונות המצריים מעוניינים בהעלאת המתח בגבול עזה, משנחתם ההסכם עם בריטניה על פינוי אזור התעלה.¹³

עד מרס 1955 נתפסו בישראל 24 מסתננים ועשרה נהרגו, וכל זאת ב־12 החודשים שקדמו לפשיטה הגדולה של צה"ל על עזה. מחקירתם של מרבית הסוכנים שנתפסו, עלה תמיד שמו של מוסטפא חאפז, קצין המודיעין ברצועת עזה. זרועות הביטחון של ישראל האשימו את חאפז כי התוליות שהוא שולח, אינן עוסקות במשימות ריגול ותצפית בלבד, כגון רישום תנועות רכב, השגת עיתונים, ספרים ומסמכים אלא גם מבצעות מעשי חבלה ורצח. תוליות אלה שהו לפעמים יותר משבוע בשטח ישראל, ושתיים מהן הגיעו קרוב לראשון לציון.

נסיבות הקמת הפיראיון

פשיטת צה"ל על עזה ב־28 בפברואר 1955 (מבצע "חץ שחור") הייתה נקודת מפנה בגישתה של מצרים לנושא ההסתננות.¹⁴ בעקבות הפשיטה אירעו הפרות סדר נרחבות ברצועת עזה, ואנשי המקום דרשו ממצרים לחלק נשק לאוכלוסייה, לחזק את ההגנה על גבול הרצועה ולנקום בישראל. המצרים דיכאו את הפרות הסדר ברחבי הרצועה ביד קשה, אולם הלחץ בזירה הפנימית והפגיעה במעמדה של מצרים בזירה הערבית גרמו לעבד אל נאצר לשנות את מדיניותו ולגבש קו מדיני וצבאי חדש בסוגיית ההסתננות. זמן קצר לאחר הפשיטה הוא אמנם הודיע כי ארצו, "לא תמהר לנקום", אבל בפועל הנחה את צבא מצרים להקים את יחידות הפיראיון כדי לפעול נגד ישראל.¹⁵ את הפעולות הראשונות שיוחסו לפיראיון, ביצעו אנשי המשמר הלאומי הפלסטיני בימים 25–26 באוגוסט 1955, בתגובה לפעילות צה"ל באזורים המפורזים, שבה נהרגו קצין מצרי ושני מתגוררים פלסטינים.¹⁶ העיתונות במצרים פירסמה דיווחים נלהבים על מעללי הפיראיון והצלחותיהם. בעקבות הפיגועים האלה פתח צה"ל בהתקפה גדולה על משטרת ח'אן יונס ב־1 בספטמבר 1955 (מבצע "אלקיים"). הפעלת מתגוררים פלסטיניים בהכוונה ישירה של השלטונות המצריים ציינה מפנה: הטרור הפלסטיני נעשה כלי מבצעי אופרטיבי שהמצרים השתמשו בו לפי צורכיהם המדיניים והצבאיים. מיד לאחר פשיטת צה"ל בעזה תיגברה מצרים את רצועת עזה בכוחות של המשמר הלאומי המצרי (מה"ל) לרבות גדוד פיראיון מצרי אשר הופעל קודם לכן נגד הכוחות הבריטיים לאורך תעלת סואץ.

גדוד הפיראיון הפלסטיני במצרים

ההחלטה להקים גדוד פיראיון פלסטיני התקבלה במצרים כנראה עוד באפריל 1955 כדי למסד את פעילות הטרור וההסתננות מעזה ולחזק את השליטה המצרית על פעילות זו.¹⁷ הקמת יחידת הפיראיון הייתה מלווה בשינוי גישתם של השלטונות המצריים לנושא ההסתננות, ולשינוי זה היה גם ביטוי לשוני – המצרים החליפו את המושג "מסתננים" (מתסללון) שהיה שגור בפהם עד אותה העת, במושג "פיראיון".¹⁸ מרכז ארגון הפיראיון נמצא בקהיר והיה מקושר ישירות למשרד ראש הממשלה המצרי. בלשכת ראש הממשלה עבדו שני עוזרים שתיאמו את פעילות הארגון ופיקחו עליה במצרים ומחוצה לה. במצרים פעלו הפיראיון המצרי והפיראיון הפלסטיני במתכונת צבאית בפיקוח מנהלת המודיעין הצבאי, ואילו בשלוחות מחוץ לגבולות מצרים פעלו הפיראיון בחשאיות ובמחתרתיות: בסוריה ובלבנון הופעלו חוליות הפיראיון בשיתוף מצרים והמודיעין הסורי, ובירדן הופעלו בחשאיות באמצעות הנספחות המצרית ועקיפת השלטונות הירדניים.

הפיראיון הפלסטיני בעזה

בדצמבר 1955 הוציא מפקד צבא מצרים, גנרל עבד אל חכים עאמר, את ההוראות האלה:

א. יש לגייס את מרב הצעירים הפלסטינים כדי שיפעלו בגוף אחד ושמו "צבא השחרור הפלסטיני".

ב. יש לבדוק אם אפשר לארגן את הצעירים האלה בגדוד משמר לאומי פלסטיני בכוח מתאים ובחימוש מושלם. (כך במקור).

ג. הגדוד בפיקוד המפקדה המזרחית מיועד למטרות האלה:¹⁹

1) פעולות פיראיון בארץ האויב, ובהן פיצוצים ומעשי חבלה, ניתוק עורקי התחבורה וזריעת כהלה באוכלוסייה בישראל.

2) אספקת מורי דרך לסוירים של הצבא החודרים לעומק שטחה של ישראל ולעוד פעולות סיוור.

3) השגת ידיעות מודיעיניות משטח ישראל.

ד. הגדוד יהיה כפוף למפקדה המזרחית, אשר תדאג לכל ענייניו, ואילו אגף המודיעין יהיה ממונה על התעמולה וישתדל להגדיל את היקף המתנדבים ולכדוק את מהימנותם.²⁰

שבוע אחרי שעאמר פירסם את ההנחיות, כונסה ישיבה בראשות מנהל אגף הארגון והחימוש בצבא מצרים, גנרל מחמד חסין עבד אל-ליף, והשתתפו בה עוד שישה קצינים בכירים, ובהם קולונל מוסטפא חאפז, שהיה ממונה על הפעלתו של גדוד הפיראיון. כדי לתרגם את ההנחיות למעשים החליטו בישיבה זו להקים את גדוד הפיראיון על פי תקן של 600 איש, ולחלקו לארבע פלוגות: שתי פלוגות בגזרה הצפונית – ממזרח לבית חנון עד תל אביב; פלוגה בגזרה הדרומית – מדרום לעזה עד גבול סיני (כך נכתב במקור, הכוונה עד לגבול בין רצועת עזה למצרים); נוסף על אלה הוקמה יחידה מיוחדת של מורי דרך.²¹

איגרת ממנהלת המודיעין הצבאי של מחלקת הביטחון הצבאי אל עוזר מנהל המודיעין פירטה את מבנה הגדוד והרכבו. עוד נכתב כי 31 במרס 1956 הוא המועד שבו תושלם הקמתו, ופורטו השיטה שלפיה ייבחרו האנשים ואופן גיוסם.²² באיגרת הוגדר כי הגדוד יהיה בפיקוד המפקדה המזרחית, ואלה תפקידיו:

- לבצע פעולות פיראיון בארץ האויב פנימה.
- להיות מורי דרך ליחידות הסיוור של מצרים לטווח רחוק בפעולות ובסוירים.
- להשיג מידע באדמת האויב.
- גדוד זה יהיה בפיקוד המפקדה המזרחית הממונה על כל ענייני הגדוד. מנהלת

המודיעין הצבאית תעזור למפקדה המזרחית בתעמולה ובהגברת מאמצים לגיוס המתנדבים ובחקירתם.

שלושה מחנות היו לאנשי הפיראיון ברצועת עזה:
 מחנה מספר 9 – מחנה אימונים לפעילי פיראיון פלסטינים.
 מחנה מספר 16 – בסיס הקבע של הפיראיון.
 מחנה מספר 10 – בסיס הפיראיון של הפעילים המצרים.

ב־25 ביולי 1956 נחתם חוזה עם ראש עיריית עזה, מניר א־ריס, לפיו הוקצה שטח אדמה ליד העיר במחיר סמלי של גרוש אחד להקמת מחנה הקבע של הפיראיון.²³ מחנה מס' 16 הוקם מצפון מזרח לעיר עזה (לא רחוק ממחנה הפיראיון המצרים). ערב מלחמת סיני היה בירי צה"ל מידע על אודות שלושה מחנות של פיראיון פלסטינים ברצועת עזה: ברפיח, בח'אן יונס ובעזה.

הפיראיון המצריים

לצד הפיראיון הפלסטיניים היו פוזורים ברצועת עזה ובאזור קצימה ואבו עגילה פיראיון מצריים. פיראיון אלה השתייכו למשמר הלאומי המצרי, והיו היחידות המוכרות בו. הפיראיון המצריים פעלו בדרך כלל עצמאית במשימות סיור ומודיעין באזור ניצנה והנגב המערבי, אולם בוצעו גם משימות משותפות עם פיראיון פלסטיניים. ידוע על פעמים אחדות שהוטלו עליהם משימות אלימות (כגון משימת חבלה בקציעות בסתיו 1955), ולפיכך שיערו כי עיקר ייעודם היה לאסוף מודיעין בשגרה, ולפעול בשילוב עם כוחות מצריים סדירים במצבי חירום ומלחמה. ב־1956 ניסו המצרים להקים גם יחידות פיראיון מקרב הכדווים בסיני, ואימנו אותם הפיראיון המצריים.

הפיראיון בירדן בחמות מצרים

את ארגון הפיראיון בירדן הקימו המצרים, והוא נועד בעיקר לפעול נגד ישראל. אבל הארגון ביצע גם משימות של חתרנות תחת המשטר ההאשמי בירדן. הממונה על הפיראיון בירדן היה הנספח הצבאי המצרי, קולונל סאלח מוסטפא. ביוני 1955 נודע לשלטונות ירדן כי מצרים מארגנת הסתננות לישראל מגבול ירדן, ולכן הורה גנרל גלאב, מפקד הצבא הירדני, למפקד הצבאי של אזור שכס, עבד אל לטיף אל סמאן, להוציא איגרת למפקדי היחידות הכפופות, וזו לשונה:

הגיע לידיעתנו ממקורות שונים, ששלטונות מצרים מנסים להרכיב כנופיות בסוריה ובירדן, כדי שיסתגנו לאדמות ישראל ויבצעו פעולות הרס וטרור, תוך ניצול העימות הנוכחי בין מצרים וישראל, כדי לעורר אנדרלמוסיה והתנגשויות בין מדינות ערב לישראל, באופן שיוקל הלחץ המופעל על רצועת עזה. מנגנון הפיקוח של האו"ם מסר לנו, שהיהודים תפסו מסתנן מאזור חברון, שהיה בדרכו מרצועת עזה ובכליו נמצאו ניירות המראים, ששלטונות מצרים מתקשרים עם כמה אנשים בירדן ומשכנעים אותם לבצע פעולות חבלה באזור היהודי בתנאי שיחזרו אחרי השלמת משימתם לשטח ירדן, וכתוצאה מזה יערכו היהודים פעולות נקמה נגד ירדן. לכן אני דורש, שתגלו עירנות מלאה בנושא חשוב זה ותברקו אם מצרים, סוריה, או פקידי השגרירות המצרית מסיירים בגדה המערבית. יש למלא הוראה זו באופן אישי ובדרכי עקיפין.²⁴

הירדנים נקטו כל מיני צעדים כדי לסכל תכניותיה של מצרים: הם הגבירו את הפיקוח על מחנות הפליטים ותיגברו את האבטחה לאורך קווי שביתת הנשק, אולם צעדים אלה לא התקבלו באהדה. השלטון בירדן חשש שפרסום הפקודות והצעדים יגררו ביקורת חריפה בציבור, ולפיכך השתדל להצניע את ההוראות, והן נאכפו חלקית. הנספח המצרי בירדן הפעיל כמה חוליות פידאיון, כנראה עמדו לרשותו חמש עד שבע חוליות, אשר היו פרוסות באירביד, שונת, רמאללה, ג'זין, טול כרם, קלקיליה ודהרזה.²⁵

גיוס הפידאיון בירדן נעשה בכמה שיטות: באמצעות נכבדים ערבים בעלי השפעה וקשרים עם השגרירות המצרית בעמאן, הקשרים שלהם שירתו לא את גיוס הפידאיון בלבד אלא גם משימות של חתרנות מדינית תחת ירדן; פנייה אל ראשי כנופיות ואנשים המעורבים בהסתננות, בדרך כלל על פי רשימות שהועברו לנספח המצרי מקהיר; גיוס גלוי למדי באמצעות משרדי גיוס בערי הגדה המערבית – חברון, ירושלים, שכם, רמאללה.

את הציוד ואת אמצעי הלחימה קיבלו חוליות הפידאיון מצבא מצרים או שנרכש בירדן. החוליות קיבלו את האמל"ח בשיטות האלה: חוליות מסתננים שהבריחו אמל"ח ממצרים דרך שטח ישראל; הברחה דרך גבול סוריה ירדן (והסתרת דבר ההברחה מהשלטונות הירדנים); העברה בדרך האוויר ממצרים לירדן. סוגי האמל"ח היו דומים לאלה של הפידאיון הפלסטיניים ברצועת עזה (ראו הרחבה בנדון בפרק הדין בפידאיון הפלסטיניים בעזה).

נזקי ההסתננות

ישראל סבלה נזקים מכמה סוגים בשל ההסתננות: פגיעות בנפש, נזקים לרכוש ולשירותים חיוניים, ערעור הביטחון ביישובי הספר ופגיעה במעמדם של כוחות הביטחון.

1. **פגיעות בנפש** – המסתננים הראשונים היו פלסטינים שחדרו לתחומי מדינת ישראל לשם שיבה או הצלת רכוש, ורובם ככולם לא היו מזוינים. בהמשך – גם בעקבות מדיניות ישראל כלפיהם (ראו להלן) – החלו המסתננים לשאת נשק. היו מקרים שבמהלך ניסיונות שוד וגניבה ירו ביהודים, וככול שעבר הזמן, עלה מספרן של הסתננויות למטרות פגיעה בנפש, והמסתננים חדרו לעומק מדינת ישראל. כך, למשל, רצחו אנשי פיראיון חמישה מורים וילדים בהתקפה על בית כנסת ששימש גם פנימייה, במושב שפריר מדרום מזרח לתל אביב, 35 קילומטרים מרצועת עזה. בכמה מקרים תקפו בתים בשולי היישובים והרגו חלק מיושביהם. המעשה המפורסם ביותר היה הרג אם ושני ילדיה בעקבות הטלת רימון לבית ביהוד. בשל התקרית הזאת בוצעה פעולת התגמול בקיבה. במהלך שבע השנים שעברו מתום מלחמת העצמאות עד מלחמת סיני, נהרגו יותר מ-300 אזרחים ויותר מ-200 חיילים בשל פעולות המסתננים.

2. **פגיעות ברכוש** – ההסתננות גרמה הפסדים כספיים ניכרים. עיקר הפגיעה היה גניבת רכוש ובהמות, הרס ציוד חקלאי, חבלה בצינורות השקיה ובכבלי חשמל והרס יבולים.²⁶

3. **ערעור הביטחון ביישובי הספר** – ההסתננות עידרה את הביטחון ביישובי הספר. יישובים מספר סבלו לעתים קרובות ממעשי גניבה, שוד, חבלות ואף רציחות. אלה עידערו את ביטחון התושבים. בתחילת שנות ה-50, בימי העלייה הגדולה, הפנתה הממשלה עולים רבים ליישובים שהקימה באזורי הספר. בעת מלחמת העצמאות היו יישובי הספר בעיקרם קיבוצים ומושבים שתושביהם חדורי רוח חלוציות והתנדבות, ואילו עתה היו רוב התושבים ביישובי הספר אנשים שטרם התערו במדינה ועוד לא השתלבו במרקם החיים בה. מחמת הביטחון המעורער עזבו תושבים רבים, והיו אף יישובים שהאוכלוסייה הראשונה עזבה אותם לחלוטין.

4. **פגיעה במעמדם של כוחות הביטחון** – עקב ההסתננות התערער מעמדם של כוחות הביטחון, משום שלא הצליחו למנוע את הפגיעה בביטחון אזרחי המדינה – בחייהם וברכושם.

5. ערעור ריבונותה של מדינת ישראל – ההסתגנות נתפסה כאיום בשל הנזקים המוחשיים שלה, אך גם בשל המשקל שנתנה לה מערכת הביטחון בתפיסת הביטחון, ולפיה, ההסתגנות עירערה על ריבונותה של מדינת ישראל על השטח שצורף לתחומה בעקבות הסכמי שביתת הנשק, ופגעה במצב הטריטוריאלי והדמוגרפי שהתוו הסכמים אלה. מערכת הביטחון ראתה בעצם הכניסה בלי היתר לתחום מדינת ישראל פגיעה בריבונותה. הערבים ניסו לשוות להסתגנות מראית עין של מעשה פליטים שגורשו מבתיים, וכל מבוקשם הוא לעבד את אדמותיהם הסמוכות למקום יישובם החדש, או לרעות את עדריהם בכרי מרעה פורים. כן ציינו הערבים שמושג הגבול זר לרבים מהפליטים.

לעומתם הדגישה ישראל את הפגיעה של ההסתגנויות בריבונותה. משום שלא ראו בקווי שביתת הנשק את הגבולות הרשמיים של ישראל, חששה ישראל שההסתגנות תיצור בסיס לתביעות בעלות של הערבים על שטחים, אף על פי שנקבע בהסכמים שהם שייכים לישראל. ישראל ביקשה לעגן את ההסכמים במציאות טריטוריאלית ודמוגרפית ולחמה בכל ניסיון של פליטים ערבים לחזור לבתיים או לעבד את אדמותיהם שנשארו בתחומה.

המענה

במאבקה בהסתגנות נקטה נגדה ישראל צעדים מדיניים וצבאיים. בשל הנזקים לנפש, לרכוש ולמוראל ובגלל ההשפעות האפשריות על גבולות המדינה, על מצב האוכלוסייה ועל ההתיישבות ראתה ישראל בהסתגנות סכנה מדינית וביטחונית, ונאבקה בה באמצעות הצבא. מדינות ערב טענו שההסתגנות היא תופעה פלילית, ולכן ביקשו להתמודד עמה באמצעות משטרה. בשל צירוף כל הסכנות נלחמה ישראל בהסתגנות בקשיחות ונקטה נגדה צעדים, אף על פי שנראו מופרזים בעיני הקהילה הבין-לאומית.²⁷

בין המדינות משני צדי הגבול לא שררה תמימות דעים בעניין האחריות להסתגנות. ירדן הכדילה בין מעשי המסתגנים שהם אנשים פרטיים, ובין תגובותיה של ישראל הנעשות כיוזמת מדינה, והבחנה זו התקבלה גם בקהילה הבין-לאומית. ישראל אמרה שמדינה היא האחראית למעשים של אזרחיה ולמעשים הגיוזמים בתחומה גם אם לא ביוזמתה, ועל כן מניעת ההסתגנויות לישראל היא באחריותן של המדינות שמהן יצאו המסתגנים. היו ימים, ששלטונות ירדן – שממנה יצאו רוב המסתגנים – נקטו אמצעים להילחם בהסתגנות, אך משאלה לא הועילו, תחריפה ישראל את מאבקה גם כדי להשפיע, כאמור, על השלטונות להגביר פעילותם נגד ההסתגנות. על התמודדותה של ישראל עם ההסתגנות השפיעו כמה דברים: השינויים בהיקף

ההסתננות ובאופייה, הערכתה של ישראל מה מידת נחישותם ויכולתם של שלטונות מדינות ערב – שמהן יצאו המסתננים – לנקוט צעדים לריסונה של ההסתננות, והאם הצעדים שהן נוקטות אכן מרסנים את ההסתננות. כן השפיעו על דרכי ההתמודדות שלה עמדותיהן של המעצמות בנוגע לצעדים שנקטה, וההערכה מה מידת היעילות של כל צעד.

ואלה הצעדים שנקטה ישראל כדי להילחם בהסתננות:

הפעילות בגבול ובקרבתו

השטח שבקרבת הגבול הוכרו אזור ביטחון, ונאסרה בו תנועת אזרחים. כוחות צה"ל נלחמו בהסתננות באמצעות פעולות סריקה, מארבים וסיוורים. נקבעו הוראות התנהגות, ובהן הוראות פתיחה באש אשר שונו מעת לעת, אך ברוכב ככולן הותר ידי מכון במסתננים בלא כל עניין במניעיהם.

הכפרים הערביים שבקרבת הגבול היו נתונים בממשל צבאי, ומדי פעם בפעם נעשו בהם, וכן בגליל ובנגב המערבי, סריקות למציאת מסתננים. נערך מפקד של הערבים שנשארו בתחום מדינת ישראל אחרי מלחמת העצמאות, וכשנמצאו בסריקות ערכים שלא התפקדו, הם גורשו בעיקר לירדן. בכמה מבצעים גורשו גם בדרוים משבט העזאזמה, שבט שפעל רבות נגד היישוב היהודי טרם הקמת המדינה, והתנכל גם לשבטי בדרוים אחרים.²⁸

הבתים הנטושים ככפרים, שהיו מקומות מסתור למסתננים, נהרסו, ונגד הרועים שרעו בתחום ישראל, והבדרוים שחדרו לשטחה, גם הופעלו כוחות ממונעים ומוטסים. הכוחות ירו במסתננים מהקרקע ומהאוויר כדי לגרשם חזרה למדינות ערב. בהמשך הועברה הפעילות ברוב אזורי הגבול למשטרת ישראל. בשלב הראשון, ביוני 1951, הוטלה האחריות לביטחון השוטף באזור שמבית נבאללה עד אייל על משטרת ישראל. ב־1952 הוטל על המשטרה להילחם בהסתננות גם בגבולות לבנון וסוריה, ובגבול ירדן הורחב התחום עד בית נבאללה. האזור מדרום לבית נבאללה וגבול מצרים נשארו באחריות צה"ל.

במאי 1953 הקימה המשטרה את משמר הגבול, והחיל פעל בגזרות שבאחריות המשטרה מאוגוסט 1953. כדי להסיר מצה"ל את מטלות הביטחון השוטף ככל האפשר, הסכימו פיקוד הצבא והמטה הארצי של המשטרה שמשטרת ישראל תקבל עליה את האחריות הכוללת ללחימה בהסתננות. גזרות האחריות של משמר הגבול הלכו והתרחבו: בפברואר 1954 הורחב אזור הפעולה עד בית גוברין וכ־1 באפריל 1954 קיבל את האחריות המלאה על הביטחון השוטף בתחומי פעילותו.

גידור היישובים ושמירה בהם

יישובי הספר גודרו, ונקבעה בהם שמירה. משלהי 1949 העסיקו צה"ל והמשטרה אזרחים, רובם יוצאי "ההגנה" או צה"ל, כקבלני משנה לשמירה ביישובי הספר. בכל יישוב נקבע מפקד אזור (מא"ז) הממונה על השמירה, ונשכרו שומרים שסיירו ביישובים ובקברתם. הסוכנות היהודית מימנה הקמה של גדרות, תאורה, עמדות ותעלות מגן, על פי דרישותיהם הטכניות של אנשי זרועות הביטחון ובפיקוחם, ואף יזמה הקמת "גודרות": קבוצות אזרחים שסיירו מחוץ ליישובים וביניהם כדי לקדם את פני המסתננים בטרם יחדרו ליישובים.

גניבות שכנגד

לאחר זמן נוספו על דרכי הפעולה נגד המסתננים גם גניבות שכנגד. בזמן שרכו גניבות של כבלי חשמל וטלפון מיישובים בישראל, פגע צה"ל בתגובה בקווי חשמל וטלפון בגדה המערבית. בתגובה לגניבות עדרים משטח המדינה צה"ל ותושבים מיישובי הספר גנבו לעתים עדרים מעבר לגבול.

מארכים מעבר לגבול

בהמשך הציב צה"ל מארכים ליליים מעבר לגבול. למשל, באמצע יולי 1951 יצא צה"ל למבצע "אורב" שנמשך 11 לילות ברציפות. במבצע הזה הציבו כוחות צה"ל מארכי לילה בקרבת כפרים מעבר לגבול. הפעילות אמנם זרעה בלהה בקרב תושבי כמה מן הכפרים, אך בסופו של דבר לא צימצמה את היקפה של ההסתננות. היו שתלו את כישלון הפעולה בכך שלא לוותה בהסברה מתאימה, ולכן מעבר לגבול לא הבינו מהן סיבותיה ומהי תכליתה. בשל הדברים האלה הסיקו שיש ללוות פעילות מעין זו בהסברה מתאימה כדי להגביר את יעילות השפעתה.

מגעים עם שלטונות המדינות שממן יצאו המסתננים

בד בבד עם הצעדים הצבאיים ניהלו נציגי ישראל בוועדות שביתות הנשק מגעים עם עמיתיהם לקביעת דרכי פעולה נגד ההסתננויות. בשיחות אלה הוסכם גם על סידורים משותפים. היו פעמים שנציגי ישראל הסכימו להחזיר את המסתננים שנתפסו לירדן כדי שיישפטו שם. היה פרק זמן שבו הושגו הסכמים בין מפקדים בשטח, ולפיהם יוטלו הגבלות על פעילות צה"ל נגד ההסתננות, גם על ירי במסתננים ועל פעולות מעבר לגבול. לפחות עד שנת 1953 העריכו זרועות הביטחון של ישראל ששלטונות ירדן ומצרים מבקשים להיאבק בהסתננות. גודע על הוראות שהם הוציאו מדי פעם בפעם, ועל צעדים שנקטו כדי ללחום בהסתננות, אך גם אם לעתים פחת

מספר ההסתננויות, הרגיעה הייתה קצרה, ובתוך זמן קצר עלה היקפה שוב. האמצעים האלה לא הועילו: הסיוורים המשותפים לא הורידו את היקף ההסתננות, מעטים בלבד מהמסתננים שנתפסו והועברו לירדן נשפטו, וגם אלה שנשפטו, גידונו לעונשים קלים. האמצעים שנקטו שלטונות ירדן לא הועילו אף הם, הן משום שלא היו חמורים דיים, והן משום שלעתים קרובות נמנעו פעילי הביטחון המקומיים מלהוציא לפועל את ההנחיות שקיבלו. משהתברר כי כך הדבר, הוסיף צה"ל לפעול נגד ההסתננות בכל האמצעים שברשותו.

פעולות תגמול

פעולות התגמול הראשונות בוצעו כבר בשלהי שנת 1949, אולם רק בתחילת שנת 1951 הוחלט על תכנון מסודר של פעולות תגמול כדי לחייב את השלטונות בירדן ובמצרים לנקוט צעדים לריסון ההסתננות. בישראל הניחו שאפשרות הפעולה היעילה ביותר לריסון ההסתננות היא לפגוע בהם קשות בתגובה על ההסתננויות עד שיאלצו לפעול נגדן בעצמם. אלה היו נסיבות התרקמות התכנית "מאי 1946". לפי התכנית הזאת מוטל על הפיקודים המרחביים להכין יעדים לפעולות תגמול ולהיות בכוננות של 12 שעות לבצען. יעדי הפעולות היו כלכליים וצבאיים, בסיסי הסתננות ומשרדים של השלטון האזרחי. נשקלה אף האפשרות של טרור אישי, כלומר, פגיעה באישים המארגנים את ההסתננות, במקומות כינוס של מסתננים ובאישים הקשורים אליהם. פעולות תגמול בוצעו לאחר פעולות רצחניות שביצעו מסתננים. בפעמים שווהו הרוצחים, כווננו הפעולות לפגוע בהם ולהרוס את בתיהם. לעתים כווננו הפעולות ליעדים על פי הסוגים שנקבעו בפקודת "מאי 1946". בשנים הראשונות התמקדו פעולות התגמול בכפרים הקרובים למקום הרצח או שידעו שהמסתננים באים מהם. הניחו שבעקבות הפעולה יגרשו תושבי הכפר הפגוע את המסתננים או ימסרו את שמותיהם לשלטונות כדי שאלה יענישו אותם. כמו כן התקפה על כפר אחד יכולה להרתיע עוד כפרים בסביבתו. הניחו גם שתושבי הכפרים ילחצו על השלטונות לפעול נגד ההסתננות.

מקצת פעולות התגמול הראשונות נכשלו. התברר כי האימונים של יחידות החי"ר כצה"ל אינם מתאימים לצרכים של פעילות זאת, ויש לבצע ביחידות קטנות. באוגוסט 1953 הוקמה יחידה מיוחדת – יחידה 101 – לצורך פעולות תגמול. היא נשארה יחידה עצמאית עד ינואר 1954, ואז הוכפפה לחטיבת הצנחנים, ומפקד היחידה, אריאל שרון, היה למפקד החטיבה. רוח היחידה ומתכונת אימוניה הועברו לחטיבת הצנחנים, וכך הנחילו את רוח הלחימה ואת הירע המקצועי למגזרים רחבים כצה"ל והפעילו חיילים רבים ויחידות גדולות יותר משהייתה יחידה 101 לצורך פעולות התגמול.

עד פעולת קיביה באוקטובר 1953 כוונת פעולות התגמול לכפרים. הזעזוע בעקבות מותם של 69 איש בפעולה בקיביה והתגובה לתקרית בזירה הבין-לאומית הסיטו את מוקד פעולות התגמול ליעדים צבאיים. מ-1954 חל, כאמור, שינוי גם במוקדו של העימות ועיקרו היה הגבול עם מצרים. התקריות ופיגועי הטרור בגבול עם מצרים הלכו ורבו, וצה"ל הפנה חלק גדול מפעולות התגמול לחזית זו.

סיכול ממוקד

במלחמתה בהסתננות השתמשה ישראל גם באמצעי שכונה לימים "סיכול ממוקד". התקרית המפורסמת הייתה ההתנקשות במוסטפא חאפז, קצין מודיעין מצרי. לפי המידע שהיה לצה"ל, חאפז עמד מאחורי פעילות המודיעין והטרור נגד ישראל. ב-11 ביולי 1956 נהרג חאפז מפיצוץ של חבילת נפץ.

התפיסה שעליה נשענה פעילותו של צה"ל על פי הרמטכ"ל

בהרצאה של רב אלוף משה דיין, הרמטכ"ל מסוף 1953 עד סוף 1957, בפני מפקדים, הוא הסביר את התפיסה שעליה נשענה הפעילות של צה"ל. ואלה הם דבריו:²⁹

לניצחונותינו וכישלונותינו בקרבות ועירים לאורך הגבול, ומעבר לו, נודעת חשיבות רבה לא רק בהשפעתם הישירה על 'הביטחון השוטף', אלא אף בגלל השפעתם על הערכת הערבים את כוח ישראל – ועל אמונת ישראל בכוחה....

את אירועי הביטחון השוטף חייבים היינו לראות לא כאפיוזות חולפות, אלא כמצב המשתרר לזמן ארוך – לעשר שנים? עשרים שנה? מי יכול לומר כמה זמן נצטרך לחיות בנתוני הביטחון הקיימים? שומה היה עלינו, אפוא, לעשות מאמץ עליון, כדי להבטיח חיי שלום ותנאי עבודה ויצירה תקינים ביישובי הגבול ובפנים הארץ. חייבים היינו לקבוע כללי מותר ואסור ביחסי הארצות הערביות ותושביהן אלינו – ולהיזהר מלוותר ולהסכים לפגיעות בנו, גם אם הן קטנות ערך, כשהיה בידנו למנוען...

לפני הקמת המדינה, כאשר היה ערבי גונב תבואה, פרה או צינור השקאה, הייתה המשטרה מתחקה על עקבותיו בארץ ובארצות השכנות, ואם היה נתפס היה בא על עונשו והגניבה הייתה מוחזרת לבעליה. לאחר מלחמת השחרור, כאשר ערבי מקלקיליה או מבינת אל-ג'כיל היה גונב בישראל ומצליח להגיע אל הגבול – הרדיפה אחריו הייתה נפסקת – ובמקומה הוא נמצא נהנה מהגנה עליו ועל 'רכושו' החדש...

לכוחותינו לא הייתה אפשרות לדרוף אחרי המסתננים אל מעבר לגבול, לחקור ולהתחקות בארצותיהם, לתופסם ולהענישם. רק כוחות ארצם-הם, צבאותיהם ומשטרתם מסוגלים היו – בעזרת האינפורמציה שבידיהם, לפני המעשה ואחריו – לעקוב אחר המסתננים ולתופסם. ורק כאשר עשו זאת, וכאשר הענישו את המסתננים, אפשרי היה כי הגניבה, השוד והרצח לא ישתלמו למבצעים.

אין זה קל לממשלה ערבית ולכוחותיה להילחם בהסתננות. רוב הערבים אינם רואים את הגניבה מהזר כחטא בכלל, ואשר לישראל – מתווספים, בעקבות מלחמת השחרור, רצון נקמה ורגשות איבה. יחס זה של התושבים, והמדיניות המוצהרת של הממשלות הערביות בעניין כוונתן להשמיד את ישראל, אינם מתיישבים עם מלחמה בהסתננות והענשת המסתננים על ידם. אין תשובה קלה בפי השוטר הירדני, כשהוא בא לאסור את הערבי מקלקיליה החוזר עם פרה מישראל, וזה האחרון שואל אותו: 'מה איכפת לך אם גנבתי פרה ברמת-הכובש?'. ואין הסבר פשוט בפי החייל המצרי, הבא לענוש את הערבי שרצח טרקטוריסט יהודי ברוחמה, חזר עם שעונו לרצועת עזה, ושואל את החייל: 'מדוע לא להרוג יהודי?'

הגורם למלחמה במסתננים ולהענשתם חייב להיות מונח בתחום טובת הארץ הערבית, ולא בזה של טובת ישראל. הצבא הערבי יוכל להילחם בהסתננות, ולהסביר את זאת לעמו, רק אם יידע להוכיח כי גניבת פרה ברמת-הכובש פוגעת בקלקיליה, ורצח יהודי ברוחמה מסכן את תושבי עזה. מניעת הסתננות על ידי השלטונות הערביים פירושה הטלת עונשים חמורים, ופתיחה באש על תושבים ערביים על ידי כוחות ארצם, השתלטות על אלפי פליטים, לחימה בכנופיות, מדנים, והתנגשות עם חוגים לאומניים דתיים. המניע שיביא את הממשלות והכוחות הערביים לעשות זאת חייב להיות מוחשי, ריאלי וודאי: פשולות התגמול של הצבא הישראלי, וחשש מהן...

לכנופיות עצמן היו סיכויים להצלחה. העדר גבול טבעי אפשר כניסה לישראל; הרכב האוכלוסיה הישראלית החדשה מנע התבלטותם כזרים; והאובייקטים הנבחרים – בוודאי שלא הכבידו על מילוי המשימה.

לא היה בידינו להבטיח כל צינור מים מפיוצו, וכל עץ – מעקירה. לא היה בידינו למנוע רצח עובדים בפרדס, ומשפחות בשנתן. אך היה בכוחנו לקבוע מחיר גבוה לימנו; מחיר שיהא יקר מכדי שכדאי יהיה ליישוב הערבי, לצבא הערבי, לממשלות הערביות, לשלמו. יכולים היינו להבטיח כי הכפרים הערביים יתנגדו לכנופיות העוברות דרכם, במקום להושיט להם עזרה. היה

בכוחנו להבטיח כי מפקדי הצבא הערבי יבכרו הגשמה קפדנית של התחייבויותיהם בשמירת הגבול על פני כישלונם בהתנגשות עם יחידותינו. היה בדינו לגרום לווייתור הממשלות הערביות על 'מדיניות של כוח' כלפי ישראל, על ידי הפיכתה למפגן של חולשה.

בוודאי יש עוד אמצעים, נוסף על פעולות צבאיות, העלולים 'ללחוץ' על השלטונות הערביים להילחם בהסתננות — ממשלות זרות, החלטות מועצת הביטחון, ושיקולים פנימיים שונים. מגבלותיהם של גורמים אלו היו שתיים: ראשית — לא תמיד מעוניינים הם בטובת ישראל דווקא, שהרי הם ממונים על ענייני ארצותיהם ולא על טובתה של ישראל וכאשר מתנגשים ענייני ישראל בענייני ארצם — לא ישראל היא הקודמת; שנית — השפעתם אינה חזקה עד כדי שתביא את הערבים לכך שיילחמו לחימה של ממש בהסתננות, מלחמה החייבת להיערך על ידי כוחות וממשלות, הרוצים ברעת ישראל, ובו בזמן עליהם להתנגש במלחמה זו עם ערבים, ולהגן כביכול על תושבי ישראל. לכך הכרחי גורם נמוץ ותקיף, היוצר הכרח לגבי הממשלה הערבית, המוכן לתושבי הגבול והמשפיע על דעת הקהל הערבית, ואומר לה כי לטובת הארץ הערבית יש למנוע הסתננות לישראל...

בעקיפין, משמשות פעולות התגמול **הפגנה ליחסי הכוחות** ישראל-ערב, כפי שהם נראים בעיני הממשלות הערביות... מבחינה זו משמעות פעולת התגמול היא, כי ישראל רואה את ההסתננות כפעולת איבה בלתי נסבלת, והיא מורה לכוחותיה לעבור את הגבול ולפגוע בארץ הערבית. הפגיעה אינה פעולת נקם. זו פעולת עונש והתראה, שאם אותה ממשלה לא תשתלט על תושביה ולא תמנע את פגיעותיהם בישראל — **יעשו הכוחות הישראליים שמות בארצה**. לו הייתה אותה ארץ ערבית מסוגלת לכך, הייתה מצווה על כוחותיה לעבור את הגבול ולפגוע בישראל. בשעה שהארץ הערבית מבליגה ואינה עושה זאת — פירוש הדבר, כלפי ערבייה — חולשה ואי יכולת להתמודד עם ישראל. הפגנה מדינית זו של חולשה כלפי ישראל קשה לממשלות הערביות לא פחות מאשר פגיעת התגמול עצמה, ויש בה משום הפגנה מפוכחת לציבור הערבי בשאלה העיקרית שביחסי ישראל-ערב — שאלת סיכויי הערבים להשמיר את ישראל. פעולות התגמול מחייבות את הערבים לשאול מדי פעם את ארצם: האמנם השמדת ישראל זו תוכנית ריאלית, או יש להתייאש ממנה?

השפעתן של המעצמות על המאבק בהסתננות

כמו שמצוין בדבריו אלה של דיין, במערכה נגד ההסתננות הושקעו גם מאמצים מדיניים. לבריטניה הייתה השפעה רבה בירדן, ולארצות הברית השפעה גם במצרים וגם בירדן. הימים היו ימי המלחמה הקרה, וארצות הברית ובריטניה ביקשו לשמור על יציבות במזרח התיכון מחשש שאי יציבות עלולה להקל על אחיזתה של ברית המועצות באזור. שני הצדדים – ישראל מזה ומצרים, ובעיקר ירדן, מזה – קראו למעצמות להתערב בעימות ולהשפיע על הצד שכנגד. ישראל ביקשה שהמעצמות ידרכו את ממשלות ערב לייעל את הצעדים למניעת ההסתננות; ירדן ומצרים עירבו אותן כדי שישדלו את ישראל למתן את אופי פעילותה, למשל, לשנות את נוהלי הפתיחה באש לעבר מסתננים ולהפסיק את פעולות התגמול.

כדי להשיג את יעדיה הציגה ישראל בפני המעצמות את ממדי ההסתננות ונזקיה. ישראל ביקשה להראות שאין די בצעדים שנוקטים שלטונות ירדן ומצרים כדי לבלום את ההסתננות. ישראל אמנם לא הודתה רשמית שכוחותיה הם שביצעו את פעולות התגמול, אך הדבר היה ברור מאופי הפעולות. ארצות הברית ובריטניה התרשמו שההסתננות פוגעת מאוד בישראל, אך לא קיבלו את עמדתה כי חוסר הצלחתן של המדינות השכנות לבלום את ההסתננות מצדיקה נקיטת אמצעים שנראו להן חריפים מדי, וניסו להניא את ישראל מכך. המעצמות הבחינו בין מעשיהם של המסתננים, שהם אנשים הפועלים עצמאית, לבין פעולותיה של ישראל, שמבצעות יחידות סדירות מטעמה של ממשלה ריבונית. פעמים מספר קיבלו את טענתה של ישראל שאת פעולות התגמול ביצעו תושבים מיישובי הספר, שלא יכלו להבליג עוד על הפגיעות שספגו.

יתרה מזאת סברו האמריקאים כי האמצעים החריפים שנוקטת ישראל מזיקים בטווח הארוך, גם אם יש בהם תועלת בטווח הקצר, משום שהם מקשיחים את עמדות הערבים עד שלא יהיו נכונים להגיע להסדר עם ישראל. זה היה אחד הטיעונים שבאמצעותם ניסו האמריקאים להשפיע על ישראל למתן פעולותיה.

הוויכוח בין צה"ל ובין משרד החוץ בדבר פעולות התגמול

המתח בין שיקולים מדיניים לשיקולים צבאיים התבטא גם בחילוקי דעות בין משרד החוץ לצה"ל – בעיקר בנוגע לפעולות התגמול. מבחינת צה"ל היו לפעולות התגמול מטרות מספר, מהן פעולות עונשין לכפר שידוע כי ממנו הגיעו המסתננים המפגעים, מהן נועדו להרתיע את תושבי הכפר שלא יסייעו למסתננים וישפיעו על השלטונות להיאבק בהסתננות. כן ראו בפעולות התגמול אמצעי לחץ את רוחם של תושבי המדינה, ובעיקר תושבי יישובי הספר, ולהשיב להם את האמון בצה"ל.³⁰

אִישִׁים בַּמִּשְׁרָד הַחוּץ שֶׁלִּלּוֹ מְכוּל וְכוּל אֶת מְדִינִיּוֹת הַתְּגִמּוּל בְּטֶעֱנָה שֶׁאֵין בָּהּ כֹּחַ תּוֹעֵלֶת, וְהִיא מְזִיקָה בְּלִבָּד. מִשֶּׁה שֶׁרֶת, שֶׁהִיא שֶׁר הַחוּץ רֹב הַזְמָן בֵּין מִלְחָמַת הָעֲצָמָאוֹת לְמִלְחָמַת סִינִי, לֹא נִקְטַע עֲמֶדָה כֹּה קִיצוֹנִית. הוּא הַסְכִּים שִׁישׁ לְהַגִּיב כֹּאשֶׁר פְּעוּלוֹת הַמַּסְתַּנְנִים מְגִדִּישׁוֹת אֶת הַסָּאָה, וְקִיבֵל אֶת הַגִּישָׁה שֶׁבִּיצִיעַ פְּעוּלוֹת תְּגִמּוּל נֶחוּץ הֵן כְּדִי לֵאלֹץ אֶת שְׁלִטְנוֹת יֶרֶדן וּמִצְרַיִם שֶׁמֵּהֵן יִצְאִים הַמַּסְתַּנְנִים, לְרָאוֹת בַּהֲסַתְנָנוֹת עֲנִיין הַגּוֹנֵעַ לָהֶם וּלְפִעוֹל נִגְדָה, וְהֵן לַחֲזֹק אֶת הַלּוֹךְ הַרוּחוֹת בִּישׁוּבֵי הַסֶּפֶר. עִם זֹאת אָמַר שֶׁרֶת שִׁישׁ לְתֹאֵם אֶת הַפְּעִילוֹת עִם מִשְׁרָד הַחוּץ כְּדִי שֶׁלֹא תִּחְבֹּל בַּמֵּאֲמָצִים מְדִינִיִּים, וְכִדִּי שֶׁהוּא יוֹכֵל לְפִעוֹל מְדִינִית נִגְדַּ טֶעֱנָה שִׁיתְקַפּוֹ אֶת פְּעוּלוֹת הַתְּגִמּוּל.

קִץ הַהֲסַתְנָנוֹת – מִלְחָמַת סִינִי

הַקֶּמֶת אֲרֻגוֹן הַפִּירָאיוֹן וְהַפְּעִלָתוֹ בְּתַמִּיכָתָהּ הַמְּלָאָה שֶׁל מִצְרַיִם הָיָה נִיסִיּוֹן רֵאשׁוֹן לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בְּטִרְדוֹ מְדִינִית בִּסְכָסוֹךְ הָיִשְׂרָאֵלִי-עִרְבִי. הַמִּצְרַיִם פִּיתְחוּ אֶת יוֹכֵלָתָם בְּעִנִּיין זֶה בִּשְׁנֵי מִישׁוּרִים: הַפְּעִלָה יִשְׂרָאֵל שֶׁל פִּירָאיוֹן מִשְׁטַח מִצְרַיִם (רִצְעוֹת עֶזָה) וְהַפְּעִלָה עֲקִיפָה שֶׁל פִּירָאיוֹן מִשְׁטַחן שֶׁל מְדִינֹת אַחֲרוֹת (יֶרֶדן, לִבְנוֹן). פְּעִילוֹת הַפִּירָאיוֹן הִצִּיבָה לְפָנֵי מְדִינַת יִשְׂרָאֵל אֲתַגְרִים מְבַצְעִיִּים וּמְדִינִיִּים סְבוּכִים אֲשֶׁר חִיבּוֹ אוֹתָהּ לְהַגִּיב בְּתַקִּיפּוֹת אֶךְ לְצַמֵּצֵם אֶת הַנּוֹק הַמְּדִינִי שֶׁנִּלוּוָה לְתַגּוּבָה. הַפִּירָאיוֹן הָיָה כָּלִי יַעִיל לְשַׁחֵק אֶת כּוֹשֶׁר עֲמִידָתָהּ שֶׁל הַחֲבֵרָה הָיִשְׂרָאֵלִית וְאֶף לְגִרּוֹד אֶת יִשְׂרָאֵל לְפִעוּלוֹת תְּגִמּוּל וְעִנִּישָׁה נִגְדַּ יֶרֶדן שֶׁנַּעֲשֶׂתָה זִירַת פְּעִילוֹת עִיקְרִית שֶׁל הַפִּירָאיוֹן בְּדֶרֶךְ כָּלִל בְּנִיגוֹד לְרִצְוֹנָה.

נִרְאָה שֶׁעֲבַד אֶל נֶאֱצַר לֹא הָיָה מְעוֹנִיין בְּמִלְחָמָה כּוֹלֵלֶת עִם יִשְׂרָאֵל בְּאַמְצֵעַ שְׁנוֹת ה־50, וְדָאִי לֹא לְפָנֵי שֶׁאַמְצֵעֵי הַלְחִימָה מִהַעֲסָקָה הַמִּצְרִית-צ'כִּית יִגִּיעוּ לְמִצְרַיִם וְיִיקָלְטוּ בְּצַבָּאָה. לְפִיכֵךְ נּוֹעֵדָה פְּעִילוֹת הַפִּירָאיוֹן לְשֹׁמֵר מִצָּב מְבוֹקֵר שֶׁל עִימוֹת עִם יִשְׂרָאֵל לְתוֹעֵלַת מִצְרַיִם.

הַנִּיסִיּוֹן שֶׁל מִצְרַיִם לְהַפְּעִיל אֶת חוֹלִיּוֹת הַפִּירָאיוֹן בִּשְׁנֵים 1955-1956 וְחִיסוּלֵן בְּמִבְצַע "קֶרֶשׁ" מִלְּמִדִּים עַל הַסִּיכּוֹן הָרַב שֶׁמְדִינָה נּוֹטֵלֶת כֹּאשֶׁר הִיא מִשְׁתַּמֶּשֶׁת בְּטִרְדוֹ כְּדִי לְחַלּוֹל עִימוֹת מוֹגְבֵל וּמְבוֹקֵר אֲשֶׁר אָמַר לְשֶׁרֶת אֶת מִטְרוֹתֶיהָ. הַפְּעִלַת הַפִּירָאיוֹן הוֹעִילָה לְמִצְרַיִם מַעֵט, אִם בְּכֻלָּל, וּלְבִסּוֹף הִיא נִדְרָשָׁה לְשֹׁלֵם מַחִיר יָקָר שֶׁעִלָּה עַל תּוֹעֵלַת זֶה. לְפִיכֵךְ אֵין זֶה מְקָרָה כִּי הַמִּצְרַיִם לָמְדוּ לְקַחֵם מִהַפְּעִלַת הַפִּירָאיוֹן, וְלֵאחֲרַיִם מִלְחָמַת סִינִי נִמְנָעָה מִצְרַיִם מִהַפְּעִלָה יִשְׂרָאֵל אוֹ עֲקִיפָה שֶׁל אֲרֻגוֹנִי טִרְדוֹ נִגְדַּ יִשְׂרָאֵל. מִצְרַיִם לֹא נִטְשָׁה אֶת הָרַעִיּוֹן שֶׁל "הָעִימוֹת הַמוֹגְבֵּל" בְּמִקּוֹם מִלְחָמָה כּוֹלֵלֶת, אוֹלֵם כֹּאשֶׁר הַחֲלִיטָה לְהִשְׁתַּמֵּשׁ בְּאַמְצֵעֵי זֶה בְּתַקּוּפַת מִלְחָמַת הַהֲתָשָׁה בִּשְׁנֵים 1968-1970 עֲשֶׂתָה זֹאת בְּאַמְצֻעוֹת כּוֹחוֹתֶיהָ הַסִּדְרִים.

ההסתננות, במתכונת הכתובה לעיל, באה לקיצה בעקבות מלחמת סיני. ישראל יזמה את המלחמה בגלל איומים שנשקפו לביטחון היסודי שלה ולביטחונה השוטף. מ-1954 החרפו, כאמור, פעולות הטרור של המסתננים נגד ישראל. בו זמנית החרפה גם ישראל את תגובותיה, והרבתה לבצע פעולות תגמול. אבדותיה בפעולות אלה הלכו וגדלו גם הן.

בסתיו 1956 הרמטכ"ל, רב אלוף משה דיין, הגיע למסקנה ששיטת פעולות התגמול מיצתה את עצמה, ויש לנקוט אמצעים אחרים כדי להילחם בהסתננות. לשיקול זה התווספו הצורך לשים קץ להסגר שהטילה מצרים על השיט לישראל וממנה במפרץ אילת ועל הטיסות במפרץ זה, ובעיקר השינוי שחל במאזן הכוחות לאחר שברית המועצות העבירה למצרים נשק רב. ישראל חששה שכאשר יסיים צבא מצרים לקלוט את הנשק וידע להפעילו במיומנות, עלולה מצרים לממש את האיום שהשמיעו מנהיגים ערביים מאז תום מלחמת העצמאות, ולנסות שוב להשמיד את מדינת ישראל.

ישראל ניצלה את צירוף הנסיבות שגם בריטניה וצרפת ביקשו להכות במצרים, ויצאה למלחמה כדי לקטוע את ההסתננות, את ההסגר ואת התחזקותה של מצרים. ואמנם בעקבות מלחמת סיני בא קץ להסתננות במתכונתה לפני המבצע, וישראל ידעה כמה שנים שקטות.

בשנים שאחרי מלחמת סיני אמנם נמשכו הסתננויות למטרות גניבה, אולם מספרן היה קטן ושוויו לעומת מספרן בימים עד המלחמה. גם מספר הפגיעות בנפש פחת מאוד. באמצע שנות ה-60 החלו הפלסטינים בפעילות טרור ממוסדת: בוועידת פסגה של מדינות ערב בשנת 1964 הוחלט על הקמתו של ארגון מדיני פלסטיני, הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף), וב-1 בינואר 1965 ביצע הארגון הצבאי פת"ח את הפיגוע הראשון בישראל – איש פת"ח הניח מטען חבלה ליד אחד מצינורות מוביל המים הארצי.

שנתיים וחצי אחרי כן, בעקבות מלחמת ששת הימים, התרחבו גבולותיה של המדינה. במלחמה זו השתלטה ישראל על כל שטחה של ארץ ישראל המערבית, ולכן שלטה על אוכלוסייה פלסטינית גדולה מזו שהייתה בשליטתה בגבולות 1949. המאבק עם הפלסטינים נמשך, זכות השיבה מזה וסוגיית הטריטוריה מזה הוסיפו להיות עניינים שבמחלוקת ומוסיפים להיות כאלה עד היום. מאז השתנה אופי המאבק הצבאי בין ישראל ובין הפלסטינים. בתחילתה הייתה ההסתננות בלתי מאורגנת, בהמשך היו התארגנויות מקומיות ואף ניצנים של טרור פלסטיני מטעם מדינה (מצרים), ומאז 1965 קמו ארגוני טרור פלסטיניים גדולים וממוסדים, מהם במעטפת פוליטית של הארגון לשחרור פלסטין ובהמשך של הרשות המדינית הפלסטינית.

כמה מארגוני הטרור הפלסטיניים זוכים לחסותן של מדינות ערביות. תפיסות איסלאמיות קיצוניות שהתפשטו במדינות ערב ובמדינות מוסלמיות, העניקו עוד רובד לפעילות הטרור הפלסטינית. התפתחו דפוסים של "עימות מוגבל" ששינו והקצינו את אופי הפעילות, למשל, תופעה של מחבלים מתאבדים המבקשים להרוג רבים. בכל מיני שלבים במאבק ביקשה מערכת הביטחון של ישראל להתמודד עם הטרור ונחלה הצלחות רבות בהתמודדות זו. עם זאת נמשך הטרור של הפלסטינים ובד בבד גם החיפוש אחר האמצעים להתמודד עמו.

הערות

1. אגף המודיעין במטה הכללי, ספר החוזים למזרח התיכון, תל אביב (1956), עמ' 55-56.
2. דן אשבל וארנון סופר, "הפליטים הפלסטינים מ-1948: רקע, עמדות הצדדים והצעה לפתרון", ביטחון לאומי, גיליון 1, תל אביב 2001, עמ' 14-15.
3. בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל, 1948-1956, תל אביב (1996), עמ' 19-20. על חישוב מספר הפליטים לפי מוריס ראו: בני מוריס, לידתה של בטיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, ירושלים (1991), עמ' 397-399.
4. משטרת ישראל, "הסתננות – סקירה שנתית 1.1.52-31.12.52", נגזר המדינה ב"2402/12; שמעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה (התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל, 1949-1953), תל אביב (2000), עמ' 263-264.
5. "המלחמה בהסתננות", 25 ביולי 1951, ארכיון צה"ל.
6. גולן, גבול חם, מלחמה קרה, עמ' 248-249.
7. אהוד יערי, מצרים והפראין 1953-1956, גבעת חביבה (1975), עמ' 10.
8. יערי, מצרים והפראין 1953-1956, עמ' 10.
9. יערי, מצרים והפראין 1953-1956, עמ' 11.
10. יערי, מצרים והפראין 1953-1956, עמ' 11.
11. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1948-1956, עמ' 365.
12. מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1948-1956, עמ' 365.
13. לשכת העיתונות הממשלתית, 13 ספטמבר 1954.
14. בתוך מוטי גולני (עורך), חץ שחור, סעולת עזה ומדיניות הגבול של ישראל בשנות ה-50, תל אביב (1994), עמ' 9-11.
15. אלאודיאב, 1 במרס 1955.
16. מסמכי שלל, "סיכום מודיעין לתקופה 1.9.1955-22.8.1955", 8 בספטמבר 1955, ארכיון צה"ל.
17. ארגון הפיראטין הוקם בעצם כבר שנתיים קודם לכן במצרים ועסק בפעילות טרור נגד הצבא הבריטי לאורך התעלה.
18. משה דיין, יומן מערכת סיני, תל אביב (1967), עמ' 11.
19. מסמכי שלל, "אגרת עמר", 18 בדצמבר 1955, ארכיון צה"ל.

20. מסמכי שלל, "אגרת עמר".
21. הגזרות מגירות את מרחב הפעילות ולא דווקא את ההיערכות.
22. מסמכי שלל, "מחלקת הביטחון הצבאי אל עוזר מנהל המודיעין", 15 בינואר 1956, ארכיון צה"ל.
23. יערי, מצרים והפראין, 1953-1956, עמ' 24.
24. יערי, מצרים והפראין, 1953-1956, עמ' 21, מצטט את מזכר סמאן אל מפקדי היחידות באזור שכם, תיק מ/33/מ/12.6.1955.
25. סקירת מודיעין מיוחדת, "ארגון הפראין המצרי והפעלתו", ארכיון צה"ל.
26. לפירוט הנזקים הכלכליים ראה: מוריס, מלחמות הנבול של ישראל 1949-1956, עמ' 115-120. מוריס דן גם בנזקים הכלכליים העקיפים שגרמה ההסתגנות, ועלו על הנזקים הישירים, ובהם מימון ממשלתי של גידור יישובים, הארתם והשמירה בהם.
27. גולן, נבול חם, מלחמת קרת, עמ' 298-300.
28. לפירוט נרחב של הגירוש ראה: מוריס, מלחמות הנבול של ישראל 1949-1956, עמ' 168-192.
29. משה דיין, "פעולות צבאיות כימי שלום", מטרבות, ק"ט, 1959. (ההדגשות – במקור).
30. גולן, נבול חם, מלחמת קרת, עמ' 278-289.

משמר הגבול לקראת מלחמת סיני ובמהלכה – בין צבא למשטרה

טל משגב

בטחון המדינה מושתת על שני כוחות – הצבא והמשטרה. אם כי שדה הפעולה של שני הכוחות נפרד, יש שותפות בדאגה למעמדה של המדינה. יעילות הצבא מעלה משקלה של המדינה בפני העולם. יעילותה של המשטרה, מעלה את המדינה בעיני העם. יתכן ויעילותה של המשטרה מהווה את הגורם החשוב ביותר בחיי המדינה הקובע את יחסו של העם למדינה. יש בזמני חרום מצטרפת המשטרה לכוחות הצבא. קיימות משימות בטחוניות שאופיין – מבחינת התפקידים של שני הכוחות – הוא על הגבול, כמו הלחימה במסתננים.

אגב, מכל הקשיים החיצוניים – זהו הקושי הגדול, ורק שני הכוחות של המדינה יוכלו לצרף הזאת הבאה מעבר הגבול פנימה.¹

ברבריו אלה של ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, בפני סגל קצינים (סגל ג') במטה הארצי של המשטרה בשנת 1951 מקופל פולמוס רחב מאוד שעניינו מהו משמר הגבול? צבא או משטרה? שילוב של צבא ומשטרה?

לשאלה זו נדרשו מקבלי ההחלטות זמן קצר לאחר קום המדינה, כשעלה צורך להקים כוח מיוחד שיתמקד בשמירה על גבולות המדינה, ויהיה גוף מקצועי. בהקמתו ביקשו לאפשר לזרועות הצבא האחרות לעסוק בפעילותן השוטפת, באימונים ובהכנות לקראת הבאות. אולם גוף זה, אחרי שהוחלט על הקמתו, טולטל שנים מספר בין הצבא למשטרה, שביקשו להתהדר בכוח. למאבק היו סיבות רבות – ביטחוניות, כלכליות (תקנים) ומבצעיות. המאבק המורכב הקשה מאוד על גיבושו הראשוני של החיל ועל הבנת מהותו.

חיל משמר הגבול הוקם לבסוף באפריל 1953, באחריות המשטרה ובזיקה לצבא. גם השנים שלאחר הקמתו היו קשות ורצופות אתגרים. החיל התמודד עם קשיים מבית ומחוץ והתאמץ מאוד לבסס את מעמדו ולהיעשות גוף אוטונומי. מבצע "קדש"

היה הפעם הראשונה שבו עמדו משמר הגבול וצה"ל למבחן מעשי מקיף, שבדק את הקשר ביניהם ואת היכולת של משמר הגבול להתגמש ולתפקד בשני כובעים עם סמכות פיקודית אחת ולהיערך בזמן קצר.

עיון בתהליכים ובמהלכים שהביאו לידי הקמתו של החיל, יסייע להבין את מהותו של משמר הגבול, הקמתו, מדוע ראה צה"ל לנכון להכפיף אליו את משמר הגבול במבצע "קדש", כיצד נרקם הקשר בין משמר הגבול לצה"ל בתחילת הדרך, ואיך הכשיר את הקרקע להכפפת משמר הגבול לצה"ל ולשיתוף פעולה במשך שנים.

במאמר יודגש הערך המוסף שהחיל הביא עמו, ויבדק אם הכפיפות הפיקודית לצה"ל והתקשורת אתו במלחמת סיני, אכן עמדו במבחן או כשלו, בעיקר בנוגע לפעילות בגזרות הלחימה בעזה ובתקריות שהתרחשו בכפר קאסם. מאמר זה אינו בא ללמד סנגוריה על משמר הגבול בנוגע לתקריות בכפר קאסם, שכן מעיון מעמיק בעניין אין, לדעתי, כל תירוץ או הצדקה למעשיהם ולהתנהגותם של 11 הנאשמים בפרשה, ואי אפשר לתלות התנהגות זו בקשר משובש עם צה"ל או באי הבנה בלבד. עמידה על ההקשר הרחב של משמר הגבול ועל תהליך התפתחותו של החיל מראשיתו, תסייע להבין את תהליכי העבודה, האימונים ושיתוף הפעולה שלו עם הצבא. צה"ל ראה בהקמת משמר הגבול עניין חשוב ביותר וביקש לשלבו בפעילות הכוח הצה"לי בעתיד. מן המאמר עולים פרטים מפתיעים הנוגעים לפעילות משמר הגבול בעוד גזרות לחימה במבצע "קדש" ואחריו. כמו כן הוא ישפוך אור בפעם הראשונה על פעילותו של חיל ותיק שלא נחקר ולא תועד, ועל התהליכים שעיצבו את החיל ל"משטרה של הצבא" ול"צבא של המשטרה" עד ימינו.

מי יגן על הגבול?

עוד לפני קום המדינה הוקמה "ועדת מצב" שהכינה תכניות יסוד להקמת מוסדות המדינה העתידה לקום, כדי לסייע בהתבססות השלטון. בוועדה הוחלט להקים גוף מיוחד לפיקוח על הקמת המשטרה. בראש הצוות נבחר לעמוד יחזקאל סהר (סחרוב), שלימים מונה למפקח הכללי הראשון של משטרת ישראל. לאחר עבודת הכנה בת כמה חודשים גיבש הצוות תכנית פעולה והציע לוועדה להקים שני גופים: האחד, משטרה עברית, שתתמסר לגילוי פשעים ולמניעתם בדומה לפעילות של משטרת ישראל היום.² האחר, ה'נדרמריה', "אשר תקבל עליה את תפקידי השמירה והבטחון באזורים שמחוץ לערים ולגבולות. שני הכוחות גם יחד ימצאו תחת אותו הפקוד וההנהלה."³ הוחלט כי ה'נדרמריה' יהיה כוח מחץ במהומות, יסייר בדרכים ויוכסף למשטרה במעמד מחלקה במטה הארצי. מפקדה של ה'נדרמריה' יהיה קצין בדרגת

קולונל, סגנו מיור, השליש יהיה בדרגת קפיטן, ושאר הקצינים בדרגת לוטננט. עוד הוחלט כי החיל יפעל לצד כוחות הצבא, וישתכן במחנות ובמתקנים צבאיים בפיקוד משטרה.⁴

כשהסתיימה המלחמה נערכו הבחירות הכלליות לכנסת, ב־25 בינואר 1949, הוקמה ועדה מיוחדת, שעם חבריה נמנו המפקח הכללי, האלוף דוד שאלתיאל, וסגן אלוף ישראל בר. הוועדה דנה בעניין המשטרה והז'נדרמריה, ולאחר דיונים מספר הגישה דוח חלקי לשר הביטחון. מסקנותיו היו כי שמירת הגבולות תוטל על המשטרה, וכי אין להקים כוח נפרד של ז'נדרמריה אלא לצרפו למשטרה.⁵ בדוח לא הייתה אמירה חדה בנוגע לתפקיד המיועד לחיל החדש, ולא הוגדר בכירור אילו גבולות יהיו באחריות המשטרה, אם גבולות שיש בהם הברחות בלבד, כגון גבול הצפון, או גם גבולות מבצעיים כגון הגבול עם מצרים ועם ירדן. בדוח הומלץ שלכוח יהיו מדים שונים ממדי המשטרה, ושינוע בכלי רכב משוריינים ופרשים, מוחרים בו עניינים טכניים, המפרטים מהי הפעילות. פקודה סדורה נעדרה בשלב זה, ולכן כבר בתחילת הדרך היה חוסר בהירות בנוגע להפעלת הכוח ובניינו.

למרות המלצות הדוח לא שררה תמימות דעים בין פיקוד הצבא למשטרה בעניין השליטה בגבול. אין ספק שהיה ברור לשני הגופים כי הכוח שיקבל עליו את המשימה, יזכה לתקן גדול של כוח אדם וציוד. לפיכך סיכמו הצבא והמשטרה כי תתחיל עבודת מטה בעניין זה, ונבחנו האפשרויות להעביר את השליטה בגבולות לגוף המתאים. החל מיוני 1949 הגיש סגן אלוף שלום עשת, יועצו הצבאי של ראש הממשלה, כמה הצעות בנוגע לחיל החדש. מההצעה הראשונה עלתה אפשרות כי פיקוד חיל הספר, כך כונתה הז'נדרמריה, יהיה עצמאי. בהצעה מפורטים תקנים ותפקידים מיועדים.⁶ על פי עוד הצעה, יוכפף חיל הספר לפיקוד המשטרה, ובשעת חירום יעבור החיל לפיקוד המטה הכללי של צה"ל.⁷ בהצעה זו לא היה פירוט של שיטת ההפעלה או פקודה מסודרת. לפי מסמך שפורסם ב־24 ביוני 1949 ובו פורטו התקנים ליחידות השונות, נקבע תקן של 2,000 איש לחיל הספר, והדבר החרף את המאבק בין הצבא למשטרה.⁸ בספטמבר 1949 הקימה המשטרה כוח של 350 שוטרים לשמור את גבול הצפון כדי לקבוע עובדות בשטח.

צה"ל אחראי לגבולות המדינה

ב־21 בספטמבר 1949 החליט ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, להקים את חיל הספר בפיקוד הצבא, ולא בכפיפות למשטרה. ב־10 באוקטובר באותה שנה הוציא הרמטכ"ל פקודה והודיע על הקמת החיל החדש בצה"ל בכפיפות למטה הכללי.⁹

למפקד החיל החדש מונה האלוף דוד שאלתיאל. עמדתו העקרונית הייתה, כי די בכוח משטרחי מיוחד שיגן על הגבולות שאינם בפיקוח הצבא, וכי אין צורך לייסד כוח מיוחד להגנה על כל הגבולות. אך לבסוף כשמונה לתפקיד, שינה את גישתו והתווה את דרכי הפעולה של החיל.

החיל יותאם... לאנשים האוהבים לחיות חיי גוף, להרגיש את הבריא ואת התנועה, ישרים, נאמנים ויודעים כי יש יעוד וחלוציות בתפקידם. לדבריו, החיל יפעל תוך הכרה ברורה כי... גבולותינו מתפתלים לאורך 960 ק"מ, ורק חיל שיראה בכך את תפקידו המיוחד יוכל למלא את תפקידו בהצלחה. דרוש כאן לימוד ממושך, לדעת לפעול נגד מפירי חוק, כגון: מברחים... החיל יפעל למען מניעת סכסוכים בגבולות. המתנרב לחיל הספר צריך להיות מחוסן מבחינה מוסרית, להיות אמיץ, לאהוב חיים קשים ואת הטבע... המתנרב יצטרך להתחייב לשירות של עד חמש שנים, אבל המגמה היא שימשיך בתפקידו אפילו 20 שנה... פעילות "חיל הספר" תהיה בנויה על ניידות מכסימאלית ובעיקר ברגל... חיל הספר יתרכז בשמירה לאורך הגבולות... ויהיה האזניים והעיניים של הצבא בגבול. ההורי בחיל-הספר יהיה אף הוא צבאי. החיל יפעל ביחידות וחוליות קטנות. למעשה "חיל-ספר" אחד הינו חוליה בפני עצמה, הוא מהווה איש משמר הגבול, מודיעין, קשר למשטרה, איש חוק ואוחז בנשק... לפי דברי האלוף, דוד שאלתיאל, החיל יקלוט לשורותיו מתנרבים של נוער ארצישראלי, המכיר ושולט בנופי הארץ ושביליה, לצד בני מיעוטים, שיתקבלו בכרכה לשירות בחיל החדש.¹⁰

חזונו של שאלתיאל היה שהחיל החדש יפעל כמו כל יחידה צבאית, ותפקידו יהיה ללחום בחזית מסתננים שביקשו לגנוב, לשדוד, להבריח סמים, לרצוח, לחבל ולהטיל טרור. פעילויות הטרור היו מגוונות, ובהן שליחת מרגלים בעזרת מנגנוני מודיעין ערביים כדי לאסוף מידע וליצור קשר עם סוכנים בשטח המדינה; חדירת כנופיות מאורגנות שביקשו לרצוח יהודים ולארוב לאזרחים, לכלי רכב ציבוריים ולרכבות כדי להזיק להם; התפרצויות לבתים כדי להרוג ולהרוס רכוש; חדירה של מחבלים מצוידים בחומרי חבלה כדי לפוצץ בתים, גשרים, צינורות מים, מסילות ברזל וכן להבעיר יכולים חקלאיים. כל אלה הסבו לתושבים נזק רב.

סוג אחר של הסתננות נועד להבריח מוצרים וסחורות מתוצרת ישראל למדינות ערב, ומוצרים ממדינות ערב לישראל. בו בזמן היו גם הסתננויות של ערבים שהתגוררו בעבר בישראל, וביקשו לבקר את קרוביהם בארץ, או מסתננים שעברו

בארץ כדי להגיע למדינות ערב הסמוכות. היות שישראל שוכנת בין מדינות ערביות, ניצלו זאת המסתננים האלה אף למטרות הברחה, מעשי שוד וגניבות.¹¹ בעניינים אלה טיפל החיל בעתות שלום. בימי מלחמה הוגדר תפקידו של החיל החדש בשישה סעיפים, ובהם הוראת דרך לצבא, החזקת הסדר במדינה, סיוע למושלים הצבאיים בניהול שטחים כבושים, וכיצוע עבודות של משטרה צבאית לרבות טיפול בעריקים ובנפקדים.¹²

למרות התעמולה שליוותה את השקת היחידה החדשה בצה"ל, התגלעו מכשולים רבים בהקמתה. העיקרי שבהם היה קושי בגיוס כוח אדם ליחידה. ב־29 בספטמבר 1949 הודה האלוף שאלתיאל במסמך שפירסם, כי הוא נתקל בקשיים רבים. בעוד דוח שהוגש שבועות אחדים אחר כך, הבהיר כי מ־250 מועמדים שהתייצבו, כ־150 בלבד התאימו (רובם עולים חדשים שהעברית אינה שגורה בפהם). בהמשך כתב האלוף שאלתיאל, כי "חוסר רצון, אדישות ואינרציה מלווה תעמולת לחישה עוינת לחיל שמקורה בצמרת הצבא, בלא לפרש את דבריו. מיד אחרי כן הוא ביקש להיפגש עם ראש הממשלה כדי לשוחח על תפקידו.

האחריות לגבולות המדינה מוטלת על משטרת ישראל

לאחר כמה דיונים החליט ראש הממשלה החלטה עקרונית להעביר את חיל הספר לפיקוד משטרת ישראל. ואכן, זמן קצר אחר כך קיבל ראש הממשלה את הצעת פיקוד המשטרה להפעיל את החיל, והוא עבר למשטרה. ברוח מסקנות שהוציא ראש הממשלה לרמטכ"ל, למפקד ולאלוף שאלתיאל ב־7 במרס 1950 נקבע כי היחידה תוכפף למשרד הביטחון בפיקוד משטרתו. על תפקיד החיל נכתב בדוח, "החיל נועד לתפקידי קרב בשעת מלחמה, כיחידה צבאית ולתפקידי בטחון פנימיים בימי שלום."¹³ זו הפעם הראשונה שראו בחיל כוח שישתף פעולה עם צה"ל כמו כל יחידה קרבית. אולם הצהרה זו לא עמדה במבחן המציאות של בניית הכוח ובתכנית האימונים וההפעלה בחודשים שאחרי כן.

חבלי הלירה של משמר הגבול

במסגרת ההיערכות החדשה הוחלט כי 500 חיילים שסיימו אימון צבאי משטרי משולב, יושאלו למשטרה כדי לאבטח את גבול הצפון בפיקוד מלא של המשטרה.¹⁴ משום שאבטחת גבול הצפון הוטלה על המשטרה, העביר הצבא תקציב להקמת מחנה אימונים בשרפעים. עוד בחודש ינואר 1950 אישר סגן הרמטכ"ל, האלוף מרדכי מקלף, העברה של 80 מתגוררים לחיל הספר. ב־18 באפריל 1950 יישם את החלטת ראש הממשלה והעביר גורד של חיל הספר למשטרה לפעילות למשך שנה.¹⁵

המפכ"ל, שלמד מניסיון התנהלות הצבא מול המשטרה בכל הנוגע להפעלת חיל הספר, הוציא מסמך ב-6 במאי 1950, ובו קבע כי הגדוד לא ייקלט במשטרה, עד שלא יינתנו למשטרה כל התקציב והציוד הדרושים להפעלתו.¹⁶ נוסף על כך ביקש מסמך מצה"ל שבו כתוב בבירור כי מפקד הגדוד יהיה כפוף לפיקודו הישיר של המפכ"ל בלא תלות בצבא. ועוד ביקש סמכויות נלוות של שיפוט ומינוי ואת הקמתם של שלושה בסיסים פלוגתיים, על פי הפירוט הבא:¹⁷

פלוגה למחוז טבריה – בסיסה במגידו

פלוגה למחוז חיפה – בסיסה בביר בורין (בארותיים)

פלוגה למחוז השרון – בסיסה יהיה בנווה ימין (בין כפר סבא לאייל)

אף על פי שדרישותיו הברורות של המפכ"ל טרם נענו, החל החיל לפעול בפיקוד המשטרה. הלין על כך מפקד מחוז חיפה ישורון שיף ואמר כי הכוחות העומדים לרשותו, פועלים בלא פיקוד ובלא ציוד. הוא הרגיש שהצבא הוציא את כוחותיו מהאזורים שעברו לשליטת חיל הספר, ולדבריו, "שטחי הגבול הנזכרים פרוצים ומופקרים לגמרי".¹⁸ מפקד מחוז ת"א יוסף פלג אמר שבמחוז תל אביב יש קשיים דומים, אך למרות זאת הוא צפה שהחיל יפעל כשורה.¹⁹

המשטרה השקיעה מאמצים להשאיר את הגדוד בפיקודה ולטפח את שוטריו כדי שהכוח יעמוד לרשותה ויענה על צרכים שיתעוררו בעתיד. פיקוד המשטרה ביקש שהגדוד ימלא גם תפקידי משטרה רווחים, כגון חשיפת פשיעה ומניעתה, נוסף על היותו כוח צבאי איכותי בעל יכולת לפעילות מבצעית בגבול.

אחד האמצעים שנקטה המשטרה כדי לבסס את חיל הספר על טהרת הכוח המשטרי בלא זיקה צבאית, היה הוצאת פקודה שבה נקבע כי בכל הודעה לתקשורת או לגופים אחרים העוסקת בחיל הספר, ייכתב במפורש "בוצע ע"י יחידות 'חיל הספר' המסופחות למשטרת ישראל".²⁰

אף על פי שהוכהרו כל הדרישות, הצבא המשיך להתעלם מן המהלכים שגובשו להעברת התקציבים והפיקוד על החיל למשטרה. לכן נאלץ המפכ"ל לשלוח תזכיר לרמטכ"ל, ובו פירט את מצבם של כוח האדם, הציוד ותנאי העבודה ודרש במפגיע להשלים את החסר בכוח אדם ובציוד. על דבריו הוסיף אוהרה כי אם לא יתמלאו דרישותיו, "מן ההכרח שהמשטרה תחזיר את החיל לצבא ותוריד מעצמה את האחריות ללחימה בהסתננות".²¹

מכתבים אלה, ועוד רבים שנשלחו, השפיעו בסופו של דבר על מקבלי ההחלטות, ולאחר זמן קיבל הכוח ציוד, תקציבים ושוטרים חדשים שהועברו מהצבא, מהמשטרה ומגיוס כח אדם חדש. בחודש נובמבר 1950 הוציא הצבא הנחיה שלפיה יפורק חיל

הספר ולא יהיה פעיל בתוך צה"ל, ומשטרת ישראל תקבל אחריות לגבול משרה התעופה לוד עד לגבול בצפון מערב המדינה בראש הנקרה.²²

המשטרה התחייבה להציב כוח ראשוני בגבול ב־1 במרס 1951, עד שיאומנו הכוחות הקבועים העתידיים לפעול במתכונת החדשה. בינתיים הוחלט כי גדוד חיל הספר שהושאל למשטרה לשנה, יסיף לפעול עד שיוכשרו הכוחות החדשים. נוסף על זאת הוחלט שהמשטרה תוכל לבחור 300 חיילים שאינם קצינים, מגדודים 895 ו־896 של חיל הספר אשר בפיקוד הצבא, והם יהיו התשתית להקמת החיל במשטרה. נראה כי הכוח שעוצב בפיקוד המשטרה, היה היסוד להקמת משמר הגבול שלוש שנים אחרי כן במתכונת שבה הוא פועל עד היום.

שלוש הפלוגות שהוכפפו למחוזות טבריה, חיפה והשרון העתיקו את מיקומן ונפרסו שוב בגזרות אחרות: נפת פ"ת – משטרת ראש העין, נפת חדרה – משטרת כרכור ונפת עפולה – מוואדי ערה עד קיבוץ גשר.²³ כדי להגביר את התיאום בין הצבא למשטרה בכל הנוגע לפעילותן של הפלוגות החדשות, הוחלט למנות מתאם משותף, מקסים כאהן (הידוע בכינוי מקסיקאן).²⁴

זמן מועט לאחר ההיערכות החדשה הוכחה כראיות הפעילות המבצעית של פלוגות המשמר החדשות (כך כונה חיל הספר עד שקיבל את שמו הרשמי – משמר הגבול). בזכות הצלחתן של פלוגות המשמר במשימה הפחיתו יחידות המשטרה באופן ניכר את פעילותן נגד מסתננים.²⁵

בו בזמן הואץ גיוס השוטרים, בהם גם שוטרים לא יהודים, דרוזים וצ'רקסים. לכל פלוגה צורפה מחלקה של שוטרים דרוזים וצ'רקסים, והשילוב הזה הוליד קשרים ואחוות לוחמים יוצאי דופן.²⁶

בשנים 1951–1953 גויסו שוטרים רבים, שהיו התשתית להקמת החיל. לאור הפעילות המוצלחת וההיערכות המסודרת שאיפשרו למשטרה להתפנות למשימות אחרות, הוחלט בחודש אפריל 1953 להקים כוח משטרי מיוחד ושמו משמר הגבול. היזמה להקמת הכוח מקורה בבקשתו של המפקד"ל יחזקאל סהר (סחרוב) מראש הממשלה בן גוריון להגדיל את הכוחות הפועלים. החיל הוקם בפקודה שפורסמה ב־26 באפריל 1953, ובאותו היום מונה למפקדו פנחס קופל.²⁷ במסמך שכתב פנחס קופל, עוצבו העקרונות המנחים להפעלת משמר הגבול.²⁸

הקמת משמר הגבול וייעודו

זכויותיו וחובותיו ככל שוטר במשטרת ישראל, כפוף לאגף ארגון במשטרה, הכוח יהיה בנוי כולו במתכונת צבאית בכפיפות לנפה שבגזרתה היא פועלת,

האימון הוא אימון צבאי לכל דבר, בתוספת אימונים בנושאים משטרתיים...
[תפקידי הכוח] שמירה על גבולות המדינה בפני כל הסתננות למטרותיה.²⁹

שבועות אחרים אחרי שהוחלט על הקמת החיל וייעודו, הפיץ המטה הארצי את פקודת ההקמה של משמר הגבול. בפקודה היו 38 סעיפים שהגדירו בפירוט רב את החיל, תעודתו, הרכבו, מעמדם של השוטרים, מבנה החיל, כפיפותו, הגיוס לחיל, אימונים, תפקידים וסמכויות. מעיון במסמך אפשר לעמוד על כמה עניינים חשובים המסבירים את מהותו של החיל החדש ואת פעילותו. בחרתי להדגיש כמה סעיפים הנוגעים לפעילותו של משמר הגבול בפיקוד המשטרה ובזיקה לצה"ל:

מעמדם של שוטרי משמר הגבול

דינם של אנשי משמר הגבול, לכל דרגותיהם כרין אנשי המשטרה האחרים, ואין הם נבדלים מהם אלא הברלה אדמיניסטרטיבית ופקודות בלבד. כל החובות המוטלות על אנשי המשטרה לפי פקודות המשטרה ותקנותיה... חלים עליהם כמלוא המידה.³⁰

מבנה המשמר

בראש המשמר עומד מטה המשמר, החולש על פלוגות או גדודים... יחידת היסוד של משמר הגבול המחלקה, החונה בכסיס משטרי מסוים. המחלקה היא יחידת המשנה של הפלוגה, המורכבת משלוש או מארבע מחלקות. שתי פלוגות (לכל הפחות) או ארבע (לכל היותר) מהוות גדוד. הפלוגות תצוינה באותיות האלפבית (החל מאלף) לפי סדר ארצי.³¹

המשטרה בעצמה החליטה, כאמור, כי מבנה משמר הגבול יהיה דומה למבנה צבאי, ושונה לגמרי מהמבנה הרווח במשטרת ישראל המבוססת על תחנות ונקודות. ועוד נקבע בפקודה כי את הכפיפות הפיקודית יתאם ראש אגף ארגון.³² מפקד משמר הגבול מונה לראש מחלקת הגבולות במטה הארצי, הממונה גם על המדור ללחימה בהסתננות. נוסף על כך הודגש כי מרגע שהוקצתה גזרה מסוימת למשמר הגבול, לא תיעשה בגזרה "כל פעולה על ידי כוח משטרי או צבאי כלשהו, אלא בתאום מראש עם מפקד יחידת המשמר האחראית לגזרה."³³

גיוס למשמר הגבול והאימונים בו

מתוקף בנייתו כחיל שתכליתו לחימה במסתננים במובן הצבאי, הוחלט שכנוסף על ההכשרה המשטרתית יקבלו אנשי משמר הגבול אימון צבאי רחב המשותף למשטרה ולצבא. מחלקת ההדרכה של המשטרה הייתה בעלת הסמכות הבלעדית לקביעת התכנים.³⁴

את הפקודה חותם פירוש תפקידיו וסמכויותיו של מפקד משמר הגבול. נקבע כי הוא המייצג הבלעדי של המשטרה בפני הצבא בכל הנוגע לשטח הלחימה בהסתננות.

מסמך זה הסדיר בראשונה את אופי פעילותו של החיל. אפשר לראות כי עוד בראשיתו נערך החיל בעיקר ללחימה מבצעית צבאית, ופחות ללחימה בפשיעה, שכן העת ההיא הייתה רצופה בהסתננויות תדירות מהגבולות, ונדרשו פקודות ונהלים ברורים לשמירה את הגבולות. שיתוף הפעולה עם צה"ל החל להתגבש בעת ההיא, וצה"ל ביקש לסייע באימון הגוף החדש.

עיבוי כוחות משמר הגבול

כשיצאה פקודת ההקמה, הוסדרה פעילותו של משמר הגבול באופן רשמי, ואושר תקציב לעיבוי הפלוגות.³⁵ שמות הפלוגות ואזור פעילותן הביטחוני שונו:

פלוגה א' – נפת הבריה

פלוגה ב' – נפת הכפרים

פלוגה ג' – נפת השפלה (בסיס רמלה)

פלוגה ד' – נפת פ"ת (בסיס ראש העין)

פלוגה ה' – נפת פ"ת (בסיס כפר סבא)

פלוגה ו' – נפת התיכון

פלוגה ז' – נפת העמקים

פלוגה ח' – נפת הגבול הצפוני

חודשיים אחרי כן אורגנו הפלוגות בגדודים, והמטות פעלו בבסיסי קבע:³⁶

גדוד 1 – מטה ירושלים, פלוגות א' ב'

גדוד 2 – מטה רמלה, פלוגות ג' ד' ה' ו'

גדוד 3 – מטה טבריה, פלוגות ז' ח'

העקרונות היסודיים לפיהם אורגן ותופעל משמר הגבול הותאמו לצרכים ולבעיות שהחיל נדרש לתת להם מענה. בסיסי החיל הוקמו באזורי ספר ובקרבה לגבולות

המדינה, כדי שיוכלו להפעיל חוליות לוחמות שיצאו לסוירים, יוצבו במחסומים, ישקיפו בתצפיות, יצאו למארבים ממיני סוגים וכן לפעילות יזומה לפי הצורך. במהלך פעילותו של משמר הגבול באזורי הספר, נקשר קשר אמיץ עם התושבים באזורי העימות. השוטרים סייעו לתושבים לא רק בהגנה על יישוביהם אלא גם בקליטתם במקום מגוריהם.

עקרונות הפעילות של משמר הגבול התחדדו לאחר פעולת "קיביה", שהייתה פעולת תגמול להסתננויות רבות של הפיראיון.³⁷ פעולות הפיראיון הגיעו לשיאן ברצח אם ושני ילדיה בשנתם כמושב יהודה. לאחר פעולת התגמול של צה"ל והכוננות שהוכרזה בעקבותיה, עמד משמר הגבול בפעם הראשונה בחזית העשייה הביטחונית, שלט בלעדית על הגבולות כתחום אחריותו והוכיח את חשיבותו בהרתעה ובשמירת העוצר.

ברוח שהוגש ב־6 בנובמבר 1953, לאחר פעולת "קיביה", ועניינו היה שיתוף הפעולה עם צה"ל במבצע, נסקרה פעילות משמר הגבול בפעולה, וצוינו השינויים הדרושים לשיפור החיל. ברוח הוחלט לתת למשמר הגבול מעמד של חיל רגלים ממונע "כפלוגות חי"ר מוסעות". עוד הודגש ברוח, "אין ספק שפלוגות המשמר, שיש להן מגע יומי עם הגבול מסוגלות לשמש ככח סיור קדמי ממדרגה ראשונה."³⁸ הוחלט שיעשה ניסיון לבדוק שילוב של שריון קל עם הצבא. כיום, בעקבות תכנית זו, הג"פ הוא כלי הרכב העיקרי של משמר הגבול.

משמר הגבול ממונה על הביטחון השוטף

במסמך צוינו פרטי שילובו של משמר הגבול בכוחות הלוחמים: השוטרים יצוידו בכלי נשק מתקדמים, בכלי רכב משוריינים, וברשת מודיעין וקשר, וייעשו אימונים מיוחדים בשיתוף עם הצבא.³⁹ היות שמשמר הגבול היה ממונה על הגזרה זמן רב, הכיר אותה היטב והוכיח את כוחו בשטח אויב, ביקשו לנצל את יכולותיו ולצרפו לצבא באזורים מסוימים כדי להכפיל את כוחו של צה"ל באותם מקומות.

ניסיון ראשון זה הביא כעבור חודש לידי מפנה היסטורי. ב־1 באפריל 1954, בראשונה מאז קום המדינה, העביר צה"ל באופן רשמי את סמכויות הביטחון השוטף ביישובי הספר למשמר הגבול.⁴⁰ אף על פי כן הוסיף צה"ל להחזיק באחריות לביטחון השוטף במרחב פיקוד דרום, בפיקוד צפון, באזור הכנרת באבטחת הדיג ובפיקוד מרכז במובלעת הר הצופים.

מיד כשקיבל משמר הגבול את הסמכויות החדשות, החל למפות את היישובים בגזרותיו ולהסדיר את ענייני הביטחון בהם. לכל יישוב מונה רכז ביטחון שוטף (רב"ש), שוטר שהיה איש הקשר. המגעים בין רכז הביטחון השוטף לגופים אחרים,

כגון צה"ל נעשו בתיווך משמר הגבול בלבד. עוד מונו מפקדי אזורים, נבנו חדרי נשק, הוקמו ואורגנו כיתות כוננות, הוכנסו נהלים לשמירה, למארכים, לחסימות ולתיאום יציאה וכניסה של כוחות צה"ל. היישובים מוגנו בגדרות ובתאורה היקפית בשיתוף צה"ל והסוכנות היהודית. לאחר זמן תוגברה השמירה ביישובים, והפעילות מוקדה בליווי חקלאים שעברו בסמוך לגבול.

בשל הסמכויות החדשות שניתנו למשמר הגבול, תוגברו אימוני החיל, ונקבעה תכנית אימונים שבה 500 שעות של אימונים צבאיים לעומת 200 בתכנית הקודמת. שוטרי החיל השתתפו גם באימוני שדאות, פרט, חוליה, כיתה, לחימה בשטח בנוי ומטווחים. בבסיס ההחלטה להגדיל את מכסת האימונים עמדה ביקורת צה"ל שבה נבדקה רמת האימונים של החיל כדי להחליט כיצד לשלבו במערך החרום של צה"ל בעת מלחמה.

בבדיקת החיל החל אלוף משנה יצחק רבין שהיה ראש אגף ההדרכה. לאחר שבחן את התנהלותו של החיל מכמה היבטים קבע כי רמתו גבוהה מאוד, והמליץ על שדרוג בכמה מרכיבים של הכשרת חיל רגלים כדי שמשמר הגבול יוכל להשתלב בסדר הכוחות של חיל הרגלים כפלוגה רובאית רביעית לכל גדוד ח"ר.⁴¹ ההמלצות נגעו לאימון המחלקה והפלוגה, הוספת נשק פלוגתי (מקלעים), החלפת הנשק האנגלי בנשק צה"לי (F.N.), איחוד מערכות הקשר ואימון נגד טנקים (רנ"ט, ובזוקה). רק מקצת ההחלטות האלה יושם לפני שהתחיל מבצע "קדש".

במסמך שפירסם מפקד חטיבה (מחוז) 16, האלוף חיים הרצוג, שנה אחרי כן, סקר את פעילות משמר הגבול והמליץ כי יוכפף לאג"ם צה"ל גם בשגרה, היות שהמדינה נמצאת במצב חרום לעתים קרובות. כמו כן המליץ אף הוא לספק לכוחות משמר הגבול נשק וקשר צה"ליים, וכי יחידות משמר הגבול ישתתפו בתרגול ובאימון עם אותן יחידות צה"ליות שישתפו פעולה אתו בשעת חירום.⁴² גם רוב ההמלצות האלה לא יושמו. לאחר זמן נעשה ניסיון להעביר את משמר הגבול לצה"ל בתיווך סגן הרמטכ"ל האלוף חיים לסקוב, אך הניסיון כשל בעיקר עקב קשיי תקציב.⁴³

שיאה של ההסתננות לפני מבצע "קדש"

הימים שקדמו למבצע "קדש", היו סוערים ומאתגרים לא פחות מהמבצע עבור משמר הגבול. מלבד אחריותו של משמר הגבול לכיטחון הפנים, היה עליו להתמודד עם התגברות המסתננים בגבול. פעילות המסתננים הייתה בעיקרה חבלנית אך גם פלילית וגרמה לנזקים כבדים ברכוש, לפגיעה במורל והחמור מכול לפגיעות בנפש. בעת ההיא נהרגו ונפצעו עשרות אזרחים ואנשי כוחות הכיטחון. בתקופה זו המשיך משמר הגבול בפעילות חשיפה, סיור, מארכים ובתצפיות גבול. עיקר פעילותו

התמקדה באופי הצבאי והמבצעי של ההסתננות, אבל נוסף עליה טיפול משטרי בפן הפוליטי.⁴⁴

בשנת 1956 חל מפנה בפעילות המסתננים, והיא נעשתה מאורגנת יותר. רוב המסתננים חדרו משטחי מצרים, לכנון וירדן. המסתננים מירדן ביצעו מחצית ממעשי הרצח שאירעו בארץ בימים ההם. המסתננים התמקדו בעיקר כמעשי שוד, בהחזרת חוליות ריגול ובפעילות ענפה של הברחות. מנתונים שהוצגו לסגל הפיקוד של המשטרה בשנת 1956, עלה כי מספר המסתננים שחדרו למדינה גדל ב־29.4 אחוזים, ומספר העבירות שביצעו גדל ב־33.9 אחוזים.⁴⁵ בסך הכול חדרו לארץ באותה שנה 5,713 מסתננים לעומת 4,414 בשנה הקודמת, ונתפסו 263 מהם. מחמת מעשי המסתננים נהרגו עשרות מתושבי המדינה. בסיכום הדברים צוין כי משמר הגבול מילא תפקיד חשוב בריסוק פעולותיהם של המסתננים בשיתוף פעולה עם רכזי הביטחון השוטף ביישובים שהיו בפיקוד משמר הגבול.⁴⁶ כתגובה לעלייה החדה בהסתננות ובשל מעשי ההרג והשוד הגביר צה"ל את פעולותיו נגד ירדן, ושיאן היה במבצע "קדש".⁴⁷

צו שמונה למשמר הגבול

ימים אחרים לפני מבצע "קדש" התכונן הצבא למלחמה בקדחתנות. רבים בארץ סברו כי מלחמה מתרגשת ובאה ממזרח, שכן תקריות האש ופעילות הפיראיון משטח ירדן גברו.⁴⁸ עוד חששו שמא צבא ירדן ישתלב כלחמה ויבחר את המדינה בגזרת המרכז, שבה רוחבה של המדינה 17 קילומטרים בלבד. שותפי סוד אחרים בלבד ידעו כי המלחמה עתידה להתרחש במצרים בשל התקריות בגבול המצרי והלאמת תעלת סואץ ביולי 1956. תכלית המבצע הייתה לשבש יזמה של מצרים לתקוף בעתיד, לפגוע בריכוזי הפיראיון ולאפשר שיט חופשי של ישראל בים סוף.

פתיחת המערכה נגד מצרים ב־29 באוקטובר 1956 הפתיעה אף את מקצת מפקדי החטיבות בצה"ל ובמשמר הגבול, משום שהם הניחו כי ישראל תתקוף את ירדן.⁴⁹ משמר הגבול התכונן למלחמה על פי כמה תכניות. התכנית הראשונה הייתה תכנית "קטורה", שמשמעותה תפיסת מערך ההגנה בגזרת ירדן על יסוד ידיעות על פעילות חבלנית עוינת. תכנית אחרת הייתה "חפרפרת", שתכליתה המוגדרת השתלטות מהירה על יישובי המיעוטים בגזרה הירדנית באמצעות נטרולם, ניתוק המגע ביניהם ומניעת מגע עם הירדנים. עוד תכנית תוכננה על פי נוהל הפעלת משמר הגבול בחירום, ולפיה משימותיו העיקריות של החיל היו השתלבות במשימות הגנה, שליטה ופיקוח על שטחים מאוכלסים עוינים ושליטה על שטחים כבושים. ההכפפה לצה"ל בשעת חירום נעשתה מטעם המטה הכללי. משמר הגבול אישר את התכנית ימים מספר אחרי כן.⁵⁰ בשל אופיו המתוכנן והיזום של מבצע "קדש" לא יושמו תכנית

"קטורה" ותכנית "חפרפרת" לפי התכנון הראשוני, אך להיערכות משמר הגבול בשעת חירום היה ביטוי במלחמה.⁵¹

יממה טרם פתיחת המערכה הוחלט בצה"ל להכפיף את משמר הגבול לפיקוד צה"ל. במסמך שהפיץ ב־27 באוקטובר אגף המבצעים בצה"ל, פורסם כי משמר הגבול יועבר לכפיפות מלאה של צה"ל מיום ראשון 28 באוקטובר בשעה 17:00, וגדודי משמר הגבול ישתלבו בפיקוד צפון ובפיקוד מרכז.⁵² גדוד משמר הגבול 1 וגדוד 2 יצטרפו לפיקוד מרכז, וגדוד 3 לפיקוד צפון. גדוד הטירונים יוכפף לצה"ל בסיום האימונים בלבד.⁵³ במסמך הבהרה נכתבו פרטי ההחלטה: גדוד 1 יעבור לפיקוד חטיבת חי"ר 16, וגדוד 2 לפיקוד חטיבה 17. עוד נכתב כי כפיפותם של כוחות משמר הגבול לצה"ל תהיה מלאה על כל המשתמע מכך, כלומר גם ציוד האפסנאות, התחזוקה והקשר יעמוד לרשות צה"ל. משטרת ישראל הייתה ממונה על התחזוקה עד 30 באוקטובר בשעה 23:59, בלבד, מ־31 באוקטובר הוטלה המשימה על צה"ל. במסמך פורטו ההוראות להכפפת כלי רכב, ציוד לחימה, סוסי רכיבה, כלבים ועוד.⁵⁴ בנוסף כוח אדם הוגדר מעמדם של אנשי משמר הגבול כאנשי מילואים, "הכוחות יגויסו לשרות מילואים מיוחד לפי סעיף 8 לחוק שירות הבטחון."⁵⁵

כשהסתיים המעבר לצה"ל הכפיפות הייתה מלאה, ועל משמר הגבול חלו כל הוראות הרישום והדיווח הנהוגים בצבא. החיל התבקש להעביר נתונים על כל יחידה והמשרתים בה לשלישות הראשית, וכן את ילקוטי השירות. גם הדרגות של שוטרי משמר הגבול שונו לדרגות המקובלות בצה"ל. כמו כן הוחלט כי מעתה יוכפפו שוטרי משמר הגבול לחוק השיפוט הצבאי, ויחולו עליהם נהלים של טיפול "פצועים וחולים, חללים ומתים, נעדרים, וחללי צבא אויב."⁵⁶

חשוב לציין כי הפקודה לפרטי פרטיה הועברה מיד לכל משמר הגבול ולגדודיו. מפקדי הגדודים יישמו את העניינים הנוגעים להם מהפקודה המקורית בכל גזרה. לא נמסרה פקודה ייחודית לכל גזרה, והכוחות נשענו על פקודות הקבע להפעלת משמר הגבול בשגרה ובחירום. בתדריך שהעביר שמעון אשר, מפקד גדוד 3 של משמר הגבול, ציין בפני השוטרים כי החל מתאריך ההכפפה 28 באוקטובר בשעה 17:00 "יש לבצע פעולות רק לפי הוראות צה"ל."⁵⁷

כל הפקודות שהעביר צה"ל למשמר הגבול התמקדו בפן הלוגיסטי והארגוני, ולא הייתה כל היערכות מוקדמת לפעילות המבצעית המשותפת לשני הגופים: הגזרות לא חולקו ביניהם נקודתית; לא נעשתה היכרות בין המפקדים העתידים לשתף פעולה; לא כונסו ישיבות תיאום ולא היו תרגילים משותפים לקראת המלחמה.⁵⁸ בגלל ההיערכות הלקויה התעוררו קשיים גדולים במשמר הגבול, ואכן פלוגות מספר התקשו בהתארגנות, וחסרו להן דלק וציוד בסיסי.⁵⁹

מפקד פלוגה ז', בנימין גלעד, ציין בדוח מסכם על מבצע "קדש" מ-20 בנובמבר 1956, כי היה מחסור בציוד חפירה, בתחמושת לגיכוי ממני סוגים, כגון רימונים ומקלעים, בדלק ובמזון (גלעד הציע כי בעתיד, כשמשמר הגבול יחבור שוב לצה"ל, את מלאי המזון תספק לו משטרת ישראל).⁶⁰ לסיכום כתב גלעד, "מטבע הדברים הגישה לבעיות היא שונה בצה"ל ואצלנו וחבנמתנו באופן פתאומי תחת פיקוד מלא של צה"ל עלול לגרום לסיכוכים שאפשר למנוע אותם, על ידי שנשאיר את מג"ב תחת פיקוד עצמאי מבצעי ומנהלתי, כולל פיקוד של מטה הגדוד על הפלוגות."⁶¹

פעילות גדוד 1 של משמר הגבול בגזרת עזה

כשהתחילו הקרבות, הוחלט שגדוד 1 של משמר הגבול יחבור לפעילות משותפת עם צה"ל.⁶² גדוד 1 שהה באזור ירושלים בבסיסי הקבע שלו, במחנה אלנבי סמוך לדרך בית לחם, במשטרת בר גיורא ובמשטרת הר טוב שבה היו שתי פלוגות.⁶³ הגדוד נערך בגזרתו למשימות לחימה בפיראיון.

ביום שבת, 27 באוקטובר 1956 הוכרז מצב הכן. יומיים לפני פרוץ הקרבות בעזה, הוכפף הגדוד לחטיבה 11 שעליה הוטל לכבוש את עזה, ונע לעבר העיר. הפקודה הפתיעה את אנשי משמר הגבול, משום שציפו למלחמה בירדן.⁶⁴ ב-1 בנובמבר 1956 יצא גדוד 1 מבסיסיו והתרכז בשטחי כינוס ליד קיבוץ מפלסים. בקבוצת פקודות שהוציא המושל הצבאי של העיר, הוגדרו בכלליות משימות לביצוע. משמר הגבול לא קיבל משימות מפורטות וגזרות מוגדרות לפעולה. ואלה הן המשימות:⁶⁵

א. ריכוז שבויים

ב. הטלת עוצר

ג. השתלטות על אובייקטים חיוניים

ד. השתלטות על מחסני מזון ותרופות

מפקדי משמר הגבול התלוננו כי הפקודות אינן ברורות והן לוקות בערפול. לא צוין מיקום המחסנים והאובייקטים החיוניים, ואף לא ניתנו מפות.⁶⁶ על פתיחת המלחמה שמעו לראשונה בחדשות בקול ישראל. ב-2 בנובמבר 1956 נכנס הגדוד לעזה, וזו הייתה המשימה היחידה שהוטלה עליו: "כוח מג"ב ינוע בשיירה של רכב צבאי (מככר תחנת הדלק בעיר עזה, ועד הים) תוך ירי של מטחי אש קשים לכל הכיוונים, על מנת להוריד את מורל מגיני עזה ולקרב כניעתם."⁶⁷

הגדוד החל במשימתו, אך נקלע למארב ארטילרי שחסם את דרכו. המפקדים אמרו שלא היה אפשר להימנע מן ההיתקלות, שכן בשל היעדר מפות ההתמצאות בשטח

הייתה קשה ביותר, והדרך אבדה להם. לאחר שנחלץ הכוח מהמקום בקושי רב ובלא נפגעים, הצליח להגיע למרכז העיר עזה. מפקד גדוד 1 התייצב בפני מפקד חטיבה 11, אלוף משנה אהרן דורון (ארוני), כדי לקבל הוראות להמשך הלחימה. דורון הופתע למראה הכוח הלא קרוא, וסירב לשתף עמו פעולה בתואנה שאינו זקוק לו.

מפקד הגדוד החליט להתארגן עצמאית באזור תחנת הדלק עד שיקבל הוראות. עד שהסתיימו הקרבות, נשאר הגדוד ערוך בתחנת הדלק בפאתי העיר עזה והיה חשוף לצליפות ולירי רצופים.⁶⁸ בשעה שהיה הגדוד בתחנת הדלק הסתער עליו מחבל עם תרמיל מלא בחומר נפץ. שוטרי משמר הגבול ירו במחבל, והוא נהרג. בו בזמן טיהרו שוטרי משמר הגבול מרתף סמוך, ובפעולה נפגע אחד השוטרים ברגלו. הגדוד כולו נשאר בתחנת הדלק ימים מספר. רק לאחר שמצא מפקד הגדוד את המושל אחרי חיפושים קדחתניים ודרש ממנו הוראות במפגיע, נעו כוחות משמר הגבול לעבר בניין המשטרה המרכזי בעזה. גם לאחר שנערכו הכוחות שוב במקום, לא קיבל הגדוד גזרת פעילות ממוקדת והתחיל לפטרל עצמאית באזור בית חנון. כעבור ימים אחדים הוחלט לפצל את הגדוד לשתי פלוגות. פלוגה אחת נשלחה לרכז שבויים ולהטיל עוצר על הגזרה. גבולות הגזרה לא היו ברורים בשל היעדר מפות. פלוגה אחת שמרה על מכלאות השבויים.⁶⁹

ב־3 בנובמבר שוב הוכפף הגדוד לחטיבה, הפעם לחטיבה 12 בפיקודו של אלוף משנה רוד אלעזר (רדו). חטיבה 12 באה לרצועה באותו היום וסייעה לטיהורה ולהשלטת הסדר בה. הגדוד פעל ברצועה עד לסיום היערכות כוחות המשטרה בעיר ב־23 בנובמבר 1956.⁷⁰ מאז שהוכפף הגדוד לחטיבה 12, תפסק היטב וקיבל הנחיות מצה"ל. כששכנו הקרבות, נכנס משמר הגבול לפעילות בעיר עזה. עיקר פעילותו הייתה בסיוע להשבת החיים למסלולם התקין בשטחים שכבש צה"ל, ובפינוי מבוקר של השלל הרב שהשאיר במקום הצבא המצרי.

לאחר שכבש צה"ל את הרצועה, הוקם ממשל צבאי בעיר עזה, ונוסדה הנפה המשטרתית – נפת עזה. שירתו בה שוטרים ממשטרת ישראל ומכוחות משמר הגבול שפעלו בגזרה. במהלך השעות בעיר שיתפו פעולה שוטרי משמר הגבול עם צה"ל, המשטרה ושירות הביטחון הכללי. כשהתחיל שיתוף הפעולה, אותר בעיר עזה משכן למטה הנפה, ויועדו כמה תחנות משנה בדיר אל בלח, בח'אן יונס ובכרפיה.⁷¹ ב־12 בנובמבר 1956 התבקש מפקד גדוד 1 של משמר הגבול לשגר כוחות חילוק שיחלו בהכשרת המתקנים לקראת בואם של כוחות המשטרה. למחרת התייצבו שם גדוד 1 של משמר הגבול, היחידה לתפקידים מיוחדים (לת"מ) של משטרת ישראל ואנשי חקירות ושירותים של המשטרה.⁷² שיתוף הפעולה בין הכוחות התחיל ב־23 לנובמבר 1956 בלבד, לאחר שהושלמה ההיערכות.⁷³

התארגנות הכוחות והפעילות בשטח אחרי המלחמה

נקבעו מדיניות ונהלים להתנהגות בשטח שנכבש. הכוחות בשטח סיירו כדי להפגין נוכחות וללמוד את השטח. כמו כן החלו מגעים עם שלטונות הממשל ותיאומים עם גורמים ביטחוניים. כוחות משמר הגבול צה"ל מונו על אכיפת העוצר. בהמשך הוחלט כי משטרת ישראל ומשמר הגבול ימונו על ביטחון הנפש והרכוש, וכי כוחות המשטרה לברם מורשים לעצור אזרחים. צה"ל מורשה לעצור רק מי שנחשד בסיוע לאויב או בפעילות בשודדותיו. כמו כן הוטל על משמר הגבול ועל המשטרה לכלוא את האסירים, פרט לשבויי מלחמה, עד שיוקמו מתקנים של שרות בתי הסוהר במקום.⁷⁴

שילוב כוחות מקומיים בפעולות השיטור והביטחון

בימי השלטון המצרי פעלה בשטח משטרת מקומית, ובפועל הייתה כפופה למושל הצבאי המצרי. אחרי שכבש צה"ל את הרצועה, נשארו אנשי המשטרה במקום על מפקדותיהם ועל ציודם (פרט לפיקוד המצרי שברח). הרישומים והתיקים המשטריים של המצרים נשארו רובם ככולם. המשטרה המקומית ביקשה להמשיך בעבודתה במסגרת משטרת ישראל, ואף סיפקה נתונים על הפשיעה ברצועה.

בחודש דצמבר 1956 גויסה קבוצה ראשונה של 50 איש ממשטרת המקום לשירות במשטרת ישראל בתפקידים של חקירות, סיוור ובילוש. מעמדם היה של שמ"זים (שוטר מוסף זמני) בלא התחשבות בדרגותיהם הקודמות (כעבור חודשיים הוחזרו לקצתם הדרגות). המגויסים החדשים עשו את עבודתם בכנות ובנאמנות, והשתמשו בניסיון שרכשו עוד בימי שירותם בתקופת המנדט הבריטי.⁷⁵ כשהתרחבה פעילות המשטרה לשמירה על מתקנים חיוניים, גויסו עוד 220 שוטרים תושבי המקום.⁷⁶ עם הוצאת כוחות צה"ל מהרצועה קיבלה עליה משטרת ישראל לאכוף את העוצר ברצועה. נוסף על הפעולות שהוזכרו לעיל, אספו כוחות צה"ל, המשטרה ומשמר הגבול אלפי כלי נשק שהוטמנו בארמה בלא אטימה מספקת. רבים מכלי הנשק החלידו ויצאו מכלל שימוש. נתפסו 1022 רובים, כמה מקלעים, מרגמות, בזוקות, אקדחים ורימונים.⁷⁷

במהלך שהיית הכוחות בעזה הופעלו יחידות מודיעין של המשטרה ושל שירות הביטחון הכללי בלבד. נאשמים נשפטו בבית דין צבאי מיוחד (בדן יחיד), שקיבל סמכות של שופט שלום ודן בתיקים שהביאה בפניו המשטרה. אחרי כן התמנה שופט שלום אזרחי שדן בעבירות הפליליות. השופט הצבאי הוסיף לדון כעבירות על חוקי החירום ובעבירות ביטחוניות אחרות. אסירים שנשפטו הוכנסו לבתי מעצר

שהקים שירות בית הסוהר. ערב הפינוי מרצועת עזה שהו בבתי המעצר 400 עצירים.⁷⁸

סיכום פעילות משמר הגבול ומשטרת ישראל

מסיכום הפעילות של משמר הגבול בשיתוף משטרת ישראל בגזרה עלה כי 80 אחוזים מכוחות משמר הגבול שפעלו בגזרה, לא קיבלו הכשרה משטרתית למילוי תפקידם. לכוחות משמר הגבול לא הועברו ידיעות מודיעיניות ונתונים סטטיסטיים בנוגע למה שהתרחש ברצועה בעבר, ולמה שקורה בה באותו הזמן, והדבר הקשה על מוטת השליטה והפעילות.⁷⁹

בהמלצות שהוגשו נאמר בבירור כי ראוי שלמשטרת ישראל ולכוחות הנלווים אליה (במקרה זה משמר הגבול שסיים את פעילותו עם צה"ל ועבר לסייע למשטרה), יינתנו משימות מוגדרות, ועיקרן שמירת הסדר הציבורי ומניעת פשעים. המסקנות היו:

"אין המשטרה צריכה:

- א. להבטיח מתקנים, פרט למתקניה.
- ב. להיות אחראית לעוצר.
- ג. לערוך סריקות בקנה מידה גדול, ולקיים מחסומים קבועים.
- ד. לשמור על גבולות השטח הכבוש.⁸⁰

הודגש כי דרוש תיאום מלא ומתוכנן בכל הדרגים ובין כל הגורמים הביטחוניים והמוסדות הממלכתיים הפועלים בתא שטח, וכי הדברים האלה יהיו כתובים ומסודרים. אחרי שהתקבלה פקודת הפינוי מרצועת עזה ב־1957 ובעקבות קיצוץ בתקציב הביטחון, צומצם משמר הגבול משלושה גדודים לשניים. בחודש פברואר 1958, עם סיום הפעילות ברצועת עזה, פורק גדוד 1. מחלקותיו מוזגו עם גדוד 2, והוא קיבל עליו את האחריות המבצעית למרחב של גדוד 1.

סיכום פעילות משמר הגבול וצה"ל

אחרי שהסתיימה המלחמה, והוקם הממשל הצבאי בעיר, פנו צה"ל ומשמר הגבול לסכם את ההכנות למבצע ואת הפעילות במבצע עצמו, וכן להפיק לקחים בסיסיים מהמבצע המשותף. נמתחה ביקורת קשה בנושאים מספר.

ביקורת על ההכנות

פיקוד משמר הגבול הלין שלא ניתנה לו פקודה מוגדרת, המשימה הייתה כללית

ולא ממוקדת, ולא הוגדרו גזרות אחריות. גם כשצוינה משימה, כגון השתלטות על אובייקטים חיוניים, לא נמסר מה הם האובייקטים, והיכן הם ממוקמים. המפקדים לא צוידו במפות להתמצאות בסיסית ולא היה קשר עם המפקדים מטעם צה"ל בשטח. היעדר היערכות מוקדמת מנע מפיקוד משמר הגבול לתכנן את הפעילות כראוי ולעמוד במשימה שהוטלה עליו.⁸¹

מפקדי משמר הגבול אמרו כי לא היו שום הכנות יוצאות דופן משותפות עם צה"ל למלחמה, שכן "תכנון מג"ב בזמן שלום ענה על הבעיות העלולות להתעורר".⁸² כמו כן ציינו כי למטה משמר הגבול לא היה קשר עם צה"ל, צה"ל לא עידכן אותו בנעשה, ומשמר הגבול היה מנותק מן המתרחש במשך כל המבצע. בעניין מנהלה דווח כי ההכנות היו טובות. בנוגע לנשק צוין חסר בתחמושת מתאימה, שכן לוחמי משמר הגבול צוידו ברוכים בריטים, ואילו התחמושת שסיפק צה"ל הייתה של רובי F.N. בנוגע לציוד יחידתי נכתב כי לא סופק ציוד שדה בסיסי, כגון מטבחים, והדבר הקשה על הפעילות בשטח.⁸³

ביקורת על ביצוע המשימה

בנוגע לתקשורת בין צה"ל למשמר הגבול נכתב כי עם תחילת המבצע והכניסה לעיר נותק הקשר בין משמר הגבול לפיקוד צה"ל. בעניין השבויים צוין כי איסופם לא התנהל כראוי. הממשל הצבאי לא הציע פתרון לקשיי ריכוז השבויים, ושבויים שהו במעצר שלושה ימים בלא אוכל במכלאה. השוטרים נאלצו לפתוח באש כדי למנוע מרד. לבסוף קיבלו השבויים מזון מהמלאי היחידתי המצומצם, ולוחמים רבים נשארו בלא אוכל.

לקחים ומסקנות

משמר הגבול הצטרף לקרבות, ואילו עיקר פעולתו היא השתלטות על מוצבים והיערכות בשטח לטיפול במסתננים. הומלץ כי משמר הגבול יישאר בגזרה שבה פעל והכיר היטב. הוחלט כי יחידות משמר הגבול לא ינותקו מהיחידות הארגוניות ומהמטות שלהם כדי למנוע מצב של חוסר שליטה ולשמור את הקשר למשטרת ישראל ולמשמר הגבול. בעניין מנהלה הוחלט להקים אפסנאות גרודית, לספק עוד כלי רכב עם מכשירי קשר מסונכרנים לצה"ל ולהחליף את כלי הנשק הבריטיים לנשק F.N. צה"לי תקני.

הוחלט להגביר את שיתוף הפעולה עם צה"ל בנוגע להדרכה שוטפת ולעדכונים בענייני אימונים, אפסנאות, ניפוק ציוד ועוד.

פעילותם של גרוד 2 וגרוד 3 בגזרת פיקוד מרכז ופרשת כפר קאסם

אחרי שהועברו כוחות משמר הגבול לפיקודו של צה"ל, הוחלט כי גרוד 2 וגרוד 3 של משמר הגבול יאכפו את העוצר בכפרים הערביים שכאזור המשולש. "כל ההוראות והתדריכים הקשורים להכפפה בגזרה זו ניתנו על ידי מפקדי צה"ל.⁸⁴

גרוד 3 של משמר הגבול אשר היה ממוקם במרחב פיקוד צפון, הוכפף לצה"ל על פי תכנית הקבע "קטורה" (השתלטות על מוצבים ולחימה במסתננים). יחידות המשנה הוכפפו למפקדי המרחבים. בגזרה זו לא נרשמו תקריות יוצאות דופן. במהלך המלחמה מפקד גרוד 2 ומפקד גרוד 3 ושני מפקדי פלוגות ז' ו-ח' נשארו למעשה בלא יחידות לפקד עליהן, והיו קציני מטה בתפקיד לא מוגדר, פרט לטיפול במנהלה ולפיקוד משותף בגזרה.⁸⁵

גרוד 2 של משמר הגבול הוכפף לחטיבה 17 בגזרת עמק חפר והשרון. גבולות הגזרה נמתחו מכביש קולה רנטיס בדרום ועד קיבוץ מגל בצפון. הגבול הפלוגתי היה כביש הביטחון הסמוך לגרוד. הגרוד נערך תחילה באתרי הקבע שלו: פלוגה ג' – בראש העין, פלוגה ה' – בבית ליד (מחלקה אחת מהפלוגה הייתה בכפר סכא עם המטה הקדמי של הגרוד).

ואלה משימות הגרוד:

שלב א' – אכיפת עוצר בכפרי המיעוטים באזור הצפון.

שלב ב' – ביצוע משימות הנוגעות לביטחון שוטף, מארבים, תצפיות וגישוש.

שלב ג' – כפיפות להגנה מרחבית לחטיבה 17 במשימות בגזרה. ההכפפה הסופית

לצה"ל נעשתה ב־29 באוקטובר.⁸⁶

בו ביום הוכרו עוצר מורחב בכפרים הערביים כמשולש. צה"ל הטיל את המשימה על גרוד 2 של משמר הגבול בפיקודו של רב סרן שמואל מלינקי. מלינקי הוזמן אל מפקד החטיבה, אלוף משנה יששכר שדמי, וקיבל ממנו את פקודת העוצר. ההוראה הייתה חמורה, "אין לבצע מעצרים, ויש לירות בכל מפירי העוצר על מנת להרוג." מלינקי שאל את שדמי מה ייעשה לתושבי הכפרים הערביים שיחזרו ממקום עבודתם בערב בלא שידעו על העוצר שהוטל בינתיים. שדמי השיב "אללה ירחמו." למלינקי הפקודה הייתה ברורה, ובכל הגזרות תידרכו מפקדי הפלוגות את אנשיהם, לפי התדריך שקיבלו ממפקד הגרוד שמואל מלינקי.

בגזרה הצפונית, באזור הכפר טייבה, הקפיד סרן יהודה פרנקנטל להנחות את פקוריו ושוטריהם לא לפתוח באש לפני שעה שש וחצי, אף על פי שפורסם כי העוצר יתחיל בשעה חמש. פרנקנטל ביקש לא לפגוע באלה המאחרים לחזור מעבודתם בתום לב. בגזרה הזאת לא נרשמו פגיעות באזרחים, למעט תקרית אחת בטייבה

שבה נהרג תושב הכפר שלא שעה לאזהרות העוצר. גם ברוכ הגזרה הדרומית בפיקודו של סרן חיים לוי, בכפרים טירה, ג'לג'וליה וכפר ברה, הסתיים העוצר בלא נפגעים.⁸⁷ המפקדים, ובהם הדרג הזוטרה והבכיר בפיקודו של לוי, פעלו על פי שיקול דעתם ונהגו כגמישות ובאנושיות, אף על פי שלא קיבלו תדריך מפורט מסרן לוי. בכפר קאסם שהיה בגזרתו של סרן לוי, יישם מפקד המחלקה, סגן גבריאל דהאן, את פקודת מפקד הגדוד כלשונה, ובתוך שעה וחצי הרגו הוא ושוטריו 47 תושבים ופצעו 11. נהרגו 15 נשים ו-11 ילדים בני שמונה עד 15. רבים מתושבי הכפר ששבו מעבודתם הועמדו בשורה ונורו.⁸⁸

התקרית ויצועה את הציבור בארץ. הממשלה מינתה ועדת חקירה והחליטה לשלם פיצויים למשפחות. מפקד הגדוד ו-11 מפקדיו הועמדו לדין באשמת רצח, ולא התקבלה טענתם כי צייתו לפקודה, הואיל ונקבע שהפקודה הייתה לא חוקית בעליל. המשפט ארך חודשים ארוכים, והסתיים ב-12 באוקטובר 1958, בהרשעתם של שמונה מן הנאשמים ובזיכויים של שלושה מהם. בית הדין הטיל על מפקד הגדוד ועל שאר המעורבים בפרשה עונשי מאסר כבדים ושלל את דרגותיהם. בעקבות פסק הדין המליץ הפרקליט הצבאי הראשי להעמיד לדין את מפקד החטיבה, יששכר שדמי. בפסק דין שניתן ב-26 בפברואר 1969, זיכה בית הדין את שדמי מאשמת רצח, אך הרשיעו וגזר בו על חריגה מסמכותו, "בהיותו מפקד חטיבה, נתן פקודה לשמור על העוצר בגזרתו ללא מעצורים ועל ידי פתיחה באש כאמצעי יחיד, ועלול היה לגרום חבלה לגוף האדם." בית הדין הטיל עליו עונש סמלי.

לאחר התקרית פירסם מפקד משמר הגבול, פנחס קופל, את הדברים האלה: "בעקבות הארוע נערך ניתוח מעמיק והלקחים יושמו בהקפדה." לאחר שהסתיים מבצע "קדש" ופונתה רצועת עזה, נגמרה הפעילות המשותפת של משמר הגבול עם צה"ל.

סיכום

משמר הגבול מחויב לגזרות הפעילות בגבולות המדינה בפעילותו ובהווייתו עד היום, ומכיר אותן היטב. החיל הציב סטנדרטים חדשים לפעילות בגבול, ועיקרם מחויבות מוחלטת למיקום הגאוגרפי של השירות, לשטח, לתושבים, ולתקינות כל תחומי החיים באזור. לעומתו כוחות הצבא פועלים בגבול בשגרה של אימון ופעילות בקו בלבד.

במלחמת סיני הוכפפו כוחות משמר הגבול לצה"ל בראשונה מאז הוקם משמר הגבול תחת פיקוד משטרת ישראל. זמן רב ייעד והכין צה"ל את משמר הגבול לפעילות המשותפת עמו במלחמה ולאחריה, ובעצם מעולם לא "ויתר עליו". פעילותו

של משמר הגבול התמקדה בראשיתה בסיכול חדירת מסתננים ללב המדינה. הפעילות המבצעית בסיכול ובחיפוי הייתה משותפת לצה"ל ולמשמר הגבול. פרקים בטירונות, קורס מ"כים, קורס קצינים, קורס מפקדי הפלוגות וקורסים מקצועיים נלמדו כולם בצה"ל, והוא הכשיר את החיילים ואף התווה את פרקי הלימוד ואת האימונים. למרות הקשר החזק בין שני הגופים והבנייה המשותפת, לא נכתבו לפני מלחמת סיני פקודות ברורות בעניין הכפפת החיל לצה"ל, ולא הוגדרו תפקידיו של משמר הגבול במצב חירום. במלחמת סיני ניתנה הפקודה במהירות ובלא תיאום ראוי, ולכן היה במהלך הלחימה חוסר תיאום בין כוחות משמר הגבול לצה"ל בנוגע ללוגיסטיקה ולתחום המבצעי.

בשנים שלאחר מבצע "קרש", עם תום התחקירים, התעוררו שאלות בנוגע ליישום הכפפתו של משמר הגבול לצה"ל ולעיגון פעולותיו בפקודות ובנהלים ברורים, שלא היו עד הזמן ההוא. בשנת 1960, אחרי שנבדק היטב עניין ההכפפה לצה"ל, הוחלט להגדיר נוהלי קבע ופקודות ברורות לשיתוף פעולה בעת מלחמה. ואכן בחדש אפריל 1960 פורסמו הפקודות החדשות. עיקרן לא השתנה, ונקבע בהן כי בשעת חירום יוכפף משמר הגבול כפיפות מלאה לצה"ל. עוד נקבע כי היחיד שמורשה להכפיף את משמר הגבול לצה"ל בעתיד הוא שר הביטחון. אכן לאחר זמן הוכפף משמר הגבול לצה"ל במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים. נוסף על כך הוכפפו כוחות משמר הגבול לצה"ל מפעם לפעם במסגרת פעילות ביטחון שדה ברצועת עזה, איז"ש וגבול מצרים.

למשמר הגבול ערך מוסף חשוב ביותר בהיבט המשטירי. בפעילותו משתלבים סמכות של אכיפה ומעצר ויישום החוק ברחבי הארץ. משמר הגבול הוא גשר בין צה"ל, הנושא בתפקידי הגנה על ביטחון ישראל מפני אויב מבחוץ, ובין משטרת ישראל, האחראית לביטחון אזרחי המדינה מבית. משמר הגבול השכיל לשלב את פעילותו בין שני הגופים ולבצע את משימותיו במקצועיות זמן רב.

בנוגע לתקריט כפר קאסם, אין לתלות את האירוע בחוסר התקשורת, התיאום הלקוי או חוסר הבנה בין צה"ל למשמר הגבול, שכן למרות האמור לעיל, שני הגופים ידעו על שיתוף הפעולה ביניהם, ושוטרי משמר הגבול הכירו את נוהלי צה"ל ועבודתו מניסיונם בעבר, משום שרכים מהם שירתו בעצמם בצה"ל לפני כן. שיתוף הפעולה בין צה"ל למשמר הגבול היה מוצלח בגזרות פעילות אחרות. התקריט הקשה בכפר קאסם הייתה נקודתית כתא שטח מצומצם מאוד. אין להשליך ממנה על פעילות החיל כולו, שכן כמו שצוין, מפקדי שאר הפלוגות פעלו היטב בביצוע העוצר, ונהגו בגמישות ובאנושיות בתושבי שאר הכפרים.⁸⁹

הערות

1. "נאום בן גוריון", 9 בנובמבר 1951, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
2. "הצעה להקמת משטרה במדינת העברית", 21 בדצמבר 1947, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
3. "הצעת עקרונות להקמת 'זנדרמריה'", 15 בספטמבר 1949, ארכיון צה"ל.
4. "הצעה להקמת כח 'זנדרמריה' בתקופת המעבר", 25 בדצמבר 1947, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
5. "פרטיכל מטה המשטרה, המשטרה וה'זנדרמריה'", 5 במרץ 1949, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
6. שאול אביגור, "תזכיר לשכת דמטכ"ל", 13 ביוני 1949, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
7. אביגור, "תזכיר לשכת הרמטכ"ל".
8. אביגור, "תזכיר לשכת הרמטכ"ל".
9. עם הקמת החיל החדש החלה תנופת גיוס, הופצו מודעות פרסום, ואף נקבעה ססמה "נאמנות ללא גבול, לשמירה על הגבול". הודגש שתנאי השירות בגוף החדש יהיו בשירות קבע בלבד.
10. י. ארגמן, *הצבא*, ישראל (1996); במחנה, 29 באוקטובר 1949 גליון 10, עמ' 23.
11. במכתב שהוציא לוי אשכול כשהיה ראש המחלקה להתיישבות, בפברואר 1950, התריע על הצורך בגיוס דחוף של שומרים בשכר על יישובי הספר, שכן לדבריו, ביטחונם מופקר ומתעלמים מצרכיהם. המכתב השפיע על הנעשה. לוי אשכול, "מכתב", 14 בפברואר 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
12. "הגדרת תפקידי החיל במלחמה", 15 בספטמבר 1949, ארכיון צה"ל, עמ' 1.
13. "מסקנות ארגון 'חיל הספר' בנושא יחידה ארצית בפקוד משהב"ט", 7 במרץ 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב, עמ' 1-8; "הגדרת תפקידי החיל במלחמה", 15 בספטמבר 1949, עמ' 1-8.
14. במסמך הובהר כי המפקד "חיל הספר" יהיה רשאי לבצע מינויים, אך צה"ל לא יהיה מחויב להם, וכשהיחידה תשוב לפעול בצבא, יהיו קבילות רק הדרגות שהעניק צה"ל. תקציב היחידה יועבר ממשרד הביטחון למשטרה. "מסקנות ארגון 'חיל הספר' בנושא יחידה ארצית בפקוד משהב"ט", 7 במרץ 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
15. ראש מטכ"ל אב"א, "בנושא כח אדם חיל הספר", ינואר 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב. הוחלט כי המדים יהיו שונים ממדי צבא היבשה וממדי השוטרים.
16. "החלטות ישיבות סגל א' בנושא 'חיל הספר'", 6 במאי 1940, מריבו מידע והנצחה מג"ב. "מספר של הגרוד 895 של 'חיל הספר'", 5 ביוני 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
17. לפי ריאיון עם אברהם לרין, 2005.
18. "זכרון דברים ישיבת סגל ב'", 10 ביוני 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
19. "זכרון דברים ישיבת סגל ב'", 10 ביוני 1950.
20. "חיל הספר – פרסום", 7 ביולי 1970, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
21. "החלטות ישיבת סגל א'", 21 ביולי 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
22. עמוס בן גוריון, "חיל הספר – הנחיה", נובמבר 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
23. "פיקוד לחיל הגבולות המשטרה", 20 בנובמבר 1950, מריבו מידע והנצחה מג"ב. נוסף על שלוש הפלוגות הוקמה עוד פלוגה לעתודה.
24. "מגזי מתאם זמני", 1 ביוני 1951, מריבו מידע והנצחה מג"ב. מסקרי הפלוגות היו: אריה אלכסנדרוני – פלוגה א, דב אוגיל – פלוגה ב, שמואל איתן – פלוגה ג.

25. נוסף על שלוש הפלוגות הוסיפו לפעול עוד כוחות בגבול הצפוני ובירושלים, עד שהוכפפו גם הם למשמר הגבול.
26. "הגרן: העברות שוטרים לא יהודים", 14 במרס 1952, מריבו מידע והנצחה מג"ב; "העברות מג"ב", 30 במרס 1952, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
27. פנחס קופל הושאל מקואטרטיב "דן", והתמנה למפקד החיל בדרגת מפקח מחוזי ב־26 באפריל 1953, יום הקמת החיל, "מינוי קופל פנחס", 26 באפריל 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב; "קואטרטיב 'דן'", 21 במאי 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
28. "הגרן: משמר הגבול", 3 באוגוסט 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
29. "פקודות המטה הארצי מס' 27 בנושא 'משמר הגבול'", 3 ביולי 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
30. "פקודות המטה הארצי", סעיף א.
31. "פקודות המטה הארצי", סעיף יא־טו. כך מקובל גם בימים אלה.
32. "פקודות המטה הארצי", סעיף לא־לד.
33. "פקודות המטה הארצי", סעיף תי.
34. "פקודות המטה הארצי", סעיף לא־לד.
35. "משטרת ישראל איות פלוגות מג"ב", 5 ביולי 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
36. "מטא"ר אגף ארגון פקודות קבע", 7 בספטמבר 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
37. פעולת תגמול שביצעו ב־14 באוקטובר 1953 יחידה 101 ופלוגת צנחנים שהצטרפה אליה בכפר קיביה. בפעולה פרצו עשרות בתים, ונספו 69 אזרחים. הפעולה הייתה תגובה להסתננויות והשלכותיהן הקשות בכל הארץ.
38. "דוח שיתוף פעולה עם צה"ל לאחר 'קיביה'", 6 בנובמבר 1953, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
39. בשנת 1953 נעשה ניסיון להקים יחידת שיריון שתפעל במג"ב. נקנו 12 שריזות מדגם White בגלל מחסור בחלפים שורקה היחידה לאחר זמן קצר.
40. "העברת כטחון שוטף", מרס 1954, מריבו מידע והנצחה מג"ב.
41. "דוח רמת אמן משמר הגבול", 17 במרס 1954, ארביזן צה"ל, עמ' 2.
42. "פעילות מג"ב סקירה", 19 באוקטובר 1955, ארביזן צה"ל, עמ' 4.
43. "העברת משמר הגבול לצה"ל", 30 במרס 1956, ארביזן צה"ל.
44. אלי הוד, ספר האירועים, חלק א' 1948-1973, כנראה 1995 (ירושלים), עמ' 155.
45. "דו"ח מטא"ר, המלחמה בהסתננויות", ספטמבר 1956, מריבו מידע והנצחה מג"ב, עמ' 56. במסמך מפורטים סוגי העברות. עברות של פגיעות בגוף האדם עלו ב־36.7 אחוזים לעומת 30 אחוזים בשנת 1955. עלייה דומה הייתה אף במעשי החבלה. סך כל הנזק ברכוש נאמד ב־244,470 לירות ישראליות.
46. "דו"ח מטא"ר, המלחמה בהסתננויות", 10 ביוני 1950; "הגדרת תפקידי צה"ל ומג"ב בנושא בט"ש ואת השת"פ בניהם בזמן שלום", ארביזן צה"ל, עמ' 1-4.
47. "הסתננויות, סקירה חודשית", ספטמבר 1956, מריבו מידע והנצחה מג"ב, עמ' 1-3. חודש ספטמבר 1955 היה קשה מאוד, במהלכו נהרגו 16 אזרחים ונפצעו 26. עיקר המסתננים יצאו משטח ירדן. בתוך שבועיים נרשמו 31 תקיחות וחמישה מקרי רצח בגבול, נהרגו 15 חיילים ואזרחים. באמציה

- נהרגו שבעה חיילים, בעין עופרים – שלושה הרוגים, ברמת רחל – ארבעה הרוגים ובעמירב – הרוגה אחת. ברמת ההסתגנות משטח טוריה, לבנון, מצרים ורצועת עזה לא חל שינוי מהותי. בין חודש מרץ לחודש ספטמבר 1956 השתתף משמר הגבול בעשרות תקריות אש בכל הארץ מול המסתננים והלגיון הירדני. בתקריות נהרגו עשרה שוטרים ו-21 מסתננים.
48. לפי ריאיון עם אנוש נבעתי, ינואר 2006.
 49. לפי ריאיון עם חיים לוי, ינואר 2006.
 50. "צה"ל מג"ב, תאום וסיוע", דצמבר 1955, ארבעון צה"ל, עמ' 1-4.
 51. קמביץ גרודי מג"ב, "הכנות ותכנון מבצע 'קדש'", 13 בנובמבר 1958, ארבעון קדש במחלקת היסטוריה בצה"ל, עמ' 3, (להלן: קדש היסטוריה).
 52. "פקודה להערכות מג"ב בכפיפות מלאה של צה"ל", 27 באוקטובר 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב, עמ' 1.
 53. "פקודה להערכות מג"ב בכפיפות מלאה של צה"ל", עמ' 3; "העברת מג"ב תחת פיקוד", 29 באוקטובר 1956, בתוך קדש היסטוריה, עמ' 1.
 54. "העברת מג"ב תחת פיקוד", עמ' 2; קדש היסטוריה, עמ' 2-3.
 55. קדש היסטוריה, עמ' 3.
 56. "פקודה להערכות מג"ב בכפיפות מלאה של צה"ל", עמ' 4; קדש היסטוריה, עמ' 4 (מצ"ב מספרי הנהלים).
 57. "ישיבת מ.פ. עפולה", 27 באוקטובר 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב, עמ' 1-2.
 58. הוד, ספר האירועים, עמ' 161.
 59. לפי ריאיון עם חיים לוי, ינואר 2006.
 60. "דוח מסכם של מבצע 'קדש' פלוגה ז'", 20 בנובמבר 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב, עמ' 1.
 61. "דוח מסכם של מבצע 'קדש' פלוגה ו'", עמ' 2. ההרגשה אינה במקור.
 62. "הערכות מבצע קדש", ר', סעיף א"ה עמ' 30 בתוך קדש היסטוריה.
 63. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", השלמה לסקירה על קדש, 8 בנובמבר 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב, עמ' 50.
 64. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", מה נודע על תוכנית "קדש", עמ' 30.
 65. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", מג"ב והקרב על עזה, עמ' 29.
 66. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", מג"ב והקרב על עזה, עמ' 28.
 67. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", מה נודע על תוכנית "קדש", עמ' 30, סעיף 4.
 68. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", מה נודע על תוכנית "קדש", עמ' 30, עמ' 28-29, סעיפים 4-12.
 69. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", השלמה לסקירה על "קדש", עמ' 46 סעיפים 3-6.
 70. אנ"מ, "חטיבה 12, מטה גדוד 1 מג"ב", השתלטות על עזה לאחר הכבוש, עמ' 38 סעיף 5.
 71. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", 17 במרץ 1957, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
 72. "יחידה מיוחדת שתפקידה ביסוס השליטה ברצועת עזה, טיפול באוכלוסייה, איתור מסתננים וחקירות. לתפקיד נבחרו דוברי השפה הערבית וחוקרים, מה"כ פעלו 26 שוטרים בתפקידי שוטרי ומטה.

73. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", עמ' 2 סעיפים ד-ו.
74. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", עמ' 3 סעיפים א-ח.
75. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", עמ' 4 סעיף 3 א-ט.
76. כעבור זמן קצר החלה עריקה של שוטרים, בעיקר מחשש שיבולע להם ומחוסר הוודאות בנוגע להמשך השליטה של ישראל בעזה. עם פינוי הרצועה הועברו חלק מהשוטרים לשטח ישראל עם בני משפחותיהם. "סקר פעילות משטרת ישראל ברצועת עזה", עמ' 5 סעיף 3 י-נו.
77. "אסוף שלל, חטיבה 12", 6 בנובמבר 1956, מרכז מידע והנצחה מג"ב.
78. "אסוף שלל, חטיבה 12", עמ' 7 סעיף 2 א-ג, סעיף 4 א-ב, סעיף 5.
79. "אסוף שלל, חטיבה 12", מסקנות, עמ' 9, סעיף 1 ב.
80. "אסוף שלל, חטיבה 12", המלצות, עמ' 10, סעיף 8-1.
81. "השתלטות על עזה לאחר הכבוש", עמ' 28 סעיף 2 א ו-6, בתוך קדש היסטוריה.
82. "ערות סג"צ שמואל איתן", עמ' 25 סעיף א 1-3, בתוך קדש היסטוריה.
83. "נשקים ואמצעי מנהלה", עמ' 27 סעיף 1-3, בתוך קדש היסטוריה.
84. חוד, ספר האירועים, עמ' 161.
85. לפי ריאיון אברהם לוין, פברואר 2006; קדש היסטוריה, עמ' 33-34.
86. "הערכות גרוד 2 לקראת 'קדש'", עמ' 35, וכן "גרוד מג"ב 2", עמ' 30 סעיפים א-ג, בתוך קדש היסטוריה.
87. "גרוד מג"ב 2", עמ' 162, בתוך קדש היסטוריה.
88. "גרוד מג"ב 2", עמ' 163; משה קורדוב, *בומות ירוקת ברין*, תל אביב (1959), עמ' 58-66.
89. לפי ריאיון עם חיים לוי וכן הרצאה של מ' פעיל באנדרטת מג"ב 2005 (האחרון היה בצוות השיפוט כקצין שדה בחלקים מסוימים של הערעור במשפטו של יששכר שדמי). מתוך תמליל יום עיון "מבצע 'קדש' – כפר קאס", כנס מחקר מורשת והנצחה מג"ב, 2005.

מבצע "קדש" – בין אסטרטגיה לטקטיקה ליכולות לחימה של המילואים וסנכרון למערכה בסיני

דב תמרי

צה"ל אחרי מלחמת העצמאות – בין שלום למלחמה

מבצע "עובר" במרס 1949 היה המערכה האחרונה במלחמת העצמאות וחתם את המלחמה. משא ומתן על הסכמי שביתת הנשק כבר היה בעיצומו, ושחרור המגויסים בגלל צרכים כלכליים וחברתיים דחופים לא היה מבוקר ולא תוכנן כהלכה. אחרי המלחמה החלה תקופת מעבר שנמשכה כשנה. בתקופת המעבר נבנה צה"ל על התשתית שנבנתה במלחמה, לנוכח הגיסיון מונחה התודעה שהתגבשה במלחמה ממושכת, ועל בירור ממושך של מהות המציאות החדשה, ייעודי המדינה וצבאה. החומר ליצירה החדשה היה היש האנושי והחומרי והכלכלה הרופסת.

בעבור כל אלה מלחמת העצמאות הייתה תשתית הידע, חוויה מעצבת ומצפן קוגניטיבי:

חריבים הבמותי: ההישגים המרשימים ביותר במלחמה היו גיוס ורכש. אלה גברו ככל שהמלחמה התעצמה, הן בממד האנושי – כוח אדם, והן בממד החומרי – נשק וציוד לחימה. תחישג של גיוס הפוטנציאל המספרי והבמותי היה לאיכות. איכות זו לא נפלה מכל הישג שהוא בתחומי הלחימה והקרבנות, ולאחר המלחמה הם יוחסו בתודעת הפרט והקבוצה לעלויות איכותיות של הלוחם והקבוצה.

הגיוס בזמן המלחמה לא תמיד היה יעיל, אולם הוא לבש אופי וממדים כוללים. מלחמת העצמאות קובעה בתודעה כמלחמה המכוננת והמייסדת של המדינה היהודית. מאחר שהייתה מלחמה מקיפה, קשה וממושכת, היא הייתה בעלת ממדים טוטאליים. הצירוף של טוטאליות ושל תודעת עם ומדינה הנוצרים במלחמה, יצרו מצע שלם, גם אם לא מושלם, לעיצוב ולבניין צה"ל בשנים הראשונות שאחרי מלחמת העצמאות. נראה היה לעיני כול כי הצבא שהוקם במלחמה, הוא יצירת הפאר של המעשה הציוני. להנהגה המדינית ולקצונה הבכירה היה נוח לראות בצה"ל את המוביל של האתגרים הדחופים של המדינה כולה. מושג ה"חלוציות" שנישא על כתפי תנועות

מתנדבות, הוסב ל"חלוציות ממלכתית" מחייבת שבראשה צעד הצבא, כמגמות צבאיות ואזרחיות כאחד.¹

הצבא הוצג לחברה המתהווה כישות היוצרת חברה ואומה. בן גוריון ניסח זאת בבהירות בנאומו בכנסת ב־19 באוגוסט 1952, כשאמר כי עמים מגובשים ויציבים נעשו לעם אחד דק אחרי מאות שנים, ואילו לנו אין זמן. "כלי מכשיר הצבא... לא נהיה לעם בעוד מועד. לא נוכל לסמוך על תהליך סטיכי בלבד... עלינו לכוון התהליך ההיסטורי, להאיצו, להפנותו לערוץ המבוקש... זה מחייב מסגרת של חובה לכל הנוער... מסגרת של משמעת לאומית, ואין לעשות זאת אלא במסגרת שקוראים לה בשם צבא."² על הבסיס התודעתי והמעשי הזה התאפשרה הקמת מבנה המילואים הייחודי לצה"ל. ספק אם היה אפשר לעשות זאת בתנאים שונים מאלה.

הרכיב האיכותי: שחרור המגויסים שנשאו על גבם את עול המלחמה, וקליטת מגויסי חובה חדשים, ובהם עולים חדשים וילידי הארץ, חייבו התמקצעות ושיפור האיכות הצבאית מן המסד. בשל רדיוזיה בפיקוד הבכיר נעלמו תפיסות שהיו מקובלות, ולא נשמר הידע האופרטיבי, אף על פי שהיה להם ביטוי מרשים במערכות הבולטות במלחמת העצמאות במבצעים "יואב", "חורב" ו"עובדה". בריקה וסקירה של קרבות במלחמת העצמאות מראות כי כוחות ה"הגנה" שהפכו לצה"ל, לא הצליחו ואף נכשלו ביותר ממחצית הקרבות, אולם רוב המערכות השיגו את התכלית שנועדה להן. קרבות הגנתיים הצליחו יותר מקרבות התקפיים, ואילו הישגים של כיבוש שטחים שהתוו את קווי הסיום של המלחמה, הושגו במערכות מתקפתיות. עם זאת בקרבות רבים במערכות המתקפה שהצליחו, התרחשו כישלונות קשים.³ את התופעה הזו ראוי לייחס להבנה האינטואיטיבית של מפקדי חזיתות בכירים יחידים שעיצבו מערכות כ־Systems וכ־Operations וכינוס קרבות למערכת דינמית לא ליניארית. התפוקה של המערכות האלה הייתה גדולה בהרבה מהסיכום הליניארי של הקרבות. מפקדי החזיתות הבולטים ומפקדי שדה בכירים בעלי ניסיון אופרטיבי עשיר שוחררו מצה"ל, לרוב לא מרצונם שלהם. היכולת המערכתית (האופרטיבית) הייתה היתרון שגילם את הפוטנציאל לאזן את יחסי הכוחות. הנחיתות של צה"ל הייתה נחיתות סובייקטיבית. המושג נבנה במלחמת העצמאות וטופח מאז עשרות שנים, אף על פי שבכל שלבי מלחמת העצמאות היה לצה"ל יתרון מספרי. המושג הסובייקטיבי של נחיתות כמותית והיעדר מיסוד של ידע אופרטיבי מודע שיאזן את הנחיתות הכמותית, הגבירו את מגמת הגיוס הטוטאלי, וביטוי המובהק היה המילואים.

הרכיב הבלבלי: השפעת כלכלת מלחמת העצמאות על הצבא שהוקם אחרית, הייתה כה מהירה ודרסטי שרוב הקצונה הבכירה התקשתה להשלים עמה. בן גוריון

במנהיגותו רבת העצמה כפה על צה"ל לא קיצוץ עמוק בלבד, אלא שינויי תפיסה שהביאו לידי מתחים גדולים. התוצאה הייתה תופעת המילואים, ונבעו ממנה הבנות שנעשו נכס צאן ברזל בתפיסת הביטחון:

— אי אפשר לקיים צבא סדיר, גדול וחזק דרך קבע, אלא רק צבא גרעיני קטן שאפשר להגדילו בשיעור עצום בזמן קצר מאוד ולכווצו מיד כאשר מסתיימים הקרבות. ההבנה הזאת עמדה ביסוד תופעת המילואים.

— עוד מלחמה ארוכה הדומה למלחמת העצמאות אינה אפשרית, ויש להימנע ממנה בכל מחיר. ההבנה הזו הולידה בתחילת שנות ה-50 את מושגי "המלחמה הקצרה" שמושגת באמצעות "המלחמה היוזמה", "המלחמה המקדימה" ו"המתקפה המקדימה". בעבורן יש לבנות את המילואים ולהקנות להם יכולת דומה ליכולת הצבא הסדיר במושגי זמן, מרחב, מוכנות וכוננות.

האם תמזה המלחמה?

המלחמה הסתיימה לכאורה כשנחתמו הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה. מאחר שלא נחתמו הסכמי שלום, ולא נראה שיש תקווה שיחתמו, השתרר מצב של "מלחמה רדומה", ונמשך עשרות שנים. בנסיבות האלה עלה הצורך לתת פרשנות למצב החדש בהקשר הביטחוני והצבאי המתהווה. בחינת המצב המתהווה בנסיבות ה"מלחמה הרדומה" הקלה על צה"ל ועל המטה הכללי בראשו לפרק את צבא מלחמת העצמאות ולבנות ממנו את צבא "המלחמה הרדומה", שהיא המקור למושג "מצב חירום מתמשך".

תהליך בניין צה"ל החל לפני שהסתיימה המלחמה, והרעיון המכונן שלו היה המילואים. בניית צה"ל והמילואים נעזרה בהגות על אודות מילואים, גיוס כללי והמוני, יחסי מנגנון מתנרב ומנגנון מחייב, קשיים של זמן ומרחב לגיוס, להנעה, לאימון ולהכשרה, לפריסה ולהערכת פוטנציאל הגלום ביישוב ובמדינה, וכן נעזרה בניסיון עשיר בכל אלה. הידע הזה הצטבר מאז ה"מאורעות", במשך ההתכוננות למשבר ולמלחמה ובמלחמת העצמאות. הכול התחיל במילואים פאראמיליטריים כארגון ה"הגנה", המשיך בגיוס כללי ב-1948, ועכשיו היה צורך לחזור למודל המילואים, אבל עם רעיונות מדינתיים חדשים עבור מציאות חדשה.

המתחים הגלומים בתפיסת הפעלת הכוח ובמבנה צה"ל המבוסס על מילואים

את תהליך בניין וארגון המילואים כרכיב הכמותי הראשי של צה"ל, ליוו מתחים מתחילתו. הראשון — הדיקטאט של בן גוריון "המלחמה בשער" לעומת הכורח

הכלכלי שחייב, לפי בן גוריון, לצמצם את הצבא הסדיר, חובה וקבע. לדעת המטה הכללי, צמצום הצבא לגודל כה מוערי הוא בלתי מתקבל על הדעת. בן גוריון ביקש צבא סדיר בן 20,000 חיילים, שעה שהמטה הכללי ביקש לאיזושהי 40,000-50,000. הפשרה הייתה ב־30,000 חיילים. על צבא סדיר, כה קטן לעומת הצבא במלחמת העצמאות שהגיע בשיאו ל־117,000 מגויסים, למצוא דרכים לבנות מערכת צבאית שתתמודד עם מלחמה בלתי צפויה, המתרחשת לפתע.

השני – רעיון צבא המילואים לא היה חדש ליישוב היהודי בארץ ישראל ולא לצה"ל ולמטה הכללי שאחרי המלחמה. רעיון המילואים לא נועד לכלול את אזרחי המדינה הכשירים לשירות צבאי בלבד אלא גם את כל העתודה המשקית החומרית המצויה במגזר האזרחי, הדרושה למלחמה. היה צריך ליצור מנגנון גיוס המשרת את צורכי צה"ל, ולהכינו מראש באמצעות חקיקה ובאמצעות פיקוח על המנגנונים, על השירותים האזרחיים ועל המלאים החיוניים לצה"ל.

השלישי – מאחר שעיקר הכוח הלוחם במלחמת העצמאות היו חטיבות חי"ר ויחידות חי"ר, היה נראה שכדאי לארגן את המילואים בחטיבות טריטוריאליות. אבל ככל שהצבא התמקצע והקים חילות מקצועיים, כגון שריון, תותחנים, הנדסה, קשר ושאר החילות המסויעים, התברר שאי אפשר לבנות חטיבות ויחידות חיליות מקצועיות על בסיס טריטוריאלי, למעט חטיבות הגנה מרחבית קבועות. אמנם יחידות כאלה מקלות על גיוס מהיר של מילואים, אבל לא נמצא גישור בין משוחררי הצבא הסדיר לשיבוץ בחטיבות טריטוריאליות.

הרביעי – גיוס כולל של האדם והחומר לזמן ממושך ב"מלחמה רדומה" הוא יקר, גם אם הצבא אינו נלחם. היתרון המאזן מצוי דווקא בסביבה החברתית, שכן לגיוס הכולל כאורח חיים יש ערך חברתי וסביבו מתגבשת החברה. הפרט והחברה תורמים מכיסם את מחיר הביטחון.

חמישי – מלחמת העצמאות החלה במגננה אסטרטגית שהתחלפה במתקפה בתחילת אפריל 1948, והוסבה למגננה עם פלישת הצבאות הערביים. לאחר חודש מוצלח של מגננה פתח צה"ל במערכות מתקפתיות שנמשכו עד לסיום המלחמה. כאשר נבחן המודל הזה אחרי המלחמה, עוצב שוב למודל שהמדינות הערביות הן שיוזמו מלחמה: צה"ל יאלץ להתגונן ולהסתכן באובדן שטחים מסוימים, בינתיים יגויסו המילואים ויונחתו מתקפות נגד. אחריהן יפתחו מערכות בשטח המדינות היריבות ושם תושג ההכרעה שתסיים את המלחמה. את המגננה הראשונית יישאו על גבם הצבא הסדיר וההגנה המרחבית (הגמ"ר). המודל הזה נראה למטה הכללי מסוכן, יקר בנפש וברכוש, לא מבטיח הצלחה מלאה ומחייב מלחמה ממושכת שאין המדינה הצעירה יכולה לשאת. מסיבות אלה ובשל שאיפה להתפשטות טריטוריאלית

במרחב, עניין שלא יידון במאמר זה, החל המטה הכללי לעצב מודל מלחמה אחר שעיקרו "מלחמה יזומה", "מלחמת מנע" ו"מתקפה מקדימה", אם אכן מתגבשת יזומה למלחמה של המדינות הערביות. התהליך הפרדיגמטי הזה הפחית מחשיבותה של המגננה לטובת המתקפה שהייתה למצב יסוד אסטרטגי דומיננטי.

השישי – המתקפה להכרעת המלחמה תישען על עוצבות המילואים משום שהן רוב הכוח הצבאי שבנמצא. כדי לגייס כוח מילואים בעוד מועד נדרשות בהכרח שתי יכולות: התרעה מודיעינית בעלת ודאות גבוהה שבאמצעותה יוחלט על גיוס מסיבי, ומצב קבוע של עליונות אווירית כדי שחילות האוויר האויבים לא יעכבו את גיוס המילואים וישבשו אותו.

מתחילת 1950 החל מסע מתמשך לעיצוב המילואים של צה"ל. בראייה היסטורית ייתכן שהיה זה ההישג הצבאי המרשים ביותר של צה"ל. לצבאות רבים בעולם היו חיילי מילואים וכוחות מילואים. זה ייחודו של צה"ל שרוב כוחותיו הם מילואים, הוא מוכן למלחמה בכל עת, בתוך פרק זמן קצר משמקובל בצבאות מודרניים בעולם, זמן הנמדד בשעות.

המילואים שגויסו למערכה בסיני, מבצע "קדש", ניכרו בשלושה דברים שהיו סימני ההיכר של המילואים בשנותיו הראשונות:

הכורח הכלכלי ומצוקות התקציב הגבילו מאוד את היקף הצבא הסדיר, ולכן גויס כוח אדם רב למילואים. היחס הכמותי בין סדיר למילואים הלך וגדל לטובת המילואים. לכל יחידה סדירה בצה"ל היו השלמות מילואים.⁴ בחינת מבנה, ארגון ותפיסות הפעלת הכוח בתחילת שנות ה-50 נעשתה באמצעות ה"תמרון", שהיה סדרה של תרחישי מלחמה. לפיהם גויסו עוצבות ויחידות מילואים שהצטרפו לכוחות הסדירים ותורגלו בהערכות, פריסות ותנועות ברחבי הארץ. אחרי זמן הוחלפו התמרונים בתרגילים חטיבתיים.

גיוס המילואים בשלב ב'

בניין המילואים הושפע מתחילתו מן העניין הכמותי. כדי להתאים את המילואים למצב כארץ, כמו שתפס אותו המטה הכללי, היה צורך בגיוס כולל של כל המשאבים שבנמצא, ובראשם כוח אדם. בעניין הכמותי טמון גם היגיון איכותי: גיוס כולל הבטיח שילוב של כוח אדם איכותי בשירות הצבאי.

נקבעו שני שלבים לפקידת מחויבי שירות מילואים, להצבתם בחילות וביחידות ולאיוונם ביחידתם ובתפקידיהם: שלב א' נועד לאלה ששירותו בצה"ל במלחמת העצמאות, בעלי עבר וניסיון צבאיים. שלב ב' נועד לאזרחים שהתאימו לשירות צבאי ולא גויסו בתקופת המלחמה ממיני סיבות, כמו ריתוק למקום עבודה או משום

שהיו עולים חדשים. לחיילי שלב ב' לא היה כל ניסיון צבאי. הם נועדו להשלים יחידות שמצבתן נפלה מהתקן, וביקשו לאתר ביניהם בעלי מקצועות הנדרשים ביחידות. שלב זה נועד בעיקר לעולים חדשים כדי להציבם ביחידות מילואים, לשבצם בתפקידים נדרשים בצבא לפי משלח ידם האזרחי, וכן לגייס לצבא הסדיר את העולים בני 19-29 ולשלב אותם בהוריה הישראלית.

שני השלבים הושלמו עד סוף 1950 ופקדו כ־210,000 אנשים. בשלב א' נפקדו כ־80,000 חיילים ששירתו בצה"ל. מהם 22,000 חיילים בלבד שהוצבו בחטיבות חי"ר, 18,500 הוצבו בחיל המשמר, והשאר שנמצאו כשירים לשירות, הוצבו ביחידות חילות. בשלב ב' התייצבו ונפקדו 130,000 גברים. כ־8,000 הועברו לבחינה לגיוסם לצבא החובה. 100,000 חיילי שלב ב' הוצבו ליחידות המילואים של החילות. אלה אומנו אימון בסיסי קצר דומה לטירונות ומיד הוצבו ליחידותיהם. רק כ־10,500 מהם הוצבו ליחידות חי"ר, ו־50,000 חיילים הוצבו בחיל המשמר.⁵

בסוף 1950 מנה צה"ל 243,000 חיילים בכל החילות והשירותים, יותר מפי שניים ממספר החיילים שהיו במלחמת העצמאות. צירופם של חיילי מילואים שלב ב' הגיח את דעתו של המטה הכללי כעניין הצרכים הכמותיים שקבע לעצמו, כמו שדיווח הרמטכ"ל לממשלה, אולם היכולת הביצועית שלהם עוד לא הייתה בשלה למלחמה. הרמטכ"ל ידן סקר בפירוט את היקף חמשת הצבאות הערביים המסכנים את ישראל, ומספרם הגיע בעת ההיא ל־200,000 חיילים בקירוב, כלומר, פחות מהיקפו של צה"ל. לדברי הרמטכ"ל, חלק לא מבוטל מהצבאות האלה יישארו בגבולותיהם גם בשעת מלחמה מסיבות ביטחון פנימיות.

פקידת מילואי שלב ב' החלה רק ביולי 1950 בגלל קשיים מקשיים שונים. הרעה הרווחת לקראת ביצוע שלב ב' הביעה תמיכה ברעיון והתבססה על הניסיון המוצלח של קליטת עולים חדשים לשורות צה"ל במלחמת העצמאות. אולם בשנת 1950 הייתה אכזבה מגיוסם, ופקידת שלב ב' נפלה בהרבה משלב א'. היו פעמים רבות שהמגויסים השתמטו, ההתייצבות בקרב בני 19-29 שהיו מועמדים לגיוס חובה, הייתה מועטה, היה אחוז גבוה של בלתי כשירים פיזית ונפשית, העולים לא דיווחו על ניסיון קרבי קודם משירות בצבאות זרים, ונעדרה רוח ההתנדבות ואווירת החירום שניכרה ביישוב בעת המלחמה. בשל הנסיבות האלה פתח צה"ל בפעולות הסברה בקרב העולים החדשים בעיתונות הלועזית, ברדיו, בכרוזות על לוחות מודעות ובאסיפות תושבים בהשתתפות קציני צבא ומרצים. צה"ל רתם איגודים מקצועיים אזרחיים להסברה במקומות עבודה, סרק ריכוזי עולים ונקט עוד פעולות אכיפה. כל אלה העלו את אחוזי ההתייצבות אבל לא במידה שתשווה להתייצבות שלב א'. הגיוס למילואים שלב ב' מעיד על ההגיונות שצה"ל החזיק בהם ולפיהם נבנה:

יש למצות את הכמות, והיא קודמת לכול ומבטאת את היגיון המלחמה המתועשת שמימושו הגיע לשיא בצבאות שנלחמו במלחמת העולם השנייה, ובצה"ל – במלחמת העצמאות; הגיוס הכולל כמכשיר לאומי לצרכים צבאיים; רתימת השירות הצבאי לחיבורות העולים החדשים ולהתערותם בחברה בישראל. אפשר שלא במתכוון, הטוטאליות של פקידת המילואים וגיוסם העניקה לצה"ל מקום חשוב במנגנון המדינה בישראל, משום שאחרי מלחמת העצמאות הבינו "האבות המייסדים" של הצבא שמאבק על משאבים ועל קדימויות ילווה את צה"ל במשך שנים.

איכות צה"ל בין מלחמת העצמאות למלחמת סיני

איכות צה"ל, כמובן של יכולת לחימה ונורמות של לחימה, בשנים מתום מלחמת העצמאות עד מבצע "קדש" עוד לא נחקרה כראוי. נראה שהייתה ירידה תלויה באיכות צה"ל. המפגשים עם כוחות ערביים סדירים ולא סדירים בגבולות הסתיימו ככישלון בדרך כלל, ולא היה אפשר להסכין עמו. זכורה פרשת הקרבות על תל מוטילה ממערב לשפך הירדן, והיא לא הייתה היחידה בסוגה.⁶ היכולת הקרבית הנמוכה ניכרה ביחידות הסדירות, שכן הן שעמדו למבחן.

בישיבת המטה הכללי הרגיש שר הביטחון לבון כי השנה הראשונה של פעולות התגמול מבטאת תפיסה מדינית וצבאית.⁷ לדבריו, מאז אמצע 1953 יזם צה"ל 40 פעולות קרביות לאורך קווי שביתת הנשק ומעבר להם. הפגיעות היו מכוונות לאזרחים ערביים ולכוחות צבא מעבר לקווים, ובהן צליפות, פעילות ימית, סיוורים חודרים ועוד שיטות קרב של הימים ההם. פעולות התגמול נועדו להרתיע את שלטונות המדינות השכנות ולחייבן למנוע את חדירות המסתננים לשטח ישראל ואת הפגיעות ברכוש ובנפש. אלא שמתחילת 1953 עד יוני אותה שנה נכשלו כל הפעולות היוזמות של צה"ל למעט פעולה אחת.

באשר לכישלון הפעולות אמר לבון, "לכל מקרה נימוקים משלו. פעם זה מנימוקים של תכנון רע, פעם זה פשוט חוד מעלתו המקרה המתערב ומקלקל שורת התכנון, פעם שלישית זה פשוט כוח לקוי ופחד ואי שליטה של המפקדים על האנשים, ופעם זה פשוט חוסר כושרם של המפקדים עצמם לעמוד במבחן של מבצע כזה... אני יודע על מקרה של גדוד שלם אשר נשלח לפעולה ולא הוציא את הפעולה לפועל וחזר באמצע הדרך. המג"ד שלח דוח שהכל נסתיים, המוראל גבוה והגדוד מחכה להוראות ביצוע חדשות."⁸

את המגמה לשינוי איכות הצבא הוביל משה דיין, כאשר התמנה לרמטכ"ל. זכורה המגמה שהובילו יחידה 101 וגדוד הצנחנים, אבל מותר לראותם יותר כסמל שלאורו ילך הצבא. דיין הוביל מסע עמוק ורחב בהרבה. הוא לא שינה מהותית את

מבנה צה"ל וארגונו. הוא שינה את שגרת הצבא, את דרכי פעולתו ואת נורמות הלחימה שלו. זו הייתה תרומה חשובה להתפתחות צה"ל.⁹

דיין בדק כל תקרית שבה היה מעורב מפקד שלא הפגין מנהיגות, לא הלך בראש אנשיו ולא נתג באומץ מול האויב. לא אחת זימן את המפקדים לבידור והדיחם אם מצא שהתנהגותם לא ענתה על הנורמות שקבע. בכך לא הייתה מסתיימת הפרשה. דיין נתן פומבי למעשה ולהחלטותיו. לדוגמה, ב־30 במאי 1955 בטקס סיום קורס קצינות סיפר הרמטכ"ל בנאומו כי החליט לשחרר מצבא הקבע קצין שהורה לנהג לחלץ רכב שהיה תחת אש על גבול רצועת עזה, בשעה שהקצין בעצמו היה מאחורי מחסה. לדברי דיין, "אין מפקדי צה"ל שולחים את חייליהם לקרב. הם מנהיגים את יחידותיהם כאשר הם הולכים בראשן."¹⁰

דיין עודד חיילים להתלונן על פיקוד קלוקל, התעמרות מפקדים וזוטרם בחייליהם, כגון חייל המתאמן עם חגור כבד ואילו המפקד הזוטר בלא חגור כלל. לדידו שוויון המשא עשה את המפקד גם למחנך. ביחידות הנח"ל בשנות ה־50 התעמרות מפקדים וזוטרם בחייליהם הייתה עניין מקובל, והרמטכ"ל פעל בנחרצות לחדול מהמנהג המגונה. אחרי שביקר דיין ביחידות דן במה שראה בשיבוט המטה הכללי. בסיום קורס קצינים נהג להדגיש בנאומו כי הקצין הוא מחנך לחימה ואב הדואג לחייליו. דיין אישר לשלוח חייל בדואי וחייל דרוזי לקורס הקצינים, והם סיימו את הקורס בהצלחה. לעומת קודמיו הרבה דיין להיפגש ולשוחח עם מפקדים וחיילים, הקשיב לתלונותיהם ועשה לתיקון הליקויים. למשל, כאשר נוכח כי בחטיבה אין החיילים מקבלים די תה וסוכר, הורה לקצין אספקה ראשי לספק את המצרכים החסרים, ועוד באותו הלילה דווח לו כי המצרכים הגיעו לגרודים.¹¹

פעולות התגמול שרוכזו הוטלו על גרוד הצנחנים, הצליחו בדרך כלל, והופגנו בהן רוח לחימה, דבקות במטרה ויכולות טקטיות שנעלמו מצה"ל בשנים שאחרי מלחמת העצמאות. דיין הפך את פעולות התגמול לעמוד האש לפני המחנה. מפקדי יחידות אחרות דרשו מהרמטכ"ל להטיל עליהם משימות בפעולות תגמול אבל הן ניתנו להם במשורה.¹²

דיין הבין לא רק את הצורך ביחידה מיוחדת שתממש את מדיניות ההרתעה בלבד, אלא גם את הצורך בסמלים המניעים אנשים ללחום. אחד הסמלים שדיין טבע היה הנכונות לשאת באבדות כאשר תגאי הקרב מחייבים, ואין להתחמק מכך. כאשר נשאל על עניין זה השיב כי אין לוותר על מילוי המשימה גם אם ליחידה יאבדו מחצית מחייליה. מעולם לא יצאה הוראה ברוח זו, אבל האמירה נפוצה ביחידות צה"ל. היו פעמים שיחידה המשיכה ללחום והשיגה את יעדה גם אם נפלו יותר ממחצית מחייליה. האמירה של דיין לא הייתה נורמה מחייבת אלא סמל המניע

מפקדים להתעקש על השלמת משימתם גם במחיר של אבידות כבדות. באוגוסט 1954, אחרי איחוד יחידה 101 עם גדוד הצנחנים, הגביל דיין את קליטת המתגנבים לגדוד והורה להפנותם לחטיבות החי"ר הסדירות שבהן יוקמו יחידות קומנדו. רעיון הקמת יחידות הקומנדו מקורו ביחידות דומות בצבא הבריטי, שנלחמו במדבר המערבי במלחמת העולם השנייה. בשלב הראשון יחידות הקומנדו יהיו יחידות סיור חטיבתיות, שחייליהן מתגנבים, והם יעברו קורס צניחה ואימון מיוחד. החלטה זו ומימושה השאירו בצה"ל את מושג "הסירות" עד היום, גם אם אין שום קשר בין ייעוד היחידה ומשימותיה לסיור.

דיין לא מיוזג את הצנחנים עם יחידה 101 בלבד, הוא מיוזג גם את הנח"ל עם הצנחנים, מיוזג שאחרי זמן היה בעל משקל גדול בהרבה מקודמו. חטיבת הצנחנים 202 הוקמה ב־1956 משילוב של גדוד 890, גדוד מוצנח 88 שמקורו ביחידת האימון המתקדם של הנח"ל, בפיקוד מפקד צנחנים מנוסה וגדוד המילואים 771. מסלול שירות הנח"ל איפשר לחיילים לשהות בגדוד חצי שנה בלבד, ואחר כך הרצבו למילואי הצנחנים. כלומר על כל שנתיים וחצי שירות סדיר של צנחן רגיל אחד, אומנו חמישה חיילי נח"ל כצנחנים. רוב חיילי המילואים של הצנחנים בשנות ה־50 וה־60 מקורם בגדוד הנח"ל המוצנח, ואלה היו אנשים רבים ואיכותיים. דיין הנהיג את חובת הצניחה לקצונה הבכירה, והוא בראשה. גם הרב הראשי לצה"ל צנח את צניחת הלילה באור אחרון והמתין בנקודת הנחיתה עד לחשכה... חובה זו גבתה מכמה קצינים בכירים מחיר של רגליים שבורות. הצניחה הייתה לסמל לשנים רבות עד היום, אף על פי שבכל תולדות צה"ל צנחו בעומק מרחב האויב במבצע "קדש" בלבד, בימים שהיה דיין רמטכ"ל.

בין אסטרטגיה, לטקטיקה, ליכולות לחימה של המילואים וסינכרון למערכה בסיני

במבצע "קדש" נמשך זמן קצר, ועשר שנים אחרי כן עוד הוסיף להיות המודל העיקרי למלחמות צה"ל. המערכה המוצלחת מבחינה צבאית עוצבה ותוכננה להשפיע על המציאות המדינית באמצעות הישגים צבאיים. המערכה עוצבה גם כדי לעקוף שתי מגבלות שהיו טבועות בצה"ל בעת ההיא: צבא המילואים שהיה הרכיב הכמותי המכריע, ויכולת לחימה לא גבוהה של רוב עוצבות המילואים ויחידות המילואים. רוב הכוחות במערכה היו מילואים, שכן במבצע השתתפו שבע חטיבות מילואים, שלוש חטיבות סדירות ובהן השלמות מילואים, ורוב דרגי הסיוע היו מילואים. המערכה הייתה המבחן האולטימטיבי למבנה צה"ל ולארגונו על יסוד המילואים, כמו שעוצבו בשנים 1949–1951. ראוי לשאול אם המטה הכללי והרמטכ"ל בראש

התאימו את המערכה ליכולתו המוגבלת של צבא המילואים בימים ההם, או שהצלחת המבצע מקורה בקואליציה של שלושה צבאות שנבדלו יחד על צבא מצרים.

הדיון מתמקד בשני עניינים: האחד, התפיסה המערכתית של המטח הכללי שהולידה שתי תכניות מערכתיות, "קדש 1" ו"קדש 2". נראה ששתי התכניות דומות, אבל הן מבוססות על היגיון שונה לחלוטין: עניין אחד הוא היכולת הנמוכה של חטיבות המילואים, לעומת היחידות הסדירות, שנבחנו בפעם הראשונה במלחמה. המאורעות שקדמו למבצע "קדש" נחקרו היטב ואינם מענייניו של מאמר זה.¹³ במאמר מודגשים הדברים הנוגעים לעיצובה ותכנונה של המערכה בסיני בהקשר המילואים, משום שבכל מלחמה מאז המערכה בסיני היה למילואים תפקיד עיקרי.¹⁴ האיש המשפיע ביותר על הדרג הפוליטי והצבאי בישראל לצאת למערכה בסיני היה הרמטכ"ל דיין. משנת 1955 דבק בעקביות במדיניות שחתרה למלחמה יזומה במצרים כדי להפיל את המשטר המצרי הקיצוני, להזיז את הגבול בין מצרים לישראל, לשבת דרך קבע בסיני ולבסס את השליטה של ישראל במרחב. ניסיונותיו של דיין לרתום את בן גוריון למדיניות זו לא צלחו תמיד. משבר הלאמת תעלת סואץ במחצית השנייה של 1956 שכנע את בן גוריון אחרי היסוסים רבים לצאת למלחמה יזומה ובתנאים מגבילים.

להעלאת הרעיון לצאת למלחמה יזומה היו כמה סיבות. מקצתן היו פרי התפיסות האסטרטגיות של הדרג הבכיר בצה"ל, ומקצתן נבעו מחשש ממדיניות מצרים לאורך קווי שביתת הנשק. העילות שהצדיקו מבית ומחוץ מלחמה יזומה, היו הגבלת חופש השיט במצרי טיראן, התחמשות מצרים בנשק חריש מכרית המועצות ופגיעות מסתננים מגבול מצרים באוכלוסייה בישראל (אף על פי שמחמת משבר סואץ מיתנה מצרים את תדירות התקריות בגבול). על המתרחש שנוצרה בעקבות משבר סואץ נוסף חשש מהתמוטטות הממלכה בירדן שתביא לידי התערבות של עיראק וכן המחלוקת על מי הירדן, אף שלא היה למחלוקת זו קשר ישיר למצרים אלא בעקיפין. בזמן שמשוה שרת כיהן בראשות הממשלה, לא הצליח דיין להניע את הממשלה לצאת למלחמה. אחרי עזיבתו של שרת התחזק מאוד מעמדו של דיין בצמרת הפוליטית והצבאית, וכשבן גוריון שב לכסא ראש הממשלה ושר הביטחון, הדרך למלחמה נראתה אפשרית וגם זו לא בקלות. כאשר הלאים המשטר המצרי את תעלת סואץ, דבר של ישראל לא היה נגיעה אליו, השתנו הנסיבות. בריטניה וצרפת ביקשו לפתור את הסכסוך עם מצרים באמצעות כוח צבאי.

בשל האינטרס המשותף של צרפת וישראל מול מצרים, התחמש צה"ל במערכות לחימה מתקדמות מצרפת, ולרעת המטה הכללי, הכוחות לא התאזנו בלבד אלא לצה"ל היה יתרון. למען הדיוק הרמטכ"ל היה מוכן לצאת למלחמה יזומה גם אם

לא הושלמו משלוחי הנשק שהוסכם עליהם עם צרפת. היוזמה של דיין לצאת למערכה לפתיחת מצרי טיראן (מבצע "עומר") בשנת 1955 הייתה נגזרת בוודאות למלחמה עם מצרים, עוד לפני שהחישמו מצרפת נקלט ותפס תנופה, בלא שום סיוע ממדינה זרה ובלא גיבוי מדיני בין-לאומי סביר.

למסד הפוליטי והצבאי בצרפת היה עניין רב להניע את ישראל לפעולה צבאית נגד האויב המשותף, מצרים. המצב באלג'יריה לא איפשר לצרפת לזוז לבדה פעולה נגד מצרים, וגם לא היו לה בסיסים הקרובים דים למרחב הפעולה. דיין ומנכ"ל משרד הביטחון פרס ניצלו כל רמיוה של צרפת לפעולה צבאית משותפת במצרים ובסיני, וצרפת ביקשה תמורה צבאית לנשק שנתנה לישראל. בסוף ספטמבר 1956, אחרי ועידת סן ז'רמן, שבה התחיל להתגבש שיתוף הפעולה בין צרפת לישראל, הבין דיין כי "על כף המאזניים הודמנות שאינה חוזרת לפעול נגד נאצר בשיתוף עם צרפת ואולי אף עם אנגליה ולא לבדנו".¹⁵

זו הייתה הודמנות לפעולה לא מצד צרפת ובריטניה בלבד, אלא גם ההודמנות להשיג את הסכמתו של בן גוריון למלחמה יוזמה. מאז עזיבתו של שרת את משרד החוץ לא הייתה בשלטון שום אופוזיציה לדיין, למטה הכללי ולמשרד הביטחון, שיכלה לעכב את היציאה למלחמה. בן גוריון עצמו מידר את הממשלה ואת צמרת מפק"ם כמעט לחלוטין. האישים ששיתף בסוד התהליך היו בדעתו מראש. אבל הוא בעצמו היה מלא היסוסים ולא נאות להסכים למלחמה עד שנוצרה קואליציה שנראתה לו רבת עוצמה מדינית וצבאית, ועד שנענו דרישותיו להגן על עורף מדינת ישראל בסיועה של צרפת.

לשלוש המדינות הייתה מטרה משותפת אחת בלבד שעליה הושתתה הקואליציה, והיא הפלת המשטר של נאצר. לא כל האינטרסים של שלוש המדינות היו משותפים, אבל הפלת המשטר במצרים הייתה חזקה דיה להניע את השלוש אל מלחמה מרובת מתחים. כל השותפות לא הצליחו לעצב את המלחמה ל-"campaign", עד שהגה דיין את הרעיון שעיצב וכונן campaign, והבריטים יכלו להסכים לו.¹⁶

עוד נסיבה שבזכותה התנאים למלחמה יוזמה היו נוחים, הייתה דילול הכוחות המצריים מסיני. הכוחות הועברו ופרסו כתעלת סואץ, בדלתא ובקהיר בשל המתוחות הגואה והחשש המצרי מפעולה צבאית של צרפת ובריטניה. אפשר להניח, הנחה היפותטית כמובן, כי אם צה"ל היה יוצא למערכה נגד מצרים לפני משבר תעלת סואץ, והצבא המצרי לא היה פורס את רוב כוחותיו ב"הינטרלנד" המצרי, המערכה הייתה נראית שונה מאוד מזו שהתרחשה בפועל.

תכנון "קדש 1"

התכנית "קדש 1" תוכננה מיד עם שובו של הרמטכ"ל מוועידת סן ז'רמן ב-2 באוקטובר 1956. בערב הנחה הרמטכ"ל את המטה לתכנן מערכה נגד מצרים שתיפתח שבועות מעטים אחרי כן, כנראה ב-20 באוקטובר, ותימשך להערכתו שלושה שבועות. עיקרי הנחיותיו היו כדלקמן:¹⁷

— המערכה של צה"ל תתנהל ממזרח לתעלת סואץ ולא ממערב לה.
— המערכה תתנהל מהתעלה ומזרחה ולא מגבול ישראל מערבה ("פעולה מן הסוף להתחלה").

— בשעה שתתנהל המערכה של צה"ל, ייתכן שצבא צרפת ואולי גם צבא בריטניה, יפתחו במערכה ממערב לתעלת סואץ. בעת מתן ההנחיה למטה המצומצם לא היו ידועים פרטים על התכניות של בריטניה וצרפת.

— המערכה תהיה קצרה, המהירות היא עניין הכרחי, הצבא המצרי טרם קלט את החימוש החדש מברית המועצות ויש לגצל זאת.

— התכנית אינה חדשה לחלוטין, והיא מסתמכת על תכניות אופרטיביות קיימות, כמו תכנית "ספיח" שתוכננה עוד ב-1955.

— יש להתכונן לאפשרות שהמלחמה תתרחב לזירות המזרחית והצפונית לפי התכניות האופרטיביות הקיימות.

— צה"ל יישאר בסיני אחרי המערכה ויחזיק בקדמת סיני דרך קבע עד למצרי טיראן כדי להבטיח חופש השיט.¹⁸

— על צה"ל להתחיל מיד בהכנה מזוזת למערכה, בעיקר להכין את גיוס המילואים.

על ההנחיות האלה הוסיף הרמטכ"ל והדגיש כי ככל שתימשך המערכה, עלולים לצוץ סיבוכים מדיניים, ולכן צריך לכבוש את סיני בתוך שבועיים לכל היותר. הכוחות המצריים המגינים על סיני קטנים ביחס למרחב הפעולה, ולכן אפשר לבסס את פעולות הכוחות של ישראל על חרירות בחללים ועל איגופים כדי "להגיע תוך 48 שעות" לתעלת סואץ.¹⁹ יחס הכוח המצרי למרחב מאפשר לכוחות התוקפים לפעול עצמאית ללא תלות בכוחות שכנים.

כדי להעמיק את המערכה בסיני הנחה דיין להצניח בעומק סיני קבוצות צנחנים קטנות או להנחיתן מהים. אלה נועדו לעכב את הכוחות המצריים הנעים מזרחה לתגבור. התכנון הושלם, ופקודות התראה ותכנון ניתנו בפקוד הדרום לקבוצות קצינים מצומצמות מאוד משיקולי סודיות, ולמפקדי חטיבות מילואים כבר ב-6, ב-10 וב-16 באוקטובר.²⁰

ניתוח פקודת המבצע "קדש 1" מצביע על מתאר מערכה שכלוני למדי לכיבוש

צפון סיני וקדמת סיני. שלושה שלבים עוקבים למערכה: בשלב הראשון יגיעו הכוחות עד לקו אל עריש – ג'בל לבני – ביר חסנה. בשלב השני יתקדמו מערבה אל תעלת סואץ, ובשלב השלישי יכבשו את מצרי טיראן.²¹ הכוחות שיוצנחו ויונחתו בעומק סיני, יופנו מערבה לעיירה אל עריש וסמוך לה כדי להבטיח את נפילת הכוחות המגינים בסביבת העיר מהר ככל האפשר. כיבוש המתחמים המצריים מרפיח ועד אל עריש הוטל על אוגדה משורינת ממוכנת. זו הייתה מגמה טקטית מובהקת. חסימת תגבורות של מצרים מאזור הסואץ נועדה לקבוצות צנחנים בהיקף של מחלקות עד פלוגות ועוד כוחות בכלי רכב המסתננים לעומק. בכוחם של כל אלה לעכב כוחות תגבור מצריים לזמן מוגבל בלבד. לפי התכנית הכוחות יגיעו אל התעלה בתוך ארבעה ימים ולא כהנחיית הרמטכ"ל – 48 שעות. להנחיית הרמטכ"ל ללחימה מהתעלה מזרחה לא היה ביטוי בתכנית, האיגופים לכיבוש מתחמים מוגנים מצריים היו גם הם בעלי אופי טקטי. התכנית לא שיקפה כיבוש שטחי מפתח בעומק סיני לפני או בשעה שייכבשו אלה שבחזית.

מפורטת הפקודה הכתובה "קדש 1" עולה מצב הידע הצבאי בשנים ההן. הפקודה הייתה אמורה להנחיל את ההיגיון המופשט המכונן את המערכה לראשי האגפים במטה הכללי, לאלופי הפיקודים המרחביים, למפקדי זרועות האוויר והים, למפקדי אוגדות ולקציני חיל ראשיים כדי שאלה יתכננו לפיו תמרונים שתכליתם לבצע את ההיגיון המכונן ולממשו. פורמט פקודת התכנון "קדש 1" היה זהה לחלוטין לפקודת מבצע חטיבתית או גדודית בעלת סימני היכר פיזיקאליים מובהקים. זו הייתה פקודה שאופייה וצורתה טקטיים, ושאינן בה כדי להבהיר הגיונות אופרטיביים, שהם מופשטים ומחייבים פרשנות של מפקדי מגמות הפעולה. קורא הפקודה שלא היה בקיא בתפיסתו האופרטיבית של הרמטכ"ל דיין, היה יכול להבין בקושי את אופן הפעולה הנגזר מהיגיון המערכה.

גם "קדש 2" הייתה פקודה שנעדר ממנה מקור ההיגיון שלה, אף על פי שתכנונה היה מסובך מזה של "קדש 1". לא ייפלא אפוא שקצינים בכירים, בהם אלוף פיקוד, התקשו להבין את ההיגיון המערכה "קדש 2", אם כי אין לתלות את המתחים ואי ההבנה רק בפקודה, עניין שיידון בהמשך.

עניין מיוחד היו יחסי הכוחות בין ישראל למצרים מבחינת ציוד וכוח אדם. לעדיפות הכמותית שניתנה לכוחות שהוקצו לפיקוד הדרום, הייתה חשיבות מכרעת למערכה: שבע חטיבות חי"ר מהן חמש חטיבות מילואים, שלוש חטיבות משורינות וממוכנות מהן שתי חטיבות מילואים, ועוד חטיבת חי"ר מילואים כעתודה מטכ"לית ופיקודית. 11 גדודי ארטילריה ובנוסף על אלה גדודים ויחידות סיוע, הנדסה, ג"ט, ג"מ, לוגיסטיקה, קשר ועוד.

לפי דוחות אגף המודיעין עדכניים לתחילת אוקטובר החל המטה הכללי המצרי לדלל את כוחותיו בסיני בקיץ 1956 עוד לפני הלאמת תעלת סואץ. ערב המערכה הגנו על סיני דיכויית חי"ר במרחב אל עריש-רפיח, ולה שתי חטיבות חי"ר, ועוד חטיבה פלסטינית שאיכותה נמוכה, גדוד טנקים ועוד יחידות ארטילריה ויחידות סיוע. על מתחמי אום קטף ואבו עגילה הגנו חטיבת חי"ר ושתי פלוגות טנקים. ליד ג'בל לבני חנתה חטיבת חי"ר כעתודת הדיכוייה. על רצועת עזה הגנה דיכוייה פלסטינית שאיכותה הייתה נמוכה מאוד. בנח'ל חנו גדוד מכוניות גבול וגדוד המשמר הלאומי. על מרחב שרם א-שיח' הגנו גדוד חי"ר ועוד גדוד משמר לאומי שאיכותו נמוכה, וסוללות בודדות של תותחי ג"מ. בשאר מרחב סיני העצום הוצבו פלוגות ומחלקות של מכוניות הגבול בפיזור שלא לפי תכנית הגנה סדורה אלא כשביל ביטחון שוטף בלבד.²² תגבור הכוחות המצריים בסיני היה אפשרי באמצעות חטיבות שחנו ליד תעלת סואץ, אלא שבאותם ימים הן הגנו על התעלה ולא על סיני. לא הוצבו מטוסים בסיני.

היקף הכוחות המצריים בסיני היה מוקטן ולא במקרה. מאז משבר הלאמת התעלה העריכה ההנהגה הפוליטית והצבאית של מצרים כי צפויה פעולה משותפת של בריטניה וצרפת במרחב הרלתא ובתעלה וחששה פחות מפעולה של ישראל בסיני. בספטמבר 1956 פירס המטה הכללי המצרי פקודה להגנת מצרים.²³ בפקודה נכתב כי "יש לצפות שכמה ממדינות המערב יבצעו פעולות איבה נגד מצרים, כתוצאה מהלאמת [תעלת] סואץ". מי שביקש לתקוף היה יכול להשתלט על אזור התעלה, ועל אלכסנדריה, להתקיף את קהיר ולפעול ברלתא של הנילוס. "אין להתעלם ממה שישראל עלולה לבצע בנסיבות כגון אלה", נכתב בפקודה. הערכת המטה הכללי המצרי על אודות כוונותיהם של צבא בריטניה וצבא צרפת היו סבירות מאוד. במטה הכללי המצרי שיערו שמרחבי המפתח למתקפה הצפויה הם אלכסנדריה, פורט סעיד או פורט פואד, רצועת התעלה וקהיר, משום שהיא מרכז השלטון.²⁴

המרחב הצפוי להתקפה במצרים חולק לשש זירות מבצעים, ולכל זירה מונה מפקד בדרגת רב אלוף. הכוחות שפרסו בזירות מהתעלה ומערבה היו שווים בהערכה כללית לארבע דיכוייות מוגברות, שירותי האוויר והים וכל יחידות הסיוע הקרבי והלוגיסטי. למפקדי הזירות הוקצו חטיבות משמר לאומי, גדודי נוער וגדודי התנגדות עממית. הצבא המצרי גייס גם חלק ניכר ממילואיו. ראוי לציין כי זירת סיני לא נזכרה בפקודה, למעט, "בחזית סיני ובמפרץ עקבה יונגה בהתאם להוראות שכבר פורסמו".²⁵ מול שתי אוגדות ועשר חטיבות של צה"ל על כל הכוחות הנלווים, ניצבו בסיני דיכוייה מצרית, ארבע חטיבות וגורמי סיוע. רוב הכוחות המצריים פרסו בצפון מזרח סיני, מקצימה דרך אבו עגילה, אל עריש ורפיח. לדיכוייה

הפלטסטית ברצועת עזה לא ניתן משקל בהשוואת יחסי הכוחות, משום שעצם פריסתה ברצועה מוארכת ובצוואר דק ליד רפיח לא איפשר לה להיות כוח בעל חשיבות למלחמה, והמטה הכללי המצרי היה ער לכך.

מכאן שבמערכה בסיני הייתה לישראל עליונות כוח מכרעת! מחשבה על אודות המלחמה הבאה, אחרי מלחמת העצמאות, התבססה על הרעיון הכמותי ביסוד תפיסת המילואים, כלומר מיצוי פוטנציאל המשאבים למלחמה וביטוי במתאר המערכות הצפויות, תוך השגת עליונות כמותית, גם אם מקומית וזמנית. עם תום הקרבות, בתחילת נובמבר, סיכם הרמטכ"ל דיין בפעם הראשונה את המערכה והקרבות בסיני ואמר כי "את המערכה בסיני עשינו בעדיפות של 3 ל-1, הכנסנו 3 צוותי קרב משוריינים ו-5 חטיבות חי"ר, וכדאי ולגון להישמר מלפתח את רגשי העליונות של מעטים נגד רבים."²⁶ מעקב אחרי מהלכיו של הרמטכ"ל דיין למימוש המלחמה היוזמה בשנה שקדמה למערכה בסיני, מלמד שהוא היה מוכן לצאת למלחמה במצרים גם בלא יחסי כוחות לטובת צה"ל שהתהוו בשל משבר הסואץ.

אבל ראוי להדגיש שבמשך כל שנות המתחות בין ישראל למצרים, בשנים 1954-1956, ועד ימינו אלה, המטה הכללי המצרי מעולם לא פרס דרך קבע את רוב כוחותיו בסיני אלא מקצתם בלבד. החריגים היחידים היו כשפרסו כוחות גדולים בסיני בפברואר-מרס 1960 לתכלית זמנית, ושוב – בשלושת השבועות שקדמו למלחמת ששת הימים. הימנעות מפריסת כוחות גדולים בסיני מקורה באסטרטגיית המגננה הבסיסית של מצרים, ואינה מעניינו של החיבור הזה.

תכנון מבצע "קדש" היה כרוך בגיוס עצום של עוצבות המילואים. הקושי שהטריד תמיד את המטה הכללי ואת הפיקודים עלה במלוא חומרתו: אי אפשר להסתיר גיוס מסיבי של מילואים ויסוד ההפתעה הטמון במלחמה יזומה או במתקפה יזומה יאבד. אמנם גיוס מהיר של עוצבות חמושות ומצודות תורגל זה ארבע שנים, וכבר אז לא היה בעולם צבא שרובו כוחות מילואים המגויסים ומוטלים למערכה בתוך ימים אחדים, ועדיין חששו מאוד שמא תאבד ההפתעה שאין לה תחליף במלחמה יזומה. הרמטכ"ל שהבין היטב מה חומרת הקושי, העדיף להסתכן בגיוס לא מושלם העלול לפגוע בכניסה סדורה של הכוחות למערכה, ודחה את תחילת הגיוס לרגע האחרון: חטיבות השריון וגיוסו שלוש ימים לפני תחילת המערכה וחטיבות החי"ר – יומיים קודם. בתחילתו יהיה הגיוס סמוי ויימשך עד יום העי"ן, שעת השי"ן ועוד שש שעות. מרגע זה ואילך – הגיוס יהיה פומבי. מאחר שתכנון "קדש 1" לא יצא לפועל, אי אפשר לקבוע את השפעתו של הגיוס החפז על המערכה והקרבות. תכנון "קדש 2" שבוצע הלכה למעשה, הלים טוב יותר את העדפת יסוד ההפתעה מגיוס מילואים מסודר האורך יותר זמן.

כדי לחדר את ההפתעה הכין המטה הכללי תכנית הונאה שעיקרה להסב את כל תשומת הלב של המדינות השכנות, של המעצמות ושל הציבור בישראל למתיחות בין ישראל לירדן, שקדמו לה תקריות גבול ופעולות תגמול עד לפעולת תגמול חטיבתית בקלקיליה. המתח הזה הזין גם את המשבר השולי – ששותפות לו ישראל, ירדן, עיראק ובריטניה – שמא צבא עיראק וצבא ישראל ייכנסו לממלכה הירדנית. ההונאה הזו השתלבה פלאים במתיחות שבין מצרים לבריטניה ולצרפת ועיוורה את מצרים עד שלא ראתה דבר הנוגע לכוננות ישראל ולהכנותיה למערכה בסיני.

תכנון "קדש 2"

מקור ההבדל המהותי בין "קדש 1" ל"קדש 2" הוא בהסכם שיתוף הפעולה של ישראל, בריטניה וצרפת בוועידת סוור. בוועידה הסכימו שלוש המדינות לצאת ל-campaign משותף ומתואם בכמה רבדים: במטרת ה-campaign, בהסדרת מרחב המערכה, בעיתוי ובהתניות ההרדיות שיאפשרו לכל השותפות לפעול בתיאום. המערכה "קדש 1" תוכננה לפני שהתברר איך תפעל צרפת, וודאי לפני שנודעה מהות המערכה הצבאית של הפיקוד הבריטי.

כל נציגות משלוש המדינות שבאו לפגישה בסוור (22-24 באוקטובר 1956), הסכימה מראש לפעולה צבאית נגד מצרים. הדיון נסב על אופן הפעולה שיוסכם על הכול. בן גוריון היה מלא חששות והיסוסים ולא חשף את אשר על לבו אפילו למקורביו. הוא בא לפגישה עם נכונות מסויגת לפעולה צבאית משותפת עם צרפת ובריטניה, וביקש ללמוד על אודות התנאים שישראל נדרשת להם, התנאים שיידרשו מהשותפות, ומה מידת אמינותה של בריטניה בעניין זה.

אלה היו המחלוקות: ישראל נדרשת לפעול לבדה כדי לספק עילה שתצדיק פעולה של בריטניה וצרפת במרחב התעלה באמצעות מתקפה יזומה. לפיכך זמן מסוים תישאר ישראל לבדה במערכה, בשעה שחיל האוויר וחיל הים של מצרים יוכלו לתקוף את ערי ישראל. בן גוריון ביקש למזער את טווח הזמן ל-24 שעות (היה זה חשש של בן גוריון בלבד, הרמטכ"ל לא היה שותף לו); נציגי צרפת ונציגי בריטניה ביקשו להקדים ככל האפשר את מועד פתיחת המערכה של צה"ל משום שהתקשו להחזיק את צבאותיהם בקפריסין בחוסר מעשה; נציגי ישראל בסוור לא הסכימו לפעולה מערבה לתעלת סואץ לצורך עילה להתערבות, פעולה שנראתה, בצדק, בלתי אפשרית; ישראל תבעה התחייבות מבריטניה שלא תבוא לעזרת ירדן, אם יתלקחו קרבות בינה לישראל ועיראק תתערב בהם; ישראל דרשה יד חופשית בחצי האי סיני, בלא נגיעה למשבר תעלת סואץ, ועיקרה הישארות דרך קבע בכל המרחב או ברובו. לדיין ולקבוצה הצבאית שאתו היה ברור כי מתאר המערכה "קדש

1" הנפתחת בגבול ישראל-מצרים – אין בו כדי לספק עילה להתערבותן של שתי המעצמות, ויש לעצב מערכה חדשה הנוגעת ישירות ומיידית לתעלת סואץ.

בריטניה שחיפשה את העילה שרק ישראל יכלה לספק, דרשה מתאר של campaign שיאפשר לה להכחיש כל שותפות עם ישראל. התערבות של צרפת במערכה הייתה תלויה צבאית בבריטניה ולכן צרפת לא יכלה להסכים לפעולה ישירה לצד צה"ל. בן גוריון שהיה מלא חששות, כבר היה מוכן להפסיק את השיחות ולחזור לארץ. לקבוצה הצבאית שהייתה אתו, הייתה השפעה ניכרת על המשא ומתן בסוור, והיא השכילה לשכנעו להישאר. אחר האמצעים להשאיר את בן גוריון בסוור היה מעשה ערמה משותף של נציגי ישראל ונציגי צרפת שהודיעו לבן גוריון כי המטוס המיועד להחזירו לארץ מקולקל, ויידרשו שעות אחדות לתקנו.²⁷

הרמטכ"ל דיין הוא שגייש על חילוקי הדעות באמצעות מתאר מערכה שענה על הצרכים ועל הדרישות של שלוש השותפות. הרעיון שלו על אודות "פעולה מהסוף להתחלה" שביקש ליישם במתאר "קדש 1" ולא הסתייע בתכנון שעשה מטכ"ל/אג"ם, היה ההיגיון המכונן של "קדש 2": המערכה תיפתח בהצנחת כוח גדול דיו סמוך לתעלת סואץ, ותיראה כפעולה מלחמתית, ולמעצמות תהיה עילה לדרוש ממצרים ומישראל לסגת למרחק עשרה קילומטרים מן התעלה; היערכות כוחות גדולים מאוד על גבול ישראל מצרים והיאחזות ב"שפת סיני"; תפיסת מוצבים מצריים לא גדולים הסמוכים לגבול על פתחי הצירים העיקריים המובילים לסיני. כדי לא להשאיר את הצנחנים לגורלם תחבור אליהם חטיבה ממונעת בדרך מדברית שאינה מוגנת כמעט. המתקפה של בריטניה וצרפת תחל כעבור יומיים בהפצצות במרחב התעלה, שמן הסתם ימנעו ממצרים להגיב בפעולות של ממש ביבשה ובאוויר מול צה"ל.²⁸ המתקפה של צה"ל לכיבוש צפון סיני תחל רק כאשר יהיה ברור שהמתקפה של בריטניה וצרפת יצאה לדרך. את כיבוש מצרי טיראן ודרום סיני השאירו לסוף המערכה. מועד פתיחת המערכה – 29 באוקטובר 1956.

היגיון המערכה של דיין נועד לא לגשר על הפערים בין ישראל ובריטניה וצרפת בלבד, אלא גם להפיג את חששותיו של בן גוריון. קודם לכול אם בריטניה וצרפת יחזרו בהן ממתקפתן המתוכננת אחרי שצה"ל יצא למערכה, יהיה אפשר להסיג את הכוחות שצנחו, לצאת לחלוטין מסיני ולהציג לעולם ולציבור בישראל את המתקפה בלבוש פעולת תגמול רחבת ידיים. האווירה הכללית בישראל תמכה בפעולות תגמול. חיל האוויר של צרפת ישלח לישראל מטוסים וטייסים שיוכלו להגן על המרחב האווירי של ישראל וחששו הכבד של בן גוריון מהתקפות אוויר על ערי ישראל יפוג.²⁹ הרעיון להסוות את הפשיטה העמוקה במראית עין של פעולת תגמול אם השותפות לא יעמדו בהתחייבותן, יאפשר לסגת ממלחמה, ונועד יותר מכול לרצות

את בן גוריון. הפיקוד המצרי לא בלע את פיתיון פעולת התגמול והבין עוד ב־29 באוקטובר בלילה כי מצרים ניצבת במלחמה מול ישראל.³⁰

מהעמדת תכנית המערכה "קדש 1" מול תכנית המערכה "קדש 2" מבחינת היכולת שנדרשה מצה"ל, עולה שבשתי התכניות היו מהלכים דומים. הסיבה היא שלדין לא היה זמן רב לערוך שינויים משום ששב לארץ ב־25 באוקטובר, והמערכה תוכננה להיפתח ב־29. באוקטובר אחרי הצהריים. גם מטרת המערכה ותכליתה נשארה כשהייתה. ההבדל ביניהן ניכר בהסדרת המרחב, הזמן, הכיוון וההתניות: "קדש 1" הותנעה ממזרח למערב ו"קדש 2" ממערב למזרח. "קדש 1" הייתה אמורה להתנגש חזיתית בכוחות המצריים שהגנו על סיני, ואילו "קדש 2" הייתה אמורה להתנגש בהם אחרי שהבריטים והצרפתים יתקפו, ויכולת הצבא המצרי להתגונן ולתקוף נגד בסיני תהיה אפסית. "קדש 1" חייבה את חיל האוויר הישראלי לתקוף את חיל האוויר של מצרים במרחב הדלתא, אף על פי שלא היה ברור אם חיל האוויר של ישראל מסוגל לכך, ואילו "קדש 2" התאימה ליכולות המוגבלות של חיל האוויר בימים ההם.³¹

מותר לשער כי לפני שנפתח ה־"campaign" המשותף אשר "קדש 2" כונן את הגיונו, הסיכוי להשאיר את חצי האי סיני או שטחים נרחבים ממנו בידי ישראל נראה גבוה יותר, אלא שהרבר היה תלוי בעיקר בתוצאות המערכה של בריטניה וצרפת נגד מצרים. והחשוב מכול — מבחינה צבאית במערכה "קדש 2" לא היו סיכונים כמעט. למרות משלוחי הנשק החדש למצרים, יחסי הכוחות בסיני היו לטובת ישראל שכמוהם לא היו לפני המערכה ואחריה במשך שנים ארוכות. כמו כן לראש הממשלה הייתה אפשרות לחזור ולסגת מהמערכה בעוד מועד, אם ההסכמים ישתבשו, הבריטים והצרפתים לא יתקפו, וצה"ל יסיג את כוחותיו מסיני ויצגי את הפעולה כפעולת תגמול נרחבת. דיין לא כתב בזיכרונותיו האם לפני המערכה היו לו חששות בנוגע ליכולת הלחימה של צה"ל בכלל ושל המילואים בפרט. נראה שאלה דברים שלא היה חולק עם איש. מכל מקום תכנית "קדש 2" התאימה ליכולות צה"ל ובעיקר ליכולות של המילואים, גם אם לא היה זה השיקול העיקרי של דיין. כבר אמרנו כי היגיון "קדש 2" של דיין הותאם לבן־גוריון ולתפיסת עולמו שדין לא היה שותף לה. דיין חשב שישראל באמצעות צה"ל יכולה לצאת לבדה למלחמה במצריים ולממש את מטרותיה הגלויות והנסתרות. להיטות להשתתפות בריטניה וצרפת נבעה משום שהבין שזו הזדמנות לשכנע את רוח"מ לצאת למלחמה. "עלינו לסמוך רק על עצמנו", אמירה שהפכה למנטרה צה"לית עד היום. בן־גוריון לא רצה לצאת למלחמה יוזמה ללא תמיכה של מעצמות אפילו אם היו אלה מעצמות שוקעות כמו בריטניה וצרפת. השאלה שהטרידה את בן־גוריון לא הייתה רק צבאית גרידא, כפי שהשתקף מהתעקשותו להגנת ערי ישראל ממחשפה אווירית בעזרת

טייסות קרב צרפתיות. הוא הבין שמלחמות לא מתרחשות בין שני יריבים בעולם ריק. על ישראל לגייס תמיכה בין-לאומית או לפחות תמיכת מדינות שאפשר לגייס עניינית ואפילו זמנית. חלוקי השקפות הללו בין המצביא הצבאי למדינאי חזרו על עצמם בתקופת ההמתנה במאי ויוני 67' וכנראה שהשאלה הזו יש לה ערך גם היום.

מדיניות המערכה ליישומה – התקלות במערכה בסיני ומקורן

המערכה הישראלית בסיני שנפתחה ב־29 באוקטובר והסתיימה כעבור שישה ימים, הייתה רצופת תקלות. אלה מתרחשות בכל מלחמה, זו תופעה אוניברסאלית ואין בה חידוש או חריג. מקור התקלות במערכה בסיני נמצא בסביבה האופרטיבית, המשלבת בין רעיון אסטרטגי המעוגן בסביבה פוליטית, ובין קרבות בסביבה טקטית, משום שאין מעבר ישיר מהיגיון מופשט המעצב מערכה, להתנגשות הקרבית.³²

הרעיון העיקרי והייחודי שעליו התבסס מבנה צה"ל וארגונו, ונקבע בתחילת שנות ה־50, היה המילואים. מהתנסות בכמה מלחמות שבהן נבחן צה"ל עולה מה מידת שבריריותו של המבנה הבסיסי האמור לעומת צבאות אחרים גדולים מצה"ל, המבוססים על כוח סדיר. יכולת העמידה של צה"ל במלחמות ובמערכות ממושכות הייתה מוגבלת, העול על המשק הגביל את האפשרות לסכסוך ממושך החורג בהרבה מיכולת הצבא הסדיר, והרמה הצבאית המקצועית של המילואים לא יכלה להשתוות ליכולותיו של צבא סדיר. נוסף על אלה גיוס מילואים נרחב ולזמן ארוך יותר מימים אחדים ומשכרעות מעטים כאמצעי זהירות טמן בחובו אפשרות להידרדרות למלחמה. הקשיים האלה שהיו מוכרים היטב להנהגה הצבאית, חייבו מענה מושגי בסביבה האסטרטגית והאופרטיבית. המושגים האסטרטגיים עד המערכה בסיני היו המלחמה היוזמה, מלחמת המנע והמתקפה המקדימה, והם העניקו לצה"ל יתרון ניכר, באותה מידה ששירתו את הצבא המצרי ואת הצבא הסורי באוקטובר 1973.

בסביבה האופרטיבית המענה שהיה יכול להעניק לצה"ל יתרון חיוני, היה תכנון מערכה שתפרק את ההיגיון המערכתי של היריב משלבי המלחמה הראשונים. כשרעיון כזה נהגה ומומש לאור משבר יזום או כפוי, החולשות האינהרנטיות של מבנה וארגון צה"ל לא השפיעו כמעט על התוצאות הצבאיות של המלחמה. בניסיון המצטבר של צה"ל היו פעמים שמערכות פירקו את ההיגיון המערכתי היריב, וחתמו את התוצאות הפיזיות של המלחמה הרבה לפני שהושמדו כוחות אויב ונכבש שטח. הבולטות בהן היו המערכה בסיני והמערכה האווירית בת יום אחד ב־5 ביוני 1967. מערכות מסוג זה התאימו לחולשות הטמונות בצבא המילואים. ייפלא אפוא שאף על פי שבצה"ל הבינו כי המערכה היא מחולל ומעצב חסר תחליף, לא נוסד בצה"ל תחום ידע צבאי ממוסד שיקנה לקצונה הבכירה יכולות של חשיבה, עיצוב, תכנון

ויישום מערכות כה חיוניות לצבא שמגבלותיו המבניות וחולשותיו הארגוניות קבועות וברורות לפיקוד הבכיר.

מכאן הזיקה בין תפיסות מערכתיות, ל"קדש 2" ולמילואים, שהיו רוב הכוח הלוחם במערכה בסיני. ניתוח התקלות ייעשה להלן בסביבה האופרטיבית, כדי להבין לא את המערכה בסיני בלבד אלא גם כמצפן להבין את שתי המלחמות שבאו אחריה ב-1967 וב-1973 ואת המערכות שהתחוללו בהן. אחריי ינותחו יכולות חטיבות המילואים והתקלות בפעולותיהן במערכה בסיני, כדי לעמוד על יכולות מערך המילואים, שזה היה מבחנו הראשון בשיעור מלא.

הרעיון האסטרטגי והרעיון האופרטיבי של דיין נדונו לעיל. הבעיה שלו הייתה להנחיל בזמן קצר מאוד את רעיונותיו למטה הכללי, לפיקוד הדרום ולזרועות האוויר והים, שעליהם הוטל לתכנן את המערכה ואת הקרבות. הרמטכ"ל גזר על עצמו מגבלות מוצדקות כמו דחיית הגיוס לרגע האחרון כדי להבטיח הפתעה, ושיתוף מעט קצינים ככל האפשר בתכנון המערכה, מחשש שידלוף מידע על אודות הקואליציה המשולשת שעמדה בבסיס ה-campaign. וזו הייתה לשונו של דיין, "הפקודות וההוראות לכל יחידה ניתנו כבר ע"י אג"מ... הפורום הרחב נקרא בעיקר לשם הסבר הרקע המדיני והנובע ממנו... לא את כל האינפורמציה הידועה לי יכולתי למסור, ולא את כל הנמסר יכולתי להסביר... כשהסברתי את זיקתנו לכוחות האנגלרי-צרפתיים אמרתי כי אם תתאמתנה השערותינו, וכוחותיהם יתקפו את מצריים, נצטרך אנחנו לנהוג כדרכם אופניים הנוסע במעלה ההר ונודמנה לו מכונית להיאחז בה. עלינו להיעזר בהם, להחזיק ברכבם ולנצל את מכוניתם ככל האפשר, ורק במקום שתתפצלנה דרכנו — נינתק ונעשה את דרכנו הנפרדת בכוח עצמנו בלבד."³³ במטפורה של דיין היה כדי להבהיר את היגיון המערכה יותר מן הפקודה שהוציא אג"מ/ס/מבצעים באותו היום. מכאן שבעת ההיא ושנים רבות אחריה, מטפורה יכולה להבהיר היגיון מערכה יותר מפורמט הפקודה, ועיון בפקודה "קדש 2" מלמד שנעדר ממנה ההיגיון האופרטיבי והיא כולה מסמך אינפורמטיבי.

מדוע לא הוכן היגיון המערכה בפיקוד הדרום ובעוצבות שבפיקודו, ובמפקדת חטיבה 202 שפעלה ממעבר המיתלה ועד לכונתילה, המוצב הראשון שבו עברה החטיבה בדרכה. לחבור עם הגדוד המוצנח? אלוף פיקוד הדרום שמחוני השתתף בתדריך של דיין במטה הכללי וידע את כל שאמר הרמטכ"ל לחבורה הבכירה, ובמערכה — נהג אחרת מתחילתה. מפקד החטיבה המוצנחת גם נהג כך. אפשר לייחס זאת לאישיותם של אלוף משנה שמחוני וסגן אלוף שרון ובמידה פחותה גם לאלוף משנה בן ארי, מפקד חטיבה משוריית 7, אבל לא די בכך.³⁴

ראוי לבחון מה טיבו של הירע הצבאי שהנחה את הקצינים הבכירים האלה, ומה

טיבו של השיח בין הרמטכ"ל למפקד המערכה הישיר ולמפקדי המגמות במערכה. יש לבחון את מירת אחריותו של הרמטכ"ל לוודא שהכפופים לו מבינים את ההיגיון המערכה לעומקו, ולברוק מה המנגנון המתודולוגי שהיה צריך לעצב לצורך זה. שתי תקלות מערכתיות אירעו במערכה: האחת, אלוף פיקוד הדרום היה אמור להשהות את כניסת חטיבה 7 המשורינת לסיני במשך 36 שעות ויותר אחרי שעת השי"ן כדי לאפשר נסיגה אם צרפת ובריטניה יחזרו בהן. אבל החטיבה הוטלה למערכה כדי לכבוש את המתחמים המוגנים המצריים במרחב אבו עגילה – אום קטף כבר 30–3 באוקטובר בשעות הבוקר, לפני המועד שנקבע לשי"ן ועוד 48 שעות. עוד כוחות קרמיים של אוגדה 38 נכנסו לסיני בטרם עת. את ההיגיון שעמד בבסיס המערכה – לפיו רק גרוד אחד יוצנח לא הרחק מתעלת סואץ; וכן אחיזה בשולי קו שביתת הנשק מול צירי התנועה למשך הזמן הדרוש לשותפות להיכנס למערכה; להשאיר את הפיקוד המצרי תוהה די זמן בלא תגובה של ממש כדי לספק את העילה לאולטימטום; וכן לאפשר נסיגה בדמות פעולת תגמול – שבר באחת שמחוני בלא דיווח למוצב הפיקוד העליון (מצפ"ע).

מחויבות הרמטכ"ל הייתה משולשת: לבריטניה ולצרפת; לראש הממשלה ושר הביטחון בן גוריון; ולצה"ל, שאליה היה מחויב למעט באכזריות ככל האפשר, כרוכב אופניים הנאחז במשאית של שתי המעצמות. בשעות הבוקר ב־31 באוקטובר נודע כי המתקפה של בריטניה וצרפת נדחתה ב־12 שעות ואולי יותר. המתקפה בקרמט סיני הייתה בעיצומה, ישראל לא הייתה יכולה לחזור בה, ולא היה אפשר לסגת ולהסוות את המערכה כפעולת תגמול. במצב זה הבין הרמטכ"ל שאי אפשר להשיב את הכוחות, לכן הסתכן והחליט לאפשר לכוחות להוסיף ולתקוף, והתיר את המגבלות על חיל האוויר כדי שייצע לכוחות התוקפים על הקרקע. דיין התכסח עם שמחוני ולא דיווח לבן גוריון, ובזכות עיוורון הפיקוד המצרי צלחה המערכה כמו שיפורט בהמשך.

עוד תקלה הייתה הקרב מרובה האכזריות במצר המיתלה שיום שרון, אף על פי שלא היה בו כל צורך. הגרוד נועד לספק את העילה לאולטימטום שיציבו בריטניה וצרפת, ומרגע שזה יוטל, והן יתערבו במערכה – היה על הגרוד להשתתף בכיבוש שרם א־שיח' בלבד ולא להשמיד כוחות מצריים בקרבתו. בנוגע לכך אמר דיין, "בשאלה זו של הבסת הכוחות המצריים שוחחתי פעמים מספר עם ב"ג. ברור שאין לנו עניין 'להשמיד כוחות אויב' כנהוג בקביעת מטרות מלחמה, ומוטב שיישפך פחות דם, עד כמה שאפשר. לכן השתמשתי בנוסחה: 'לשבוש את מערך הכוחות המצריים ולהביא להתמוטטותם'.³⁵ הקרב במיתלה לא הזיק למערכה משום שנערך ב־31 באוקטובר, ביום השלישי למערכה. הוא היה יקר ומיותר ולא בגלל טעות אלא

בכוונת מכוון של מפקד, שלא הבין או בחר שלא להבין את היגיון המערכה. שמחוני ושרון, כל אחד בסביבת המערכה שעליה פיקד, הבינו את המערכה כמובנה הצבאי הטקטי.³⁶ "במלחמה כמו במלחמה" מרגע שזו נפתחה, וגם הושגה הפתעה, חיוני לנצל את ההצלחה ולתקוף במלוא העוצמה את הכוחות המצריים בקדמת סיני. היה זה היגיון טקטי מובהק, ושני המפקדים האלה היו בעלי יכולת טקטית גבוהה, כמו רוב המפקדים הטובים בעת ההיא. הם לא הפנימו את מהותה של מערכה המשלבת מטרות מדיניות, שיקולים ואילוצים פוליטיים עם יכולת צבאית ומשאבים נתונים. עבורם מערכה היא רצף של קרבות מוצלחים.

על ההבנות של אלוף הפיקוד ומפקדי השרה, שרון ובן ארי, שלא תאמו את היגיון המערכה וחרגו ממנו, הוסיפה המתודולוגיה שבה בחר הרמטכ"ל להעביר את המידע למפקדים ולמפקדות הכפופים לו. מאחר שהזמן היה קצר, והצורך בסדריות רב, ויתר דיין על בירור מעמיק והפנמת היגיון המערכה אצל מפקדי מגמות המערכה. בסביבה הטקטית, שהיא פיזית בכל ממדיה, הפקודה היא אמצעי טוב דיו להבהיר את שיש לבצע בקרב. במערכה, לעומת זאת, נדרש שיח דו-כיווני, משום שהמערכה – המבוססת על היגיון מופשט במידה רבה – זקוקה לבחינה, להבהרה ולאישוש ממפקדי מגמות המערכה. ממיצובם כמפקדי מגמות הם הבוחנים את היתכנות המערכה וכך הם גם מבינים את היגיון המערכה. במקום לשוחח עם המפקדים פישט הרמטכ"ל את הבעיה ופנה לפקודת מבצע "תכנון 'קדש'" – פקודת תכנון מס' 2, 26 באוקטובר 56³⁷ כדי להסדיר את המערכה עבור פיקוד הדרום, מפקדי האוגדות ושאר מפקדי המשנה. זו הייתה בחירה מרצון ודיין נימק אותה היטב: "לסדריות תיוודע הפעם חשיבות ראשונה במעלה, ואין שני לה לבד מעצם הניצחון בשדה הקרב. משום כך אם אמנם יכול הרמטכ"ל למסור את כמה מפרטי העניין לחבורה המצומצמת הנוכחת לא יאמר על כך דבר וחצי דבר לאיש מלבדם.³⁸ כל אדם יהיה בקיא אך ורק באותם הפרטים החיוניים למשימתו, אף אם לא יבין את המהלכים הכלליים. בעקבות הנתונים המדיניים עתידות להינתן פקודות תמוהות הנוגדות את מה שתוכנן עד עתה, ולעיתים אף נוגדות את ההיגיון הצבאי.³⁹ על כן מצווים קציני המטות והיחידות הלוחמות לקבל את ההכרעות ללא הסתייגות, בין אם כביצוע ובין אם בדיבור. נחוזה משמעת מוחלטת... הרברים אמורים במיוחד לגבי ההחלטה המפתיעה לפתוח את המלחמה ע"י ויתור מראש על היוזמה האווירית ועל ההפתעה האופרטיבית."⁴⁰ פקודת המבצע הייתה המסמך המחייב שהורה לפיקוד הדרום ולכלל צה"ל את שיש להוציא לפועל במערכה. מעיון בפקודה, הדומה ל"קדש 1", עולה שהפורמט שלה היה ונשאר מקובל ברמה החטיבתית. אין בה שמץ של רמז על אודות היגיון המערכה ומקורו ועל אודות האילוצים הפוליטיים שמקורם בשותפות לקואליציה

ובראש הממשלה בן גוריון. אפשר לתלות את עקרותה של הפקודה מכל רעיון והיגיון המערכה בסודיות שדיין חשב שהיא חיונית כל כך עד שהצדיקה את ההסתכנות. לשילוב בין הנוסח הטקטי של הפקודה, שהיה נפוץ בצה"ל, ובין מערכה בעלת מתחים פנימיים כה קריטיים שתכנן ועיצב המטה הכללי, היה משקל רב בתקלות שנדרגו לעיל.

גם בכוחות של בריטניה וצרפת שנעו מקפריסין וממלטה אל תעלת סואץ, קרתה תקלה דומה לשיח משובש בין מעצב המערכה למפקדי המגמות בשדה.⁴⁰ הדבר מעיד שבעת ההיא הידע הצבאי המערכתי היה לקוי, והיה לכך ביטוי שלילי בצבאות במערב.

מכאן שאת התקלות הקשות שאירעו ביומיים הראשונים למערכה אפשר לתלות גם במצב הידע הצבאי של צה"ל בזמן ההוא, ופחות בהפרות משמעת של קצינים בכירים, כמו שייחס להם הרמטכ"ל, הפרות שאכן היו. השגות על אורות מצב הידע בקרב קצונה בכירה לפני 50 שנים אינה תקפה לכאורה, משום שלא ראוי להשליך את הידוע והמוכן היום על העבר ולהניח שעל הקצונה הבכירה היה לדעת ולהבין. ההשגה תקפה אם צבא אכן התנסה במערכות שבהן ואחריהן עלו השאלות המובהקות לסביבה המערכתית, ומפקדי המערכות הבינו אותן, פתרו אותן ויישמו את ההכנות במלחמה. מלחמת העצמאות, על המערכות האחרונות שהתחוללו בה, "יואב", "חורב", "עוברת" והדומות להן בגליל, הייתה תשתית טובה להכנת המערכה כתחום ידע צבאי ייחודי. ואולם הישגי המערכות האלה לא מוסדרו לתפיסות הפעלה, לא לידע הנלמד בבתי הספר בצה"ל, גם לא לנקודת התייחסות ללימוד מערכות אפשריות בעתיד ולמתודולוגיה לתכנון אופרטיבי. ממלחמת העצמאות נלמדו סיפורי קרבות בלבד בעלי ערך לימודי רב בסביבה הטקטית.

מאפייני המגננה של הכוחות המצריים בסיני ומשקלם על התוצאות
צה"ל, הצמרת הפוליטית והציבור בישראל ראו במערכה בסיני ניצחון צבאי אדיר, והיו לכך סיבות מוצדקות. אי אפשר לעסוק בניצחון בלא להזכיר את "תרומתה" של מצרים להישג של ישראל. כבר נאמר כי מאז הלאמת תעלת סואץ העריכה ההנהגה המצרית כי בריטניה וצרפת עלולות לפעול צבאית נגד מצרים: "יש לצפות שכמה ממדינות המערב יבצעו פעולות איבה נגד מצריים, כתוצאה מהלאמת סואץ."⁴¹ הכוחות המצריים בסיני דוללו, והגנה על סיני מאפשרות של מתקפה של ישראל הייתה רופפת, הן בדרג המטה הכללי והן במפקדות הכוחות שהיו פרוסים בדלילות במרחב סיני. המתקפה של ישראל הפתיעה לחלוטין את המטה הכללי של מצרים. לפני המערכה שרר שקט יחסי בגבול בין מצרים לישראל, והיומה לרגיעה הייתה

של מצרים. גם התעמולה המצרית הרגישה לפתע את רצונה בשלום. הידיעות על אודות גיוס מילואים נרחב בישראל נמסרו למטה הכללי של מצרים, אך לא הגיעו אותו לנקוט בצעדי זהירות, משום שהגיוס בצה"ל יוחס למתיחות עם ירדן, לפעולות התגמול של ישראל שם ובעיקר לאפשרות שכוחות צבא עיראק ייכנסו לירדן.⁴² מוצבי תצפית קדמיים ויחידות מכוניות הגבול דיווחו על תנועות צה"ל בדרום ובנגב, אך המידע לא הגיע את המטה הכללי של מצרים לחשוב שוב על המגננה בסיני.

על סמך הדיווחים האלה ועל דעת עצמו, החליט ב־27 באוקטובר, מפקד חטיבת חי"ר 6 שחטיבתו חנתה דרך קבע במחנות במרחב אבו עגילה, לפרוס את כוחותיו ואת יחידות הסיוע במתחמים שהוכנו מראש להגן על ציר התנועה הראשי לסיני, מניצנה לתעלת סואץ. החלטת מפקד חטיבת 6 התבססה, ככל הנראה, על נוכחות זמנית של חטיבת חי"ר מילואים 99 המצרית במרחב, והוא העביר לה את ההגנה על סכר הרואפה ועל מחנות הקבע. חטיבת 6 הייתה העוצבה המצרית היחידה בסיני שתפסה מערך מוגן בעוד מועד. מפרטי המערכה בסיני עולה כי הלחימה הקשה ביותר בה התגסה צה"ל במערכה התרחשה באום שיחן, אום קטף ואבו עגילה שעליהם הגנה חטיבת חי"ר 6.

שלושה כוחות מצריים לפחות ראו את מטוסי ה"דקוטה" ואת הצנחת גדוד 890 ודיווחו למטה הכללי המצרי כחצי שעה אחרי ההצנחה! הרמטכ"ל ומוצב הפיקוד העליון ביוגו לכך שההצנחה תיראה ותישמע. המטה הכללי של מצרים, שטרם הבין את מטרת ההתקפה של ישראל, הורה לחטיבת חי"ר לעבור את התעלה, לנוע למעבר המיתלה ולתקוף את הכוח המוצנח. חטיבה משורינית שחנתה ממערב לתעלה בפאיד, קיבלה פקודה לנוע מזרחה על ציר איסמעיליה אבו עגילה. חטיבת חי"ר ממונעת נשלחה מזרחה מאזור קהיר אל ציר קנטרה אל עריש.

חוץ מהחטיבות האלה, אשר שתיים מהן חנו הרחק מקדמת סיני, לא נשלחו עוד כוחות, למעט מטוסי קרב מצריים שפעלו במרחבי סיני ב־30–31 באוקטובר, עד שכוחות האוויר של בריטניה וצרפת שיתקו את חיל האוויר המצרי. את תנועת החטיבות המצריות שיבשו מטוסי חיל האוויר של ישראל. חיל האוויר השיג עליונות אווירית בשמי המערכה, ונעזר במטוסי קרב צרפתיים שפעלו החל מ־1 בנובמבר במערב סיני ותקפו כוחות מצריים בין תעלת סואץ לביר גפנפה.⁴³ תקיפות האוויר של בריטניה וצרפת החלו ב־31 באוקטובר בשעות הערב המוקדמות, כ־48 שעות אחרי שפתחה ישראל את המערכה.

הפיקוד העליון המצרי העריך, במידה רבה של היגיון, כי שלושת הצבאות מנסים לגרור כוחות יבשה ממרחב התעלה והדלתא להגן על סיני כדי לתקוף את הכוחות

האלה, להשמידם ולתקוף את מרחב התעלה.⁴⁴ בשל ההערכה הזאת הורה הפיקוד העליון המצרי ב־31 באוקטובר בלילה על נסיגה כללית של הכוחות מסיני ובכלל זה מרצועת עזה ומשרם א־שיח.⁴⁵ מכאן שכל הקרבות בסיני מהלילה הזה ואילך, היו מול כוחות מצריים שפעלו לאור פקודת נסיגה כללית, בכלל זה התקרמות אוגדה 77 של מפקדת גיסות השריון ובה חטיבת השריון 27, לעבר אל עריש. הרמטכ"ל דיין העריך נכונה כי כניסת צבא בריטניה וצבא צרפת למלחמה יחייבו את הפיקוד המצרי לסגת מסיני. נסיגה זו מאפשרת להשהות את התקרמות כוחות צה"ל בפיקוד הדרום, וכך נמנעות שחיקת הכוחות ואבדות רבות שהיו עניין עיקרי בהיגיון המערכה. בפועל המגננה המצרית בסיני התפרקה אחרי שתי יממות, וכל שנשאר היה קרבות מאסף.

בראש הפיקוד העליון המצרי עמדו שני אנשים דומיננטיים לכאורה: הגשיא נאצר שהיה המפקד העליון, ועאמר שהיה המפקד הכללי של הכוחות המזוינים. הפיקוד המצרי קרס לחלוטין עוד ביממה הראשונה למלחמה, משום ששני אלה ובעיקר עאמר, לא היו מסוגלים להנהיג מלחמה ובייחוד בתנאים שהלכו והחריפו עם כניסת כוחות בריטניה וצרפת למערכה. שני אישים מצריים שהיו בעלי תפקידים ממלכתיים כתבו בזיכרונותיהם על חולשתם של ההנהגה הלאומית המצרית והפיקוד העליון במלחמה: עבד אל לטיף אל בוגדאדי, וסייד מרעי. בוגדאדי היה טייס וקצין בחיל האוויר, פעיל בהפיכת הקצינים החופשיים וחבר מועצת ההפיכה, שההנהגה לתקופה קצרה וגשא במספר תפקידים ממלכתיים. סייד מרעי מילא תפקידים בכירים רבים בממשל המצרי. שניהם כתבו על הנהגת המלחמה בעיני מי שהיו עדים לתפקודה באוקטובר ובנובמבר 1956. בוגדאדי כתב שעאמר היה חסר יכולת אלמנטארית להנהיג פיקוד עליון במלחמה. ראוי לציין שנאצר ועאמר נקלעו למצב דומה ביוני 1967 וגם הנהגתם במלחמה זו התפרקה ביממה הראשונה.⁴⁶ בישראל עמדו מולם רמטכ"ל וצוות קצינים בכירים, אשר למרות שפע של תקלות וקשיים, היו בעלי יכולת גבוהה לניהוג מערכה.

יכולת הלחימה של עוצבות המילואים במערכה בסיני

הרמטכ"ל מיואש מאד מהמילואים. הדקנו. הקצינים מיושנים, חסרי העזת, ואין בהם יותר רוח חיים. צריך לבנות צבא על קבע ועל חסדירים... אוויר, שריון וצנחנים וחבל מגוד 100 אחוז... החי"ר במילואים אינם נעים קדימה ואינם טובים למתקפות... עם כל הכבוד לחטיבה 10 ולחטיבה 11, צריך לומר שהשריון עשה את רוב העבודה.⁴⁷

את הריון על יכולת הלחימה של יחידות המילואים ועוצבות המילואים במערכה בסיני באוקטובר-נובמבר 1956, כדאי למקד בכמה רבדים, שיבהירו את המבחן המלחמתי הראשון מאז מלחמת העצמאות. הראשון – מאחר שרוב המשאבים למלחמה היו אדם וחומר אזרחי, המילואים, צריך לבחון אם השיטה הכללית לגיוס המילואים, שלפיה עוצבו ותוכננו המערכות, ענתה על ציפיותיהם של המטות הכלליים. השני – גיוס יחידות המילואים תוכנן, תורגל ונבחן חמש שנים, וזה היה המבחן המלחמתי הראשון שלו. השלישי – מה מידת הצלחתן של קבוצות בנות מאות או אלפי אזרחים – שלא התאמנו יותר מכמה ימים או שבועות בשנה וחוכרו בזמן קצר ליחידות לוחמות, מסייעות ומשרתות – להתארגן ולמלא את ייעודם במערכה ובקרב.

למערכה בסיני ולאפשרות שידרדר המצב בירדן ובסוריה גויסו כ-150,000 חיילי מילואים. לא היו אלה כל המילואים שעמדו בעת ההיא לרשות צה"ל. המטה הכללי הגביל את הפיקודים המרחביים לא לגייס יותר חיילים מאלה שהוקצו להם. הפיקודים חרגו מהמכסה וגייסו אלפים אחדים ללא רשות.

המערכים והמערכות של המילואים נשענו על הצבא הסדיר, והוטלו עליו ארבעה תפקידים עיקריים: להגן על ישראל ועל אזרחיה במציאות ביטחונית סבוכה; להכשיר ולאמן את צבא החובה, הקבע והמילואים ולהכינו למלחמה; להחזיק בקביעות את כל מצאי החימוש והציוד הצבאי ברמת מוכנות ורמת כוננות גבוהות; לפתח ולהכין תפיסות להפעלת הכוח הצבאי במלחמה. אלה נבחנו כל הזמן מול תפיסת מציאות חזויה שצה"ל עיצב, כדי לחבר ולשלב בין יכולות, משוערות במידה רבה, ובין מצבים מדומים שייתכנו בעתיד. כאשר התכונן צה"ל במהירות למלחמה, היה עליו להתמודד עם קשיים, מהם האופייניים לכל מלחמה, ומהם נובעים ממבנה המילואים וארגונו שעוד לא צברו ותק וניסיון.

שחרורן של יחידות המילואים ועוצבות המילואים שגויסו למערכה, התחיל עוד לפני שהסתיימה המערכה. שרם א"ש¹ נכבשה ב-5 באוקטובר, וכבר ב-4 באוקטובר התחילו לשחרר את יחידות נ"מ מילואים, משום שהמתקפה של צרפת ובריטניה שיתקה את חיל האוויר המצרי. אף על פי שבמטה הכללי חשבו שיתאפשר להחזיק בסיני, והבינו שיהיה צורך גם במילואים במרחב העצום, החלו לשחרר חטיבות מילואים. מכאן שהוכן הכורח להשיב במהירות את המשק לשגרה ובכללו את צי הרכב ושאר הציוד האזרחי. לדוגמה, חטיבת חי"ר מילואים 4 קיבלה פקודת שחרור ב-5 באוקטובר והשלימה את שחרורה עד 10 באוקטובר.

באה העת לסיכומים, ואלה נעשו בתוך צה"ל. צוותי לקחים יצאו לאוגדות ולחטיבות. מהם קצינים שמינתה מחלקת ההדרכה במטה הכללי (מה"ד), מהם מבית

הספר לפיקוד ולמטה ומהם תחקירים פנימיים שעשו פיקוד הדרום העוצבות והיחידות. בסיכומי הפיקוד הבכיר של צה"ל נמתחה ביקורת קשה על תפקוד צה"ל על כל רכיביו, עד שהרמטכ"ל שאל את המבקרים אם הם בטוחים שצה"ל ניצח במלחמה.⁴⁸

לא מצאתי בארכיון צה"ל כל מסמך או פרי חקירה שעניינו ניתוח המערכה מבחינה אופרטיבית. כל מסמכי החקירה והלקחים עוסקים בסביבה הטקטית, בתפעול כוחות בקרב, בתפעול המערכות הלוגיסטיות, בגיוס המילואים ובסוגיות של ארגון עוצבות ויחידות והמבנה שלהן. מעיון ברישומים של שני ימי סיכום המערכה בכנס סגל הפיקוד הכללי בראשות הרמטכ"ל ובנוכחות ראש הממשלה ושר הביטחון עולה שלא הייתה שום נגיעה בסוגיות אופרטיביות.⁴⁹ במהלך הזמן חקרו את המערכה מחלקת היסטוריה במטה הכללי וקצינים שכתבו לביטאון צה"ל "מערכות".⁵⁰ רוב המחקר והכתיבה מתמקדים בסיפור האירועים והקרבות ולא נעדר מהם הממד המדיני. יוצא דופן הוא יומנו של הרמטכ"ל בעת ההיא, דיין, שאת סיכומיו כינס בספר אוטוביוגרפי, "יומן מערכת סיני", ופירסם אותו כעשר שנים אחרי המערכה. הכתוב בספר מסתמך רובו ככולו על שראה, אמר ועשה דיין במערכה ומיד אחריה, כמו שכתב ביומנו ראש לשכתו לקראת המערכה ובמהלכה.⁵¹ עוד ספר יוצא דופן הוא ספרו של גולני, שיצא לאור כמחקר היסטורי 40 שנים אחרי המערכה. בשני הספרים אלה יש תפיסה של המלחמה כ-campaign וכמערכה, גם אם אין זה המוטיב העיקרי שסביבו נסבו.

בספרו "יומן מערכת סיני" ציין דיין, "ההחלטות להוציא את הצבא הישראלי למלחמה ללא הכנה מספקת – ובלבד שלא לאבד את גורם ההפתעה – וכן לנהל את המערכה בקצב מהיר, נתנו את אותותיהן השליליים בקרבות".⁵² כל הצבא, מהרמטכ"ל ועד אחרוני המפקדים הזוטרים, ידעו היטב שהמילואים הם המפתח למערכה, גם אם יכולתם אינה משתווה לזו של היחידות הסדירות. המקרים השכיחים היו חיילי מילואים שלא הספיקו להתייצב, רכב שלא הוכן כראוי למלחמה, מחסור בציוד שאמנם היה במחסנים אך לא הגיע ליחידות, סיורי אוויר וקרקע שלא הספיקו לעשותם, ומפקדים שהוצבו ליחידות ברגע האחרון בלי שיכלו ללמוד את תפקידם כראוי. בעבור הוויתור על הכנה ראויה צה"ל שילם מחיר, אבל הרוויח בתמורה את הניצחון. אם המערכה הייתה נדחית, ולו גם בימים מספר, לחץ האו"ם, ברית המועצות וארצות הברית היה עלול לסכל את המערכה. תכנון וניהול המערכה "כאורח אורתודוקסי", לפי דיין, היו מביאים על ישראל ועל צה"ל את שאירע לכוחות של בריטניה וצרפת. בהתנהלותם האיתית, הסדורה והמסורבלת, החמיצו בריטניה וצרפת את השעה ונשארו מופסדות בלא שום הישג מדיני.

דיין אמר כי צה"ל השיג את מטרות המערכה, לא למרות התקלות – אלא בזכותן, משום שאלה היו מכליל תפיסת המערכה. זו נשענה על הסתכנות, ויצרה את התנאים המדיניים והצבאיים שאיפשרו את ה-campaign המשולש. אם צה"ל היה נוקט פתיחה "קלאסית" (כמו שתוכנן ב"קדש 1") ומתחיל במתקפה אווירית על חיל האוויר המצרי, מצרים הייתה זועקת למעצמות ולא"ם, ישראל הייתה מוקעת בתוקפן ונאלצת להפסיק את המערכה באבה. מן המערכה יש ללמוד, לפי דיין, איך לא לנהוג בדומה לאנגלים ולצרפתים, והשכר הוא הלקח שלמד הצבא המצרי, שלא להביא את ישראל לנסיבות שיאפשרו לה ליוזם מלחמה.⁵³

לגולני שתי טענות בעלות משקל. לפי טענה אחת, "צה"ל של מלחמת סיני היה צבא ברמה מקצועית וטכנית בינונית ומטה.⁵⁴ האויב לא היה גורם בעל משקל, ובמקום שהתנגדותו הייתה עיקשת, צה"ל לא הצליח למלא את משימתו. עוד אומר גולני, "מלחמת סיני לא שינתה מאומה באיכות העומק האסטרטגי של ישראל.⁵⁵ לא הושג שטח ששיפר את מצבה הגיאוגרפית של ישראל לקראת המלחמה הבאה. הטענה הראשונה אכן עולה בחריפות מן התחקירים שנעשו אחרי הקרבות, עניין שידון בהמשך.

באשר לטענה השנייה, נראה שהניסיון מלמד את חולשת המבנה והארגון של צה"ל מול תפיסות הפעלתו. מאחר שמבנה צה"ל הושתת על מילואים, הצבא הסדיר וגיוסים חוזרים ונשנים של מילואים לא היו יכולים להחזיק עוד שטח גדול במשך זמן, כל זמן שהיריב שממנו נלקח השטח, אינו מוכן להכיר בכך, גם לא להסכין לכך. את חצי האי סיני, רמת הגולן ואפילו הגדה המערבית שנכבשו ב-1967, לא היה אפשר להחזיק בלא גיוס תכופ של מילואים, אף על פי שהאוכלוסייה גדלה, ויותר אזרחים שירתו במילואים. את החזקת השטחים עוד היה אפשר לשאת, אבל לא להגן עליהם יום-יום דרך קבע אם תפרוץ מלחמה לפתע בצבא שרוב כוחו במילואיו. בשל מצב מתמשך זה נשענה כל תפיסת הביטחון על התרעה מודיעינית כמצב קבוע שבו הצבאות היריבים שהלכו והתעצמו היו פרוסים על קורי המגע, ואילו רוב צה"ל – מילואיו – התרחקו מאוד מקורי המגע.

אחרי מלחמת ששת הימים רווחה תפיסת ביטחון צבאית שהגנה על העומק האסטרטגי בקצהו הרחוק ביותר, ולכן לישראל לא היה עומק אסטרטגי, לא אופרטיבי ובקושי עומק טקטי. מכאן שעומק אסטרטגי הוא מושג מורכב ועיגונו בטרטוריה בלבד הוא רופף ביותר. פירוש סיני הלא רשמי שהושג אחרי המערכה בסיני ב-56' דווקא, ולפיו היו למצרים כוחות קטנים בסיני, הוא שאיפשר לצה"ל על מילואיו להיערך בעוד מועד למשבר שחל במאי-יוני 1967. עומק אסטרטגי שיש בו פירו, גם אם חלקי, מעניק עומק אסטרטגי יותר מאחיזה בקצה הרחוק ביותר של השטח

שנכבש, בשעה שאין פתרון למשבר פתאומי אלא באמצעות גיוס מילואים. את תחקירי המערכה יש לבחון במשנה זהירות, שכן תחקיר נטוה להרגיש את התקלות, את השגיאות ואת הטעון תיקון. לא מצאתי לנכון לבקר את יכולת הביצוע של העוצבות הסדירות והיחידות הסדירות וגם לא את השיקולים שהנחו את המפקדים הבכירים והזוטרים בקרבות. אף על פי כן מן התחקירים עולים ליקויים שמקורם בתהליכי הגיוס הכללי וברמת התפקוד של חטיבות המילואים ויחידות המילואים.⁵⁶ התמקדתי בתקלות ובליקויים שחלו לפני המערכה ובמהלכה, רק אם מקורם במילואים, בגיוסם ובהטלת אחרים משגרת חייהם ללחימה בתוך ימים אחדים בלא הכנות קודמות – שהיא מסימני ההיכר של המילואים בישראל. נקודת ההתייחסות ליכולת הלחימה בימים ההם היא החטיבות הסדירות והיחידות הסדירות, שלפיהן אפשר לבחון את היכולת הממוצעת של צה"ל. המשימות שהוטלו על חטיבות המילואים והדרישות מהן לא נפלו בהרבה מאלה שהוטלו על החטיבות הסדירות, משום שיכולת קרבית דומה של עוצבות סדירות ועוצבות מילואים הייתה ההגיון לפיו נבנה ואורגן צה"ל.

חטיבת חי"ר 11 מוגברת בגודר שריון שנועדה לכבוש את רצועת עזה, הוכנסה ללחימה ברצועה ב־2 בנובמבר, אחרי ריכוך אווירי לא ממוקד. הנחיית הרמטכ"ל הייתה לפעול לאט ולאפשר לרצועת עזה ליפול בלא קרב כדי לא לנהל מערכה כובשת ומשמדה כוחות אויב. כבר ב־1 בנובמבר החל הצבא המצרי לסגת מהרצועה, ומפקדת דיבזיה 8 הפלסטינית פסקה מלפקד על הגנת העיר והרצועה. חטיבת מילואים 12 הוכנסה גם היא ללחימה ברצועה, וב־2 באוקטובר בשעה 14:20 חתם הגנרל והמושל האדמיניסטרטיבי הכללי לרצועת עזה על כתב כניעה, ולמחרת חתם גם הגנרל מפקד דיבזיה 8 על כתב כניעה.⁵⁷ לא נדרש הרבה משתי החטיבות האלה, בשעה שלכוחות הפלסטיניים שהגנו על הרצועה הייתה יכולת נמוכה מאוד לעומת יחידות הצבא המצרי הסדיר.

חטיבת שריון מילואים 27, בפיקודו של אלוף משנה חיים בר לב, זכתה בצדק לשבחים על פעולתה ותפקודה במערכה בסיני. שלא כמו תפקודה הכושל בתרגיל החטיבתי במאי, חצי שנה לפני המערכה בסיני, החטיבה פעלה היטב, סייעה לחטיבת החי"ר הסדירה "גולני" לפרוץ את המערך המבוצר ברפיח, כבשה את אל עריש ואת המוצבים שלפניה, ונעה ברצף עד סמוך לתעלת סואץ. גרודי החטיבה נכנסו לקרב רק ב־1 באוקטובר, בשעה שנכנסה לתוקפה פקודת הנסיגה לכוחות המצריים, פקודה שמוצב הפיקוד העליון ידע על אודותיה. דיין שליווה את החטיבה מלפנים, הציע למפקד החטיבה שלא לפרוץ לעיר אל עריש ב־1 באוקטובר בלילה, אלא לחכות לבוקר ולאפשר לכוחות המצריים לסגת בלא קרב, ובמהלך נסיגתם להשאירם חשופים

לתקיפות חיל האוויר. לאורך כל המערכה דיין היה עקבי במניעת קרבות השמדה טקטיים של הכוחות המצריים, אם לא היה בהם הכרח. חטיבה 27 לא נקלעה לקרבות קשים. היה לה יתרון משום שהייתה החטיבה האחרונה (למעט חטיבה 9) להיכנס לקרב, וקשיים ובעיות שהתעוררו בשלושת ימי המערכה הראשונים נלמדו, ומקצתם תוקנו. חטיבת חי"ר 12 מילואים הוכנסה לרצועת עזה כאשר הלחימה שם הגיעה לקיצה, ולא לחמה בפועל.

חטיבת חי"ר מוגברת 10 מילואים נכשלה בכל שעשתה. נוהל הקרב של החטיבה היה ארוך למדי, משום שאת הפקודה הראשונה קיבל מפקד החטיבה ב"ר 10 באוקטובר במפקדת אוגדה 38, ב"ר 12 באוקטובר הורה מפקד החטיבה למטה לתכנן את המבצע החטיבתי ולהכין את הגיוס. ב"ר 13 באוקטובר התכנסה קבוצת פקודות אוגדתית שנייה שבה הציג מפקד החטיבה את תכניתו. הגיוס החל בליל 25 באוקטובר, זמן מספיק לארגן גיוס מסודר, שכן החטיבה נועדה להיכנס למבצע בליל 30 באוקטובר. בכל המערכה לא הצליחה החטיבה לבצע דבר. כישלונה הקרבי היה מוחלט מדרג מפקד החטיבה ועד לדרגים הנמוכים ביותר. הרמטכ"ל שביקר במפקדת האוגדה הממונה 38 ובמפקדת החטיבה, אמר כי "כישלון חטיבה 10 לא התבטא בניהול גרוע של הקרב, בחוסר ידע, בהעדר שליטה ובמשגים טקטיים. מה שקרה שם היה, מהבחינה הצבאית, חמור מאלה – היחידה לא עשתה את המאמץ הדרוש להיכנס לקרב."⁵⁸ הרמטכ"ל הוסיף וכתב על חטיבה 10, "היו להם אלף ואחת סיבות נכונות ומוכנות מדוע אין הם יכולים להסתער הלילה על המוצבים הממוקשים והערוכים להגנה, אך עם כל הברוטאליות שכדבר, המטרה היחידה להבאתם הגה הייתה כיבוש המוצבים המצריים, ומבחינת ניהול המערכה חיוני היה ביותר לעשות זאת בהקדם האפשרי. אני ניגשתי אליהם כאילו הייתה זו יחידה סדירה של צנחנים או חיל שריון, בשעה שחטיבה 10 היא חטיבת מילואים, ניכר היה כי המפקדים אינם בטוחים ביכולת אנשיהם, שהיו בני גיל גבוה ולא מאומנים כמידה מספקת. אפשר שגרמה גם זרותם לגנב, שהיה שטח חדש לחטיבה."⁵⁹ ברוח על פעולות החטיבה נכתב: "המשימה אשר הוטלה מראש על חטיבה מיל' 10 הייתה כיבוש מתחם אום קטף. משימה זו לא בוצעה ונתפסו רק מוצבי החוף של המתחם העיקרי. מרבית התקלות אשר אירעו בחטיבה בשלבי ההכנות והפעילות המבצעית אין לגביהן לקחים שיש בהם שינוי כל שהוא בנהלים, בעבודת מטה או תורת לחימה של צה"ל, כי הן נבעו מאי פעולה לאור עקרונות קיימים ומוסכמים."⁶⁰ ראוי לציין כי מפקד החטיבה הוחלף באחר עוד לפני תום המערכה.

חטיבת שריון 37 מילואים לא לחמה במערכה בסיני כחטיבת שריון מגובשת אחת. היא לא הספיקה להתארגן ולהצטייד כראוי בטנקים ובחל"מים שזה עתה

הגיעו מצרפת, ירדה למרחב הדרום בלא מובילי טנקים די הצורך, פוצלה לרצועת עזה ולמתחמי אום קטף – לכן נמנע ממנה לפעול כחטיבת שריון שלמה. אלה תנאים שיכולים להיווצר. אלא שאלוף פיקוד הדרום, מפקד אוגדה 38 ומפקדי החטיבות, לא הצליחו לאגד כוחות מחטיבה 10 ומחטיבה 37 ולהטילם בצורה סבירה לכיבוש המתחמים בסיוע אש ארטילרית, תופעה שהייתה מסימני ההיכר של כל הקרבות במערכה כמעט, למעט הקרבות על מוצבי רפיח. התוצאה הייתה כישלון מוחלט ואבדות בנפש ובציוד לחימה.

לחטיבת חי"ר מוגברת 4 מילואים, כמו לחטיבה 10, היה נוהל קרב ארוך וסדור בן ארבעה ימים, משום שלא חל כל שינוי במשימתה מ"קדש 1" ל"קדש 2". משימתה הראשונה הייתה לכבוש את המוצבים והמחנות בקצימה, כ־12 קילומטרים מהגבול לאורך הציור, ואחר כך לחבור לחטיבת הצנחנים במעבר המיתלה. אלוף פיקוד הדרום ומפקד אוגדה 38 הוסיפו עוד משימה – בלא ידיעת הרמטכ"ל – לנצל את ההצלחה ולכבוש מוצבים בין קצימה לאום שיחן. הדבר מעיד כי אלוף הפיקוד התכוון מראש לסטות מהיגיון המערכה של המטה הכללי. החטיבה תפסה את המוצבים בלא קרב כמעט, והמחנות נמצאו ריקים. חלק מהגרודים החלו להתאמן בקצימה כבר כ־31 באוקטובר. לחטיבה לא הודמן לערוך קרב חטיבתי, היא תקפה כוחות נחותים, גרוד משמר לאומי (מה"ל) מצרי ויחידות משמר גבול. עד להשלמת משימותיה נתקלה החטיבה ברצף תקלות. בשל ההכרח להתגייס ולהתארגן ללחימה בתוך 48 שעות במקום 72 שעות, לפי פקודות קודמות, היו שיבושים. במקום להשתמש בצווי גיוס חירום, נאלצה החטיבה, לפי פקודה, להחליפם בצווי גיוס רגילים. הכנת צוים חדשים גולה זמן יקר. שיעור המתייצבים היה גבוה, כ־80 אחוזים, ומעיד על גיבוש חברתי. אבל לא נמצאו די מוניות לחלוקת צווי הגיוס, והיו קשיים גדולים במשיכת תחמושת, וחל"מים וציוד לחימה חיוני. לחטיבה חסרו כלי רכב אורחיים מגויסים ממני סוגים המתאימים לתנועות לשטח הכינוס וההיערכות, המסוגלים לנוע בדרכי עפר בנגב. החטיבה נכנסה ללחימה בלא הנשק הכבד, בלא תחמושת די הצורך והסיוע לא צלח דיו. החטיבה גם לא עמדה בלוחות הזמנים שנקבעו, וחבירת פלוגת טנקים מחטיבה 7 לגרוד חי"ר ליד קצימה הייתה מקרית יותר ממתוכננת.

חטיבה 9 התפרסמה עקב מסעה בדרך לא דרך לשרם א־שיח'. אכן, היה זה מסע מופלא בתכנון ובביצוע בתנאי שטח קשים. חטיבה 9 לא חוותה כמעט לחימה, למעט קרב אחד על שרם א־שיח', מול כוח מצרי שנסוג מראס נצראני, וידע שאינו יכול ללחום כראוי. חטיבת חי"ר 8 מילואים, עתודת פיקוד הדרום, לא השתתפה במערכה. גרוד חי"ר מוצנח מילואים 771 שפעל בחטיבת חי"ר מוצנח 202 נע אל המיתלה בסוף השדרה החטיבתית, לא לחם והושאר בנח'ל כחיל מצב.

שלוש החטיבות הסדירות: גולני, 7 המשוריית ו-202 המוצנחת, פעלו כהלכה בקרב. הקרב המיותר וחסר ההצדקה במיתלה לא נגע ליכולת הלחימה, אלא לשיקולי מפקד החטיבה בלבד. לכל החטיבות הסדירות היו השלמות מילואים, שכן כולן לא היו סדירות במלואן. חטיבה 202 כשלה במשך כל המערכה בהפעלת הסיוע הארטילרי שניתן לה, מחוסר ניסיון וידע צבאי מקצועי לקרי.⁶¹

רוב הקצונה הבכירה הסיקה כי אימוני המילואים לא עונים על דרישות הלחימה (בעיקר בשל אילוצי תקציב). הפער בין המילואים ליחידות הסדירות גדול. הצוותים שתיחקרו את חטיבות המילואים ציינו כי רמת הפיקוד הוטר ורמת אימוניו היו נמוכות, בעיקר ביחידות חי"ר מילואים.

היו גם בעיות חמורות במעבר המשק למצב חירום, מעבר שרובו ככולו הושבת על אנשי מילואים. קשיים גדולים התגלו במערכה בשל תפעול המוצב הפיקוד העליון (שהתמקם ברמלה כדי להיות סמוך למשל"ט חיל האוויר). התברר שהחלוקה למיקום שונה למטה כללי ולמוצב הפיקוד העליון לא הייתה מוצדקת, והשליטה על הכוחות והמפקדות האופרטיביות הייתה לקויה מאוד בשלושה הימים הראשונים למערכה.⁶² חרץ מהנעשה בחטיבות התגלו תקלות דומות שרווחו בכל מערך המילואים: גיוס המילואים לא היה מסודר, בעיקר חסרו כלי הרכב להפצת צווי הגיוס ולשינוע הכוחות על חימושם ועל ציודם לשטחי הכינוס וההיערכות, וכלי רכב המתאימים לתנאי המלחמה והקרבנות. נהגי הרכב לא הטיבו לנהוג ברכבים שסופקו. תחזוקת כלי הרכב לפני המערכה ובמהלכה הייתה נמוכה מאוד. היו יחידות, בעיקר יחידות סיוע, שקיבלו פחות ממחצית מכלי הרכב שנדרשו להן למילוי תפקידן. התברר כי כשמגייסים את יחידת רכב המילואים (יר"מ) של החטיבות ושל גורמי סיוע האש והלוגיסטיקה עם הגיוס הכללי, מתעכב הגיוס הכללי ומשתבש. לכן יש לגייס את יחידת רכב המילואים 48 שעות לפני גיוס יחידת מילואים. שוב עלה המתח בין השתיית הגיוס לרגע האחרון האפשרי ובין המחיר הנגבה בדמות תקלות שמקורן בחוסר זמן. תקלות התגלו גם במערכת ההיסעים: חטיבות ויחידות שגויסו בפיקוד המרכז עבור פיקוד הדרום, השתלבו בתכנית היסעים של פיקוד המרכז. כאשר הגיעו למרחב פיקוד דרום, תכניות ההיסעים לא תואמו, נקודת פיקוח ההיסעים (נפ"קים) לא תופקדו, והכבישים נסתמו.

עוד קושי התעורר במפקדת אוגדה 38 ופחות חמור גם במפקדת אוגדה 77. מפקדת אוגדה 77 נדרשה להתגייס בעצמה וכו בזמן לתכנן מערכה וקרבנות. אוגדה 38 גם לא הצליחה בפעולותיה במהלך כל המערכה מסיבות שלא נדונות כאן. מפקדת אוגדה 77 שפר חלקה, משום שהתבססה על הקצינים והמש"קים הסדירים של מפקדת גיסות השריון.

בעיות אופרטיביות במבצע "קדש"

בעיה מערכתית בעלת משקל עלתה במלוא חריפותה במערכה, והיו שותפים בה הרמטכ"ל, אלוף פיקוד הדרום ומפקדי האוגדות. בסיכום המערכה שהוציא פיקוד הדרום נכתב: "לגבי מבצע קדש היו שתי אפשרויות: אפשרות ראשונה – הפיקוד פוקד על המערכה כולה בהתאם להנחיות הרמטכ"ל, משנה בהתאם לצורך ובאישור הרמטכ"ל מהלכים המתבקשים כתוצאה מהתפתחות הקרב. אפשרות שנייה – הפיקוד מקבל תחת פיקוד עוצבות לביצוע חלק מהמערכה, מעין דרג אוגדתי, ואז מוצב פיקוד קדמי של המצפ"ע חייב לרדת למטה ולנהל את המערכה. ערבוב שתי אפשרויות במבצע זה קצר מבחינת זמן וכתוצאה מכך הורדת פקודות שונות ע"י שני דרגים ממונים לאותה עוצבה בעת ובעונה אחת, כשלעיתים דרג אחד לא יודע את כוונת הדרג הממונה ולהיפך, גרמו לכך שהאווירה הטובה של ניצחון מוחלט במערכה נעשתה עכורה כל כך.⁶³

הרברים נכתבו אחרי שנהרג האלוף שמחוני בתאונת מטוס, והם עדות לשלושה עניינים חשובים: האחד – חוסר ההבנה של פיקוד הדרום את ההיגיון שבבסיס המערכה. השני – ניסיונו של המטה הכללי, ובעיקר של הרמטכ"ל, לעצב ולתכנן מערכה, להעביר לפיקוד הדרום שליטה חלקית בה ובו בזמן להוסיף לשלוט בה בעצמו. השלישי – חוסר הניסיון של צה"ל בעת ההיא בנושאי ניהול מערכה והסדרת מערכת הפיקוד. כאשר לעניין השלישי – קושי רומה התגלע ב־1967 וב־1973, דהיינו, צה"ל נכנס למערכות כאשר מערכת הפיקוד בסביבה האסטרטגית והאופרטיבית לא הייתה מוסדרת.

לאזכור נפרד ראויים מסמכי סיכום המערכה שכתב האלוף לסקוב, מפקד אוגדה 77 במערכה. בשעה שכתב אותם, כבר מילא את תפקיד אלוף פיקוד הדרום.⁶⁴ רבים עסקו במחלוקת על הפעלת השריון בין אסכולת לסקוב לאסכולת דיין, שדנו בה כל הקיץ לקראת המערכה, והכול פסקו כי בכל הנוגע לבניינים, ארגונים והפעלתם של כוחות משוריינים צדק לסקוב, ודיין אכן השתכנע בצדקתו במערכה בסיני. אפשר להסכים לדעה המקובלת, אך יש להעיר כי הוויכוח ביניהם נמצא בשני מישורים, או שמא בשתי סביבות ידע שונות: דיין ניחן בהבנה אופרטיבית נדירה בימים ההם, וביכולת עיצוב מערכה, תכנונה ופיקוד עליה. לסקוב היה בעל ידע וכישורים בארגון הכוח, באימוניו ובהפעלתו בקרב הטקטי. חיזוק לטענה אודות ויכוח שבזמנו לא נפגש משום שכל צד הכין תחום ידע שונה, מצוי בסיכומי מבצע "קדש" שכתב לסקוב בדצמבר 1956. הסיכומים הם מלאכת מחשבת של קרב משולב, ובו מופעלים כל חילות היבשה – שריון, חי"ר, סיוע אש, הנדסה ולוגיסטיקה. הלקחים על אודות הכנת הכוח לקרב ואימוניו נוסחו בבהירות ובמקצועיות. המסקנות על עקרונות

המנחים ניהול קרב, תנועה ואש של כל המשתתפים בכוחות המאוגדים לפי צורכי המשימה, וכן ארגון המפקדות לקרב – כל אלה הם מלאכת מחשבת.

ואולם אין בסיכומיו ולו הערה אחת על עיצוב המערכה ותכנונה או על פיקוד עליה. סיכומי האלוף לסקוב היו חפים מאלה. אפשר להסביר זאת בכך שצמצם את סיכומיו לתחום הקרבי בלבד. עם זאת לסקוב היה אלוף ותיק, ראש אג"ם וסגן רמטכ"ל חודשים אחדים לפני המערכה בסיני ואלוף פיקוד הדרום בפועל, ותמוה שלא הייתה לו שום דעה והערה בתחום האופרטיבי. אף על פי כן בסיכומיו הוא בא חשבון עם הרמטכ"ל ועם שמחוני בשל הוויכוח שקדם למערכה על הפעלת השריון. הרחבה על אודות תפיסתו של לסקוב והידע שפיתח בצה"ל, שהיו ממוקדים בסביבה הטקטית, אפשר למצוא ברוח ועדת אגרנט.⁶⁵ במלחמת יום הכיפורים עיקר הכשלים החמורים היו בסביבה האסטרטגית והאופרטיבית. הרוח של לסקוב, מקצועי שלא היה כמוהו, עוסק בתורת הלחימה, בידע הקרבי ובעבודת המטה. הוא לא כתב מאומה על חשיבה אופרטיבית ופרקטיקה אופרטיבית.

בנוגע למילואים כתב לסקוב בקצרה, "מילואים זקוקים לתקופת אימון וחיסון לפני המגע [הקרבי] כדי שיוכלו להיכנס ללחימה ללא הרגשה חלודה בשיטות עבודה, נוהלים, הפעלת ציוד והכרות של מפקדים ואנשים."⁶⁶ הערה זו מעידה על היעדר בסיס משותף של ידע והבנה עם הרמטכ"ל. דיין ידע מהן מגבלות המילואים, אך ידע גם שמערכה היא מבנה מלא במתחים, ואפשר להתגבר עליהם במיפויים ובשקילתם בגבולות המערכת. המערכה היא מערכת של מתחים וניגודים, והעיצוב כהיגיון מבנה הוא המאפשר לתכנן מערכה חד פעמית וייחודית, ההולמת את ההקשר והנסיבות המתהווים. כל כתיבתו של דיין, גם אם באמצעות ראש לשכתו, מבטאת את תפיסת המערכה כמערכת. עם זאת דיין הבין באיחור מסוים של מערכה אחת את ההיגיון שהנחה את לסקוב בנוגע לתפעול כוח משוריין, וכך החל תהליך בניין הכוח המשוריין של צה"ל כבעל חשיבות גדולה ביבשה, וחטיבות המילואים הוסבו מחי"ר לשריון: שלוש חטיבות ב־1956, תשע חטיבות טנקים וממוכנות ב־1967, ו־17 ב־1973, מהן 12 חטיבות מילואים.

ראוי לשאול אם בשעה שהתפתחו והתמסדו כוחות היבשה אחרי 1956, שונים מאלה שהיו עיקר הכוח היבשתי לפני המערכה בסיני, התפתחו עמם תורות הפעלה שאינן את צה"ל בסביבה האמצעית, האופרטיבית, המשלבת בין ההגות האסטרטגית ובין דפוסי הפעולה בסביבה הטקטית, ואם חיפו על החולשה הטכונה בעוצבות המילואים?

המילואים במבצע "קרש" – סיכום

באשר למבחן צה"ל במערכה ובעיקר מבחן למבנהו שהושתת על מילואים, התגלו הבעיות הבאות:

- מבחינה צבאית המערכה הייתה קלה ולא במקרה. משום שהייתה חלק מ-campaign של שלושה צבאות. הכוחות המצריים שהגנו על סיני, לא היו יכולים לעשות דבר. אולת היד של הצבא הבריטי והצבא הצרפתי לאורך תעלת סואץ נגעה להם בלבד, ההנהגה והצבא של מצרים לא הקשו על צבאות אלה במאומה.
- החלק המוצלח של ישראל ב-campaign לא היה מקרי אלא מלאכת מחשבת של אסטרטגיה ושל אמנות אופרטיבית. זו הקלה מאוד על המעשה הקרבי. למרות הערך המוגבל של ה"אילו" ו"אפשר היה" בראייה היסטורית, חוסר הבנת היגיון המערכה בפיקוד הדרום הביא לידי קרבות מיותרים, מהם קשים, בייחוד במרחב אום קטף אבו עגילה ובמעבר המיתלה.
- גיוס חפז סמוך לתחילת המערכה מערים קשים, וייתכן שהעוצבות בקרב לא יהיו במיטבן. עם זאת אפשר שבגלל גיוס מסודר היריב לא היה מופתע. ההתלבטות בנושא זה מלווה את צה"ל עד ימינו.⁶⁷
- רמת האימונים של המילואים שהופגנה בקרבות הייתה גמוכה ביותר. בכל מקום שבו כוח אריב התעקש להגן – יחידות המילואים לא הטיבו ללחום.
- יכולת הפיקוד של מפקדי חטיבות המילואים לא הייתה גבוהה, ובקושי תאמה את המשימות שהוטלו עליהם. כל אנשי הפיקוד הבכיר בחטיבות ובאוגדות לחמו במלחמת העצמאות בתפקידי פיקוד ומטה. ואולם לא התקיימה הכשרת קצונה בכירה בשנים שאחרי מלחמת העצמאות. היכולת הפיקודית המקצועית של רוב מפקדי עוצבות השדה הייתה בינונית. גם היום ראוי להרהר בנתיצות הכשרת קצונה בכירה.
- כבר נדונו לעיל המחשבה האסטרטגית והיישום האסטרטגי והאופרטיבי שעיצבו את המערכה בסיני. יכולת מטות כלליים ופיקודים מרחביים בנושא הזה הוא נכס לכל צבא ובכל מלחמה, אם הצבא סדיר כולו, אם מושתת על מילואים. כל צבא שואף לאיזון בין כל רכיביו: בין החומריים שעניינם מבנה וארגון, מערכות נשק, ציוד, אימונים והכשרה; ובין תפיסות הפעלת הכוח. במקרה הייחודי של צה"ל מרכיב הכוח ההכמותי העיקרי, המילואים, הוא גם החוליה החלשה הקבועה, שיש לאזנה באמצעות הידע האסטרטגי והאופרטיבי וכיישום של עיצוב המערכה ותכנונה. כך קרה במערכה בסיני. הרמטכ"ל וחבורה קטנה של קצינים במטה הכללי הבינו את המערכה כמערכת מלאת מתחים והבנת המתחים היא המפתח לעיצוב המערכה, אולם בשנים שאחריה לא נוסד בצה"ל תחום ידע מערכתי

ממוסד ומסודר המוקנה לפיקוד הבכיר. התוצאה נראתה היטב באוקטובר 1973, אולי משום שאברהם החבנה כי המילואים הם רכיב שאי אפשר לעצב מערכה מבלי להעמידו במרכז המערכת המתהווה. המטה הכללי של 1973 לא ראה במילואים את היסוד העיקרי למגננה אלא בצבא הסדיר.

מבחינת הנושא החברתי, שיש לו חשיבות גדולה ביותר בצבא המושתת על מילואים, המערכה בסיני יצרה לכידות וקונסנזוס שלא היו כמוהם, ואולי עלו על אלה שהתהוו במלחמת העצמאות. רבבות של עולים חדשים וחיילים שלא השתתפו במלחמה הקודמת, התלכדו בחוויה מוצלחת שנעשתה דגל וסמל. בשל הגיוס הקצר, המערכה הקצרה ומעט האבדות, שרתה התרוממות רוח על כל האוכלוסייה. לעומת המתח שהעיק בימי פעולות התגמול, השתררו אחרי המערכה שקט יחסי והרגשה של פריצה לעידן תודעתי חדש, גם אם לא לטריטוריה חדשה. התרומה לאיש המילואים הייתה חשובה לאין שיעור, והוא ראה את עצמו שותף למפעל כביר. דגם המלחמה המוצלחת חפף את דגם המילואים; מלחמה קצרה – שירות מילואים קצר ומעט אבדות. מבצע "קדש", כמו שנטבע בויכרון החברתי, העניק לפרט ולכלל הכרה בוטחת ברעיון המילואים ובמימושו.

שש שנים חלפו מאז החל בניין מערכות מילואי צה"ל מיד אחרי מלחמת העצמאות. המערכה בסיני העניקה ממשות לרעיונות שבן גוריון, הרמטכ"ל ידן ושאר האבות המייסדים של צה"ל טרחו לטפח ולהנחיל לחברה הישראלית המתהווה אחרי מלחמת העצמאות: "עם לוחם", "איש המילואים הוא חייל בחופשה בת 11 חודשים", "אומה במדים", "כל העם צבא", "הכמות אף היא קובעת" (כמו שאמר בן גוריון בכנסת ב-1952 להצדיק את הארכת שירות החובה בחצי שנה).

הגיוס המהיר והטלת עוצבות המילואים לקרבות, יותר מיכולת הלחימה של חיילי המילואים שלא הייתה מרשימה, המחישו את המעבר הזריז והיעיל מאזרח לחייל לוחם. והלוא זה היה ונשאר הייחוד של צה"ל לעומת שאר הצבאות. כאשר ליכולת הלחימה של צה"ל ומילואיו, ברוח הזחיחות שסחפה את הציבור אחרי תום הקרבות, אמר בן גוריון בכנסת כי "היסטוריונים צבאיים יעמיקו לחקור בסוד המבצע המופלא שביצע צה"ל בימים ספורים."⁶⁸ חקירה אחרי שעבר זמן, כמתואר לעיל, מראה כי לא היה מקום לפאר את יכולות הלחימה, ואכן, הביקורת הפנימית של צה"ל לא חסכה שכחה. לא פחות חשובה הייתה תודעת הפרט והחברה שקומתם כאזרחים וכחיילים גבהה. לכן אפשר לומר כי המערכה הקצרה בסיני ביססה את המילואים כתופעה הצבאית העיקרית בחברה הישראלית והקיפה המונים, ומכאן ייחודה.

הערות

1. אורי בן אליעזר, *דרך הבונות*, פרק 12, תל אביב (1995).
2. דברי הכנסת, 19 באוגוסט 1952. בתוך בן אליעזר, *דרך הבונות*, עמ' 282.
3. הבחינה והמריקה נעשו לפי: ענף היסטוריה מטכ"ל, *מלחמת הקוממויות*, תל אביב (1959); לורך, נתנאל, *קורות מלחמת העצמאות*, רמת גן (1989).
4. ב-1968 הוקמה בראשונה בסני האוגרה הקבועה "הסדרה" הראשונה בצה"ל, אשר שליש מכוחה הקרבי ורוב דרגי הסיוע שלה היו מילואים.
5. יצחק גרינברג, *עם לוחם*, באר שבע (2001) עמ' 119.
6. לפרטים על הקרבות ליד שפך הירדן ראו: תיק 75/992/1292, *ארכיון צה"ל*.
7. "ישיבת המטה הכללי" 27 ביולי 1954, *ארכיון צה"ל*.
8. "ישיבת המטה הכללי" 27 ביולי 1954.
9. המקורות על מסעו של דיין לשינוי איכות צה"ל מצויים בשלושה ספרים בעיקר, כולם אינם מחקרים היסטוריים ביקורתיים אלא ביוגרפיים בלבד. הראשון הוא "יומן מערכת סיני" שכתב דיין ופרסם ב-1965, שהסתמך על יומני לשכת הרמטכ"ל, שנרשמו כמעט כל יום במהלך כהונתו ותיאוריו מדויקים למדי. השני הוא ספרו של שבתאי טבת "משה דיין" שהתפרסם ב-1971, וספוג באופוריה שהתעוררה בעקבות מלחמת ששת הימים, והאדירה מנהיגים פוליטיים וצבאיים. ראו לעניין זה: "חשופים בצריח" של שבתאי טבת, הנטייה להאדיר את דיין עולה מהתיאורים. השלישי הוא "אבני דרך", אוטוביוגרפיה של דיין שהתפרסמה ב-1976 אחרי מלחמת יום הכיפורים שקטעה את הקריירה של דיין ולא לטובה. הספר עב הכרס, 768 עמודים, הסוקר חיים אינטנסיביים של איש רב פעלים הופך אפילו לנטייה מהעמוד שבו דיין מתחיל לספר על מלחמת יום הכיפורים. החלק העוסק בתקופת שירותו בצה"ל נראה אמין ומדויק ולכן הסתמכתי על המקור הזה יותר מהאחרים.
10. דיין, *אבני דרך*, עמ' 145.
11. דיין, *אבני דרך*, עמ' 125.
12. בפעולת תגמול "הר געש" במתחם סבחה המצרי מול היאחות בארזיים, שבה התבצר גדוד חי"ר מצרי מוגבר, תקף גדוד צנחנים שתוגבר בפלוגת קודם מפקדי כיתות של הנח"ל ובהיילי מילואים של הצנחנים, והשמיד את הגדוד המצרי בפעולה לילית מהירה. בפעולה השתתפו כוחות מחטיבה 1 גולני שתקפו מוצבי חוץ מצריים צפונה לסבחה.
13. הסתמכתי בעיקר על מחקריהם של מוטי גולני, מרדכי בראון וזיכרונותיו של משה דיין.
14. למשל המערכה "חומת מגן" באפריל 2003: לקראתה ובמהלכה גויסו שלוש מפקדות אוגדות מילואים ושבע חטיבות מילואים, גם רוב האכזרות במערכה זו היו מבין חיילי המילואים.
15. מוטי גולני, *תחיה מלחמה בקיץ*, תל אביב (1997), עמ' 333.
16. אין בעברית שום מונח או מושג מקביל ל-"campaign". במילון למונחי לחימה של צה"ל מוגדר המושג "campaign" "מערכה עיקרית" (major operation), הגדרה שאין בה דבר. במקום אחר הוגדר campaign כפשטות "סדרה של מערכות עוקבות על ציר הזמן". הגדרה טובה יותר ל-"campaign" היא "מערכה אסטרטגית". campaign פירושו system of operations, דהיינו – מערכת של מערכות. המימוש והביטוי של היגיון מערכה הוא פיזי – היגיון היוצר קרבות. ואילו

היגיון ה־campaign יוצר את היגיון המערכה או המערכות ולא תוצר פיזי. ב־campaign יכולות להיות כמה מערכות שביניהן זיקה, לא סיבתית עוקבת גם לא של שלבים, אלא של יחסי גומלין והתגיות. ה־campaign עוסק בהתנהות המערכה ולא בהכרח בהסדרתה הפנימית. מכאן שגילומו של ה־campaign הוא כמערכות. במקרה הנדון בו עוצבה קואליציה של שלוש מדינות ושלושה צבאות, אלה לא כונסו למערכה אחת. הקואליציה של 1956 לא עוצבה על יסוד אינטרסים חופפים אלא על בסיס מטרה משותפת – הפלת משטרו של נאצר – מאינטרסים אחרים. לכן התהוו שתי מערכות; הישראלית והבריטית צרפתית, ביניהן היו יחסי גומלין והתניות, ולכל אחת מעצב (operator) אחר, אשר המערכה שהגה ותיכנן עוצבה מתוך היגיון ה־campaign שהגה דיין, ועליו הוסכם בוועידת סוהר.

17. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 334–335.
18. ממחקר "מיכה", שנעשה במטכ"ל מ־29 באוקטובר עד 4 בנובמבר 1956, עולה כי כוונת המטכ"ל הייתה להחזיק בקביעות ברוב חצי האי בקו מרומני או סבחת אל ברדאויל, עד לאיטור שלחוף ספרין סואץ. "מיכה", 29 באוקטובר – 4 בנובמבר 1956, אריבון צה"ל.
19. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 337.
20. תחקירי חטיבות 10, 14 ו־27, תיק 8–7–84/804, אריבון צה"ל.
21. במקור פקודת המבצע נקראה "פקודת תכנון" ולא "פקודת מבצע", 694/60/32, אריבון צה"ל.
22. "תכנון 'קדש' מס' 1, מערך כוחות האויב", 3 באוקטובר 1956, אריבון צה"ל.
23. "הצבא המצרי, פקודת מבצע להגנת מצריים", מרס 1957, מסמך שלל מתורגם, נגזר חמין, עותק ביד.
24. לתכנית "אלכסנדריה" של ראשי המטות הבריטיים ראה: גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 309.
25. "הצבא המצרי, פקודת מבצע להגנת מצריים", עמ' 2.
26. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 567.
27. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 375.
28. נקבע כי 36 שעות יעברו מתחילת הפעולה של צה"ל עד הפעולה של כוחות בריטניה וצרפת.
29. לא מעט מנהיגים פוליטיים או צבאיים המעורבים בחלטות על מלחמה, נושאים עמם זיכרון טראומטי. בן גוריון שהה בלונדון בזמן התקפות חיל האוויר הגרמני על הערים בבריטניה. המתכננים הבריטים של המערכה "מוסקטיר", תכנית המתקפה על תעלת סואץ, הושפעו מאוד לרעה מכישלון המערכה הבריטית "גן השוק" בהולנד במלחמת העולם השנייה.
30. עבר אל לטיף אל בוגדאדי, "זיכרונות עבר אל לטיף אל בוגדאדי", בתוך משה שמש ואילן טרואן (עורכים), מבצע קדש ומערכת סואץ 1956: סיור מחדש, שדה בוקר 1994, עמ' 309.
31. דיין, יומן מערכת סיני, עמ' 59. דווקא למפקד חיל האוויר הובהר היטב טיבה של המערכה, והמגבלות שיחולו על פעולת חיל האוויר במערכה בשל היגיון הקואליציה והעילה שעל צה"ל להעמיד כמחוללת ה־campaign. על יכולתו המוגבלת של חיל האוויר לקראת "קדש" ראה פגישות בין בן גוריון למפקד חיל האוויר, האלוף טולקובסקי: גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 209–211.
- יצחק שטייגמן, "ביטול המתקפה האווירית נגד שדות התעופה המצריים במבצע 'קדש'", מערכות, מס' 307–306, תל אביב 1986. במאמר זה קטע שעניינו ההתרששויות ב־31 באוקטובר, היום

שבו עמדו כוחות האוויר הכריטיים והצרפתיים לתקוף את חיל האוויר המצרי, והתקפתם השתתתה עד לשעות הערב. במהלך הלילה והיום הגיעו ידיעות על כוונה מצרית לתקוף מהאוויר את מרכזי האוכלוסייה בישראל. למרות שמחיל האוויר היה יכול להגן על שמי המדינה, ונוספו עוד שתי טייסות קרב מצרפת שחנו בישראל לצורך זה, הכין חיל האוויר בחפזה התקפה על ש"ת קהיר מערב, שם חנו מטוסי הפצצה סילוניים מצריים. מפקד חיל האוויר לא היה יכול להשיג את אישורי הרמטכ"ל ששהה בשטח הקרבות, פנה ישירות ללשכת שר הביטחון וביקש אישור לתקוף מיד. הוא הופנה אל בן גוריון שהיה חולה בביתו. שר הביטחון סירב בתוקף. הסיפור מעיד כי גם מפקד חיל האוויר, כמו אלוף פיקוד הדרום, לא הבין עד תומה את היגיון המערכה.

32. שמעון נה, *אמנות המערכת*, תל אביב (2001), פרק 1 ו-5.
 33. דיין, *יומן מערכת סיני*, עמ' 60.
 34. לדיון מפורט על אישיותם הצבאית של גיבורי המערכה בסיני ראה: גולני, *תחיה מלחמה בקין*, פרקים 28, 29 ו-32.
 35. דיין, *יומן מערכת סיני*, עמ' 57.
 36. שרון וחטיבה 202 היו כפופים למצפ"ע ולא לפיקוד הדרום.
 37. לדברי ראש אנ"ם בעת ההיא, אלוף משנה מאיר עמית, אלוף פיקוד הדרום שמחוגי היה נוכח.
 38. לפי "קדש 1".
 39. מובא לפי רישום לשכת הרמטכ"ל, כפי שרשם ראש הלשכה סגן אלוף בראון. מרכזי בראון, *נבולות עשנים: טיוטות בתולדות מדינת ישראל 1948-1967*, ירושלים (2001), עמ' 260.
 40. גולני, *תחיה מלחמה בקין*, עמ' 573-576.
 41. "הצבא המצרי, פקודת מבצע להגנת מצריים", *גנזך חמין*.
 42. "הפעלת הכוחות המצריים במבצע 'קדש'", 1957, *גנזך חמין*. עותק ביד. עור נכתב במסמך בעמ' 2: "העובדה כי מבצע 'קדש' בא בהפתעה למטכ"ל המצרי היא תוצאה מרמה נמוכה של המודיעין המצרי בדרג המטכ"ל. למרות שפע הידיעות שסופקו למודיעין המצרי ע"י סוכנויות איסוף רבות ומסועפות, לא ידעו גורמי המודיעין במטכ"ל המצרי לנתח ידיעות אלו כראוי ולהגיש הערכות מודיעין נכונות." (מעניין לדעת מה נכתב במסמכי המודיעין המצרי אחרי מלחמת אוק' 73' על מודיעין צה"ל).
 43. גולני, *תחיה מלחמה בקין*, עמ' 512.
 44. אל בוגדארי, "ויכרונות עבד אל לטיף אל בוגדארי", עמ' 310-311.
 45. אל בוגדארי, "ויכרונות עבד אל לטיף אל בוגדארי", וכן גולני, *תחיה מלחמה בקין*, עמ' 495.
- דיין ציין כי שבויים מצריים שנשבו בסביבת אל עריש סיפרו כי פקודת הנסיגה מסיני אל תעלת סואץ התקבלה ב-1 בנובמבר, ומפקדת הריבזיה באל עריש וצוות חטיבתי משוריין מס' 1 החלו בנסיגה כבר בלילה, לפני קבלת פקודת הנסיגה. חטיבת חי"ר 5 שהגנה על המערך המבוזר ברפיח קיבלה באותו הלילה פקודת נסיגה, אולם לא יכלה לבצעה משום שצה"ל התקף אותה, והיא רותקה למקומה. דיין, *יומן מערכת סיני*; בן-ציון טחן, "מערכת סיני", *משיבות*, ק"ג, 1958, עמ' 37: "בשעות הבוקר המוקדמות של יום ה-1 בנובמבר הגיעה מהמטכ"ל (המצרי) לרוב מפקדותיהן של היחידות המצויות פקודת נסיגה... אולם כל מי שקיבל את פקודת הנסיגה חזרו לבצעה מבלי לתת את רעתו על משמעות מעשהו זה לגבי הגייסות האחרים."

46. לעומת סאראת, שהגה והנהיג את מלחמת אוקטובר, שני מנהיגי מצרים האלה היו חסרי יכולת בכל האמור לניהול מלחמה.
47. רברי הרמטכ"ל דיון, לפי רישומי ראש לשכתו בר"און ב-2-3 נובמבר 1956. מתוך גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 567.
48. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 619.
49. "כנסי סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) לסיכום לקחי מבצע 'קדש'", 26-27 בדצמבר 1956, ארצות צה"ל.
50. לדוגמה, בן-ציון טחן, "מערכת סיני", "מערכות" קיג, אייר, תשי"ח.
51. דיון, יומן מערכת סיני.
52. דיון, יומן מערכת סיני, עמ' 178-181.
53. הדברים נכתבו לפני 1967.
54. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 619.
55. גולני, תחיה מלחמה בקיץ, עמ' 619.
56. לצורך הבחינה האמורה בחרתי מגוון מייצג של תחקירים: "כנסי סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) לסיכום לקחי מבצע 'קדש'", ארצות צה"ל; "מפקדת פיקוד הדרום, סיכום מבצע 'קדש'", נובמבר/דצמבר 1956, ארצות צה"ל 104/60/798; "מסקנות מבצע 'קדש'", מפקדת פיקוד הדרום, לשכת האלוף לסקוב, 1 בדצמבר 1956, ארצות צה"ל 100/60/798; "שעורי 'קדש'", מפקדת פיקוד הדרום, לשכת האלוף לסקוב, 1 בדצמבר 1956, ארצות צה"ל 100/60/798; "סיכום חט' חי"ר מונברת 4", ארצות צה"ל 8/84/804; "תיאור כרונולוגי פעולות חט' מוג' חי"ר 10 במבצע 'קדש'", דצמבר 1956, ארצות צה"ל 7/84/804; "חקר מערכת סיני, חט' מוג'", חש"ן 27, ארצות צה"ל 8/84/804; "הפסק לקח ממבצע 'קדש', חט' מוג' חי"ר 8", ארצות צה"ל 74/61/349; מפקדת פיק' הדרום, "מבצע 'קדש' – לקח אפסנאי"; "מערך חי"ח במבצע 'קדש'", מפקדת פיקוד הדרום, 12 בדצמבר 1956, ארצות צה"ל 100/60/798; "דוח על גיוס יחידות חיל הנדסה – פיקוד הדרום", 8 בנובמבר 1956, ארצות צה"ל 103/60/798; "מחקר מטה – התאמת מבנה צה"ל ל'קדש'", אגף המטה הכללי, 15 במאי 1957, ארצות צה"ל 97/59/846.
57. כידר מסמכי כתבי הבניעה, בעברית ובערבית, שהוכנו ב-9 באפריל 1957 מהעדות המקוריים, ובהם גם הצהרת ראשי מגזר סנטה קתרינה, ביוני ובעברית, מ-17 בנובמבר, ל"שלוש ושמונה" עם מדינת ישראל.
58. דיון, יומן מערכת סיני, עמ' 114.
59. דיון, יומן מערכת סיני, עמ' 102.
60. "מבצע 'קדש', סיכום פעולות חט' חי"ר מוג' 4", 7/84/804, ארצות צה"ל, עמ' 36. במסמך לא מצוין מי חקר וכתב את הדוח. נראה שלא מי מקציני חטיבה 10.
61. לפי עדות אחד מקציני החטיבה הבכירים בעת ההיא, רב סרן דני מט, בקבוצת התכנון החטיבתית סירב מפקד החטיבה להקשיב למפקד גדוד הארטילריה שביקש לפרט את יכולות הגדוד ונתוניו, ואמר לו: "אתה לא תיתן נתונים. אתה תדאג לירות פגזים עם גלגלי שיניים בקצה שיכאב..."
62. "כנסי סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) לסיכום לקחי מבצע 'קדש'", ארצות צה"ל.
63. "תחקיר פיקוד הדרום", ארצות צה"ל.

64. "מסקנות מבצע 'קדש' ושעורי 'קדש'", ארכיון צה"ל.
65. דוח ועדת אגרנט: ועדת החקירה – מלחמת יום הכיפורים, תל אביב (1975). דין וחשבון שלישי ואחרון, כרך רביעי, נכתב ע"י לסקוב לפי בקשת חברי הוועדה.
66. "מסקנות מבצע 'קדש' ושעורי 'קדש'", ארכיון צה"ל, עמ' 5.
67. שלושה גיוסי מילואים נרחבים למלחמה ראויים להעמדה זה מול זה: הגיוס החפז במתכוון לקראת מבצע "קדש", הגיוס המתון והמסודר שלא במתכוון לקראת "מלחמת ששת הימים", והגיוס הבהול תחת אש במלחמת יום הכיפורים. הגיוס במלחמת יום הכיפורים הוא נושא הראוי למחקר השוואתי. אין די בהתניית מלחמת יום הכיפורים בהתרעה מודיעינית אלא כמתחים הקבועים שבין מבנה צה"ל לתפיסות הפעלתו.
68. דברי הכנסת, 7 בנובמבר 1956.

חיל הים במלחמת סיני

אריה רונה

כללי

מלחמת סיני הייתה מלחמת קואליציה שהתבססה על שיתוף פעולה אסטרטגי ואופרטיבי בין ישראל לצרפת ובריטניה ובכלל זה שיתוף פעולה בתחום הימי. הפעילות הצבאית במסגרת קואליציה העניקה לישראל יתרונות אסטרטגיים וצבאיים אך גם הטילה מגבלות לגבי הפעלת הכוחות, לרבות בזירה הימית. האחריות על הזירה הימית בים התיכון מול מצרים ניתנה לציי בריטניה וצרפת כאשר לחיל הים הישראלי יועדו בעיקר משימות הגנה על חופי הארץ, ואילו בזירת ים סוף זכה חיל הים לחופש פעולה נרחב יותר במסגרת המהלך לפתיחת מצרי טיראן ובסיוע לכוחות היבשה.

מאמר זה יתמקד בארבע סוגיות מרכזיות של פעילות חיל הים במלחמת סיני:

- שיתוף הפעולה עם הציים הצרפתי והבריטי.
- הקרב עם המשחתות המצרית "אבראהים אלאול".
- פעילות חיל הים בזירת ים סוף.
- חילוף יהודי פורט סעיר.

חיל הים במלחמת סיני

בחודש ינואר בשנת 1955 התמנה סא"ל צבי קינן לתפקיד רמ"ח ים במפקדת חיל הים. לדבריו: "חיל הים היה בתחתית העדיפות של תקציב הביטחון, היה זה פועל יוצא מהתפקיד שנועד לו בתוכניות האופרטיביות של המטה הכללי וכתוצאה ממקומו כמערך הביטחון הכולל. החיל עצמו היה מחוץ לתמונה בכל הקשור למגמות ולתוכניות הנרקמות במטכ"ל ולא היה מעורב בקביעתן."¹ על כך ניתן ללמוד גם מדבריו של האלוף שמואל טנקוס, מפקד חיל הים במלחמת סיני: "הרמטכ"ל משה דיין היה ביקורתי כלפי חיל הים. הוא החשיב את החיל פחות מחילות אחרים."

אולם כאמצע שנת 1955 חל שינוי, נרכשו שתי משחתות מבריטניה וניתן אישור

לבניית טרפורות בצרפת. תקציב הרכש של חיל הים לשנים 1955–1957 הגיע לסכום ה"אגדי", (כדבריו של צבי קינן), של 9 מיליון לירות, פי שלושה מאשר בשנים הקודמות. במקביל נוצרה מצוקה בתקציב השוטף שאילצה את החיל להקפיא תקנים, להוריד כוננות ולקצץ באימונים בתחמושת חיה – מהלכים שעמדו בניגוד גמור לקצב ההצטיידות.

ביוני 1956 הגיעו לארץ שתי משחתות Z בריטיות, שהיו תגבור חשוב לחיל, אך מבחינת המוכנות עמד החיל בפני בעיה משום שהמשחתות עברו אימון בסיסי בלבד.

סדר הכוחות

מערך חיל הים שתוכנן להפעלה במבצע "קדש" כלל:

- שייטת 1: 2 משחתות ר־3 פריגטות.
- שייטת 5: 6 טרפורות, 6 ספינות משמר וספינות דיג מגויסות.
- שייטת 11: 2 נושאות טנקים (נט"קים), 3 נושאות מכוניות (נמ"כ) ו־2 נוספות בכוננות.
- שייטת 13: 4 פלגות צוללים, 3 פלגות שטח, אניית אם.
- שייטת 15: 5 נמ"כים, 2 אניות סוחר (באילת) יחידות קשר וגילוי, לוגיסטיקה, מספנה.
- 4 תחנות מכ"ם חופי (חיפה, ראש הנקרה, יפו, גבעת אולגה).

גיוס התארגנות והכנות

כל ההכנות התבססו על כך שבניית הכוח תחל ביום ה"ע" פחות 10. בפועל התקבלה הפקודה למבצע ביום ה"ע" פחות 6, כלומר כ־24 באוקטובר, וחייבה זירוז הפעולה:

- הפעלת מוצב הפיקוד הימי
- הכנת כלי שיט שבמערך
- גיוס ספינות דיג
- הורדת נמ"כים לאילת
- השמשת כלי שיט

עם הינתן פקודת ההתראה הראשונה הוחל בשיקום כלי שיט וכמיוחד נט"קים ובהתקנות בכלי שיט של שיטת 5, והספינות אח"י "מבטח" ו"משגב" הוצאו משימור. רוב כלי השיט פרט ל"משגב" ול"מבטח", כלומר נט"קים וספינות דיג הגיעו לכשירות טובה כ־20 באוקטובר, ואילו "משגב" ו"מבטח" ועוד 4 ספינות דיג הגיעו לכשירות טובה כ־3 בנובמבר. נמ"כים הורדו למים באילת כ־1 בנובמבר, וגיוס מילואים של כ־1350 אנשים לכל היחידות בוצע באופן משביע רצון.

משימות חיל הים במלחמה

לקראת מלחמת סיני ומבצע "מוסקיטר" העריך הרמטכ"ל באופן נכון כי הטיפול בצי המצרי, במקרה הצורך, יהיה בידי הצרפתים והבריטים וכי הכנסת כח ימי ישראלי בין "הפטיש לסדרן" עשויה ליצור בעיות. ברטרנדספקטיבה נראה כי החלטה זו הייתה נכונה, שכן נוכחות של כוח ימי ישראלי באזור נמלי מצרים בשעה שכוחות בריטיים וצרפתיים גדולים נערכים או פועלים שם, עשויה הייתה ליצור מצב אסטרטגי וטקטי מסובך עד בלתי אפשרי. הנחיותיו של הרמטכ"ל להפעלת חיל הים ניתנו ב־26 באוקטובר וכללו שתי משימות עיקריות:

- א. מתן שירותי אספקה וסיוע בחופי ים סוף.
- ב. תכנון וכוננות להפעלת חיל הים במקרה של הצטרפות סוריה ולבנון למלחמה.² "אנשי חיל הים היו מאוכזבים", הסביר בדיעבד דיון, "על שתפקידהם אינם כוללים פעילות בים התיכון, אולם הנחתנו היא כי חיל הים האנגלו־צרפתי ירתק את חיל הים המצרי, ועלינו להקדיש את כוחנו הימי לים סוף. יתר על כן, פעילות שלנו בים התיכון ללא תאום עם הכוחות האנגלו־צרפתיים עלולה לגרום לתקלות"³, הנחותיו של דיון התאמתו, וגם בקרב עם "האבראהים אל אוול" סמוך לחופי ישראל, נמנעה רק במאמץ פתיחה באש על כלי שיט אמריקניים.

בפקודת אג"ס־מבצעים הוגדרו משימות החיל כדלקמן:

- א. שמירת ריבונות המדינה בים לצורך אבטחת דרכי תחבורה ימיות.
- ב. הכטחת גזרת החוף של המדינה.
- ג. סיוע לזרועות צה"ל (נחיתה, הובלה, הפגזה, הצלה).

הצי המצרי:

ערב המלחמה הצי המצרי כלל:

6 משחתות מהדרגמים – סקורי, Z, ו־1 Hunt

3 צוללות במצב כשירות לא ידוע

4 פריגטות

7 קורבטות /מקשות

5 פלגות של טרפרות (כ־30 במספר)

כוחות קומנדו ימי של כ־7 פלגות המסוגלות לפעולה תת מימית ועל מימית. הערכת המודיעין גרסה כי הצי המצרי ייערך במבנה מגננטי מול חופיו, אך הובאה בחשבון יכולתו לפעול מול נמל חיפה באמצעי קומנדו תוך התבססות על נמלי סוריה ולבנון. ציי לבנון וסוריה היו וניחים באותו הזמן.

עד מהרה הובן כי נוכחות הציים הזרים באגן המזרחי של הים התיכון מונעת למעשה מהצי המצרי לנוע בחופשיות בוירה הימית, למעט מקרה המשחתת "אבראהים אלאול".

שיתוף הפעולה בין הציים, הישראלי, הצרפתי והבריטי לפני המלחמה

שיתוף פעולה מסוים בין חיל הים הישראלי לבין חיל הים הצרפתי החל להיווצר כבר בשנת 1955, יותר משנה לפני תחילת המלחמה. באותה שנה יצאה קבוצת קציני קומנדו ימי ישראלים לביקור ביחידות הקומנדו בצרפת לצורך היכרות מבצעית עם הנמלים הגדולים, שיטות הלחימה והציוד החדיש והמשוכלל. בצרפת הם פגשו בפעם הראשונה כלים שאחר כך שירתו אותם עוד שנים רבות. עם העמקת שיתוף הפעולה נערכו בצרפת תרגילים בהם שולבו לוחמים ישראלים שהתאמנו עם צוללות צרפתיות, תרגלו בנמלים צרפתיים ואף צנחו לים עם צנחנים צרפתים. שיתוף הפעולה כלל גם לימוד טכניקות של פשיטה מהים והתגוננות מפני תקיפות תת-ימיות. שיתוף פעולה בתחום נוסף היה בין שני הציים במהלך מבצע "יונה" לאספקת נשק, חלקי חילוף ותחמושת מצרפת לישראל בדרך הים.

לפני המלחמה נערכו שיחות מקדימות בין נציגים של שני הציים – הישראלי והצרפתי – בנושאי הפעלת ציוד, תכנון מבצעי, מנהלה וקישור. נקבע כי במסגרת הסיוע הישראלי לצרפתים, ישמש נמל חיפה בסיס ליחידות צרפתיות וינתנו להם שירותי הספקה, תדלוק ותחזוקה. הובטח לצי הצרפתי שהוא יקבל סיוע גם באחסון דלק ובפינוי נפגעים באמצעות מסוקים.

הצי הצרפתי הבטיח לבחון אפשרות לצייד את חיל הים הישראלי בשלוש ספינות משמר, כלי שיט לנחיתה, ציוד לשליית מוקשים בים, פצצות עומק, ציוד נגד צוללות, מכשירי מכ"ם לעיבוי מערך הגילוי החופי הישראלי, רשת נוספת להגנת נמל חיפה מפני חדירת קומנדו של האויב, שתי צוללות לטובת אימונם של לוחמי הקומנדו הימי הישראלי וציוד להובלת צוללים.

בתחום המבצעי סוכם בין שני הציים כי אוניות צרפתיות תיטולנה חלק בהגנת אזורי תל אביב וחיפה מפני מטוסי אויב. הצי הצרפתי יסייע לכוחות צה"ל בהפגזת רפיח, ויקצה אוניה צרפתית לסייע לפעולת הקומנדו הימי הישראלי בזירת ים סוף. כמו כן סוכם על החלפת מידע מבצעי שוטף בין הציים.

חיל הים הצרפתי נענה לבקשת חיל הים הישראלי והפנה שיטת משחתות וסיירת לזירה הקרובה לישראל.

לקראת פתיחת המערכה, ב־27 באוקטובר הגיעה שיטת צרפתית בת שלוש משחתות למפרץ חיפה במטרה לשמש להגנה נגד מטוסים, אולם ב־30 באוקטובר הודיע מפקד השיטת הצרפתית שהוא קיבל הוראה לחבור לכוחות מבצע "מוסקיטר"

ולקראת ערב עזבה השייטת את אזור חיפה. משחתת צרפתית אחת נותרה במפרץ חיפה בגלל תקלה טכנית – זו המשחתת Kersaint שעתידיה הייתה לקחת חלק (מזערי אמנם) בלכידת "האיבראים אל אול".

ב־31 באוקטובר הוטל על חיל הים ללוות את הסיירת הצרפתית "זורז' לג" (George Leygues) שמשימתה הייתה לסייע באש לכוחות צה"ל באזור רצועת עזה. המשימה הוטלה על שתי המשחתות אח"י "יפו" ו"אילת".

כח המשחתות והסיירת הצרפתית נעו בכוח אחד וסמוך לשעה 0100 ניתן סיוע באש מהסיירת לכוחות צה"ל ברצועת עזה. האש נמשכה עד 0330, ומטרות באזור הופגזו בכ־360 פגזים מהסיירת הצרפתית. בשעה 0400 הורד קצין הקישור הישראלי (סרן שושן) מהסיירת וזו עזבה את המקום. ההערכה בצה"ל הייתה כי ההפגזה זרזה את התמוטטות המערך המצרי באזור רפיח.

לכידת "איבראים אל אול"

כוח של שייטת 1 בהרכב המשחתות "יפו" ו"אילת" והפריגטה "מזנק", נפרש החל מ־29 באוקטובר מחוץ לטווח המכ"ם החופי בטווחים שבין 40 ל־50 מייל מערבית לחוף, במטרה להרחיב את טווח הגילוי. בליל 31 באוקטובר, בהיות הכוח פרוש, התקרבה המשחתת המצרית "איבראים אל אול" מכיוון דרום מערב מבלי שכת המשחתות גילה אותה.

סמוך לשעה 0315, בעוד המערך החופי במפקדת חיל הים מגלה את המטרה ומערך את מהירות התקרבותה בכ־20 קשר, פתחה המשחתת המצרית בהפגזה של אזור נמל חיפה. בשעה 0340 פתחה המשחתת הצרפתית Kersaint באש על המשחתת "איבראים אל אול" אך פגזי הג"מ לא פגעו באניה המצרית והמשחתת הצרפתית פינתה את הזירה.

עם נפילת הפגזים הראשונים, ניסה כוח הטרפרות משייטת 5, פלגה בת ארבעה כלים, לצאת מהנמל. אולם בגלל עיכובים בפתיחת הרשת שבפתח הנמל, התארגנות שלקחה זמן וחוסר תמונת מצב (תמונת מי"ק)⁴, אבד זמן רב והטרפרות לא הגיעו לכדי מגע עם המשחתת המצרית.

סמוך לשעה 0355 קבלה שייטת 1 הודעה על ירי מהים ושינתה קורס לכון צפון מזרח במגמה להתקרב לכלי השיט המפגז. בשעה 0507 התגלתה המטרה לכח המשחתות שלנו והוכרזה כמטרת אויב. כח משחתות אמריקניות בטווח דומה גרם לבעיות זיהוי, אולם סמוך לשעה 0527 התברר למפקד הכוח כי המשחתת המצרית מנסה להתחמק צפונה, ובשעה 0532, עם אור ראשון, נפתחה אש על האנייה המצרית מטווח של 9000 יארד.

תוך כדי הקרב הצליח המודיעין לאתר התקשרות בין המשחתת המצרית למפקדה באלכסנדריה ומידע זה החל זורם דרך מפקדת חיל הים לכוח של שייטת 1 בים⁵. עד השעה 0627 התנהל קרב תותחים, כאשר "איבראהים אלאוול" נפגעה ברור מס' 2 שלה, בגנרטור, בחדר המכונות ובמיכלי דלק, ומהירותה ירדה ל-15 קשר. בשעה 0638 לערך, שני מטוסי "אורגן" תקפו את המשחתת המצרית לאחר ויהוי שבוצע בסיוע מטוס "דקוטה". המשחתת נפגעה מירי המטוסים ונכנעה בשעה 0710. לאחר מכן נגררה על ידי אח"י "אילת" לנמל חיפה.

ללא ספק החוקת הטרפדות במעגן הייתה משגה ומקומן היה במפרץ או בים הפתוח. אולם למרבה הפליאה התקיים תחקיר מקיף רק בעניין המקצועי של תפקוד התותחנים בלכידת המשחתת המצרית, בהשתתפות מפקד חיל הים, מש"ט-1, רמ"חים וקציני המטה במפקדת חיל הים.

התקלה המשמעותית שהתגלתה הייתה חוסר מיומנות צוותי אספקת התחמושת במשחתות, מאחר ואנשי צוות אלה היו אנשי מילואים ששרתו קודם לכן על הפריגטות, והם לא היו בקיאים בעבודת ההרעמה ואספקת התחמושת במשחתות. כמו כן הרעמת תחמושת צריכה להתבצע בטרם קרב, כך שכל תותח יוכל לעמוד בקצב אש מכסימלי של 10-12 פגז בדקה. מהתחקיר עלה כי מפקד השייטת הפעיל את זוג המשחתות בנחישות, סגר אל האויב לטווח של כ-9000 יארד, אך נתקל בקושי של נוהלי ירי של שתי משחתות על מטרת אויב אחת. נדונה כמובן, הסוגיה של סגירת טווח או פתיחתו כדי למנוע היפגעות. בעניין זה היה ניכר החשש מהיפגעות, ונראה בדיעבד כי טווח הפתיחה באש ושמידת המגע עם האויב היו סבירים.

נראה שחוסר הביטחון של המפקדים במשחתות נבע מכך שמאז הגעתן של המשחתות לארץ ביוני אותה שנה הם התאמנו מעט, ומערכות התותחנות לא היו מאומנות.

עלתה גם בעיית זיהוי המטרות במרחב השליטה של חיל הים. אניית האויב התגלתה ב-0230 כאשר היא נעה מזרחה, בטווח 28 מייל מהחוף, מהירות המטרה הייתה 20 קשר, הוראה לזיהוי התקבלה כמעט שעה מאוחר יותר. היה בכך חוסר ערנות של המי"ק החילי המפקד, שעיובור התמונה בו לקה בחסר. יחד עם זאת יצויין כי, ההבחנה בין אויב לעמית תמיד הייתה קושי, וכמעט בכל המלחמות בים אירעו תקלות מעין אלו.

פעילות בים סוף

בזירת ים סוף פעלו כלי שיט של חיל הים במשולב עם כוחות היבשה על מנת להביא לפתיחת מצרי טיראן לשיט.

ברו"ח המבצעים המסכם – מבצע "קדש", מצוין כ:⁶

"הסיוע התובלתי לכוח "טבת" – חט' 9 נעשה ללא תכנון מוקדם פרט לתאום מוקדם בין נציגי ח'י ומש"ט 15 לבין מפקדת חט' 9, התאום נסב בעיקרו על אפשרויות העמסה, סוגי הציוד, נמלי הפריקה ודרכי הקשר. הורדת פקודה מסודרת לא נעשתה וגם דרכי הקשר היו משובשים."

לרשותו של מש"ט 15 הועמדו:

א. חמישה נמ"כים לתובלה.

ב. כלי שיט מלווה – סד"ג.

ג. הספינה "סיני".

ד. האניה "מלכת שבא".

ה. האניה האיטלקית "קטרינה מדרה".

בשעות הערב של 2 בנובמבר סייעו שני נמ"כים באש לחטיבה 9 בכיבוש טאבה, ויממה לאחר מכן נכבש האי פרעון בסיוע הנחתת כח חי"ר מהים.

ב-4 בנובמבר ספינת הדיג "אילת" וארבעה נמ"כים פרקו דלק ומים לחטיבה 9 המתקדמת בדהב. ב-5 בנובמבר אותה ספינת דיג וחמישה נמ"כים הגיעו למפרץ שבין ראס נצראני ושרם א-שייח' והנחיתו דלק, מים ושני טנקים מסוג אי. אי. אקס-13. כמו כן סייע כוח זה בתפיסת האי טיראן ב-6 בנובמבר. שתי אניות סוחר הביאו לשרם א-שייח' למעלה מ-1000 טון אספקה וכח הנמ"כים המשיך להוביל תחמושת ושבויים עד סיום המבצע.

חילוץ יהודי פורט סעיד – מבצע "תושייה"⁷

מלחמת סיני היוותה הזדמנות להבאתם לארץ של יהודים שנשארו במצרים ואשר נמנעה מהם האפשרות לעלות לישראל. בעקבות פרוץ המלחמה עצרו השלטונות המצריים גברים מקרב קהילת פורט סעיד ורבים מיהודי העיר איבדו את ביתם ופרנסתם ומצאו מקלט בבית הכנסת ובמועדון השכונתי בעיר.

לאור מצוקות יהודי מצרים בכלל ופורט סעיד בפרט התגבש הרעיון לנצל את שיתוף הפעולה בין מדינת ישראל לצרפת ולנסות להעלות את יהודי פורט סעיד לארץ.

הוגי הרעיון היו אברהם דר איש המוסר לשעבר, שאול אביגור עוזרו של בן-גוריון ונחמיה ארגוב מזכירו הצבאי, כאשר בראש המבצע עמד ליובה אליאב. לאחר שהמבצע אושר, הוטסו מתכנניו עם אלחוטן בעזרת הכוחות הצרפתיים לפורט סעיד אליה הגיעו ב-10 בנובמבר 1956. ב-11 בנובמבר יצרו השליחים קשר עם יהודי

פורט סעיד שמגו אותם שעה כ־300 איש והחלו בטיפול להעלאתם לארץ. לאחר בחינת אפשרויות חילוץ בדרך היבשה והאוויר, הוחלט על חילוץ של אלה שרצו לצאת, דרך הים. בארץ אורגנו שתי ספינות דיג להובלת היהודים ומונה מפקד ימי למבצע — מש״ט 5, נפתלי רוזן.

שתי ספינות הדיג בליווי טרפדת אספו את שלמה הילל ויהושע שטרסלר כמלווים והחלו בתנועה לכיוון פורט סעיד. לאחר מאמצי תיאום והסתרת שיתוף הפעולה בין הישראלים לצרפתים הועלו היהודים על ספינות הדיג ("סער" ו"אופיר"), תוך שימוש במשאיות צרפתיות ושתי אסדות נחיתה שהובילו את היהודים למעגן ספינות הדיג. בשעה 0700 ב־17 בנובמבר הפליגו שתי הספינות במסווה של ספינות דיג איטלקיות לכיוון הארץ, וב־18 בנובמבר בשעות הבוקר המוקדמות הורדו 65 עולים בחיפה. נפתלי רוזן, מפקד המבצע כתב ברו"ח המסכם שלו: "ברצוני לציין את המסירות והתנהגות הצוותות שהייתה טובה מאד".

סיכום

חיל הים הפעיל את כוחותיו מעבר לדרישות הרמטכ"ל, וגילה יוזמה בים התיכון וכן בים סוף. למרות שתקיפת הפריגטה "רשיד" בשם א־שיח' לא יצאה לפועל, הכין החיל תוכנית ואף עמד לבצועה, וכך בשורה של פעילויות לוגיסטיות נתן סיוע לכוחות החי"ר במפרץ אילת. הכנעת המשחתת "אברהים אל אוול" בוצעה אף היא למרות מגבלות האיומן של צוותי המשחתות.

עבודת המטה, ההכנות הלוגיסטיות המסובכות, כמו הורדת כלי שיט ביבשה לזירת ים סוף, בוצעו באופן יעיל, וההיענות של אנשי המילואים והמפקדים, שברוב המקרים גילו נחישות ודבקות במשימה ראויים לכל שבח. חיל הים, למרות ההרגשה הסובייקטיבית של מיעוט הפעילות, יצא מחוזק ממלחמת סיני.

מקורות

עברית

- דיין משה, יומן מערכת סיני, הוצאת עם הספר, תל אביב; 1972.
- מפקדת חיל הים דו"ח מצבעים מסכם מ־25.12.56; 1957.
- עדן שמשון, אנשי הברזל על ספינות העץ, רעות; 2000.
- הראל אלישע, דו"ח תחקיר אחר אירוע (כתב יד ללא סימוכין) 18.11.56; 1957.
- יוסף יוחנן, דו"ח תחקיר אחר אירוע (כתב יד ללא סימוכין) 18.11.56; 1957.
- אודריאן טובה, "מבצע תושיה", חילוף יהודי פורט-סעיד 1956, עבודה לא מפורסמת משנת 1985; 1985.

7. קינן צבי, **במבט לאחור**, גבעול, תל אביב; 2005 ;
8. אשל צדוק, **שמואל מנקים מחורקן עד חיל הים**, משרד הביטחון, תל אביב; 2003;
9. א.ג. ברקר, **7 ימי מואץ**, מערכות, תל אביב; 1966;

ראיונות

10. אלוף (מיל') תלם בנימין, 14.12.05 ;

לועזית

10. Neff K. Donald, *Warriors at Suez*, The Linden Press, New York; 1981;

הערות

1. קינן צבי, **במבט לאחור**, הוצאת גבעול, תל אביב, 2005, עמ' 165.
2. דיין משה, **יומן מערכת סיני**, הוצאת עם ספר, תל אביב 1965 עמ' 62
3. **שם עמ' 62.**
4. מ"ק מרכז ידיעות קרב – תמונה במפקדת חיל הים המתארת את מצב הכוחות כים ומשודרת לכלי השיט.
5. קינן צבי, **במבט לאחור**, הוצאת גבעול, תל אביב 2005, עמ' 182.
6. מפקדת חיל הים – מבצעים, דו"ח מבצעים מסכם מ" 25.12.56
7. פרק זה מבוסס רובו על עבודתה של טובה אודיראן, "מבצע תשי"ח" חילון יחורי פורט סעיר 1956, עבודה לא מפורסמת פו"מ זרוע ים 1985.

המלחמה הנשכחת – מבצע "קדש" והשפעותיו המדיניות והאסטרטגיות

זכי שלום

בתודעה ההיסטורית הקולקטיבית של מדינת ישראל מבצע "קדש" נדחק לשוליים. זאת, אף על פי שהשפעותיו על הזירה הבין-לאומית ועל המזרח התיכון בכלל ועל מדינת ישראל בפרט היו מרחיקות לכת הרבה יותר מעימותים מלחמתיים אחרים בסכסוך הישראלי-ערבי שקיבלו תהודה רבה ממנו. אין ספק כי אחת הסיבות לכך היא שעברו שנים רבות מאז מבצע "קדש". ואולם לנו נראה כי מלבד ממד הזמן היו עוד דברים, "סובייקטיביים" באופיים, אשר גימדו את חשיבותו של המבצע והשכיחו אותו במודע, ועליהם ננסה לעמוד להלן.

מן הראוי להדגיש כי מלכתחילה הושקע מאמץ לשוות למלחמה זו אופי של מבצע צבאי מוגבל. לשלושת הצדדים השותפים במבצע, ישראל, בריטניה וצרפת היה בהקשר זה עניין דומה אבל ברמות עצמה לא שוות. בעיני בריטניה, ובמידה פחותה בהרבה גם בעיני צרפת, הקשר עם ישראל כמהלך מלחמתי נגד מדינה ערבית חזקה כמצרים, טמן בחובו סיכונים בלתי מבוטלים בנוגע לעתיד הקשרים שלהן עם העולם הערבי. גם בפן ההסכרתי פוליטי יכלו צרפת ובריטניה להניח כי המבצע לא יזכה לתמיכה גורפת, אם בכלל. לא מקרה הוא שהשיחות, המגעים וההסכמים בין שלוש המדינות השותפות בלחימה הוצנעו ככל האפשר. משנחשפו, הן כונו, ובצדק, "הקנזיה". כדי לעמעם שותפות זו ולצמצם את עצמת המבוכה הכרוכה בה, היה נוח לשתי המעצמות שפעילותן עם ישראל תיראה מבצע צבאי מוגבל ולא עימות מלחמתי כולל.¹

לישראל מצדה היה עניין טקטי מובהק להציג מלחמה זו כמבצע צבאי מוגבל. הדבר נועד בעיקרו להטעות את המצרים וגם את המעצמות הגדולות, ארצות הברית וברית המועצות, שיאמינו כי מדובר במעין פעולת תגמול מורחבת, אשר תסתיים בתוך זמן קצר. ידיעות על מבצע במקום על מלחמה היו מקשות על מצרים להיערך כראוי למתקפה עליה, ותגובתן של ארצות הברית וברית המועצות הייתה מושהית

עד לבירור אופייה האמיתי של הפעולה. בינתיים יהיה לישראל זמן קריטי הדרוש להשלמת המשימות שהציבה לעצמה במהלך הזה. מכאן אין תמה ששמה הרשמי של מלחמה זו בישראל היה: מבצע "קדש", הגם שלכול היה ברור כי מדובר בפעולה מלחמתית מובהקת. חשוב להדגיש בהקשר זה כי שאר העימותים בין מדינת ישראל לעולם הערבי זכו לתואר של "מלחמה": מלחמת העצמאות, מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה, מלחמת יום הכיפורים מלחמת לבנון ומלחמת המפרץ.

עוד סיבה אפשרית להפחתת חשיבותו של מבצע "קדש" בתודעה היא שהמבצע התרחש לאחר מלחמת העצמאות – המלחמה שכוננה את מדינת ישראל כמדינת העם היהודי לאחר "2,000 שנות גלות". נוסף על כך בשל הגבורה שניכרה בה, ניצחון "מעטים מול רבים" וסחיטת מרב המשאבים של הצדדים הלוחמים, נחשבה מלחמה העצמאות, בצדק, ראשונה במעלה מכלל מלחמות ישראל. מטבע הדברים המלחמות שאחריה, ובראשן מבצע "קדש", נדחקו לצד מבחינת חשיבותן.

נוסף על אלה חשוב לציין כי תוצאותיו הרשמיות של מבצע "קדש" לעומת מלחמות אחרות שעיצבו את דמותה של מדינת ישראל וקשריה עם העולם הערבי, היו דלות. מלחמת העצמאות קיבעה את הקשרים של ישראל ומדינות ערב על בסיס של הסכמי שביתת הנשק, ואיפשרה לישראל להרחיב את תחום שליטתה הטריטוריאלית על שטחים רחבים יותר מתכנית החלוקה של האו"ם שאושרה בנובמבר 1947. ועוד איפשרה לישראל את הריכוזות על ירושלים המערבית וסיכול התכנית לבינאום ירושלים. כמו כן בשל המלחמה עזבו רוב הערבים שגרו בארץ ישראל את שטחי המדינה. מלחמת ששת הימים סימלה את הצלחתה של ישראל להשתחרר מטבעת חנק שאיימה על קיומה. מלחמה זו גם העמידה לרשות ישראל שטחים נרחבים, בהם כאלה שנחשבו נחלת אבות, ואיפשרו לישראל שליטה על ירושלים המאוחדת. מלחמת יום הכיפורים סימלה טראומה לאומית חמורה שישאל לא ידעה כמותה מעולם. היא זוהתה עם כשל מודיעיני חמור, והובילה לסדק באמון הציבור במערכת הביטחון ככלל, וכצה"ל בפרט.

על מבצע "קדש" אפשר לומר באירוניה כי הוא הושלם בקלות מדי. ישראל הפתיעה את מצרים הן במישור האסטרטגי והן במישור הטקטי. צה"ל שעט למרחבי סיני ולרצועת עזה והצליח להשתלט עליהם בפחות משבוע ימים. מספר הנפגעים לא היה גדול יחסית, ותושבי המדינה בעורף כמעט שלא חשו במלחמה. אין תמה אפוא שמלחמה זו כמעט לא הסבה אליה תשומת לב. מבצע "קדש" אינו מהמבצעים אשר הביאו לידי תמורה חשובה וכולטת בקשרי ישראל עם העולם הערבי. ישראל נסוגה מסיני ומרצועת עזה כמעט בלא תנאי. הדבר היחיד שהוסכם עליו היה פירוז השטח והכנסת כוחות או"ם שיחצצו בין ישראל למצרים. הסכמי שביתת הנשק

שנחתמו בין ישראל למצרים לאחר מלחמת העצמאות נשארו בתוקף. לא חלו גם שינויים הנוגעים לשטחים ולאוכלוסייה, אם כי נראה שבן גוריון ביקש לפחות לעשות "מהפך טריטוריאלי" ולהשאיר בידי ישראל את השליטה על שטחים בסיני. עוד יעד של ישראל, הפלת משטרו של הנשיא נאצר, לא הושג. בתום המערכה התברר כי משטרו של הנשיא נאצר נשאר על כנו ומעמדו אף התחזק.

לבסוף עצם הרבר שישאל יצאה למלחמה זו ב"קנוניה" עם שתי מעצמות קולוניאליסטיות, עוררה מידה של אי נוחות בציבור בנוגע למלחמה. בתקופה הנדונה כבר עלה מעמדן של מדינות אסיה ואפריקה בזירה הבין-לאומית. מדינות לא מעטות שהיו תחת שלטון קולוניאלי, וזכות עתה לעצמאות או נאבקות למען עצמאותן. מעמדן בזירה הבין-לאומית הולך ומתחזק, וכל אחת מן המעצמות מנסה למשוך אותן לצדה. בנסיבות אלה אין ספק שמתקפה שלא קדמה לה התגורות גלויה, על מדינה המזוהה בכירור עם העולם השלישי, ובשותפות עם שתי מעצמות קולוניאליסטיות מובהקות, טומנת בחובה בהכרח הרגשה עמוקה של "שותפות לרבר עבירה".

יתרה מזאת כבר בעת שהחליטו על המבצע, וביתר שאת בשנים שאחרי כן, הועלו ספקות חמורים בנוגע לתקפותם של הנימוקים הרשמיים שנועדו להצדיק את המלחמה. הדעת נותנת שעניין זה תרם, גם הוא, לדחיית מבצע "קדש" לשולי תודעת הציבור. להלן נסקור את ההנמקות שניתנו למבצע "קדש" ואת הטענות שעידערו עליהן.

שלושה נימוקים יסודיים להצדקת מלחמה זו הועלו. הראשון שבהם היה עסקת הנשק המצרית צ'כית: פרטיה של עסקה זו נחשפו בשלהי שנת 1955. בישראל התגבשה ההערכה כי עסקה זו מערערת את מאזן הכוחות בין ישראל למצרים. לרבים לא היה ספק כי בעקבות העסקה יכולה מצרים להעריך כי היא נמצאת בעמדת עליונות על ישראל, וכי טובתה מחייבת אותה לנצל עליונות זו ולהנחית על ישראל מהלומה צבאית קשה. ההערכה הייתה כי לישראל נשאר זמן מוגבל, שנה עד שנתיים, עד אשר מצרים תקלוט את הנשק החדש שתקבל בעקבות העסקה, והיחידות שלה יאומנו להשתמש בו. עד אז לישראל תהיה עליונות צבאית. אחרי כן הדעת נותנת שלמצרים יהיה יתרון במאזן הכוחות מול ישראל.²

לפי גישה זו, נועד מבצע "קדש" להקדים רפואה למכה. הוא היה דוגמה מצוינת למלחמת מנע. המבצע נועד להנחית על מצרים מהלומה צבאית קשה ולהחליש את כוחה, כדי שתישלל ממנה האפשרות להילחם נגד ישראל בעתיד. מבקריה של הנמקה זו לא שללו את הסכנה לביטחונה של ישראל שהייתה טמונה בעסקת הנשק המצרית-צ'כית. עם זאת הם טענו כי בשנת 1956 פתחה צרפת את שעריה לישראל ואיפשרה

לה לרכוש נשק מתקדם כמעט בלא הגבלה. לישראל הייתה אפשרות ליצור "מאזן הרתעה" מול מצרים. מלחמה לא הייתה אפוא מחויבת המציאות.³ הטענה השנייה להצדקת מבצע "קדש" נגעה להסתננות ולהשפעותיה. פעילות המסתננים הביאה לידי מצב בלתי נסבל מבחינתה של מדינת ישראל. בימים שקדמו למבצע "קדש" התגבשה בישראל ההכרה כי פעילות המסתננים נגדה היא הרבה יותר ממטרד שאפשר וצריך להתמודד עמו, והיא בעצם איום אסטרטגי על החברה בישראל ועל אורחות חייה. ההסתננות חייבה פעולה מלחמתית מצד ישראל כדי לשים לה קץ. הטענה הייתה שישראל אינה יכולה להגן על עצמה מחירית מסתננים לשטחה. לכן עליה לנקוט אמצעים שיכפו על מצרים ומדינות ערביות אחרות לסכל את פעילות המסתננים נגד ישראל בכוחותיהן. מדינות ערב יילחמו בהסתננות רק כאשר יתחוויר להן שהמחיר שהן נדרשות לשלם בגין פעילות זו, גבוה מן התמורה שהן מצפות לקבל ממנה. מבצע "קדש" נועד גם לסמן את תו המחיר שגובה ישראל על הפעילות העוינת המתבצעת נגדה.

מבקריה של הנמקה זו לא התכחשו לסכנות שהיו גלומות בהסתננות. באמצע שנות ה־50 לא היה ספק שההסתננות היא סכנה אסטרטגית לישראל: היא שיבשה את אורח החיים הסדיר של רבים מתושבי המדינה, יצרה סכנה של נטישת יישובים ופגעה במעמדה הפוליטי של מפלגת השלטון, מפא"י. עם זאת המתנגדים טענו שהיקף ההסתננות הצטמצם מאוד בחודשים שקדמו למבצע "קדש", וספק אם אכן הוסיפה להיותפס כאיום אסטרטגי. ועוד טענו המתנגדים שאופי המבצע ויעדיו – לכבוש את סיני ואת רצועת עזה ולמוטט את הצבא המצרי – מעידים בבירור כי מניע זה לא היה רלוונטי לפעולה של ישראל, ולא היה במבצע כדי להביא לחיסול תופעת ההסתננות.⁴

עוד טענה שעלתה להצדקת מבצע "קדש" הייתה שהמצרים הטילו סגר בלתי חוקי על שיט של ישראל במצרי טיראן. מצרים אכן הודיעה על חסימת השיט במצרי טיראן, ואולם בפועל להחלטה זו לא הייתה חשיבות מעשית רבה. השיט במצרי טיראן נעשה חשוב לישראל רק לאחר מבצע "קדש", כאשר התחילו לכנות את נמל אילת, ורוב תצרוכת הדלק של ישראל הגיעה לנמל אילת מאיראן דרך מצרי טיראן. נסיבות אלה לא היו קודם למבצע "קדש". לפיכך הטענה בדבר הצורך להגן על חופש השיט במצרי טיראן נגעה להיבט העקרוני־משפטי בלבד ולא לפן המעשי. ספק אם נושא עקרוני זה מצדיק יציאה למלחמה.

ולבסוף טענו מבקריה של מבצע "קדש" כי להוגיו ולמתכנניו של מבצע זה אצה מאוד הדרך. הם סימנו לעצמם את המטרה: להגיע לעימות מלחמתי עם מצרים בכל מחיר. הם האמינו שמלחמת העצמאות נקטעה בעודה באיבה, ולא איפשרה לישראל

לתרגם את הצלחותיה הצבאיות להישגים מדיניים. לפיכך הם לא הראו שום נכונות ממשית לשמוע דעה חריגה על סכנותיו של מבצע זה, על האפשרויות להימנע ממנו ועל השפעותיו המדיניות החמורות. הראיה הבולטת ביותר לכך היא הדרחתו החפוזה של שר החוץ, משה שרת, מן הממשלה חודשים אחדים לפני המבצע.

ייתכן כי שרת היה בעל העצמה היחיד מחברי הממשלה שהיה יכול למנוע או לעכב את המבצע. התומכים במבצע "קדש" ידעו זאת. לפיכך הם פעלו לסלקו מן הדרך בטרם יוכל לשכנע עוד בכירים שישאלו תינוק מן המבצע הזה. אפילו דוד בן גוריון, שבימים כתיקונם עסק בחזון וכמדינאות גבוהה בלבד וסירב להתבוסס בעסקנות פוליטית, נרתם בלהט לממש את המהלך הזה שחרג בבירור מכללי המשחק הפוליטיים שהיו מקובלים באותה העת. עובדה זו מוכיחה כי גם הוא ביקש להביא לידי עימות מלחמתי בכל מחיר.⁵

טענות אלה ועוד, אף על פי שתקפותן מוטלת בספק, יצרו ממד של אי נחת בנוגע למבצע "קדש", עירערו על מידת צידוקו ודחקו אותו במידה רבה לקרן זווית בתודעה הציבור ב ישראל. ואולם תפיסה שגויה זאת אינה יכולה להעיב על האמת ההיסטורית: מבצע "קדש" היה מהמאורעות החשובים בתולדות מדינת ישראל. הייתה לו השפעה מכרעת וישירה על עיצוב פניו של המזרח התיכון ועל קשריה של מדינת ישראל עם העולם הערבי ועם המעצמות. בעקיפין הוא השפיע לא מעט גם על עיצוב הקשרים בין המעצמות הגדולות. לאחר המלחמה היה באזור סטטוס קוו חדש, שונה לחלוטין מזה שקדם לו. סטטוס קוו זה טמן בחובו נכסים רבי חשיבות למדינת ישראל. לכן מבחינתה של מדינת ישראל לשמירה על יציבותו של הסטטוס קוו הייתה תועלת לאומית חשובה ביותר. נבחן עתה את יסודותיו העיקריים של הסטטוס קוו שהתהווה באזור לאחר מבצע "קדש" ובהשפעתו.⁶

להערכתנו, ההישג העיקרי של מבצע "קדש" הוא שבזכותו קיבעה ישראל בתודעת המדינות הערביות בכלל, ושל מצרים בפרט, ממד אמין ומוצק של הרתעה. בעקבות מבצע "קדש" התגבשה בעולם הערבי, ובעיקר במצרים, ההערכה כי לישראל יש יכולת צבאית מרשימה, וכי בטווח הזמן הקרוב יש לה עליונות צבאית על מדינות ערב, ובראשן מצרים. ישראל נתפסה עליונה מבחינה צבאית גם קודם למבצע "קדש" בשל הישגיה הצבאיים במלחמת העצמאות ובפעילות הביטחון השוטף לאחר המלחמה. עדות לתפיסה זו היא ששום מדינה ערבית, אפילו מצרים, לא חשבה ליישם מהלך מלחמתי נגד ישראל. ואולם המבצע חיזק ואישר את מעמדה המרתיע של ישראל, וחידר את החשיבות המעשית של ההרתעה.

באזכורים של מבצע "קדש" במישור התעמולתי נטו מדינות ערב להרגיש כי ישראל נזקקה לחסות של מעצמות כמו בריטניה וצרפת כדי לצאת למלחמה נגד

מצרים. עוד טענו כי שיתוף הפעולה מעיד על פחדנותה של ישראל ועל רתיעתה מן העצמה הצבאית של מצרים ובעלות בריתה בעולם הערבי. עם זאת נראה כי בדיונים סגורים בינן לבין עצמן נטו מדינות ערב, ובראשן מצרים, לאחוז בהערכות מצב מתלהמות פחות, שאינן מטילות ספק בכוחה של ישראל להשיג תוצאות דומות במערכה גם לו פעלה לבדה.⁷

ניצחונו המכריע של צה"ל במלחמת העצמאות, פעולותיו התכופות בנוגע לביטחון השוטף בשנים שלאחר מלחמת העצמאות ומעל לכול – מבצע "קדש", המחישו בעליל את העצמה הטבועה בצה"ל. מדינות ערב יכלו להעריך במידה רבה של וודאות כי מדינת ישראל הייתה יוצאת למערכה גם בלא שיתוף הפעולה עם בריטניה וצרפת. מאחר שצה"ל הפתיע לחלוטין את מצרים וגם את המעצמות הגדולות, והשלים את המשימה של כיבוש סיני ורצועת עזה במהירות רבה, העריכו המדינות הערביות כי לצה"ל יש יכולת פעולה גבוהה ביותר – חזקה בהרבה מזו של המדינות הערביות.

מהערכת מצב זו הסיקו שליטי מצרים לאחר מבצע "קדש" כי האפשרות של מלחמה יזומה נגד ישראל אינה מעשית בעתיד הנראה לעין. לכן חזרו והרגישו אישים מצריים, ובראשם הנשיא נאצר, כי מצרים לא תיזום מלחמה נגד ישראל עד אשר תהיה בטוחה בעליונותה הצבאית, גם באמצעות גיבוש העולם הערבי במסגרת מדינית צבאית מלוכדת. יתרה מזאת מצרים הבהירה גם כי לא תיגרר אחר מדינות ערביות אחרות שינסו לחייב אותה להתעמת עם ישראל בפעולות התגרות מתמשכות נגד ישראל.

הגישה הזאת של מצרים מראה, לדעתנו, כי לאחר מבצע "קדש" יצרה ישראל ממד אמן של הרתעה בעולם הערבי בכלל, ובמצרים בפרט. בשל כך בעיות הביטחון השוטף שכה הטרידו את מדינת ישראל בראשית שנות ה־50, פחתו מאוד לאחר מבצע "קדש". לעולם הערבי התברר כי הפעילות האלימה נגד הביטחון השוטף של ישראל, ובעיקר ההסתננות, לא מימשו את היעדים שלהם. ההסתננות שעמדה במוקד בעיות הביטחון השוטף של ישראל בימים שקדמו למבצע "קדש", הייתה, בעיני המדינות הערביות, מוצא של פשרה בין שתי תפיסות רבות משקל בעולם הערבי באותו הזמן: תפיסה אחת התבססה על ההכרה של המדינות הערביות בעליונות הצבאית של ישראל עליהן, ומכאן שעימות מלחמתי עם ישראל בזמן הקרוב יסתיים בעוד תבוסה לעולם הערבי. לכן נטו המדינות הערביות עד מבצע "קדש" להימנע מפעולות שהיו עלולות להתפתח לעימות מלחמתי עם ישראל.

לעניין זה הייתה, לעומת זאת, גישה הפוכה ונכונה ביסודה, ולפיה, הימנעות מוחלטת מלחימה בישראל תתפרש בעולם כולו כנכונות להכיר הלכה למעשה

בסטטוס קוו שנוצר לאחר מלחמת העצמאות. כלומר, להכיר במפת גבולות שביתת הגשק הרחבה הרבה יותר מגבולות תכנית החלוקה; בהתבססות רוב יהודי חזק במדינת ישראל בעקבות עזיבתם של מאות אלפי פלסטינים את שטח ארץ ישראל במלחמת העצמאות; בחיזוק מעמדה הריבוני של ישראל על חלק מירושלים. העולם הערבי לא היה יכול לקבל עליו סטטוס קוו זה בשום מחיר, שכן משמעות הדבר היא סתימת הגולל על החזון הכלל ערבי לחסל את "הישות הציונית" בהכרח.

המלחמה הזעירה שהעולם הערבי נלחם במדינת ישראל לאחר מלחמת העצמאות, נועדה אפוא לשמש מוצא של פשרה בין שני שיקולים מנוגדים אלה. ההערכה שרווחה בעולם הערבי הייתה שהפגיעות המתמשכות בישראל, בעיקר פעולות מסתננים, לא יתנו לה עילה שתצדיק בזירה הבין-לאומית מלחמה כוללת נגד מדינות ערב. אלה היו פגיעות מפורזות ובעצימות נמוכה. בעולם הערבי סברו כי אופיין הזעיר של הפעולות האלה ותלותה הרבה של מדינת ישראל במעצמות המערב ובדעת הקהל בעולם המסתייגות מתגובה צבאית חריפה מדי, לא יאפשרו לה לנצל את עליונותה הצבאית ולצאת לפעולה צבאית יוזמה בעלת אופי מלחמתי. עם זאת פעולות אלה יממשו את היעד העיקרי של העולם הערבי לאחר מלחמת העצמאות – שינוי הסטטוס קוו שנוצר לאחר המלחמה, בהדגשת נחישותן של מדינות ערב לשלול מישראל את הישגיה במלחמת העצמאות ולהוסיף להילחם בה.

בעקבות מבצע "קרש" התברר למדינות ערב שהערכת מצב זו הייתה שגויה, היא ביטאה מצב רצוי להן ולא שיקפה את העובדות. התברר שהפגיעות האלימות בביטחון השוטף של ישראל, ההסתננות, הירי מעבר לגבול והפיגועים המזדמנים – אף על פי שהיו מפורזים, מוגבלים ומקומיים – הזיקו מאוד לרקמת חיי היום-יום של כלל אזרחי ישראל. הפעולות נגד ישראל עוררו חרדה גדולה וחוסר ביטחון עמוק בקרב אזרחי המדינה. לכן נוצר על ההנהגה בישראל לחץ כבד לשים קץ לתופעה זו בכל מחיר. שום ממשלה בישראל, גם זו שבראשה עמד ראש הממשלה המתון משה שרת, לא הייתה יכולה להתעלם מתביעה זו, שחייבה מדיניות של תגמול.⁸

בנסיבות אלה, כך התברר, שאלת עצימותה של הפעילות האלימה של הערבים נגד ישראל נעשתה שולית למדי. התברר שישראל ראתה בהסתננות סכנה לקיומה, גם אם למראית עין הדבר אינו נראה כך. מדינת ישראל בשנות ה-50 לא הייתה יכולה להשלים עם הפגיעה המתמשכת בה, גם אם על פניה לא נראה שהיא מעמידה אותה בסכנה קיומית. בעקבות מבצע "קרש" אין ספק שמדינות ערב ידעו שהמשך פעילותן העוינת נגד ישראל טומנת בחובה סיכונים חמורים של הידרדרות בלתי נשלטת לעימות מלחמתי כולל, גם אם לא התכוונו לכך מלכתחילה. לפי הערכה זו,

אפשר להסביר את הירידה החדה שחלה בפעילות הביטחון השוטף מגבול מצרים לאחר מבצע "קדש".⁹

במבט לאחור קשה לקבוע חר משמעות באיוז מידה הייתה הפעילות העוינת נגד ביטחונה השוטף של ישראל, ובעיקר ההסתגנות, עניין שהשפיע על החלטתה של ישראל לצאת למלחמה יומה נגד מצרים בשלהי שנת 1956. רשמית הקפידה ישראל להדגיש את השפעתו המכרעת של עניין זה על ההחלטה לצאת למלחמת סיני. לפי ההודעה הרשמית של דובר צה"ל עם פתיחת המערכה, הצורך להילחם בהתנכלויות לישראל בתחום הביטחון השוטף היה מניע עיקרי לפתיחת המלחמה. וזו לשונה של הודעת הדובר:

דובר צה"ל מודיע כי כוחות צה"ל נכנסו ופגעו ביחידות פיראיות בראש אל-נקב וכונתילה ותפסו עמדות מערבה מצומת הדרכים נח'ל בקירבת תעלת סואץ. פעולה זו באה בעקבות הפגיעות הצבאיות המצריות בתחבורה הישראלית ביבשה ובים, אשר מגמתן גרימת הרס ושלילת חיי השלום מאזרחי ישראל.¹⁰

ואולם היה נראה כי בסופו של דבר שיקולים מדיניים אסטרטגיים כבדי משקל הם שהכריעו את הכף לטובת יציאה למלחמה. מבחינת מדינת ישראל ההסתגנות נתנה ביטוי לסכנה חמורה רחבת היקף על ישראל; כלומר מדינות ערב, ובראשן מצרים, יכולות לקיים מצב של לא-מלחמה-לא-שלום עם ישראל במשך זמן, בלי שירגישו כי צפויה להן סכנה ממשית של עימות מלחמתי כולל עם ישראל. מכאן שמבצע "קדש" נועד ליצור מצב מדיני אסטרטגי חדש לחלוטין, אשר ישים קץ למצב הלקוי שמדינות ערב בעצם עוסקות כלוחמה פעילה נגד ישראל, ואינן חוששות מתגובה רחבת היקף שלה. נוסף על כך, לישראל – בגין עליונותה הצבאית המוכחת – אין שום סיבה להסכין עם התמשכות מצב כזה. בעקבות המבצע, כך קיוו, ישתנה המצב והפעילות העוינת בתחום הביטחון השוטף נגד ישראל תיפסק או תופחת.

באמצעות המבצע קיוותה ישראל לממש כמה יעדים, וכראשם יציבות הברית האסטרטגית עם צרפת. ברית זו קרמה עור וגידים משום שישראל וצרפת כאחד ראו במצרים ובשליטה נאצר, איום אסטרטגי עליהן. צרפת העריכה כי משטרו של נאצר הוא מוקד תמיכה עיקרי במאבקו של ארגון המחתרת האלג'יראי (FLN) למען עצמאות אלג'יריה, וכי בעקבות חיסולו תדעך המלחמה באלג'יריה. הערכה זו רווחה, ככל הנראה, גם בישראל. לא היה ספק כי שיתוף פעולה עם צרפת משרת את טובתה הלאומית של מדינת ישראל. ועוד קיוותה ישראל שצרפת תסייע לפיתוח הגרעין

שלה, ותמשיך לספק לה כלי נשק מתקדמים ובעיקר מטוסים. אמנם לא נראה שצרפת התנתה את המשך הברית עם ישראל בהשתתפותה של ישראל במערכה נגד מצרים. אבל בין השורות עבר מסר שיש קשר בין השניים, וכי צרפת מצפה מישראל לפעול למימוש התועלת שלה באזור במרקם של שיתוף פעולה שבו תסייע צרפת לישראל לפתח אופציה גרעינית.¹¹

עוד יעד במבצע היה הפלת משטרו של הנשיא נאצר במצרים. נאצר היה מנהיג נערץ בעולם הערבי. גם בזירה הבין-לאומית היה לו מעמד בכיר למדי. בישראל רווחה הגישה כי הוא בלבד, מכל שליטי ערב, יכול לאחר את העולם הערבי במערכה נגד ישראל. אפשרות של איחוד המדינות הערביות למלחמה נגד ישראל הדירה שינה מעיניו של בן גוריון עוד בראשית שנות ה-50. הוא האמין כי מדינת ישראל גברה על מדינות ערב במלחמת העצמאות בראש ובראשונה משום שהעולם הערבי בעת ההיא היה מפוצל ושסוע. בן גוריון סבר כי מצב זה לא יימשך לנצח, וכי בשלב כלשהו יקום מנהיג בעולם הערבי וינהיג את כל עמי ערב מאוחדים. הוא חשש שהתפתחות כזאת תעמיד בסכנה ממשית את עצם קיומה של מדינת ישראל.

לפיכך ראו בחיסול שלטונו של נאצר צעד שיכול להסיר מעל מדינת ישראל את האיום העיקרי עליה בעת ההיא – איחוד עמי ערב בהנהגה אחת למלחמה נגד ישראל. כתום מלחמת העצמאות כותב בן גוריון ביומנו בנעימה קודרת ורואה שחורות מאין כמות, "קץ המלחמה... היהיה קץ? גם אם המלחמה תיגמר עכשיו [באורח פורמאלי]. ואם ייכרת [הסכם] שלום, האם יש מלחמה שלא היה לפניה [הסכם] שלום? יש לראות לא החלטות וניירות, אלא מציאות היסטורית. מהי מציאותנו? עמי ערב הוכו על ידינו, הישכחו זאת מהר? שש מאות אלף היכו שלושים מיליון. הישכחו עלבון זה? יש להניח שיש להם רגש כבוד... היש ביטחון שלא ירצו להתנקם בנו? נכיר האמת. ניצחנו לא מפני שצבאנו הוא עושה נפלאות, אלא שהצבא הערבי רקוב? החייב רקבון זה להתמיד? האם לא ייתכן [שיקום] מוסטפה כאמל ערבי?"¹²

בו בזמן חשוב לציין כי מלבד הרצון להסיר את האיום מעל מדינת ישראל, עמדה לנגד עיניו של בן גוריון גם אפשרות של שינויים טריטוריאליים והסדרים מדיניים אשר ישפרו את מצבה הגאוגרפי של ישראל. מן הראוי להדגיש כי לאחר חתימת הסכמי שביתת הנשק הבהיר בן גוריון כי הקשרים בין ישראל למצרים הם ייחודיים, גם משום ששתי המדינות לא מבקשות לכבוש זו את שטחה של זו. בעצם המצב היה שונה לחלוטין. למצרים היו בהחלט שאיפות טריטוראליות בנגב, ונעמד עליהן להלן. לבן גוריון היו לבטח שאיפות טריטוראליות במבצע "קדש". הוא ביקש, ככל הנראה, למסד שליטה של ישראל, אולי אפילו ריבונות, על שרם א-שיח ועל מצרי טיראן. כמו כן ביקש להשיג שליטה מעשית על רצועת עזה. לאחר

שהתקבלה החלטה לסגת מסיני ומרצועת עזה, השתדל בן גוריון להבהיר, ולא שיכנע, כי מעולם לא ביקש לספח שטח לישראל במבצע "קדש".¹³ מלכוד הגברת ההרתעה בעקבות מבצע "קדש" חל גם שינוי גדול במעמדה המדיני של ישראל בזירה הבין-לאומית. למעצמות התברר כי למדינת ישראל יש עצמה צבאית גדולה מאוד. צה"ל ביצע את המתקפה בהצלחה: הפתיע לגמרי את מצרים ואת המעצמות, כבש את כל סיני ואת רצועת עזה ופגע קשות ביחידות הצבא המצרי באזור. יתרה מזאת ראו המעצמות כי למדינת ישראל יש הנהגה בעלת תעוזה ותחכום. לפיכך, כאשר המעצמות דוחקות את ישראל לפינה, והיא מרגישה מבודדת, מאוימת ומנודרה בזירה הבין-לאומית, היא אינה מהססת לנקוט צעדים מפתיעים ולהשתמש במלוא עצמתה כדי להיחלץ מן המצוקה שבה היא נתונה. בעקבות מבצע "קדש" התחזקה מאוד עצמתו של צה"ל, ומטבע הדברים גדל חופש התמרון המדיני של ישראל.¹⁴

אין ספק כי תעוזתה המדינית והצבאית של ישראל, כמו שהשתקפה ממבצע "קדש", שינתה לגמרי את מעמדה בזירה הבין-לאומית. ישראל יצאה למבצע כברית אסטרטגית חשאית שכרתה עם שתי מעצמות כינוניות בנודלן, בריטניה וצרפת. השותפות נרקמה מאחורי גבן של ארצות הברית וברית המועצות, אף על פי שישאל ידעה כי היא תלויה מאוד בארצות הברית, ויש סכנה שארצות הברית או ברית המועצות יגיבו בחומרה. ישראל קיוותה כי משום שארצות הברית טרודה במערכת בחירות לנשיאות, ובריטניה, בעלת בריתה הקרובה של ארצות הברית, שותפה אף היא במערכה, יכולת התגובה של הממשל האמריקאי מנוטרלת במידה רבה. בשל מאמציה של ברית המועצות לדכא את המרד העממי שפרץ בהונגריה, קיוו כי גם ברית המועצות תתקשה להגיב בנחרצות ולא תתייצב נגד ישראל. תקוות אלה, כידוע, לא התממשו, אולם הן לא העיבו על ההערכה הרבה לתעוזתה של ישראל. יתרה מזאת בהכנות למבצע הצליחה ישראל לשכנע את בריטניה וצרפת כי העצמה טמונה בחולשה, ושלמרות נחיתותה הכוללת ביחס אליהן יש פעולות שרק ישראל יכולה לבצע. עד מהרה התברר לשתי המעצמות כי למרות עליונותן יש לישראל יתרון בפעולה נגד מצרים, וכי בלעדיו לא יוכלו לצאת למערכה. צרפת, ובעיקר בריטניה, נזקקו לפעולה ראשונית מצד ישראל נגד מצרים, אשר תיתן להם צידוק לבצע את המתקפה הכוללת נגד מצרים. ברור כי בגין מעמדה זה היא זכאית לתמורה הולמת. את התמורה העיקרית העניקה לה צרפת, בעיקר בסיוע גדול לפיתוח האופציה הגרעינית ובאספקת מוסי קרב ועוד כלי נשק מתקדמים.¹⁵

מעצמות המערב, וארצות הברית בראשן, יכלו לצפות כי שאיפתה של מדינת ישראל לשדרג את מעמדה המדיני ולהיחלץ מן המצוקה המדינית שהייתה נתונה

בה קודם למלחמה, הייתה מגיע חשוב ליזמת המערכה. לכן היה עליהן להבין כי מעתה עליהן להיות זהירות בנוגע לישראל, ולהימנע מפגיעה בתועלתה הלאומית רק כדי לפייס את העולם הערבי. עד מלחמת סיני ראו המעצמות במדינת ישראל מעין מדינת חסות, התלויה כמעט לגמרי במעצמות המערב ובעיקר בארצות הברית ונתונה לחסדיהן. לכן ראו המעצמות לעצמן זכות טבעית לדון בין לבין עצמן על גורלה, על גבולותיה ועל קשריה של ישראל עם מדינות האזור. הן עשו זאת מבלי לחשוב שמן הראוי לשתף בהתייעצויות אלה גם את ישראל, האמורה לשאת בעיקר ההקربات הכרוכות בהן.

בשנים שקדמו למבצע "קדש" הרבו המעצמות לדון על הסדר מדיני ישראלי-ערבי בלי השתתפותה של מדינת ישראל. בעצם הן הבהירו לה כי גם הן, כמו מדינות ערב, אינן רואות בגבולות שביתת הנשק את גבולותיה של מדינת ישראל, אף על פי שגבולות אלה התבססו על הסכם בין ישראל ובין מדינות ערב שנחתם בחסות האו"ם. לכן רקמו מעצמות המערב בחשאי, בלא ידיעת ישראל, תכניות להסדר מדיני שהיו אמורות לשלול ממנה מקצת הישגיה במלחמת העצמאות, ואולי אף לסכן את עצם קיומה.

כדיונים על אודות הסדר ישראלי-ערבי הועלו כל מיני הצעות. היו שתבעו שיבה של ישראל לגבולות תכנית החלוקה שקיבלה עליה העצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. עיקר דבריהם היה שתכנית זו היא היחידה שזכתה לתוקף חוקי בין-לאומי, משום שהתקבלה בעצרת האו"ם. יתרה מזאת ישראל קיבלה אותה עליה עקרונית, והסכימה ליישם אותה. לפיכך מן הראוי שכל הצדדים יקבלו אותה עליהם. גם אם בזמנו התנגדו הערבים לתכנית, אין זה שולל את התוקף הרחב שניתן לה בזירה הבין-לאומית. אם ייאותרו הערבים לקבלה עליהם עכשיו, חייבת גם ישראל לנהוג כך.¹⁶

אחרים סברו שתכנית זאת אינה מציאותית, וכי בעקבות מלחמת העצמאות נוצר מצב חדש שיש להתחשב בו במידה מסוימת. לכן הם הציעו הסדר שיבסס על פשרה בין גבולות תכנית החלוקה לגבולות שביתת הנשק. בנאום שנשא ראש ממשלת בריטניה, אנתוני אידן, ב-9 בנובמבר 1955 הבהיר כי הערבים מוכנים לנהל משא ומתן להסדר על יסוד גבולות תכנית החלוקה של האו"ם. ישראל, לעומת זאת, תובעת להיצמר לקווי שביתת הנשק. במצב זה מחויבים שני הצדדים להסכים לפשרה בין שתי התכניות האלה. כך או כך דבר אחד היה ודאי – שום גורם פוליטי חשוב בעולם הערבי ובזירה הבין-לאומית לא היה מוכן לראות בגבולות שביתת הנשק את גבולות הקבע של מדינת ישראל.¹⁷

הבולטת בתכניות להסדר ישראלי-ערבי נרקמה בחשאי בין ארצות הברית

ובריטניה בשנים 1955–1956, ועניינה היה ההסדר בין ישראל למצרים. על פי תכנית זו (תכנית "אלפא"), הייתה אמורה מדינת ישראל לוותר על חלק ניכר משטח הנגב. מצרים אמרה בפני מעצמות המערב כי בהקמת מדינת ישראל נוצר אזור חוץ בינה ובין שאר מדינות ערב. לפיכך תנאי יסודי שלה להסדר עם ישראל הוא יצירת רצף טריטוריאלי ממנה לשאר מדינות ערב באמצעות מסדרון בשטח הנגב שלא יהיה בריבונות ישראל. כמו כן הייתה אמורה ישראל לקלוט לשטחה כ-75,000 פליטים פלסטינים – מחוזה חלקית בשל חובתה לממש את החלטות האו"ם בדבר הבטחת זכות השיבה של הפליטים לישראל.¹⁸

בנוגע לתמורה המתחייבת ממצרים, מעצמות המערב הניחו כי לתבוע ממצרים להסכים להסדר שלום עם ישראל בשלב זה אינה דרישה מעשית. לכן מצרים הייתה אמורה להסכים לקבע מצב של אי לוחמה עם ישראל בלבד. בעצם לפי ההסדר, הדרישות מישראל היו לא שוות לחלוטין לדרישות ממצרים. ישראל נתבעה לוותר על נכסים אסטרטגיים וטריטוריאליים רבי חשיבות עבורה. מצרים, לעומת זאת, לא נתבעה כמעט לשנות את המצב המדיני השורר ממילא בין ישראל למדינות ערב, לפי הסכמי שביתת הנשק. לא ייתכן שמעצמות המערב לא ראו שמימוש תכנית זו יפגע פגיעה חמורה מאין כמוה במדינת ישראל. למרות זאת הן היו נחושות ברעתן לממשה גם באמצעות לחצים מדיניים, כלכליים וצבאיים כבדים.¹⁹

בתגובה לתכנית זו טענה ישראל כי אם מצרים אכן חפצה בשלום, אין היא זקוקה למסדרון בנגב. מובן מאליו שכמצב של שלום כל גבולותיה של ישראל יהיו פתוחים, ומצרים יוכלו לחצות אותם בחופשיות. יתרה מזאת, אם תתקבל הצעה זו, תוכל מצרים לתבוע מסדרון שיחבר אותה עם לבנון. פירוש הדבר הוא לחצות את ישראל לרוחבה ולאורכה. מצב זה מסכן את עצם קיומה של ישראל. מעצמות המערב שמעו את הטענות האלה, אך ביטלו אותן מכול וכול. אוחנם לא הייתה כרויה לשמוע טענות שיש בהן טעם. הם אטמו את אוזנם לחלוטין והחליטו שמימוש התכנית יועיל לאינטרסים שלהן. לפיכך עניינם לא היה תכנית צודקת אלא תכנית מדינית צינית שנועדה לקנות את לבו של העולם הערבי על חשבון טובתה של מדינת ישראל.²⁰

ואולם מבחינת האמצעים לממש את התכנית סברו מעצמות המערב כי קודם שיטילו את מלוא כובד משקלן לכפות על ישראל להסכים לתכנית זו, מן הראוי לברר אם נשיא מצרים, נאצר, יאות לקבלה עליו. רק אחרי כן, כך סברו ובצדק, יהיה טעם לתבוע מישראל לקבל עליה את התכנית על קרבה ועל כרעיה בלא שום שינוי. לפי מסמכים שנחשפו בארצות הברית ובבריטניה, אם לא תיאות ישראל לקבל עליה את התכנית מרצונה הטוב, אזי מעצמות המערב יהיו מוכנות להרחיק

לכת ולהפעיל נגדה בלא רחם סנקציות מדיניות, כלכליות וצבאיות כדי לכפות עליה את מימוש התכנית.

התמזל מזלה של מדינת ישראל, וההנהגה המצרית בראשות נאצר החליטה לרדות את התכנית. לא ברור מה היו מניעיה של מצרים לסרב לתכנית כה מפתה. הדעת נותנת שנשיא מצרים חשש להסכים לשיפור, ולו מזערי, בקשריו עם ישראל. נאצר ידע כי אם יסכים לאי לוחמה עם ישראל, קשריה של ישראל עם העולם הערבי לא ישתנו שינוי ממשי לעומת המצב הקיים על יסוד הסכמי שביתת נשק. ואולם אולי נאצר חשש כי בתעמולה של מדינת ישראל, הנשענת על אנשים בעלי כוח והשפעה על הממשל ועל דעת הקהל בארצות הברית, יוצג ההסכם כשלב חשוב לקראת הסדר שלום מלא בין ישראל למצרים. במצב זה תיפגע קשות יוקרתו של נשיא מצרים. יתחוויר לכול כי היה מוכן ללכת להסדר נפרד עם ישראל תמורת ויתורים מזעריים של ישראל, ובלא שהבטיח את מימוש הזכויות של העם הפלסטיני, שבשמו הוא נלחם נגד מדינת ישראל.²¹

עוד הסבר אפשרי להתנגדותו של נאצר היה ששיער כי הזמן פועל לטובתו. מעמדו בזירה הערבית הולך ומתחזק מיום ליום. האהדה אליו ברחוב הערבי מרקיעה שחקים, ומדינות בעולם הערבי מבקשות את קרבתו. גם בזירה הבין-לאומית מתעצם מעמדו. שתי המעצמות הגדולות מחזרות אחריו, ומוכנות להעניק לו תמורות ניכרות בגין הסכמתו להתיריד עמן. גם בקרב מדינות אסיה ואפריקה הוא צובר בהדרגה מעמד של מנהיג העומד בראש. ישראל מקיזה דם בשל פעילות פלסטינים נגדה ואין לה מענה הולם. לפיכך אין לנאצר שום סיבה למהר למהר ולהסכים להסדר בשלב הזה. הוא שיער שקרוב לוודאי כי העתיד צופן הסדרים נוחים הרבה יותר למצרים. לא מן הנמנע שנאצר חשש כי לאחר שיוודע כי הסכים לתכנית זו, יתברר כי מעצמות המערב אינן מסוגלות לכפות אותה על מדינת ישראל למרות כל הלחצים שיפעילו עליה. בשיחות עם נציגים בכירים בממשל הבהירו בן גוריון ומשה שרת כי ישראל לא תיסוג מקווי שביתת הנשק אלא על יסוד של הרדיות ותמורה הולמת. בן גוריון הדגיש ואמר "בנינו ובנותינו, יילחמו על כך עד מוות."²² כנסיבות אלה ייתכן שבסופו של דבר יירתעו מעצמות המערב מלכפות את התכנית בכוח על ישראל. אם כך יקרה, ייחלש מאוד מעמדו של נאצר. יתחוויר כי לא זו בלבד שהיה מוכן למחול על כבודו ולהגיע להסדר עם ישראל, הוא גם שגה בהערכתו את נחישות עמדותיה של ישראל ואת יכולת מעצמות המערב לכפות עליה תכניות הפוגעות בטובתה.

קרוב לוודאי שהתנגדותו של נאצר להסדר עם ישראל, אפילו מוגבל, מקורה גם בחששותיו מפני ביקורת פנימית ערבית חריפה. ביקורת כזאת עלולה לא לערער את מעמדו הפוליטי בלבד אלא אף לסכן את חייו בהתנקשויות. הוא אומר זאת

במפורש לשליח האמריקאי, רוברט אנדרסון, המשתדל לתווך בין ישראל למצרים. כאשר אנדרסון שואל את נאצר אם יוכל להיענות לבקשתו של בן גוריון להיפגש עמו בחשאי בכל מקום שיחפון, משיב לו נאצר בגילוי לב מרשים, כי הוא חושש שגורלו יהיה כגורלו של המלך עבדאללה שנרצח בגין מאמציו להגיע לשלום עם ישראל.²³

בנסיבות אלה למעצמות המערב לא נשארה ברירה אלא לגנוז את התכנית לקריעת שטח הנגב בהסדר בין ישראל למצרים. ואולם עצם הצעתה של התכנית הייתה ביטוי מוחשי למעמדה הרופס של מדינת ישראל בזירה הבין-לאומית, ולחשיבות הרבה שייחסו מעצמות המערב להתיידדות עם העולם הערבי בעת ההיא. ההערכה שרווחה בקרב מעצמות המערב הייתה שמדינות ערב הן נכס מדיני, אסטרטגי וכלכלי רב חשיבות עבורן, וכי עליהן להתאמץ ככל האפשר לקנות את אהדתן. ישראל, לעומת זאת, הייתה עול כבד על צווארון של מעצמות המערב והפריעה להן לממש את רצונן להתיידד עם המדינות הערביות. היה ברור למעצמות המערב כי יש להן חובה מוסרית לשמור את קיומה של מדינת ישראל המממשת את זכותו של העם היהודי לעצמאות לאומית, אך לא למעלה מזה.

צמצום שטחה של מדינת ישראל, הקטנת הרוב היהודי בשל קליטת מספר רב של פליטים ופגיעה במעמדה של ירושלים בירת ישראל, נראו מהלכים שעל מדינת ישראל להסכים להם אם רצונה בשלום ובשל המחויבות שלה לפעול לטובת מעצמות המערב. מהלכים אלה לא נתפסו ככאלה העלולים לסכן את עצם קיומה של ישראל. מכל מקום, בעיני מעצמות המערב, תועלתן הלאומית חייבה אותן לפעול לקירוב מדינות ערב אליהן, גם אם טובת מדינת ישראל תיפגע מאוד.²⁴

לאחר מבצע "קדש" השתנתה מאוד גישתן של מעצמות המערב למדינת ישראל ולהסדר הישראלי-ערבי. בזירה הבין-לאומית שיערו שישראל לא תסכים לשינוי ממשי בסטטוס קוו שלאחר מלחמת העצמאות, אלא אם ייעשה הרבר על יסוד הדדי ועל נכונות של הערבים לשפר שיפור ניכר את הקשר עם ישראל. בשל ההשערה כי הערבים אינם נכונים לכך, הסיקו המעצמות שיש להשלים הלכה למעשה עם הסטטוס קוו שהתהווה לאחר מלחמת העצמאות בין ישראל למדינות הערביות. מכאן שיש לראות דה פקטו בגבולות שביתת הנשק, שנקבעו לפי הסכמי שביתת הנשק, את גבולות הקבע של מדינת ישראל ולהימנע מלפעול בנמרצות למען הסדר הישראלי ערבי.

בשלהי שנות ה-50, לאחר שהיה שגריר ישראל בארצות הברית, סוקר אבא אבן בפני שרי הממשלה את המהפך שחל בעמדות הממשל האמריקאי בעקבות מבצע "קדש" בנוגע לסוגיית ההסדר המדיני במזרח התיכון. לפני המבצע בלטה גישה של

פעלתנות בלתי נלאית להשיג הסדר, אף על פי שידעו כי אינו משרת את טובת מדינת ישראל. לאחר המבצע בולטת גישה סבילה והיעדר רחיפות להגיע להסדר. לדברי אבן, "העמדה של ארצות-הברית לגבי המזרח התיכון היא של דאגה סבילה. הרגשה של רפיון ידיים... מקובלת ההנחה שארצות-הברית יכולה להגיב ועל התפתחויות באזור, אך לא לכוון את ההתפתחויות באזור... לכן מוטב לא לעורר בעיית השלום. מוטב להניח לשאלת השלום. אין יוזמה של אמריקה בכיוון זה. אותו יצר שהיה קיים לפני שלוש ארבע שנים לתכנן תכניות להציע פתרונות לשלום, קו משותף וויתורים הדדיים, כל זה כאילו נעלם. ישנה הנחה שהשלום יבוא, אם בכלל יבוא, לא דווקא כפרי יוזמה דיפלומטית, כל שכן יוזמה דיפלומטית אמריקנית, אלא אם יבוא יבוא תוך התפתחות הזמן, כמסקנת התפתחות תהליכים על פני שנים.²⁵ בו בזמן ניכר שבזירה הבין-לאומית השלימו עם תביעתה של מדינת ישראל לשמר את הרוב היהודי המוצק שקובע לאחר מלחמת העצמאות בעקבות עזיבתם של מאות אלפי פלסטינים את תחומי המדינה במלחמת העצמאות ואחריה. עד מבצע "קדש" נתבעה ישראל לממש את החלטות האו"ם ולאפשר לפליטים להחליט אם ברצונם לשוב אל השטחים שנמלטו מהם במלחמה. אחרי כן, כאשר הוצעו תכניות מוגדרות להסדר, נתבעה ישראל להסכים לקליטת 75,000–100,000 פליטים.²⁶ לאחר מבצע "קדש" התבססה ההכרה כי ישראל לא תוכל להסכים שישובו לתחומה פליטים רבים כל כך, כדי שלא יתערער בה מאזן האוכלוסייה העדין בין יהודים לערבים. הדיונים על הכורח לפתור את בעיית הפליטים הפלסטינים נמשכו, וישראל נתבעה שוב ושוב לנהוג ברגישות למצוקתם הקשה. ואולם הדיונים האלה, שלא כמו בימים שקדמו למבצע "קדש", נעשו בדרך כלל עם נציגות של מדינת ישראל ולא מאחורי גבה. יתרה מזאת התביעות החוזרות ונשנות מישראל לקבל את החלטת האו"ם לאפשר לפליטים לכחור בין שיבה למולדתם ובין קבלת פיצוי הלכו ונשחקו עד דק. לפי רוב התכניות ישראל צריכה לקלוט מספר מוגבל של פליטים, בעיקר על בסיס הומניטרי, לשלם פיצויים לפליטים ולסייע לשיקומם.²⁷ גם בסוגיית מעמדה של ירושלים חל שינוי גדול לאחר מבצע "קדש". תחילתו של המהפך בשלהי 1949, כאשר עצרת האו"ם החליטה כי ירושלים תהיה במשטר בין-לאומי, כמו שנקבע בתכנית החלוקה מנובמבר 1947. החלטה זו התקבלה בישראל בהפתעה מוחלטת. היא העמידה את הנהגת המדינה בהתלבטות חמורה מאין כמות, מצד אחד חששה להפר את ההחלטה ולהתעמת עם רוב מדינות העולם. מצד אחר היה ברור כי נכונותה של ישראל להשלים עם פגיעה כה חמורה במעמדה של עיר הבירה שלה תקעקע אנושות את מעמדה בזירה הבין-לאומית. בתנאי משבר כה חמורים התגלה בן גוריון כמלוא גדולתו כמנהיג. בתגובה על

החלטה זו יזם דוד בן גוריון צעד נועז ומרחיק לכת והעביר את הכנסת ומשרדי הממשלה לירושלים. בעיני רבים, בהם אישים במפלגות, נראתה החלטה זו בלתי מאוזנת, בלתי מוצדקת לא שקולה ומתגרה בזירה הבין-לאומית כולה. אחדים משרי הממשלה, ובראשם שר החוץ, משה שרת, טענו כי אין צורך בפעולה הפגנתית מעין זו כדי להגן על מעמדה של ירושלים. לדעתם, אפשר להשיג אותו היעדר בפעילות שקטה והדרגתית נוסח "דונם פה ודונם שם", כמו שהתנועה הציונית פעלה כל השנים. בשל אופייה השקט וההדרגתי פעילות מעין זו לא תסב תשומת לב לירושלים, ובמשך השנים ייעשו בשטח ירושלים פעולות מדיניות שיקבעו עובדות בשטח ולא יהיו הפיכות. שר החוץ, משה שרת, חשש שמא החלטת בן גוריון תתפרש כהתגרות מכוונת של ישראל בקהיליה הבין-לאומית ככלל, ובמעצמות המערב בפרט, והן יענישו את ישראל בעונשים כבדים. נוסף על אלה מצבה המדיני והכלכלי של מדינת ישראל היה חמור משהיה בכל זמן, ותלותה במעצמות מוחלטת כמעט.²⁸

בן גוריון הטה אוויר קשבת לטיעונים אלה. גם בלבו קיננו חששות כבדים מפני המהלך הנועז שהוא יוזם. ואולם בלבו גמלה החלטה לממש את תכניתו לביצור ריבונותה של ישראל בירושלים, ויהי מה. הוא ראה בהחלטה של עצרת האו"ם פתח להרס מדינת ישראל. ביומנו כתב, "בינאום ירושלים מוציא ממדינת ישראל מאה אלף יהודים. לא ביום אחד אנו מסוגלים להקים יישוב כזה. זוהי גם חבלה רצינית ביכולת הקליטה שלנו. אולם ירושלים זה לא רק מאה אלף יהודים. זוהי עיר דוד. אם ארץ ישראל היא לב האומה, ירושלים היא לב לבה. בינאום בירושלים... זהו פיצוץ העם... גידול ירושלים ייפסק. יהיה זה הנצחון הראשון של עמי ערב על ישראל."²⁹

בפעול התחזיות הקודרות של המתנגדים למהלכיו של בן גוריון לא התממשו, הגם שישראל העבירה את משרדי הממשלה והכנסת לירושלים לפי החלטת הממשלה שיום בן גוריון. מעצמות המערב נאלצו בעל כורחן להכיר למעשה בריבונותה של ישראל על חלק מירושלים. בהדרגה התבסס מעמדה של ירושלים כבירת מדינת ישראל. שגרירי מדינות המערב, שבתחילה סירבו לפגוש את שרי הממשלה בירושלים, נאלצו להשלים עם המצב ולעלות לירושלים כדי למלא את תפקידם כראות. גם נציגים בכירים של מדינות מערביות שבאו לבקר בארץ, נהגו לפקוד את ירושלים בתדירות הולכת וגדלה. לאחר מבצע "קדש", ההכרה במעמדה של ירושלים נכנסה לתאוצה ניכרת. הרעיונות סביב בינאום העיר הלכו ודעכו, אם כי פה ושם הם הועלו כמעשה שבשגרה בבימות בין-לאומיות.

כדי לחזק את מעמדה של ירושלים כבירת ישראל החליט בן גוריון לאחר מבצע "קדש" להעביר אליה את המצער הצבאי של יום העצמאות. החלטה זו נתקבלה

בביקורת של מעצמות המערב, משום שהיא סתרה לא את החלטות האו"ם בלבד, אלא גם את הסכם שביתת הנשק בין ישראל לירדן. כהרגלו סירב בן גוריון לחזור בו מהחלטתו לקיים את המצעד הצבאי בירושלים למרות הביקורת הקשה על כך. בנוגע לטענות בדבר הפרת הסכם שביתת הנשק עם ירדן טען בן גוריון כי הסכם זה, כמו הסכמי שביתת הנשק עם שאר מדינות ערב, מתבסס על הדדיות. הוא פירט כי משום שירדן מסרבת בעקשנות למלא את חלקה בהסכם ואינה מתירה גישה חופשית של יהודים לכותל המערבי, אף על פי שהיא מחויבת לכך בהסכמי שביתת הנשק, גם ישראל אינה מחויבת למלא את המוטל עליה.³⁰

אחרי מבצע "קדש" התהדרקו מאוד הקשרים האסטרטגיים בין ישראל ובין ארצות הברית. התפתחות זו לא הייתה צפויה מלכתחילה. בעקבות מבצע "קדש" התגלע משבר עמוק בקשרים בין שתי המדינות. הממשל האמריקאי נפגע מאוד מפני שכלא יריעתו מדינת ישראל שיתפה פעולה עם שתי מעצמות בינוניות, בריטניה וצרפת, נגד מצרים. הממשל האמריקאי התקשה להבין כיצד מדינה התלויה כל כך בארצות הברית, מעיזה לבצע מהלך כה נועז ומרחיק לכת עם שתי מעצמות, שאמורות להיות בעלות בריתה העיקריות של ארצות הברית בזירה הבין-לאומית. אנשי הממשל ידעו שישראל ביקשה לגצל את ימי הבחירות לנשיאות בארצות הברית ואת חשיבות קולות היהודים כדי למנוע מן הממשל ללחוץ עליה בנוגע למבצע. נוסף על אלה שררה בממשל מבוכה קשה משום שזרועות הבין של הממשל לא התחקו אחר מהלכיהן של ישראל, בריטניה וצרפת.

במשך המבצע ובסיומו יזם הממשל האמריקאי בראשות הנשיא אייזנהאואר ומזכיר המדינה ג'ון פוסטר דאלס שיתוף פעולה חריג עם יריבתה הגדולה של ארצות הברית, ברית המועצות, כדי להחזיר את הסטטוס קוו אנטה בין ישראל למצרים. פעולתם כוונה למנוע מישראל וגם מבריטניה ומצרפת לזכות בכל הישגים שהם במתקפה שהן יזמו על מצרים. עד מהרה התברר כי הממשל הצליח להפריד בין ישראל ובין שותפותיה למבצע – בריטניה וצרפת. אלה הניחו כי ממילא לא הניב המבצע שום תמורה ראויה מבחינתן, ולכן מוטב להן לבצע "נסיגה טקטית": לשקם את הקשרים שלהן עם ארצות הברית, להתנכר לישראל, ולפלוט שוב דרך ללבו של העולם הערבי. בנסיבות אלה, כאשר ישראל נשאר מבודדת כמעט לחלוטין, הפעיל עליה הממשל לחצים כבדים לסגת מסיני ומרצועת עזה בלא שיכירו בזכותה לשיפור ממשי של קשריה עם העולם הערבי בכלל, ועם מצרים בפרט. הממשל גם איים בצעדי עונשין כלכליים ומדיניים נגד ישראל אם לא תיענה לתביעותיו.³¹

מאחר ששתי מעצמות העל התלכדו ואיימו איומים גלויים או סמויים, ובשל סימני החרטה שבריטניה וצרפת החלו להראות על יציאתן למבצע, לא נשארה

לישראל בררה אלא להיענות לתכתיבי הממשל. בסופו של דבר נאלצה ישראל לסגת מסיני ומרצועת עזה, וקשריה עם מצרים נשארו כמו שהיו קודם לכן – מבוססים על הסכמי שביתת הנשק. הדבר היחיד כמעט שישאל הרוויחה מהמבצע הוא הסכמה רשמית על פירוח סיני ועל הצבת כוחות חירום של האו"ם שיחצצו בין ישראל למצרים וכן התחייבות מאולצת ושביררית למדי של הממשל האמריקאי לערוב לחופש השיט של ישראל במצרי טיראן.³²

בהדרגה הלכו והתמססו משקעיו של המשבר בקשרים של ישראל וארצות הברית. לממשל התברר כי למדינת ישראל יש עצמה רבה במזרח התיכון, וכי מוטב לרתום אותה לטובת המערב בדרכי גועם מלהתעמת אתה בלא תוחלת. ההשלמה ההולכת וגוברת של הממשל עם הסטטוס קוו שנוצר לאחר מלחמת העצמאות, והיעדר מופגן של מאמצים לכפות על ישראל הסדרים שיפגעו בטובתה, הורידו מעל סדר היום עניין עיקרי במחלוקות בין שתי המדינות. קשריה ההדוקים של ישראל עם בעלות ברית קרובות לארצות הברית כמו טורקיה, איראן ומרוקו ביצרו עוד יותר את מעמדה בממשל האמריקאי. מסיבה זו ובשל השקט היחסי לאורך הגבולות, התהדרקו בהדרגה הקשרים של ישראל וארצות הברית במישור המדיני אסטרטגי ובמישור הכלכלי בשנות ה-60.

בשלהי כהונתו של הנשיא אייזנהאואר העלתה ישראל בפני הממשל האמריקאי תביעה לקבל טילי קרקע-אוויר מדגם הוק. ישראל אמרה כי היא חשופה לחלוטין למתקפה של מצרים מן האוויר, וכי אין לה בעצם שום אמצעי הגנה ממתקפה כזאת. אם תתרחש מתקפה מן האוויר, כך אמרה ישראל, היא עלולה לסכן את עצם קיומה של המדינה. דרגים בכירים ביותר בממשל האמריקאי השתכנעו בצדקת טענותיה של ישראל ותמכו בבקשתה, הגם שהיה ברור להם כי מדובר בעליית מדרגה גבוהה בקשרים בין שתי המדינות ובסיכון ניכר לקשריה של ארצות הברית עם העולם הערבי. עד אז, כידוע, סירבה ארצות הברית להיענות לבקשות הרכש של ישראל, למעט כלי נשק קלים.³³

בסופו של דבר נדחתה בקשתה זו של ישראל בעת ההיא. אנשים בכירים בממשל שיערו, ובצדק, כי אספקת טילים לישראל, גם אם הם מוגדרים עקרונית "נשק הגנתי", תעלה את הרף של מירוץ החימוש במזרח התיכון ותחייב את מדינות ערב, ובראשן מצרים, ללכת בעקבות ישראל. כמו כן חשש הממשל, כי המעבר מטילי קרקע-אוויר לטילי קרקע-קרקע יכול לקרות במהירות, מבלי שלמעצמות תהיה שליטה על כך. ואולם בכהונתו של הנשיא קנדי שוב העריך הממשל את המצב בסוגיה זו. בסופו של דבר, לאחר לבטים לא מעטים, אישר ממשל הנשיא קנדי מכירת טילי הוק לישראל. בעקבות החלטה זו הסכים ממשל הנשיא ג'ונסון, שנים אחדות אחרי כן,

לספק לישראל מטוסי קרב מתקדמים מדגם סקיהוק וכן טנקים. עסקות הנשק לוו גם בהידוק התיאום הביטחוני והמדיני בין שתי המדינות, בהשגת הבנות סביב פעילותה הגרעינית של ישראל ובכוננות הממשל האמריקאי לעטוף את ישראל ברשת של ערבויות בדומה לקשרים בין שתי מדינות הקשורות בברית אסטרטגית.³⁴ ניצחונה המרשים של ישראל במבצע "קדש" העלה את קרנה בקרב מדינות רבות באסיה ואפריקה. אלה שחששו שמא שיתוף הפעולה של ישראל עם המעצמות הקולוניאליסטיות – בריטניה וצרפת, נגד מדינה בעולם השלישי – מצרים, יגרום לכידודה המדיני של ישראל ביבשות אלה – התברר. בימים שקדמו למבצע "קדש", כאשר ישראל הייתה מדינה נרדפת הפועלת מהרגשה מובהקת של הגנה עצמית, דווקא אז הפנו לה עורף מדינות אסיה ואפריקה. הביטוי הבוטה ביותר לעניין זה היה כשישראל ביקשה להשתתף בוועידת מדינות אסיה ואפריקה בבאנדונג אשר באינדונזיה באפריל 1955. בקשתה נדחתה, והוועידה אף קיבלה כמה החלטות עוינות לישראל.³⁵

תור הזהב של הקשרים המדיניים ביטחוניים וכלכליים של מדינת ישראל עם מדינות אסיה ואפריקה החל לאחר מבצע "קדש" דווקא, אף על פי שמדינות אלה ידעו מה היה טיב הקשרים של ישראל עם מעצמות אימפריאליסטיות במלחמה. התברר כי הקביעה לפיה מדינות פועלות בזירה הבין-לאומית לפי תועלתן הלאומית, וכי תועלת זו מוגדרת במונחים של עצמה, יש לה תימוכין. בעקבות היוקרה הרבה שצה"ל זכה לה במערכה בסיני, ביקשו מדינות רבות בעולם השלישי את קרבתה של ישראל. הן רצו להיעזר בידע ובניסיון שצברה, בעיקר בנושא הצבאי ביטחוני, אף על פי שרובן בה רכב שיתוף הפעולה עם מעצמות אימפריאליסטיות במבצע "קדש". שוב התברר כי אכן, "העולם אוהב מנצחים".³⁶

אחד השינויים האסטרטגיים החשובים ביותר שעשה מבצע "קדש", הוא הידוק הקשרים של ישראל עם מקצת המדינות השכנות המוסלמיות, בעיקר טורקיה, איראן ומרוקו. בו בזמן נרקמו קשרים הדוקים גם עם מדינה לא מוסלמית באפריקה – אתיופיה. מדינות אלה ביקשו את קרבתה של ישראל, בעיקר משום שהיו להן חששות כבדים מחתרנותו של נאצר נגדן, ומשום שהעריכו את עצמתה הצבאית של ישראל כמו שנראתה במבצע "קדש". נראה להן מובן מאליו שישראל, המבקשת אף היא להחליש את מעמדו של נאצר בעולם הערבי, תוכל לסייע להן רבות במאבק נגד החתרנות המצרית.

בהדרגה רקמה ישראל עם מדינות אלה קשרים ענפים וסבוכים בפן הביטחוני, בעיקר בנושא המודיעיני ובנושא הכלכלי: קשריה עם מדינות אלה סימלו את שברו של החלום הערבי לבודד את ישראל בזירה הבין-לאומית. משה ששון, שתרם רבות

לגיבוש "ברית הפריפריה" כותב, "היכולת הצבאית שגילתה ישראל במבצע 'קדש' השאירה כנראה רושם עמוק ביותר על השאח הפרסי. בינואר 1957 הוא הטיל על ראש השרותים החשתיים של איראן לבדוק אפשרות לשיתוף פעולה עם ישראל... מדינה מוסלמית נוספת (טורקיה) התעשתה במהרה, וראש השרותים החשתיים שלה הקים קשר חשאי עם ישראל. בסוף שנת 1958 קיימו שלושת ראשי השרותים החשתיים מסגרות עבודה קבועות ביניהם... לשתי המדינות האלה נוספה מדינה אפריקנית נוצרית, אתיופיה."³⁷

בפן הכלכלי אחת התוצאות החשובות של הירוק הקשרים של ישראל ואיראן הייתה ההחלטה כי ישראל תרכוש את רוב תצורות הדלק שלה מאיראן, וכי מכליות הדלק יועברו דרך מצרי טיראן אל נמל אילת. לעניין זה הייתה חשיבות רבה בחיזוק מעמדם הכלכלי של מדינת ישראל בכלל, ושל הנגב בפרט. בסופו של דבר, קשריה של ישראל עם מדינות באזור, שזכו לכינוי "ברית הפריפריה", העלו את קרנה של ישראל גם בקרב הנהגת מעצמות המערב. ביציבותן של מדינות הפריפריה הייתה תועלת מובהקת למעצמות המערב. הן ידעו של־ישראל יש רשת מידע וקשרים ענפה עם מדינות אלה, וכי באפשרותה לסייע למערב לחזק את טובתו במדינות אלה.

מבצע "קדש" תרם תרומה מכרעת להידוק הקשרים של ישראל עם צרפת. בזכות קשרים אלה סייעה צרפת לישראל בפיתוח האופציה הגרעינית של ישראל ובפיתוח מערכות מתקדמות של טילים. קשה לומר אם צרפת הייתה מוכנה להושיט סיוע זה לולא נרתמה ישראל להילחם לצדה במלחמת סיני. כך או כך אין ספק שלצרפת היה תפקיד מכריע בפיתוח האופציה הגרעינית של ישראל. ביסוסה של האופציה הגרעינית הביא לידי מפנה אסטרטגי של ממש במעמדה של ישראל באזור ובזירה הבין־לאומית ובקשריה עם המדינות הערביות השכנות ועם המעצמות.³⁸

בפיתוח האופציה הגרעינית יצרה ישראל הרתעה גרעינית אמינה בלא לחשוף אם אופציה זו אכן קיימת בפועל. אין ספק שזה הישג אסטרטגי מרשים בפני עצמו. יתרה מזאת, שלא כמו ההערכות הקודרות והמאיימות של המתנגדים לעניין הגרעיני, לא פעלה מצרים לפיתוח גרעיני משלה, ולא נוצר במזרח התיכון מאזן אימה גרעיני. גם הטענה כאילו פיתוח הגרעין בישראל יוביל לקרע בלתי ניתן לאיחוי עם ארצות הברית לא התממשה, למרות התנגדותם של אישים רבים בממשל האמריקאי לפעילותה הגרעינית של ישראל. נהפוך הוא, הקשרים בין שתי המדינות הלכו והתהדקו עד שלבשו אופי של ברית בלתי כתובה. אין ספק שפיתוח האופציה הגרעינית בימים שלאחר מבצע "קדש" היה מן ההישגים הגדולים של ישראל בפן המדעי טכנולוגי ובפן המדיני אסטרטגי.³⁹

לסיכומו של דבר אפשר לקבוע כי לאחר מבצע "קדש" ובעקבותיו היו לישראל

נכסים אסטרטגיים ניכרים ומרחיקי לכת מבחינה מדינית, ביטחונית וכלכלית. אחת ההשפעות הבולטות של השיפור האדיר במצבה של ישראל הייתה שבראשונה מאז תום מלחמת העצמאות נתאפשר למדינת ישראל למקד את תשומת לבה בעיקר בקשיים חברתיים וכלכליים ובהגדרת זהותה הלאומית והדתית. אין זה מקרי שהמחאה החברתית בישראל (מאורעות ואדי סאליב בשלהי שנות ה-50) גוברת לאחר מבצע "קדש". גם העיתוי של הדיון הציבורי בסוגיות דת ומדינה, בעיות קואליציוניות ומשפטיות מגוונות אינו מקרי. מקורם ישירות ברגיעה היחסית באיום הביטחוני על ישראל בעת ההיא.⁴⁰

כשל כך ברור מדוע ביקשה מדינת ישראל לשמר את הסטטוס קוו החדש שנוצר לאחר המבצע, זמן רב ככל האפשר. מעולם לא היה מצבה של ישראל טוב יותר. מעמדה המדיני היה איתן יותר מכל זמן. כלכלת ישראל ידעה שגשוג ופריחה שלא הכירה קודם (אלה נמשכו עד המיתון באמצע שנות ה-60). מבחינה ביטחונית השתררה רגיעה בשל ההערכה כי אפשרות של מתקפה ערבית נגד ישראל בעתיד הנראה לעין, קלושה מאוד ובשל הירידה החדה בפעילות נגד הביטחון השוטף של ישראל.⁴¹

הערות

1. על קבלת ההחלטה על מבצע "קדש" ראו: משה כרמל, "כך נפלה ההחלטה", סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 30-33. על המאמצים לשוות למבצע אופי של פעולת תגמול מורחבת ראו: שמעון פרס, קלט דוד, ירושלים (1970), עמ' 167-168. על ראשית חברית עם צרפת ראו: יהודה הראל, המצביא והמדינאי משה דיין, תל אביב (1968), עמ' 133-139.
2. על פי מידע של גורמי ביון מערביים קיבלה מצרים בעסקת הנשק המצרית-צ'כית גם אספקה של כ-200 מטוסי קרב מדגם מיג 15, 35 מפצצים בינוניים ו-100 טנקים. ראו תזכיר משרד החוץ הקנדי: "Documents on Canadian External Relations", Chapter VI, Middle East, Part 2, 20 October 1955, DEA/50-134-40.
3. על יערייו של מבצע "קדש" ראו: מרדכי בר-און, "מערכת סיני – מטרות ויעדים", יהדות ומנוו, 13, 1998-1999, עמ' 3-35; דוד טל, "בין בן-גוריון, שרת ודיין, המאבק על היחומה למלחמת מנע, 1955", קתדרה, 81, 1996, עמ' 123-152.
4. על המניעים למבצע "קדש" ראו: מרדכי בר-און, "מערכת סיני – גורמים והישגים", סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 4-17; מוטי גולני, "דיין מוביל למלחמה: מקומו של הרמטכ"ל בהחלטת ממשלת ישראל לצאת למלחמה באוקטובר 1956", שונים בתקומת ישראל, 4, 1994, עמ' 117-135.

5. על הדחת שרת מן הממשלה ראו: זכי שלום, "התפטרות שרת מן הממשלה (יוני 1956) – היבטים אישיים, מפלגתיים ומדיניים", הציונות, מאסף לתולדות התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל, כ', 1996 עמ' 259-289.

על המחלוקת בין בן גוריון ושרת בתקופה הנדונה ראו:

Gabriel Sheffer, *Resolution vs. Management of the Middle East Conflict, a reexamination of the confrontation between Moshe Sharett and David Ben-Gurion*, Jerusalem, 1980.

על מאפייני הקנוניה ראו: מרדכי בר-און, "במבוכי השקר – אנתוני אידן והקנוניה עם צרפת וישראל בסתיו 1956", *טוונס בתקומת ישראל*, 2, 1992, עמ' 464-475. על המחלוקת בין בן גוריון לשרת ראו: ימימה רוזנטל, "דוד בן-גוריון ומשה שרת מול הברעות במדיניות החוץ הישראלית, 1949", *סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל*, כרך 34, מס' 11, 1988, עמ' 15-22. על מאמציו של שרת למנוע עימות מלחמתי עם מצרים ראו:

Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett, Biography of a Political Moderate*, Oxford, 1996, pp. 822-826.

על מבצע "קדש" כפעולה יוזמה ראו: מוטי גולני, "בן-גוריון נגד דיין או בעקבותיו? ישראל בדרך אל המלחמה היוזמה", *קתדרה*, 81, 1996, עמ' 123-152; גולני, "דיין מוביל למלחמה", עמ' 117-135; דוד טל, "בין בן-גוריון, שרת ודיין", עמ' 109-122; יצחק רבין, "סראק, סיני ומגבלות הכוח", *משרבות*, 317, 1989, עמ' 4-5.

6. על האינטרס הישראלי בציבות הסטטוס קוו ראו: תזכיר משרד החוץ, "התבטאויות ביחס לצורך בהמשך הסטטוס קוו כמורה התיכון", 23 בדצמבר 1966, ארכיון המדינה. על סימני ההיכר של מדיניות ההסלמה כלפי סוריה בשנות ה-60 ראו: משה דיין, "חשבון נפש", *ידיעות אחרונות*, מוסף לחג, 27 באפריל 1997, עמ' 3. על תוצאות מבצע "קדש" ראו: מרדכי בר-און, "מערכת סיני 1956: מטרות ויעדים", *גבולות עשנים: טוונס בתולדות מדינת ישראל 1948-1967*, ירושלים (2001), עמ' 225-251; בר-און, "מערכת סיני – גורמים והישגים", עמ' 4-16. על השנים בין מבצע "קדש" למלחמת ששת הימים ראו: שלמה גזית, "ישראל והעולם הערבי: שבע מלחמות, שבע נקודות מפנה", *מסגרת*, 26, 1999, עמ' 8-16; מרדכי בר-און, "כי מצפון תיפתח הרעה: ביטחון ישראל ממלחמת סיני עד למלחמת ששת הימים", בתוך מרדכי בר-און (עורך), *העשור השני: תשי"ח-תשכ"ב*, ירושלים 2000, עמ' 344-366.

7. על הרקע הצבאי של מבצע "קדש" ראו: גולני, "דיין מוביל למלחמה", עמ' 117-135.

8. על סימני ההיכר של מבצע "קדש" ותוצאותיו ראו: בר-און, "מערכת סיני – מטרות ויעדים", עמ' 3-35; מרדכי בר-און, "מערכת סיני 1956 – מטרות וציפיות", *זמנים*, 24, 1987, עמ' 94-104; בר-און, "מערכת סיני – גורמים והישגים", עמ' 4-17; יגאל אלון, "ההישגים הבטחוניים של מבצע קדש", *הד החגגה*, 3, 1957, עמ' 29-33. על תחושות החרדה בישראל נוכח האיום הערבי ראו:

Alan Dowty, "Israeli foreign policy and the Jewish Question", *MERIA*, Volume 3, March 1999.

בתוך אתר אינטרנט:

<http://www.biu.ac.il/Besa/meria/journal/1999/issue1/jv3n1a1.html>

9. על השפעותיו של מבצע "קדש" על תופעת ההסתננות ראו: מאיר אמיחי וזאב לכיש, "קורים בהסתננותו של חיל האוויר, 1956-1967", בתוך זאב לכיש ומאיר אמיחי (עורכים), **עשור לא שקט: סרקים בתולדות חיל האוויר, 1956-1967**, תל אביב 1995, עמ' 22-23.
 10. משה דיין, **יומן מורשת סיני**, תל אביב (1965), עמ' 68. על היקף פעילות המסתננים ב-1956 ראו: אג"ם מטכ"ל, "תקריות אש בשנת 1956", 1956, **ארכיון צה"ל**.
 11. את ארגון המחתרת של אלג'יריה (FRONT DE LIBERATION NATIONALE) הקימו ב-1954 במצרים גולים אלג'יראים ובהם: אחמד בן בלה, עבד אל עזיז בוטפליקה וחוארי בומדיין. בשלהי אותה שנה הוא החל בפעילות מלחמתית נגד הצרפתים שחיו באלג'יריה. על הקשרים שנקמו עם המעצמות, ובעיקר צרפת, ערב מבצע "קדש" ראו: נתנאל לורד, "בן-גוריון והמעצמות ב'קדש'", **סקירה חודשית**, ירחון לקציני צה"ל, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 4-17.
 12. דוד בן גוריון, **יומן בן גוריון**, 27 בנובמבר 1948, **ארכיון בן גוריון**. על חדותו של בן גוריון מפני מנהיג שיאחד את עמי ערב נגד ישראל ראו: זכי שלום, **דוד בן-גוריון, מדינת ישראל והעולם הערבי, 1949-1956**, שדה בוקר (1995), עמ' 39-40.
 13. על שאיפותיו של בן גוריון בנוגע לרצועת עזה ראו: יעקב טובי, "דוד בן-גוריון, משה שרת וסוגיית מעמדה של רצועת עזה, 1948-1956", **סיונים בתקומת ישראל**, 13, 2003, עמ' 139-162. חודשים אחרים לאחר מבצע "קדש" כותב בן גוריון ביומנו: "דעתי היא שבועה נתנגד גם לשוב [לשיבת] מצרים וגם לכניסת כוחות אר"ם, כי שניהם יאפשרו התקפות פיראן [על ישראל]. אבל לא נספח בשום אופן [את רצועת עזה למדינת ישראל] כי ישראל לא תוכל לעכל שלוש מאות אלף ערבים נוספים... אלא עלינו לחזיק בעזה. כלומר, לקיים בה שירותים שלנו. ואם יהיה צורך — נסכים לאיזה פיקוח לאר"ם. בנוגע לשום א-שיח", עלינו לטעון לא לסיופה אלא להישארות קבע, עד שיוכח חופש השייט במיצרים... גם הצעתי לכרם אם לא נוכל להתבצר ביוטבת". **יומן בן גוריון**, 29 בדצמבר 1956.
 14. על התעצמותו של צה"ל בעקבות המבצע ראו: מאיר פעיל, "מבצע קדש כאבן דרך בהתפתחות צה"ל", **סקירה חודשית**, ירחון לקציני צה"ל, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 62-73.
 15. יצחק רבין, "לקחי סיני", **סקירה חודשית**, ירחון לקציני צה"ל, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 74-81.
 16. על מאפייניה של תכנית "גילדהול" ראו: זכי שלום, "התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליות מישראל, 1949-1956", **סיונים בתקומת ישראל**, 2, 1992, עמ' 197-213.
 17. זכי שלום, "עמדות בהתנגת המדינה בסוגיית הסטטוס קוו הטריטוריאלי בשנים הראשונות שלאחר מלחמת העצמאות — בחינה מחודשת", **סיונים בתקומת ישראל**, 8, 1998, עמ' 110-149.
 18. שלום, "התנגדות בן-גוריון ושרת", עמ' 197-213. על סימני ההיכר של תכנית "אלפא" ראו: Neil Caplan, *Futile Diplomacy*, Volume IV, London, 1997, pp. 96-123.
- על מדיניות ישראל בשאלת הפליטים ראו: שלי פריד, "הם אינם חוזרים: התגבשות מדיניות החוץ הישראלית כאשר לפתרונות האפשריים לבעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1956", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2003. על עמדות הממשל האמריקאי בנוגע להסדר ישראלי ערבי, ראו תוכיר משרד החוץ הקנדי: "Documents on Canadian External Relations", Chapter VI, Middle East, Part 2, 15

September 1955, DEA/50-134-40

19. שלום, "התנגדות בן-גוריון ושרת", עמ' 197-213; שלום, "עמדות כהנהגת המדינה בסוגיית הסטטוס קוו", עמ' 110-149. על עמדות מצרים בנוגע להסדר ישראלי ערבי והתביעה לווייתור על שטחים כנגב ראו תזכיר משרד החוץ הקנדי:

"Documents on Canadian External Relations", Chapter VI, 1 July 1955, DEA/50-134-40.

20. על עמדות ישראל בנוגע להסדר ישראלי ערבי ראו תזכיר משרד החוץ הקנדי, פגישת שר החוץ הקנדי עם משה שרת:

"Documents on Canadian External Relations", Chapter VI, Middle East, Part 3, 5 December 1955, DEA/50-134-40.

21. על הסיבות לכישלון התכנית ראו: זכי שלום, "מסמך בריטי (דצמבר 1958) שופך אור על הסיבות לכישלון תכנית 'אלפא' (1955-1956) להסדר ישראלי-ערבי", **שיונים בתקומת ישראל**, 3, 1993, עמ' 582-586. בשיחה עם שר החוץ הקנדי הרגיש נשיא מצרים, נאצר, כי לכך משינויים טריטוריאליים ניכרים חייבת מדינת ישראל להסכים לשיבת הפליטים ל"פלסטין". לדבריו, הפליטים לא יסכימו להתישב בשום מקום פרט ל"פלסטין". ראו תזכיר משרד החוץ הקנדי, פגישת שר החוץ הקנדי עם הנשיא נאצר:

"Documents On Canadian External Relations", Chapter VI, Middle East, Part 3, 11 November 1955, DEA/50-134-40.

22. על עמדתו הנחרצת של בן גוריון נגד נסיגה ראו דיווח שגריר ארצות הברית בישראל על שיחתו עם בן גוריון מ"29 בפברואר 1956:

Foreign Relations of the United States, Vol. XV, Arab-Israeli Dispute January 1 - July 26 1956, Washington D.C., 1989, P. 258.

23. זכי שלום, "התמודדות ההנהגה בישראל עם הנוסחה: 'שטחים תמורת שלום' בשנות החמישים", בתוך אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות, 50 השנים הראשונות, קובץ מחקרים בין-תחומי**, ירושלים 1998, עמ' 297-320.

24. זכי שלום, "מסמך בריטי".

25. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 12 ביולי 1959, **תרשומות ישיבות הממשלה השמינית**, 1958, כרך כ"ח, עמ' 4.

26. תזכיר משרד החוץ, "בעיית ארץ ישראל כמנוש הקרוב של עצרת האו"ם", 21 ביוני 1955, **ארכיון בן גוריון**.

27. בן גוריון מבטא את עמדותיו בנוגע לכך בשיחה עם נחום גולדמן וכותב ביומנו, "אמרת לי כי יזכור שני דברים: לא נעשה וויתורים טריטוריאליים ולא נחזיר פליטים". **יומן בן גוריון**, 9 באפריל 1957. בשיחה עם עיתונאי בריטי אומר בן גוריון: "אמרת לי שאם מדינות ערב יישבו כל שאר הפליטים, אהיה מוכן ליעץ לישראל לקבל מספר פליטים". **יומן בן גוריון**, 7 במאי 1957.

28. זכי שלום, "מאבקה של ישראל לסיכול החלטת האו"ם על בינאום ירושלים בראשית שנות החמישים", **שיונים בתקומת ישראל**, כרך 3, 1993, עמ' 75-97; זכי שלום, "מדיניות ישראל

- 1952 — בין התמכחות לתקווה, **שיונים בתקומת ישראל**, כרך 3, 1993, עמ' 544-552; זכי שלום, "התנגדות בן-גוריון ושרת", עמ' 197-213.
- על החלטת בן גוריון להעביר את משרדי הממשלה ראו: ימימה רזנטל, "לא ראיתי את ברק הביטחון", **סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל**, 6, 1992, עמ' 11-13; מוטי גולני, "מבינאום ירושלים לירושלים בירת ישראל: הרעיון והמעשה", **דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות**, 10 (ב'1), 1989, עמ' 566-572. על מדיניות ישראל בשאלת ירושלים ראו: מוטי גולני, "ביסוסים לחדוד, מעשים לתוד: מדיניות ישראל בשאלת ירושלים — 1948-1967", **עצמאות**: 50 חשנים **הראשונות**, עמ' 267-297.
29. **יומן בן גוריון**, 14 בדצמבר 1949.
30. במכתב אל מזכיר האו"ם, ראג האמרשלד, בנוגע למצער צה"ל בירושלים כותב בן גוריון: "אין זו פעם ראשונה שמתקיים מצעד ביום העצמאות בירושלים. לפני חודשיים הודענו לירדן על המצעד... משקיפי האו"ם יצגים מתיחות בלתי מוצדקת ביחס למצעד... אני מוכרח להביע בפניך תמהוני ואכזבתי מעד זו של האו"ם. לא ידועה לי כל פעולה נמרצת של האו"ם בנידון הפרת ירדן של סעיף 8 בהסכם שביתת נשק והמאפשר ליורדים להתפלל בכותל, או בנידון סירוב מצרים להתיר שייט חופשי בתעלת סואץ... המצעד יתקיים כפי שתכננו." **יומן בן גוריון**, 22 באפריל 1958. עד 1966 נערכו מצעדי צה"ל על פי הסדר הבא: 1949 — תל אביב; 1950 — ירושלים; 1951 — מצערים מקומיים; 1952 — תל אביב; 1953 — חיפה; 1954 — רמלה; 1955 — תל אביב; 1956 — חיפה; 1957 — תל אביב; 1958 — ירושלים; 1959 — תל אביב; 1960 — חיפה; 1961 — ירושלים; 1962 — תל אביב; 1963 — חיפה; 1964 — באר שבע; 1965 — תל אביב; 1966 — חיפה. תזכיר משנת 1966, ללא תאריך מוגדר, תיק התכתבויות, ארכיון המכון למודשת בן-גוריון. על מתיחות סביב מצעדי צה"ל ראו: זכי שלום "המתיחות סביב מצעדי צה"ל ב-1958 וב-1961", בתוך אבי בראלי (עורך), **ירושלים החצויה 1948-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר**, ירושלים 1994, עמ' 61-69. ראו גם: שלום, "מאבקה של ישראל לסיכול החלטת האו"ם על בינאום ירושלים בראשית שנות החמישים", עמ' 75-97.
31. על התפקיד של ארצות הברית בקביעת אופיו של מבצע "קדש" ותוצאותיו ראו: דן שיפטן, "מקומה של מערכת סיני בסכסוך הערבי-ישראלי", **סקירה חודשית, ירחון לקציני צה"ל**, כרך 33, מס' 10-11, 1986, עמ' 18-29.
32. על המאבק סביב חופש השיט במצרים לאחר מבצע "קדש" ראו: איתן ברק, "המאבק שנשכח: ישראל, מצרים וחופש השיט בתעלת סואץ 1957", **שיונים בתקומת ישראל**, 11, 2001, עמ' 80-131. על הקשרים עם מצרים לאחר "קדש" ראו: Yoram Meital, *Egypt's Struggle for Peace: Continuity and Change, 1967-1977*, Florida, 1997, pp. 5-7.
33. על הערובות שנתן הממשל האמריקאי לישראל לאחר מבצע "קדש" ראו: תזכיר משרד החוץ, "ערובת ביטחון אמריקנית לישראל", 20 בספטמבר 1962, **ארכיון המדינה**, על אישורו של הנשיא ג'ונסון למכירת טנקים מדגם פאטון ומטוסי סקיהוק ראו: הרצאת אפרים עכרון, **סמינריון בנושא המזרח התיכון עשרים שנה לאחר מלחמת ששת הימים**, משרד מאיריוני 1967 — חזירה האמריקנית, תל אביב (1987), עמ' 5. על רכש טילי הוק ראו: סטיוארט כהן, "מי צריך טילי

- קרקע-אוור: כיצד נרכשו טילי הוק?", עשור לא שקט: מריקים בתולדות חיל האוויר, 1956-1967, עמ' 249-282.
34. על מכירת טילי הוק לישראל ראו:
- Warren Bass, *Support Any Friends: Kennedy's Middle East and the Making of the U.S.-Israel Alliance*, Oxford, 2003, pp. 144-185, 204-205.
- על מקומן של ערבויות בהסדרי שלום ראו:
- Alan Dowty, *the Role of Great-powers guarantees in international peace agreements*, Jerusalem, 1974.
- על קשרי ישראל וארצות הברית לפני מלחמה ראו:
- Itamar Rabinovitch, "Israel and Western Alliance", in Steven L. Spiegel (Ed), *the Middle East and the Western Alliance*, London, 1982, pp. 197-206.
- על מדיניות הממשל בתקופת ההמתנה ראו:
- Shlomo Slonim, *United-States-Israel Relations 1967-1973: A study in the convergence and divergence of interests*, Jerusalem, 1974.
35. דוד בן גוריון, "בטחוננו ומעמדנו לפני מלחמת סיני ואחריה", *מערב סיני*, תל אביב (1959), עמ' 319-376; דוד בן גוריון, "ארבע שנים למערכת סיני, כנס 'קדש'", *יחיד וייעוד*, תל אביב (1971), עמ' 351-353; דוד רזין, "עשרים שנה למבצע קדש – לפני, בתוך ואחרי", *במחנה*, 19 באוקטובר 1976.
- בוועידת באגדאד השתתפו 29 מדינות, 23 מאסיה ושש מאפריקה. היו בהן תשע מדינות ערביות. ועידת באגדאד נחשבת לוועידה שהובילה לייסוד גוש המדינות הבלתי מודרות שנים מעטות אחרי כן. בראש הגוש הזה עמדו גם ראש ממשלת הורד, ג'וארלל נדרי, נשיא מצרים, גאמל עבד אל נאצר ונשיא יוגוסלביה, המרשל טיטו.
36. על יחסי ישראל ומדינות אסיה ואפריקה ראו: בנימין גרינברג, "ישראל והעולם השלישי", *בשיות בינלאומיות: הברה ומדינה*, כ"ו (51), 1988, עמ' 821.
37. משה ששון, *ללא שולחן עגור: המשאים והמתנים לשלום, עדות ולקחים (1979-1919)*, תל אביב, (2004), עמ' 60.
38. על שיתוף הפעולה בין ישראל לצרפת כעניין הגרעיני ראו: זכי שלום, "תגובות מעצמות המערב לנוכח חשיפת הקמתו של הכור הגרעיני בדימונה בראשית שנות השישים", *עיונים בתקומת ישראל*, 4, 1994, עמ' 136-174.
- Zaki Shalom, *Israel's Nuclear Option: Behind the scenes diplomacy between Dimona and Washington*, Tel Aviv, 2005, pp. 6-11.
39. על ההכנות בין ישראל וארצות הברית בנוגע לאופציה הגרעינית ראו:
- Yoel Cohen, *the Whistleblower of Dimona, Israel, Vamunu and the Bomb*, New York, 2005, pp. 20-23; Shalom, *Israel's Nuclear Option*, pp. 6-11.
40. על זמן הרגיעה בין מבצע "קדש" ומלחמת ששת הימים ראו:
- Menachem Klein, "the 'Tranquil Decade', Re-examined: Arab-Israeli Relations During the Years 1957-67", in Efraim Karsh (Ed), *Israel, The First Hundred Years*, Vol. II, London,

2005, pp. 68-83.

41. בתזכיר של משרד החוץ שנמסר לממשל האמריקאי צוינו הנקודות החיוניות העיקריות במסמך קוו באזור: א) הגבולות בין ישראל לשכנותיה שקטים לעומת התקופה שקדמה למבצע "קדש". ב) התפשטות הנאצריזם באזור נבלמה בחלקה. ג) בחלק ממדינות ערב יש מודעות גדולה יותר לצורך לדאוג לפיתוח כלכלי חברתי. ד) בישראל חלה התפתחות כלכלית מרשימה ביותר. ה) יש מעבר חופשי של שיט ישראלי כמצרי טיראן. "תזכיר משרד החוץ", פברואר 1961, ארכיון המדינה.

התפתחות חיל האוויר בעקבות לקחי מלחמת סיני

מוטי חבקוק

מלחמת סיני הייתה טבילת האש המבצעית של חיל האוויר של ישראל במערכה צבאית כוללת בראשית המעבר למטוסי סילון ותחילת ביסוס פעולתו של החיל על טהרת קצינים וחילים ישראלים. במלחמת העצמאות מרכז הכובד של תשתית כוח האדם בחיל היה מתנדבים מחוץ לארץ, אנשי המח"ל, שרכשו ניסיון מבצעי קרבי ותחזוקתי במלחמת העולם השנייה. במלחמת סיני, לעומת זאת, התבססה הליבה האנושית של החיל בעיקר על ישראלים שהוכשרו בחיל הצעיר, בשבע השנים שעברו מתום מלחמת העצמאות, ולרובם לא היה כל ניסיון מבצעי במערכה כוללת.

מקצת הלקחים שהופקו בעקבות המלחמה יושמו בחיל האוויר לאחר זמן והשפיעו על התפתחותו. עם זאת ראוי לציין כי התפתחות החיל לאחר המבצע לא הייתה תוצאה ישירה של לקחי הפעילות המבצעית ושל המהלכים התפעוליים שבוצעו בו בלבד. עוד השפיעו על הפקת הלקחים ועל בניין הכוח: התפתחותו של החיל לפי תפיסת הביטחון של ישראל בעת שקרמה למבצע, התעצמות מדינות העימות ואופייה הייחודי של מלחמת סיני, שבה החיל שיתף פעולה עם חילות האוויר של צרפת ובריטניה כנגד אויב משותף.

במאמר זה ייבחנו מירת השפעתה של מלחמת סיני על התפתחות חיל האוויר ועוד גורמים שהשתתפו בעיצובו מפנים שונים, כגון דפוסי התעצמותו ובניין כוחו והיבטי תורות הפעלה מבצעיים, מערכתיים ופרטניים במערכה כוללת. ייבחן גם יישום הלקחים העיקריים שהופקו בחיל לאחר המבצע, ומירת תרומתם לפניו של החיל בשנים הבאות.

הקשיים בחיל האוויר לאחר מלחמת העצמאות

לאחר מלחמת העצמאות תפסו נושאים אזוריים כמו קליטת עלייה והתיישבות את מקומו של הביטחון בראש סולם העדיפויות של האתגרים הלאומיים. מטבע הדברים נדחק הצבא, ובו גם חיל האוויר, למעמד משני בסדר היום הלאומי ובהקצאת

המשאבים הנחוצים להתפתחותו. לא זו בלבד, אלא שגם בצבא התחולל מאבק על מקומו של חיל האוויר וכן על מעמדו במטה הכללי. על פי תפיסת הרמטכ"ל, יגאל ירין, לחיל האוויר נועד מקום של כוח מסייע בלבד לכוח העיקרי – החי"ר. תפיסה זו, שזכתה לגיבוי מראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, השפיעה ישירות על חלוקת המשאבים לחילות הצבא, ובהם גם על המשאבים שהוקצו להתעצמות החיל ולהתפתחותו לאחר המלחמה.¹

נוסף על הקשיים האלה היו אילוצים מחוץ, למשל, אמברגו הנשק הקפדני שהטילה ארצות הברית על ישראל, ושבמידה רבה היו שותפות לו בחמש השנים הראשונות לקיומה של המדינה גם בריטניה ועוד מדינות מערביות. בשל האמברגו הצטמצמו מאוד אפשרויות רכישת הנשק ואמצעי הלחימה המודרניים של ישראל. התחליף למטוסים ולאמצעי לחימה מתקדמים נמצא אז ברכש של מטוסי בוכנה ישנים, שנותרו לפליטה מעורפי מלחמת העולם השנייה במספר מדינות באירופה ועמדו חשופים במגרשי הגרוטאות כאבן שאין לה הופכין.

עוד קושי התעורר משום שרוב הירע והניסיון המבצעי של אנשי המח"ל אבד עם שובם לארצות מולדתם לאחר מלחמת העצמאות. לפיכך בנייתו של חיל האוויר החלה כמעט מן היסוד והתבססה על הירע המקצועי שרכשו והניסיון שצברו קומץ החיילים הישראלים שלחמו בחיל במלחמת העצמאות והישראלים שלחמו בחילות אוויר זרים במלחמת העולם השנייה, וכן על בסיס רכש מטוסים ישנים מן המדינות שניאותו למכור אותם לישראל למרות האמברגו.² משלב זה הוכשרו לוחמי צוות אוויר בעלי מקצועות תומכי לחימה, וגובשו עקרונות הפעלת חיל האוויר לפי תפיסת הביטחון שהושפעה ממצבה הגיאוגרפית-אסטרטגי של ישראל.

עקרונות הפעלת חיל האוויר במלחמה

אחד העקרונות העיקריים להפעלת חיל האוויר במלחמה נקבע כמחצית הראשונה של שנות ה-50 ונגזר גם מהנחיות של ישראל בסדר כוחות המטוסים ובאיכותם לעומת המטוסים של מדינות העימות. עקרון זה הגדיר את הצורך להשיג עליונות אווירית בפתיחת המלחמה באמצעות תקיפת שדות התעופה של האויב.³ אבל המהלך המבצעי של "קדש" שתואם עם צרפת ובריטניה ונחתם בהסכם משותף, הגביל את ישראל מדינית ולא איפשר לחיל האוויר שלה לתקוף שדות תעופה. לפיכך הצטמצמה הפעלתו של החיל במבצע למשימות סיוע לכוחות היבשה, אמנעה וזירוט בסיני בלבד, ולא תאמה את קשת המשימות שיועדו לחיל האוויר לפי תרחישי הלחימה שנחזו, ואף לא את עקרונות הפעלתו על פי תפיסת הביטחון שהתגבשה. יתרה מזאת את משימתו הרווחת להגן על שמי המדינה, מילאו בפועל טייסות הקרב של

צרפת שנערכו בישראל ערב המבצע, לפי הסכם שיתוף הפעולה.⁴ בשביל חיל האוויר הייתה זו "מלחמה זוטא", כלשונו של עזר ויצמן:

לא הטלנו למערכה זו את מלוא כוחנו. לא חרצנו את גורלה. חלק גדול מן המלאכה נעשה ע"י חילות האוויר של צרפת ואנגליה. בעליונות האווירית שהשגנו בזירת הקרבות, אי אפשר להתעלם מן העובדה, שלא בעוצם ידנו בלבד בא לנו הדבר.⁵

בנסיבות אלה לא נדרש מוצב הפיקוד העליון של הצבא להכריע בעת הלחימה מהו סדר העדיפויות של משימות הכוח האווירי כדי להפיק ממנו את המיטב. ברוב הפעמים שכוחות היבשה הגדירו מטרות לתקיפה מן האוויר, נענו בקשותיהם.⁶ המטוסים נוצלו חלקית בלבד, והמחשה לכך היא מספר שעות הטיסה במבצע שעמד על 25-30 אחוזים משעות הטיסה שתוכננו למלחמה.⁷ מטבע הדברים, בשל מעורבותו המצומצמת של חיל האוויר בלחימה, לא התגלו ליקויים, ולא נלמדו לקחים רבים שהיו מופקים לו החיל היה מבצע במאמץ מרוכז מגוון משימות בכמה חזיתות. כמו כן לא נחשפה השפעתם על יכולות ההפעלה, השליטה, הבקרה, תחזוקת סדר הכוחות והלוגיסטיקה הכרוכה בכך.

עוד עיקרון של הפעלת חיל האוויר בלחימה, עיקרון שמקורו במשאבים המוגבלים, היה סדר כוחות גמיש שיוכל לתת מענה למגוון רב של משימות התקיפות והגנתיות. יישומו של עקרון זה החל בסוף 1955 עם קליטת מטוסי האורגן, וסימלו את העידן שבו החליף החיל את מטוסי הבוכנה במטוסי סילון.⁸ חמישה חודשים אחרי כן נקלטו מטוסי המיסטר IV, ובו בזמן הורממו מטוסי בוכנה, כגון הספיטפייר, המוסקיט, ה-B-17 וחלק ממטוסי המוסטנג. לקליטת מטוסי סילון הייתה השפעה כבדת משקל על חיל האוויר בכמה נושאים: הסבת טייסים, התאמת תורות הלחימה והפקודות, התאמת מערך השליטה והבקרה הכשרת טכנאים והתאמת תורת התחזוקה. קליטת מטוסי סילון מתקדמים מסוג אורגן ומיסטר IV והטמעתם בחודשים שקדמו למבצע היו בעיצומן. לפיכך עד המבצע מספר הטייסים שהוכשרו להטיס את כל המטוסים שנקלטו, ולהפעילם על פי תכנית מבצעית מוגדרת שתאמה את יכולותיהם, לא הספיק. יתרה מזאת, משום שחיל האוויר קלט את מטוסי הסילון בשעה שהתכוננו למלחמה בקרחתנות, השימוש במטוסים האלה היה דל מאוד. בתחילת המבצע, ב־29 באוקטובר 1956, מתוך סדר כוחות של 60 מטוסי מיסטר שהיו בארץ, היו 14 מטוסים שמישים בלבד, וגם הם היו מוגבלים ביכולותיהם המבצעיות לירי תותחים בלבד.

עוד מגבלה שהעיבה על יכולתו המבצעית של החיל בעת ההיא, נגעה למערך הבקרה. מערך זה היה נתון בתהליכי בניין כוח והתאמה למטוסי הסילון. בשלב הראשון נקלט מכ"ם להתרעה מוקדמת ביולי 1956, והוא היה אמור לסלול את הדרך למימושה של תכנית אב כוללת בנושא השליטה והבקרה בתוך 18 חודשים.⁹ כמו כן נחנך חדר יחידת הבקרה המרכזית של החיל ברמלה, ונעשו עוד כמה עבודות תשתית מזוירות בבסיסים לקראת הלחימה. שירותי הקשר בחיל האוויר, שהושתתו בימים ההם על קשר קווי, נמצאו אף הם בעיצומו של שדרוג. בשנת 1955 החלו עבודות תשתית להנחת כבלי תקשורת תת קרקעיים, אך מקטע הנחת הכבלים בין תל אביב לחיפה הופסק בשלב הביצוע האחרון עם פרוץ הלחימה. לכן סבלה השליטה המרכזית של החיל מהפרעות קשר רבות ואף נותקה לא אחת בעת הלחימה.¹⁰ ההיערכות למלחמה נעשתה בחפזה בשעה שתהליכי הבניין וההתעצמות טרם הבשילו מבצעית. לכן היה צורך למצות את כלל אמצעי הלחימה הקיימים, להחזיר לכשירות את מטוסי הבוכנה שהודממו, ולרענן במהירות את צוותי האוויר. חיל האוויר אפוא יצא למבצע דווקא בעת של ירידה זמנית בכשירות המבצעית ובמוכנות המערכתית.¹¹

לצד הדברים האלה, ראוי להדגיש כי מקצת הלקחים שהופקו לאחר המבצע, נבעו ישירות ממצבו הייחודי של החיל ערב המבצע, מאופיו של המבצע שבו חיל האוויר לא הופעל במלוא כוחו, ואף מאילוצי המצוקה התקציבית ואמברגו הנשק שפורטו לעיל. לקחים אלה, למשל, שיתוף הפעולה עם חיל האוויר של צרפת והפעלת מטוסי הבוכנה שהיו בסוף דרכם בחיל, לא השפיעו על תהליך התפתחותו ובניין כוחו של החיל בהמשך.

הדברים העיקריים שהשפיעו על התפתחותו של החיל לאחר מבצע "קדש" היו: התעצמות חילות האוויר של מדינות ערב; עקרונות הפעלת החיל בתפיסת הביטחון; יכולת ההתעצמות למימוש חזון אמצעי הלחימה הרצוי, נוכח אילוצי האמברגו שחייבו להסתפק במצוי; לקחים אופרטיביים (הרלוונטיים לתרחישי המלחמה הצפויים של ישראל).

התעצמות חילות האוויר של מדינות ערב

לאחר מבצע "קדש" התחילו חילות האוויר של מדינות ערב בתהליך התעצמות בסיוע ותמיכה עצומים של ברית המועצות. במצרים נדרש חיל האוויר לשקם את יכולתו המבצעית שנפגעה קשות בתקיפות של חילות האוויר של בריטניה וצרפת במבצע "מוסקטיר".¹² שיקומו של חיל האוויר של מצרים נעשה בסיוע צמוד של ברית המועצות. היא סייעה באספקת אמצעים וציוד רב וליוותה הכול בהדרכה

מסודרת. בזמן ששוקמו שדות התעופה שנפגעו, החלה בנייתם של שדות תעופה חדשים, וחיל האוויר של מצרים הצטייר במטוסי קרב מתקדמים. הסיוע במטוסים ובאמצעי לחימה לאחר מבצע "קדש" עלה בהיקפו ובאיכותו על זה שניתן לפני המבצע, וסופקו גם מטוסים בעלי יכולות לקרב לילה. כך, לדוגמה, ב־1957 נקלטו במצרים מטוסי מיג 17.¹³ בסוף 1960 נקלטו מטוסי המיג 19, ובמאי 1962 נקלט פאר הטכנולוגיה של תעשיית הנשק של ברית המועצות – המיג 21. אל המפציצים הכבדים מסוג איליושין 28 צורפו באותה העת מטוסי הטופולב 16.

מצפון לישראל הוסיף להתעצם גם חיל האוויר של סוריה, ובסוף 1956 הצטייר במטוסי קרב של ברית המועצות בלבד. ראשונים נקלטו בדצמבר 1956 מטוסי המיג 17, ובמחצית הראשונה של שנות ה־60 נקלטו גם מטוסי המיג 21.

ממזרח לישראל התבסס חיל האוויר של עיראק על סדר כוחות ובו מטוסים מתוצרת ברית המועצות, בהם מפציצי טופולב 16 ומטוסי מיג 21, וכן על מטוסים מתוצרת בריטניה, למשל, מטוסי הנטר, ומטוסים מתוצרת ארצות הברית – F-86 וסייבר. חיל האוויר של ירדן התבסס על מטוסי הנטר מבריטניה.

צבאות המדינות השכנות פיתחו יכולות צבאיות התקפיות והצהירו על כוונתן להילחם בישראל. אלה לוו בפעילות חבלנית ויחד יצרו מצב שחייב את ישראל להמשיך במירון החימוש כדי להרתיע את המדינות השכנות ובו בזמן להתכונן לאפשרות של מלחמה כוללת.¹⁴

האיחוד בין מצרים וסוריה בקהילייה הערבית המאוחדת (קע"מ) שנחתם בפברואר 1958, הוסיף וחזק את מאמציה של ישראל להתעצם, כדברי ויצמן:

די לזכור את המפה של אז על גבולותיה הדחוקים ואת שדות התעופה המצריים הפעילים בסיני, כדי להבין את חדרתנו הרבה לחיל־האוויר הישראלי אם חיל־האוויר המצרי יתקוף ראשונה. ההנחה, כי אפשרות כזאת עלולה להתרחש במציאות, על אפנו וחמתנו, העניקה תוקף נוסף לדרישתנו להתעצמותו של חיל־האוויר.¹⁵

עקרונות הפעלת חיל האוויר בתפיסת הביטחון

עקרון השגת העליונות האווירית בפתיחת המלחמה, שנבקע כבר בימים שקדמו למבצע "קדש", קיבל משנה תוקף אחריו בשל התעצמותם המואצת של חילות האוויר הערביים ובשל כוונות מנהיגיהם. עיקרון זה נועד לשרת את הצורך של ישראל להכריע במהירות את המלחמה בשל התובנה שהכלכלה, המשק והחברה בישראל לא יוכלו לעמוד במלחמה מתמשכת. וזו לשונו של עזר ויצמן:

מלחמת "קדש" של 1956 גיבשה עוד הנחה... במלחמותיה של ישראל גורם הזמן והמהירות הוא בעל משמעות קריטית. אולי יותר מכל עם אחר ומכל צבא אחר, אנחנו נאלצים להילחם עם "סטופר" ביד, כאשר הסיכוי שלנו להכריע את המלחמה לטובתנו, הולך ומתמעט ככל שמחוגי השעון נעים קדימה.¹⁶

חשיבותו של יסוד הזמן במלחמה בעתיד, התחדדה משום שבישראל הבינו כי עוד מלחמה בשיתוף פעולה נגד מדינה ערבית, כמו במבצע "קדש", לא תקרה שוב. עקרון העליונות האווירית נשען על התפיסה שהכרעה מהירה במלחמה תושג באמצעות שליטה בשמי מדינות העימות, ולאחר שתושג, יתפנה חיל האוויר לסייע לשאר כוחות הצבא כיבשה ובים.¹⁷ הרעיון המבצעי למימוש התכלית האסטרטגית של השגת עליונות אווירית היה לשחק את שדות התעופה בהפתעה ולהשמיד את המטוסים שחנו בהם ברחבות החשופות – לשחק את התשתיות והמסלולים בתקיפה, ולהשמיד את המטוסים החונים בצליפה בתותחים. "התורה כולה", אמר ויצמן, "היתה מבוססת על היכולת להגיע אל הבסיסים האוויריים בגובה נמוך ביותר."¹⁸

תפיסה זו מיקדה את המאמצים בגיבושה של תכנית מבצעית סדורה, המבוססת על מודיעין מדויק על מיקום המטרות ועל פיתוח אמצעי חימוש ייעודיים. אלה נועדו להוציא מכלל פעולה את המסלולים בשדות התעופה במהירות ובתכליתיות עוד בשלב הראשון של תקיפתם כדי למנוע ממטוסי האויב להמריא ולסכל את התקיפה. לאחר שישותקו השדות, אמורים המטוסים לבצע יעפי צליפה על המטוסים החונים, ולהשלים את השגת העליונות האווירית. בעת ההיא הדגישו מאוד את אימון הפרט והטייסות במשימה זו, והתכניות המבצעיות שהתגבשו, עודכנו לפי התפתחות היכולות המבצעיות של החיל ולפי המידע המודיעיני שעניינו היה השינויים שחלו בחילות האוויר הערביים והיערכותם בבסיסיהם. בסופו של דבר התגבשה התפיסה הזאת לפקודת אב "מוקד" הנחלקת לארבע פקודות משנה, וכל אחת מהן תואמת תרחיש מבצעי לפי זירת הלחימה.¹⁹ פקודה אחת עניינה תקיפת שדות התעופה במצרים בלבד, אחת עניינה תקיפת שדות התעופה בסוריה בלבד, אחת – תקיפה בו בזמן במצרים, בסוריה ובירדן, ואחת עניינה תקיפה בו בזמן במצרים, בסוריה, בלבנון, בירדן ובעיראק.²⁰

הצורך להכריע במהירות את המלחמה נגע לעוד עיקרון שעיצבו הושפע ממשאבים ומתקציבים מוגבלים. לפי עיקרון זה יש להתבסס על סדר כוחות גמיש רב משימתי, האמור לבטא את יתרון האיכות של ישראל בשדה הקרב. כלומר יש לחזק את יתרון האיכות על בסיס נשק ואמצעי לחימה התקפיים, הנותנים עדיפות

לכוח אש ולתמרון, ממערכות הגנה כדי להעתיק את זירת הלחימה לשטח של האויב, אחד הכוחות העיקריים שהבליטו את יכולות התמרון והאש שלהם בשדה הקרב, היה חיל האוויר שבמערכה זו היה הזרוע הגמישה ביותר של הצבא. מימושה של גמישות זו בהיעדר עומק אסטרטגי חייב את החיל לשמור על ערנות וכוננות גבוהים ועל יכולת תגובה מהירה כדי להתמודד עם תרחישים כמו מתקפת פתע על ישראל לפני שהושלם גיוס המילואים. סוגיית גמישותו של הכוח האווירי בלחימה הובהרה בדוגמה שהביא ויצמן לאחר זמן בכדי לסבר את האוזן:

עוצמתו של המטוס היא גורם ממדרגה ראשונה דווקא במימד המהירות. אתה יכול לקחת "פנטום" ולתקוף בתשע בבוקר סמוך לגבול הטורקי ובאותו מטוס לתקוף במצרים ב־11 בבוקר – וכאשר אתה תוקף אתה מוריד פה חמישה טונות ושם שלושה טונות ובדרך אתה יכול ליירט מטוסים של האויב ולתקוף ברקטות ריכוזי אויב.²¹

כדי ליישם רמת כוננות וערנות גבוהות במצב של התעצמות סדר הכוחות והאמצעים, נדרש חיל האוויר להתבסס בעיקר על כוח אדם סדיר. לפיכך בעשור שלאחר המבצע גדל סדר הכוחות של מטוסי הקרב ב־50 אחוזים, ובמקביל חל גידול של כ־60 אחוזים במצבת הטייסים בחיל. מצבת כוח האדם הסדיר בחיל גדלה באותה עת ב־44 אחוזים.²²

הרצוי מול המצוי – התעצמות בצל אמברגו

בעוד התעצמות מדינות ערב התבססה על סיוע מקיף ממעצמת העל ברית המועצות, נאלצה ישראל להסתפק ברכש של אמצעים בתשלום מלא ממעצמה בינונית – צרפת. משחר ימיה ביקשה ישראל לבסס את יתרונה האיכותי הצבאי על אמצעי לחימה אמריקאים. תקווה זו נכזבה כימים שקדמו למבצע "קדש" וגם אחריו. בעת ההיא הנהיג הממשל האמריקאי את מדיניות אמברגו הנשק על המזרח התיכון ואכף אותה על ישראל בקפרנות יתרה. מפנה קל במדיניות זו התחולל במחצית הראשונה של 1960, עם נכונותה של ארצות הברית למכור ציוד מכ"ם לישראל, ובספטמבר 1962, כשממשל קנדי ניאות למכור לישראל כמה סוללות טילי קרקע-אוויר מסוג הוק.²³ שני האמצעים – המכ"ם וטילי ההוק – נחשבו לאמצעי לחימה הגנתיים מובהקים.

בסתירה לאמברגו האמריקאי הקשוח עמד, כאמור, הצורך של ישראל להצטייד באמצעים התקפיים שישמרו את יתרונה האיכותי.²⁴ לפיכך, בצד לה, נאלצה ישראל

להסתפק במצוי – בקשריה עם צרפת – כדי למצות את צרכיה המבצעיים. הקשרים שנרקמו בין ישראל וצרפת לפני המבצע, נשמרו גם אחריו. צרפת נשארה בעלת בריתה של ישראל והוסיפה לספק לה מטוסים, מערכות לחימה ואמצעי לחימה מתקדמים בתשלום מלא. לאות הידוק הקשרים בין המדינות ניאווה צרפת להיענות לרדישות מבצעיות של ישראל עקב פיתוח האמל"ח המתקדם, והתקינה תותחים במטוסי המיראז'.²⁵ הדבר איפשר לישראל במידה רבה לשמר את יתרון האיכות שלה.²⁶

עוד מדינה שהחלה במגעים עם ישראל בנוגע לאמצעי לחימה ומטוסים זמן קצר לאחר "קדש" הייתה מערב גרמניה. היא סיפקה גם מטוסים ומסוקים בלא תמורה, לפי הסדר השילומים שנועד לפצות את העם היהודי על תקופת השואה. עד 1965 נקלטו בחיל האוויר מסוקים, מטוסי תובלה והדרכה ומטוסים קלים. להלן פירוט התעצמות חיל האוויר לאחר מבצע "קדש" על פי מערכים.

מערך הקרב

הסבת מערך הקרב של החיל למטוסי סילון, שהחלה בימים שקדמו ל"קדש", נמשכה במלוא המרץ גם אחרי המבצע. הצעד הראשון שבוצע בנושא זה היה הכשרת טייסים להטיס את 36 מטוסי המיסטר שנקלטו בשלהי אוגוסט 1956, כחודשיים לפני המבצע. במבצע "קדש" הטיסו אותם טייסים צרפתים. מטוסים אלה היו הבסיס להקמת טייסת סילון רביעית בחיל האוויר. בד בבד עם קליטת מטוסי הסילון במחצית השנייה של שנות ה-50 הוצאו משירות מטוסי הבוכנה הישנים, עד שבתחילת שנת 1961 הושגת כל מערך מטוסי הקרב והפצצה של החיל על מטוסי סילון בלבד – הכול מתוצרת צרפת. לכן הוצאו מסדר הכוחות בתחילת 1957 מטוסי ה-B-17, המוסקיתו ורוב מטוסי המוסטנג.

בתחילת אוגוסט 1957 החלו להיקלט מטוסי הווסטור, שנועדו להחליף את מטוסי המוסקיתו בשלוש משימות עיקריות: הפצצה לטווחים רחוקים, צילום ומשימות אל ראות. תכונותיו של המטוס ובהן יכולות טיסה לטווח ארוך, נשיאת פצצות במשקל רב וארבעה תותחי 30 מ"מ, גילמו יותר מכול את התפיסה ההתקפית של חיל האוויר.²⁷ בסוף 1958 החל החיל להצטייד במטוסי סופר מיסטר (סמב"ד), שנחשבו למטוסים רב משימתיים ובעלי יכולת למשימות אוויר-אוויר ואוויר-קרקע. עד מהרה נעשו מטוסים אלה בעלי המבער האחורי לנושא הדגל של החיל במשימות היירוט. את ארסנל מטוסי הקרב הצרפתיים של החיל בתקופה שלאחר "קדש" חתמו מטוסי המיראז' 3C. מטוסים אלה, שהחלו להיקלט באפריל 1962, עשו מהפכה של ממש בתפיסה המבצעית של החיל. תכונות הטיסה שלהם עם המערכות המתקדמות

שהותקנו בהם, הכפילו את הכוח ושיכללו את היכולות המבצעיות. בפעם הראשונה היה בחיל האוויר מטוס שטס מהר יותר ממהירות הקול במהירות מאך 2, ובעל יכולת טיסה מעל לגובה של 65,000 רגל עם חליפת תאוצה ייעודית. מכ"ם הסירנו שהותקן בחרטום המטוס, איפשר יירוט מלא לטווחים רחוקים באמצעות מערכת נשק משועבדת (טיל אוויר-אוויר מונחה מכ"ם). בו בזמן יכולת התמרון של המטוס הייתה גבוהה, והטיס אותו טייס יחיד. חוץ מהיכולות הטקטיות בשדה הקרב, שהקנו למטוס יתרונות מובהקים מיריביו, איפשרו מטוסי המיראז' לשלב בין טייסות המיסטר והסופר מיסטר שיועדו למשימות יירוט ביום, ובין טייסת הווטור הדו מושבית עם מטוסי האל ראות שיועדה למשימות יירוט בלילה.²⁸

מערך התובלה

לפתיחתו של מבצע "קדש", שהחל בהצנחת גדוד 890 במיתלה, נדרש סדר כוחות של מטוסי תובלה שלא היה ברשות חיל האוויר. לכן צרפת השאילה לחיל האוויר של ישראל עשרה מטוסי דקוטה. שיטת הפעולה שהצליחה, עוררה את חיל האוויר לתכנן הצנחת כוחות בעומק שטח האויב גם בעתיד. ואולם תכניות מגרה מבצעיות של צה"ל להצנחת גדודי צנחנים בעומק שטח האויב לא תאמו את היכולות המבצעיות של מערך התובלה. מטוסי הדקוטה שהושאלו מצרפת, הוחזרו לה, וסדר הכוחות שנשאר היה קטן ומנה שמונה מטוסי דקוטה ושלושה מטוסי גורד בלבד. יתרה מזאת העומס שהוטל על מערך התובלה במבצע "קדש" הוכיח שיכולת הפעולה של מטוסי התובלה של צה"ל מצומצמת מדי, משום שעקרונות תפיסת הביטחון של צה"ל דוגלים ביזמה התקפית והעתקת המאמץ המלחמתי לשטחו של האויב.

נוסף על אלה מפקד החיל בימים ההם, דן טולקובסקי, אמר כי בתכנון המבצעי של "קדש" לא חזו מראש את כל משימות התובלה שיידרשו לאחר כיבוש חצי האי סיני, ואת הצורך בקשר לוגיסטי סדיר עם האתרים במרחב ממפרץ שלמה בדרום, דרך א־טור, אבו רודס וכו'. טייסת התובלה המצומצמת של חיל האוויר אינה יכולה להיות ממנה על האספקה והתובלה לאתרים האלה לבדה ימים רבים. לפיכך לאחר המבצע אמר מפקד חיל האוויר, דן טולקובסקי, כי יש להגדיל את סדר הכוחות של מטוסי התובלה בעלי קיבולת מטען גדולה יותר.²⁹ בסתירה לצורך המבצעי הזה עמדו מגבלות התקציב והגדרת סדרי העדיפויות למימוש כלל הצרכים המבצעיים של החיל בעת ההיא. במאבק במה ישוקעו המשאבים המוגבלים, תבע חיל האוויר להשקיע את עיקרם במטוסי הקרב, לפי הנחת העבודה כי במלחמה הם נותנים את התשואות המרביות ביחס לעלותם.

הגישה שנקט חיל האוויר, ולפיה הכרעת המלחמה מותנית בעליונות אווירית

משום שהיא מאפשרת הפעלה ממוקדת ויעילה של כוחות השריון והח"ר, הובאה בחשבון בתכנון האסטרטגי של צה"ל. מטבע הדברים הכתיבה גישה זו את סדרי העדיפויות של ההשקעה בכוח אדם ושל התקציבים. בראש סולם העדיפויות הוצבו מטוסי הקרב, אחריהם השריון ובסופו כוחות הח"ר. לכן בתכנון ההתעצמות של צה"ל נדחק מערך התובלה לשוליים. ואולם בפועל מערך התובלה בימים שלאחר "קדש" השתנה על פי הנסיבות ולא על פי תכנית בניין כוח סדורה שהוגדרה מראש.³⁰ אחת הנסיבות שהשפיעו על התפתחות מערך התובלה, הייתה הצעה אקראית של התעשייה האווירית להצטייד במטוס תובלה כבד YC-97 מתוצרת בואינג, כאמצעי לוגיסטי לתובלת כוחות סער. אף על פי שהומלץ להימנע מרכש המטוסים, הורה באוגוסט 1961 הרמטכ"ל צבי צור לרכוש חמישה מטוסים מהרגם שהוצע. חמשת המטוסים נקלטו במחצית הראשונה של 1962, אבל הסבתם לתובלת טנק קל AMX-13 ורק"ם נכשלה. המטוסים שימשו לתובלת נוסעים למדינות אירופה, אפריקה ואסיה, וכן למשימות עזר כמו מודיעין אוויר ולוחמה אלקטרונית.³¹ עוד מטוסים ואמצעי לחימה שנקלטו במערך התובלה סופקו, כאמור, ממערב גרמניה באמצע 1960 בעקבות הסדר הפיצויים. כך נקלטו 18 מטוסי נורד בשנים 1960-1963 שאיפשרו בסיכומו של דבר להצניח חטיבת צנחנים על ציודה בלילה אחד. בד בבד עם קליטת המטוסים האלה נפלטו מסדר הכוחות מקצת מטוסי הרקוטה.

מערך המסוקים

שלא כמו מערך הקרב ומערך התובלה, מערך המסוקים בימי מבצע "קדש" היה מושג דמיוני כמעט. במבצע "קדש" היו לחיל האוויר זוג מסוקי סער מסוג סיקורסקי S-55 שנקלטו באפריל 1956, וזוג מסוקים קלים ובלתי שמישים מסוג הילר. מזמן שנקלטו הוצבו המסוקים כגף בטייסת המטוסים הקלים. ואולם עיקר המשאבים הגיהוליים של הטייסת הושקעו במטוסים וכן מרב תשומת הלב הופנתה אליהם. סדר הכוחות הקטן, הידע הדל בנושא המסוקים והשתלבותם הלקויה של המסוקים שהיו אז בחיל, במשימות מבצעיות דחקו אותם לקרן זווית. למעט קומץ זעום של "משוגעים לדבר" שראו בעיני רוחם מערך מסוקים הולך וגדל, נחשבו המסוקים לחריגים בחיל האוויר, ונחיצותם הועמדה בספק. ועוד הוזנח מערך המסוקים משום שהתקציב היה מוגבל ורובו הושקע במטוסי הקרב.

במבצע "קדש" לא טסו במסוקים משום שהם לא הוכשרו לפעילות מבצעית, ולא גובשה עבורם תכנית הפעלה מבצעית כלל. בעול משימות האספקה, הפינוי והחילוץ ב"קדש" נשאו מטוסי הפייפר ומערך התובלה בהצלחה, ולפיכך גם לאחר המבצע לא עלה צורך מבצעי מובהק להצטייד במסוקים כלל.³² אף על פי שהמסוקים

ממריאים אנכית מאתרי בר בשטח ונוחתים בהם, ואינם זקוקים לשרות תעופה בעלי מסלולים דווקא שילובם במערך הלחימה לא הובא בחשבון. הצורך במסוקים נראה בעת ההיא לכל היותר אמצעי לגיוון הפוטנציאל הלוגיסטי של מערך התובלה.³³ קציני צה"ל וקציני חיל האוויר קיבלו השראה מצבא צרפת שהשתמש במסוקים בלוחמת גרילה נגד מחתרת ה־FLN באלג'יריה, וכן התרשמו מיכולתם של המסוקים באופן בלתי אמצעי בעת ביקור של משלחת רשמית באלג'יריה בינואר 1957. בביקור זה עמדו חברי המשלחת על מגוון המשימות שבהן הופעלו המסוקים, ועיקרן היה מרדפים. בשובה לארץ הגישה המשלחת דוח עם המלצות תפעוליות בעניין המסוקים. בהמלצות אלה נכתב על סוג המסוקים הרצוי לצה"ל, על אופן הפעלתם, על כפיפותם ועל תכנית הרכש. הדיונים באגף המבצעים של המטה הכללי נשענו על המלצות המשלחת, ולפיהן הוקמה "ועדת הליקופטרים בין זרועות". הוחלט על רכש של ארבעה מסוקי אלואט קלים ו־12 מסוקי סער בינוניים מסוג סיקורסקי S-58. עוד הוחלט להפעיל את המסוקים בטייסת בחיל האוויר, ולהטיל את פיתוח תורת הלחימה על חיל האוויר ועל חטיבה 202; על התפעול האווירי מונה חיל האוויר, ועל התפעול המבצעי – חטיבת הצנחנים. לתכניות הרכש ולהחלטות שגלו אליהן לא הייתה חשיבות ממשית בשל מגבלות התקציב החמורות וההעדפה לרכוש מטוסי נורד, אמברגו הנשק שהטילה ארצות הברית לא איפשר לישראל לרכוש אמצעי לחימה, וביוני 1957 ירד פיתוח מערך המסוקים לתחתית סולם העדיפויות.³⁴

מערך המסוקים התחזק מעט בראשית 1958, כשנקלטו בו שלושה מסוקי סיקורסקי S-58 בגרסת הייצור האזרחית שלהם. מכירתם לישראל התאפשרה בזכות הבטחתה כי ישמשו למשימות הומניטריות של חילוץ אזרחים שייפגעו באזורים בלתי נגישים לכלי רכב כמו מדבר יהודה והנגב. בו בזמן נקבע למסוקים יעד של יכולת להנחית פלוגה מצוידת בסבב אחד. משלב זה החל פיתוח תורת לחימה מבצעית למסוקי הסער, והחלו אימונים משותפים למבצעים מיוחדים עם סיירת מובחרת בצה"ל. באפריל 1960 נקלטו עוד שלושה מסוקי סיקורסקי S-58, ושנה אחרי כן נקלטו שלושה מסוקי אלואט שעד אותו הזמן שירתו חברת תעופה אזרחית ושולבו במערך לאחר שהתפרקה. את החיזוק העיקרי של מערך המסוקים בשנות ה־60 יש לזקוף לזכות הסדר הפיצויים עם מערב גרמניה. היא סיפקה לישראל 24 מסוקי S-58 בהסכמה שבשתיקה של הממשל האמריקאי. כדי להכשיר כוח אדם לתפעול המסוקים נשלחו לגרמניה כמה אנשי צוות אוויר לכיצוע קורס הסבה.³⁵

מערך מטוסי הסיוור והקישור

מערך המטוסים הקלים, וכראשם הפייפר, ביצעו במבצע "קדש" משימות סיוור,

קישור פיגוי פצועים ותובלת מפקדים, והיו לגולת הכותרת של חיל האוויר במבצע. בשל הצלחותיהם של מטוסי הפייפר במבצע הסיקו כי המטוסים ענו על הדרישות המבצעיות.³⁶

עם זאת נחשפו כמה מגבלות בתצורתם היסודית של המטוסים, והן חייבו טיפול שיאפשר פתיחת מעטפות טיסה, דבר שלא היה נהוג בימי המבצע. כך לדוגמה, נדרשה התקנת אמצעים לטיסות מכשירים בתנאי לילה ובמזג אוויר גרוע כדי להעלות את סף הבטיחות של הטיסה. נוסף על כך עלתה סוגיית גודלו של תא הנוסעים והסרבולל בסידורי האלונקה לפיגוי פצועים, שלא איפשרו טיפול הולם בפצוע בשעת טיסה. אחד הפתרונות לקושי הזה היה להוסיף אמצעים למטוסי הפייפר.³⁷ בעקבות הלקחים שהופקו ממבצע "קדש" ומהמרדפים אחרי חוליות המסתננים, הוחלט להתקין שני מקלעים בינוניים בקוטר 0.3 אינץ' מתחת לכנפיים. ההתקנה הושלמה בשנת 1957, ומשלב זה השתתפו המטוסים בליווי אוטובוסים אזרחיים לאילת. כמו כן צוידו מטוסי הפייפר בנורים לאיתור מטרות או מנחתים מאולתרים בלילות חשוכים.³⁸ מיד לאחר המבצע נקלטו כ-30 מטוסי פייפר סופר קאב שנרכשו בארצות הברית במחצית הראשונה של 1956. מטוסים אלה נכדלו מדרג פייפר קאב, שעד מבצע "קדש" הופעלו בהספק המשופר של המנוע שהותקן בהם. עם זאת בשל אילוצי התקציב לא נרכשו מטוסים קלים עם תא נוסעים בעל קיבולת גדולה מזו של הפייפר, והגדלת מספר הנוסעים למשימה אחת נמנעה. ואולם באוקטובר 1964 הייתה התקדמות גדולה בעניין זה, ובעקבות הסדר השילומים עם מערב גרמניה נקלטו עשרה מטוסי דורניר DO-27 מתוצרתה.³⁹ נוסף על אלה יש לציין כי בעת ההיא נקלטו עוד כמה מטוסים קלים ממניו סוגים, מהם אגב ניצול הזדמנות ומהם תרומות ומתנות שהוענקו לחיל, אולם הם היו מעטים, ותרומתם למערך הייתה שולית.

לקחים אופרטיביים

הלקחים המבצעיים האופרטיביים העיקריים שהופקו בחיל האוויר לאחר מבצע "קדש", הם משני סוגים: לקחים מערכתיים ולקחים של הפעלה ושל תפעול פרטניים שנגעו לתורות הלחימה המקצועיות ולטכניקות ההתמודדות של הכוח האווירי בזירת המערכה.

ללקחים המערכתיים שחשפו חולשות, היו השפעות רחבות על כל תרחיש לחימה אפשרי. הלקחים האלה נגעו לענייני שליטה ובקרה, וכן לתיאום ולשילוב בין כוחות האוויר לכוחות היבשה באמצעות המוצב הפיקוד העליון של צה"ל (מצפ"ע) והמטה המבצעי של חיל האוויר. הלקחים האוויריים המקצועיים, לעומת זאת, נגעו לחולשות ולעצמה שנחשפו באופייה הייחודי של הלחימה המצומצמת במבצע "קדש", והתמקדו

בשני נושאים עיקריים: תקיפת מטרות אוויר-קרקע בסיוע לכוחות היבשה ואמנעה; ואוויר-אוויר.

לקחים מערבתיים

שליטה ובקרה

אחד הלקחים העיקריים מההפעלה הכוללת של חיל האוויר במבצע "קדש" נגע לסוגיית השליטה והבקרה. השליטה בסדר כוחות המטוסים בלחימה נגעה למידת הגמישות של החיל, והייתה לאחת מאבני היסוד של עקרונות הפעלתו אשר נקבעו עוד במחצית הראשונה של שנות ה-50. כדי למצות את סדר כוחות המטוסים הקטן בכל המשימות ובכל גזרות הלחימה נקבע עיקרון של שליטה מרכזית.

לצורך זה הוקמה באמצע שנות ה-50 יחידת בקרה מרכזית (יב"ם) סמוך למפקדת החיל ברמלה. ליחידה זו היה אמור להתנקז כל המידע המבצעי הרלוונטי בזמן אמת: גילוי נתיבים, מודיעין, נתיבי הטיסה של חיל האוויר, מצב כוחותינו וכוחות האויב, הישגים מבצעיים ועוד. את עיבוד המידע הזה להחלטות תפעוליות ולהוראות ביצוע שיתנו מענה לצרכים לפי השינויים בשדה הלחימה, תוכנן שיעשה מפקד חיל האוויר או ממלא מקומו ביחידת הבקרה המרכזית.

המידע ליחידה זו היה אמור לזרום ממספר ספקי מידע במפקדת חיל האוויר ומחוצה לה. ספקי המידע ליחידת הבקרה המרכזית במפקדת החיל היו במחלקת אוויר: המדור הקרבי של ענף אוויר 4 (מודיעין חיל אוויר) וענף אוויר 3 (מבצעים), שהיה אמון על כתיבת פקודות המבצעים בשגרה. ספקי מידע אלה לא מוקמו מלכתחילה ביחידת הבקרה המרכזית בזמן הלחימה. לפיכך במבצע "קדש" נשאר המדור הקרבי של ענף אוויר 4 (מודיעין) במשרדיו הקבועים במפקדה, ולכן היה לדברי מפקד חיל האוויר בעת ההיא, "תלוש מהניהול השוטף של הקרב, מאחר והוא לא היה שותף להוראות ולדיווחים אשר עברו בין הבקרה הטקטית לבין הטייסות."⁴⁰ פרטי הקרב שנאספו במדור זה הסתמכו על דוחות התחקיר שנשלחו מהטייסות בטלפרינטר לאחר הנחיתות, או על דיווחים טלפוניים מזדמנים של טייסים ששבו ממשימתם, או על דיווחים אקראיים שהגיעו מהמבצעים בזמן אמת במכשירי הקשר. לפיכך נוצר מצב שנציגות המודיעין המבצעי של החיל "לא הצליחה לפעול בצמידות הדרושה לבקר הראשי על מנת להפיק אף היא את היריעות הדרושות לה ולדווחן למדור הקרבי". המידע שקיבל גוף המודיעין החילי על הלחימה היה חלקי ולא מעודכן, ולכן נפגעה הבקרה על סדר הכוחות. לא היה אפשר לספק מידע מודיעיני עדכני ורלוונטי בעת תדרוך הטייסות, ומשימה זו הוטלה על הבקר הראשי ועוזריו, בשעה שידיהם היו עמוסות לעיפה בניהול הכוחות.⁴¹

ספק המידע האחר במפקדת החיל, ראש ענף אוויר 3 (מבצעים), התמקם בתחילת הלחימה ביחידת הבקרה המרכזית וסייע בהפעלת הכוח, אף על פי שגם הוא, כמו ענף אוויר 4, לא תוכנן מלכתחילה לשבת ביחידה בשעת הלחימה (מרור ב' בענף אוויר 3 נשאר כמתוכנן במשרדיו הקבועים גם במהלך המבצע, והוציא מהם פקודות לשאר המשימות). המעבר האינטואיטיבי של ראש ענף אוויר 3 ליחידת הבקרה המרכזית מקורו ברצון להיות במקום שבו פרטי הלחימה הם המעורכנים ביותר, וכן משום שיחידת הבקרה המרכזית הייתה המקום היחיד שבו היה אפשר להתאים את פעולות הכוח לשינויים התדירים בלחימה באמצעות הקשר הישיר עם המטוסים. לפיכך מיד עם תחילת המבצע הופעלה בפעם הראשונה שיטת הבקרה הטקטית. לפי שיטה זו קיבל הכוח האווירי הוראות למשימות ההתקפיות מסמכות מקצועית בכירה – מפקד החיל, ראש מחלקת אוויר או ראש ענף אוויר 3 – באופן לא מתוכנן לחלוטין, בלא נהלים מסודרים, ובלא תשתית קשר מתוכננת.⁴²

מאחר שסוגיית הימצאותם של אנשי ענף אוויר 3 ביחידת הבקרה המרכזית לא תוכננה מלכתחילה, לא נדונה שאלת סמכותם בעניין הפעלת הכוח בלחימה. השתלכותו האינטואיטיבית של ראש ענף אוויר 3 בהפעלת הכוח בזמן המבצע הביאה לידי כפל סמכויות, ויחידות הביצוע קיבלו פקודות משני מקומות – מאנשי יחידת הבקרה המרכזית ומראש ענף אוויר 3. מצב זה נוצר עקב הגדרה לא ברורה של תפקידים ובשל חלוקת סמכויות לחימה לקויה בין מתכנני הפקודות – אנשי אוויר 3, ובין השולטים – אנשי הבקרה הטקטית ביחידת הבקרה המרכזית.⁴³ מלקחים אלה עלה שכדי לייעל את עבודת המודיעין ולאפשר תיאום בין עבודת הבקרה לענף אוויר 3, יש לקרב את ענף אוויר 3 וענף אוויר 4 אל מרכז הבקרה.⁴⁴ עוד ספקי מידע עיקריים ליחידת הבקרה המרכזית שנמצאו מחוץ למפקדה, היו שתי יחידות קשר קבועות, האחת בחפץ חיים והאחת בסטלה מאריס, וכן יחידת מילואים שפרסה בחצרים. תפקידן של יחידות אלה היה לחשוף נתיבים בלתי מזוהים באמצעות מכשירי המכ"ם שלהן, ולדווח עליהם ליחידת הבקרה המרכזית ברמלה. ביחידת הבקרה המרכזית ביצעו את כל הפעולות הנחוצות לזיהוי הנתיב החדש – עמית או ערין, והזניקו מטוסים ליירוט.

תהליך זרימת המידע ועיבודו, מגילוי הנתיבים ועד ההוראות שהוציאה יחידת הבקרה המרכזית, במבצע "קרש" היה ארוך ומסורבל. הדבר השפיע על מידת גמישותו של החיל בהתמודדות עם סכנות אפשריות. יצא אפוא שבגלל ריכוז יתר של סמכויות ביחידת הבקרה המרכזית – היא שלטה בכוח וביקרה אותו בו בזמן. בשל הדברים האלה התחדר הצורך לבזר מקצת הסמכויות של יחידת הבקרה המרכזית ליחידות הקשר, ולהמיר את יחידות הקשר ביחידות בקרה אזוריות בעלות סמכויות גדולות

יותר כדי לקצר את זמן התגובה.⁴⁵ אחרי המבצע הליקויים שהתגלו במערך השליטה והבקרה, שולבו בתכנית האב של יחידת הבקרה המרכזית, שנכתבה עוד לפני מבצע "קדש". הלקחים יושמו בתכנון החדש של היחידה, שהלכה ונבנתה במתחם הקריה בתל אביב לקראת העתקת מקומה של מפקדת החיל אליו מרמלה.

מאחר שנקלטו בזירה מטוסים על קוליים וטילי אוויר-אוויר לקראת סוף שנות ה-50, התחדד הצורך בשיפור שיטות הבקרה והאמצעים הטכנולוגיים העומדים לרשות היחידה המרכזית לבקרה. היה עליה להגדיל את טווחי הגילוי, לקצר את משך הזיהוי ומכאן לשפר גם את יכולות ההתרעה על סכנה אווירית אפשרית, שיאפשרו לנקוט פעולות הנדרשות מבעוד מועד.

במקצה שיפורים זה קלט מערך הבקרה בשנת 1962 זוג מכשירי מכ"ם מארצות הברית – האחד לגילוי מטווחים ארוכים, והאחר כמשלים למדידת הגובה. קליטת האמצעים הטכנולוגיים המתקדמים הייתה עוד שלב בביזור סמכויות יחידת הבקרה המרכזית ליחידות הקשר בחפץ חיים ובסטלה מאריס, ומנובמבר 1962 הן החלו להיקרא יחידות בקרה. מרגע זה שונתה תפיסת השליטה והבקרה בחיל, וליחידות הבקרה ניתנו סמכויות לזהות נתיבים, ולהזניק בעצמן מטוסים ליירות במידת הצורך. נוסף על אלה הוטלו על יחידות הבקרה גם בקרת היירוט, בקרת תעבורה ובקרת אימונים, בקרת תקיפה ובקרת חיפוש והצלה.⁴⁶ יחידת הבקרה המרכזית הוסיפה לקבוע את המדיניות, המשימות, הקצאת הכוחות, השליטה בכוח בחירום ובשגרה וכן לרכז את כל הדיווחים מכל יחידות הקצה ולעבדם.

קשרי הגומלין בין מוצב הפיקוד העליון של צה"ל ובין חיל האוויר

בסיום הלחימה היו אנשי הפיקוד במוצב הפיקוד העליון שבעי רצון משיתוף הפעולה בניהול הלחימה בין יחידת הבקרה המרכזית של חיל האוויר ברמלה ובין מוצב הפיקוד העליון של צה"ל. כימים של שגרה הוצב מוצב הפיקוד העליון בתל אביב, ולקראת המבצע הועתק מקומו חלקית לרמלה, קרוב ליחידת הבקרה המרכזית של חיל האוויר. לדברי מפקד חיל האוויר, שביעות הרצון מקורה בעיקר בנסיבותיו הייחודיות של המבצע, ולפיכך אמר, "יש להכיר בכך שלו היו פני המלחמה שונים במקצת יתכן מאוד והיינו מסיימים את המלחמה בהתרשמות אחרת באשר לייעילות העבודה המשותפת בדרג המצפ"ע".⁴⁷

למרות הניגוחות העלה מפקד חיל האוויר לקחים משיתוף הפעולה. אלה נבעו מן ההבדלים היסודיים בין שיטות ניהול כוחות היבשה לאלה של האוויר, ומתקלות בזרימת המידע המבצעי בעת הלחימה בשל המרחק הגיאוגרפי בין המפקדות. המרחק הזה בין שתי המפקדות שהיו אמורות לנהל מלחמה משותפת – יבשתית ואווירית

— נגד אויב אחד, הביאה לעתים לידי ליקויים ותקלות בזרימת המידע המבצעי בין המפקדות הממונות על הפעלת הכוחות, ולבניית תמונת קרב שונה אצל כל אחת מהן. לכל מפקדה היו מקורות מידע שונים לתמונת הקרב, ולפיכך גם המראה שהשתקף מהם לא היה אחד. תמונת הקרב שנבנתה בחיל האוויר לניהול הלחימה הייתה ריכוזית והתבססה בעיקר על דיווחי טייסים, מערך הבקרה וממ"ן/2. כוחות היבשה, לעומת זאת, נוהלו במידה רבה של ביזור, ומפקד כוחות היבשה שהרבה לסייר בשטח, ניתח את המצב על פי התרשמות בלתי אמצעית בשדה, ועל פיה קיבל החלטות.⁴⁸

כדי לגשר על הפערים שנפערו בין תמונות הקרב בלחימה ועל ההבדלים בניהול הכוחות, הוחלט לקרב בין המפקדות, ולהעביר את מפקדת חיל האוויר והמטה המבצעי שלה לקריה בתל אביב. המהלך הושלם ביולי 1959 עם קליטת מפקדת חיל האוויר, יחידת הבקרה המרכזית ויחידת השירותים הטכניים למודיעין (שט"ל) בתשתיות חדשות שנבנו עבורן במתחם הקריה בתל אביב. עוד שינוי היערכות שנגזר ממהלך זה, היה העברת הטייסת הקלה שהייתה ערוכה ליד מפקדת החיל ברמלה, לשדה רב.

לקחים פרטניים

שיתוף פעולה אוויר-קרקע – סיוע לכוחות היבשה

תורת סיוע חיל האוויר לכוחות היבשה החלה להתגבש בצה"ל בשנת 1951 עם הקמת "בית הספר לשיתוף פעולה קרקע-אוויר", שבו הדריכו טייסים לצד קצינים מכוחות היבשה. תפיסת ההפעלה התבססה על תורת הסיוע האווירי שהתגבשה בצבאות בעלות הברית במלחמת העולם השנייה. את אחד הפרקים בתורה זו שעניינו הסיוע הקרוב, פיתח צה"ל, וכתב על פיו את תורת הסיוע האווירי. שיטת הסיוע האווירי של צה"ל התבססה על מערכת קשר סיוע אוויר (קס"א) שכראשה עומד טייס, והיא מתווכת בין הכוחות הלוחמים על הקרקע, ובין המטוסים שאמורים לסייע להם; מערכת הקשר נועדה להעביר לחיל האוויר את הדרישות לסיוע אווירי, וכשבאים המטוסים לזירת הלחימה, עליה לסייע בהכוונתם אל המטרות בשטח.

בו בזמן הוצבו קציני כוחות היבשה בטייסות החיל והיה להם קשר עצמאי עם מערכת הסיוע באג"ם-מבצעים. אלה היו קציני קישור שיתוף קרקע-אוויר (קש"א). על פי התפיסה המבצעית, תפקידם העיקרי היה לספק לטייסות מודיעין מבצעי טקטי על מצב הלחימה ועל מיקום הכוחות בחזיתות, וכן לעדכן את "קו ההפצצה" שנקבע ע"י אג"ם-מבצעים לפי הקורות בשטח. המושג "קו ההפצצה" התייחס לקו הדמיני שהגדיר את נקודת הקיצון של הימצאות כוחות צה"ל במערכת, ושמעבר לו היו כוודאות כוחות אויב בלבד. בטווח "קו ההפצצה" היה אפשר לתקוף על פי

הגדרות מערכת הסיוע, וכך להימנע מלתקוף מן האוויר כוחות יבשה עמיתים שהיו בו. כלומר כשמקס"א בשטח הייתה עולה דרישה לתקיפת מטרה, היא הייתה מועברת לאישור שרשרת הפיקוד של כוחות היבשה (חטיבה, פיקוד, אג"ס-מבצעים). אם לא הטילו וטו על הדרישה, היא הופנתה לחיל האוויר. לפי הדרישה שהועלתה, נתן חיל האוויר לטייסות המבצעות פקודות משימה ובו בזמן העביר לקס"א את פרטי התוקפים – זמנים, חימוש, אותות קריאה – כדי שיקבל את המטוסים שהוקצו לו, ויכוון אותם למטרות שהעלה בדרישתו.

תפיסת ההפעלה שהתגבשה בצה"ל, הופעלה בראשונה במבצע "קדש", ובעקבותיה הופקו לקחים הנוגעים בעיקר לזרימת המידע והמודיעין בין כל החוליות השותפות ליישום השיטה. כך, לדוגמה, טענו בחיל האוויר כי המודיעין הראשוני על היערכות כוחות היבשה המצריים בסיני היה לקוי, בייחוד בכל הנוגע להיערכות יחידות הנ"מ. על פי תפיסת הסיוע האווירי של צה"ל היו אמורים הקשק"אים להעביר את המידע המודיעיני על היערכות יחידות הנ"מ לטייסות החיל, ורב הקשק"אים – למפקדה. רוב המידע הזה לא הוכן ולא הועבר. יתרה מזאת בשל היעדר מערכת קשר בין יחידות השדה למוצב הפיקוד העליון ובין רב הקשק"אים למוצב הפיקוד העליון לטייסות, בתדרוכים לטייסות לא ניתן מידע על היערכות סוללות הנ"מ שהגנו על כוחות היבשה. לפיכך רוב האכזות של חיל האוויר במבצע מקורן בבחירת נתיבי טיסה למטרות מעל מערכי האויב המסכנים אותם בסוללות נ"מ, אף על פי שהיה אפשר להימנע מכך.⁴⁹

זרימת המידע המבצעי בין הכוחות במהלך הלחימה גם הייתה לקויה. הקשר בין הרב קשק"אים למוצב הפיקוד העליון ובין הקשק"אים לטייסות היה חד כיווני ונוצל להעברת דיווחים מהטייסות בלבד. לפיכך יצאו הטייסים למשימות הסיוע בלא תדריך ובלא מידע מסודר על הנעשה בשטח. לא זו בלבד אלא שבשל התקשורת הלקויה בין החטיבות למוצב הפיקוד העליון "קו ההפצצה" שנקבע למוצב הפיקוד העליון, לא היה ידוע ליחידות השדה ולכן היה חסר כל ערך ולא שיקף את היערכות הכוחות בשטח. לעתים הוגדר "קו ההפצצה" בטווח רחוק ממיקומם של כוחות צה"ל, ולכן נמנעה הפעלת חיל האוויר לתקיפת כוחות האויב באזורים שחפו מנוכחות של צה"ל.⁵⁰

מאחר שהמידע המבצעי שזרם במהלך הלחימה היה חסר ושגוי, התבסס הסיוע האווירי על נתונים קלושים בדבר מיקומם של כוחות צה"ל וכוחות האויב. נוסף על כך הייתה אי ודאות מוחלטת בנוגע לסדר העדיפויות בתקיפת המטרות, והמשימות לא בוצעו ביעילות. כשסיכם את עניין שיתוף הפעולה בין חיל האוויר לכוחות הקרקע במבצע "קדש", אמר מפקד חיל האוויר:

דוקטרינת שיתוף-פעולה אוויר-קרקע נקבעה בצה"ל לפני כחמש שנים. תמרונים שונים של כוחות הקרקע אשר נערכו בשנים האחרונות הוכיחו שהיא אינה מוכרת דייה בכוחות הקרקע, ואינה מתורגלת כראוי; וראייה לכך דו"חי סכום שונים אשר הוגשו ע"י ח"א לאחר תמרונים כאלה. אין להתפלא איפוא אם הגשמתה ב"קדש" עמדה בדרך כלל ברמה נמוכה.⁵¹

אף על פי שהעריכו כי ביצוע המשימות לא היה יעיל, והוכיחו ששיטת ההפעלה שנקבעה לא צלחה, לאחר "קדש" לא בוצע שום שינוי בתפיסת ההפעלה של הסיוע האווירי לכוחות היבשה.⁵² עם זאת התוצאות המכריעות במשימת סיוע התקפי הושגו בתקיפות האמנעה, הרחק מזירת הלחימה הקרקעית, במקומות ובאתרים שבהם לא הייתה נוכחות של כוחות צה"ל. בגלל הטופוגרפיה של מדבר סיני נמתחו צירי התנועה של כוחות התגבור המצריים למרחקים ארוכים והיו כה חשופים וגלויים, שהתקפה של חיל האוויר התבקשה מאליה. מטבע הדברים תקיפות אלה לא היו תלויות במערכת התקשורת המסורבלת עם הגייסות, ולפיכך השיגו תוצאות טובות יותר מן הפעולות שהיו תלויות בה, ותרמו להצלחת המבצע בכללותו ממשימת הסיוע הקרוב.⁵³

אוויר-אוויר

במבצע "קדש" התרחשו כמה מפגשים אוויריים בין מטוסי חיל האוויר של צה"ל למטוסים של מצרים. מטוסי מיסטר IV של חיל האוויר הפילו שבעה מטוסים מצריים – ארבעה מטוסי ומפייר ושלושה מטוסי מיג 15, ואילו לחיל האוויר של ישראל לא הייתה כל אבדה. עם זאת משום שהיו מעט מפגשים, לא היה אפשר להסיק מסקנות ברורות ומוחלטות בנוגע לכל צעדים שהם בנושא זה. עיקר המסקנות מהקרבות המעטים שהתרחשו, נגעו למספר המטוסים בכל מפגש, לטקטיקות הלחימה של הטייסים המצריים ולתכונות המטוסים המצריים בנבחים משתנים לעומת מטוסי חיל האוויר. אחת המסקנות היסודיות מניתוח הקרבות הייתה שרמת הטיסה והכוונונים של הטייס המצרי נופלת מזו של הטייס הישראלי.⁵⁴ עקב המסקנות האלה לא שינו את תורת הלחימה בנושא האוויר-אוויר לאחר "קדש", אם כי מספר לא מבוטל מהאימונים התמקד בעניין זה כדי לרכוש מיומנויות להשגת עליונות אווירית.

מודיעין אוויר

בנושא מודיעין אוויר נחשפו כמה ליקויים יסודיים הן בנוגע למקורות המודיעין החיצוניים לחיל והן בנוגע למודיעין פנים חיליים. במקורות המודיעין החיצוניים

נחשפו פערים משמעותיים בין העובדות על היערכות כוחות היבשה ובין חומרי הגלם שהגיעו לחיל האוויר ולמודיעין המבצעי. מקורות המודיעין המבצעי של חיל האוויר במבצע "קדש" נשענו על האזנות של אמ"ן ועל דוחות התחקיר של הטייסים ששבו ממשימתם.

במקורות הפנימיים ענף אוויר 4 (מודיעין) לא הרביק את קצב הגיחות בטייסות, ולפיכך לא הצליח למצות את מלוא התועלת המבצעית מהחומר המודיעיני הגולמי שהגיע אליו. כמו כן משום שהמודיעין לא עמד בקצב הלחימה, הטייסות בתוך הכנפות ובין הכנפות לא עודכנו במידע המודיעיני האופרטיבי, דוגמת היערכות הנ"מ וריכוזי האויב. רוב הפעמים המידע לא זרם כלל, ובפעמים שבהן הועבר, לא היה זה במהירות הראויה.⁵⁵

בעקבות הלקחים ממבצע "קדש" הוסבה לנושא מודיעין אוויר תשומת לב גדולה, כוח האדם במערך גדל, והודגש בעיקר חיבורו הבלתי אמצעי לעניין המבצעי.⁵⁶ תוצאות ההשקעה במערך זה והתקדמותו בעשור השנים שלאחר מבצע "קדש" נשאו פרות במבצע "מוקד", בפרוץ מלחמת ששת הימים.

היפגשויות מאש נ"מ

במבצע "קדש" איבד חיל האוויר 15 מטוסים מסדר כוחות כולל של 117 מטוסים, בהם 11 מטוסי בוכנה, מטוס סילון אחד ושלושה מטוסי סיור וקישור. באבדות אלה קיפחו את חייהם חמישה טייסים. רוב האבדות נגרמו מאש נ"מ. כתנאי הלחימה של מבצע "קדש" הצטמצמה הפעלת חיל האוויר למשימות סיוע לכוחות היבשה, אמנעה ואוויר-אוויר. בנסיבות האלה נראה כי שיעור האבדות גבוה, והוא חייב תחקיר מדויק והפקת לקחים. תחקיר זה היה הכרחי דווקא בשל תרחישי לחימה אפשריים, לפיהם ייתכן שחיל האוויר יבצע גם את משימות הליכה שלו, ובהן תקיפת שדות תעופה ומטרות אסטרטגיות בלא עזרה מחוץ של בעלות ברית.

קצב שחיקת סדר הכוחות מג"מ בלבד, כמו שאירע ב"קדש", בלחימה על פי התרחישים שנחזו, היה עלול להוריד את חיל האוויר ל"קו אדום" שבו לא היה ממצה את כוחו ולא משיג את התכליות האסטרטגיות שלו. בתחקיר המבצעי המסכם של מבצע "קדש" אמר ראש ענף אוויר 3 על סוגיית הנ"מ כי יש למצוא שיטת התרעה מהירה מפני אש נ"מ. שתי טכניקות להתמודדות עם נ"מ נלמדו ממבצע "קדש" עד שנמצאה שיטה זו:

א. בפעמים שכוחות היבשה פתחו באש אדירה שטוחת מסלול אל עמדות האויב, נחלשה מאוד אש הנ"מ, ולפיכך הומלץ לנהוג כך גם בעתיד.

ב. בכל הפעמים שיעפי התקיפה בוצעו מכיוון השמש, נחלשה האש במידה ניכרת.⁵⁷

נושא האברות מג"מ לא הורגש בתחקירים המבצעיים ובסיכומי המבצע, משום שעיקר ההיפגעות היו של מטוסי בוכנה, שהיו אטיים יחסית, ולפיכך מועדים להיפגעות בשרה הקרב המורדני.⁵⁸ כמו כן נראה שאובדן מטוסים טכוע במחיר המלחמה.

נושאי ארגון ותשתיות

במבצע "קדש" נחשפו עוד חולשות של חיל האוויר. אחדות מהן נגעו לנושאי הספיגה וההתגוננות מתקיפות אוויריות ומכוונות פיגוע קרקעיות. אחרי שחילות האוויר בזירה החליפו את מטוסי הבוכנה במטוסי סילון, היה הכרח לפזר את סדר כוחות המטוסים, משום שהם היו פגיעים לתקיפה מן האוויר. בנסיבות האלה עלה הצורך להקים עוד שדה תעופה נוסף על שלושת שדות התעופה שכבר היו לחיל האוויר. הטיפול בהקמת השדה החל בראשית 1958, ובאוקטובר 1966 נחנך בסיס חיל האוויר בחצרים.

עוד נושא שנגע להתגוננות ונעשו בו שינויים, היה אבטחת בסיסי חיל האוויר בחירום. עד מבצע "קדש" הופקדה אבטחת תשתיות חיל האוויר ומתקניו בחירום בידיהם של גדודי חיל הקשישים (חק"ש) שהיו כפופים לסמכות הפיקודים המרחביים של הצבא. בהתארגנות למבצע התברר כי תהליך גיוסם, ציורם והיערכותם מסורבלים, והזמן מהגיוס עד להתייצבותם בעמדות האבטחה ממושך מדי.⁵⁹ כדי לפתור את הקושי הזה, הוחלט להעביר את הגדודים לסמכות חיל האוויר. המעבר בוצע בשנת 1957, ואלה כונו מאותו הזמן גדודי אבטחה במילואים. מאפריל 1960 הוצבו גדודים אלה בכל אחד משלושת בסיסי הטיסה המבצעיים ובכפופות ישירה למפקד טייסת תעופה.

עוד לקח שהופק מהמבצע, היה הצורך ביחידות הנרסה אורגניות לסילוק פצצות בבסיסי החיל. עד מבצע "קדש" הופקדה מלאכת סילוק הפצצות בידי גדוד פלסי המשמר של חיל ההנרסה, שבדומה לחיל הקשישים, הועבר לפיקוד חיל האוויר בחירום. בזמן המבצע הגיעו חוליות סילוק הפצצות לבסיסי החיל בלי כלי עבודה ובלא ציוד הנחוץ לעבודתם. למרבה המזל, בסיסי החיל לא הותקפו, ולפיכך חוליות אלה לא נזקקו לציוד ונשארו מחוסרות עבודה. יחידות אלה לא היו חלק אורגני מהבסיס ומצוותו, לכן התגלעו קשיים מסוג זה, ועלה הצורך להקים יחידות הנרסה בכפופות ישירה לחיל.⁶⁰ לקח זה יושם בשנת 1958, כשהקימו ארבע פלוגות הנרסה במילואים, שהוכפפו למפקדי יחידות הבינוי בבסיסים.⁶¹

בעניין תהליכי ניהול המידע חרימתו ביחידות השדה נלמד עוד לקח. בעת הלחימה התברר כי מידע רב שהגיע לבסיסים ולטייסות אבד, משום שלא היה אדם אחד

שתפקידו היה להתערכך באורח שוטף ולערכך את הטייסים שיצאו לפעילות. מאחר שממילא היו בטייסות מיני תורנויות, לאחר מבצע "קדש" הועלתה הצעה למסד תורנות "מפקד גף" שנועדה להתמקד בניהול עבודת הטייסת, עדכוני המידע השוטף ותיאום בין קצין המודיעין לקצין המבצעים.⁶² הצעה זו יושמה זמן קצר לאחר המבצע, והונהגה תורנות מנהל הלחימה המצוי בכל טייסת בחירוס ובשגרה, ועוסק בניהול השוטף של עבודת הטייסת.

סיכום

אפשר לבחון את מידת השפעתו של מבצע "קדש" על השינויים בחיל האוויר בשני רבדים: השפעות חיצוניות והשפעות פנימיות.

ברובד החיצוני חל בקרב הצמרת הביטחונית של ישראל מהפך תודעתי בנוגע לחשיבותו הגדולה של הכוח האווירי להכרעה מהירה במלחמה. ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן גוריון, חשש שמא אין ביכולתו של החיל להגן על שמי המדינה, ולכן התנה את הצטרפותה של ישראל לברית עם צרפת ובריטניה כפריסת טייסות קרב של צרפת בישראל כדי שימלאו את משימתו העליונה של חיל האוויר – להגן על שמי המדינה.

הפקפק ביכולותיו של החיל ערב המבצע, הוסר במהלכו בזכות הישגיו המרשימים של חיל האוויר במשימות אוויר-אוויר, שהוכיחו את בשלותו המבצעית ויכולתו לעמוד באתגר זה בהצלחה רבה. יתרה מזאת משימת האמנעה שהתפרסה לאורך צירי התנועה בסיני, ובה הותקפו בהצלחה רבה כוחות התגבור המשוריינים של צבא מצרים, הבהירו לצמרת צה"ל כי באמצעות הכוח האווירי אפשר לממש במהירות ובקלות את תפיסת הביטחון של ישראל, לפיה יש להעתיק את הלחימה לשטח האויב.

עוד תכונה שהיה לה ביטוי במבצע ובזכותה ראו בחיל כוח חשוב להכרעת המלחמה הייתה גמישותו של הכוח האווירי. החיל יכול להשתנות ולהתמודד בהצלחה עם לחימה קרקעית במספר גזרות לחימה בו בזמן – מצפון סיני ועד שרם א-שיח' – ובה בעת גם להגן מן האוויר על הכוחות. גמישותו של הכוח האווירי במבצע נגעה גם ליכולתו להסתגל במהירות לתנאים המשתנים של הלחימה ולהתאים את עצמו למהלכים בלתי מתוכננים בזמן אמת. דוגמה לכך הייתה במהלך ההצנחה הבלתי צפוי בא-טור ב-2 בנובמבר 1956, שנועד לסייע להשלמת ההשתלטות על שרם א-שיח' לפני שהפסקת האש תיכנס לתוקף. הפעילות הלוגיסטית מן האוויר, שתמכה את התקרמות הכוחות בסיני במשך כל המבצע, ובכללה היכולת להכשיר במהירות שדות תעופה שנכבשו לפעילות של רכבת אווירית, הייתה פן נוסף

בגמישותו המבצעית של החיל. משימות הקישור, הסיוור ופינוי הנפגעים חתמו את המהפך התודעתי בצה"ל ובצמרת הביטחון בדבר חשיבותו של הכוח האווירי בלחימה המודרנית בכלל, וחיוניותו למערכות הלחימה העתידיות של צה"ל בפרט, בשל התנאים הייחודיים של מדינת ישראל. ביטוי למהפך זה השתקף בדבריו של הרמטכ"ל, רב אלוף משה דיין, ב־4 בנובמבר 1956, לקראת סיום המבצע בשיחתו עם פורום מטה מצומצם שבה אמר:

עכשיו אין צה"ל עומד לפני מלחמה אלא זקוק לארגון יסודי. כדאי לגשת לזה בראיה חדשה, ליטול משימות כגון הכפלת חיל־האוויר וארגון המילואים מחדש. מוטב שיורע מי שיקצור.⁶³

הקצאת המשאבים לחילות לאחר מבצע "קדש" ביטאה יותר מכול את הדגשת הגישה ההתקפית של צה"ל ואת שינוי סדרי העדיפויות בבניין סדר הכוחות של הצבא. בקצה העליון הוצב חיל האוויר ואחרייו השריון, הצנחנים וחיל הים. חידוד הגישה ההתקפית והגדרת סדרי העדיפויות להתעצמות צה"ל קיבלו ביטוי גם בדבריו של הרמטכ"ל במפגש עם קצינים ב־29 באוקטובר 1957. וזו לשונו:

אני בעד זה שנבנה את כוחנו בתקופה הבאה על כוח התקפה, על התקפה ועל כושר ביצוע חזק ומהיר – יותר מאשר על כוח הגנה ותכנון הגנה מרחבית. עלינו לראות לא רק איך להגן על ישראל. אנו מוכרחים לבחור בעדיפות של דבר אחד על השני... התשובה הנראית לי נכונה, במגמות הצבא לתקופה הבאה, היא ריכוז כוחות תוקפים שיוכלו לפעול גם מעבר לגבול ישראל: חיל אויר, שריון, צניחה צוללות.⁶⁴

ואכן, בימים שלאחר "קדש" התחדש סדר כוחות הקרב של חיל האוויר במטוסים מתקדמים, וכעבור חמש שנים התבסס כולו על מטוסי הסילון. החלפת סדר הכוחות והצטיידות במטוסי מאך 2, מיראז', שידרגו גם את מערך השליטה, מערך הבקרה והקשר. הסיוע באמצעים שהתקבל ממערב גרמניה בלא תמורה בשל הסכם השילומים, שיכך במידה רבה את קשיי התקציב שהעיבו על קביעת סדרי העדיפויות בצה"ל ובחיל האוויר למימוש תכניות ההצטיידות ועל הבחירה בין מטוסי הקרב למטוסי תובלה, סיוור וקישור למסוקים.

למבצע "קדש" היו גם השפעות פנימיות בתוך החיל. ראשית לכול, חיזק המבצע את האמונה העצמית של הארגון ביכולתו להצליח ולתרום למאמץ המלחמתי הכולל

ולהכרעה הצבאית. היה זה מבצע ראשון של החיל הצעיר שנבנה כמעט מיסודו בשבע השנים שעברו מתום מלחמת העצמאות, על בסיס כוח אדם מבני הארץ. החיילים הישראלים הוכיחו לעצמם שאפשר להגיע להישגים צבאיים גם בלא עזרת אנשי המזל".

במהלך המבצע רכשו החיילים ניסיון מבצעי וצברו ביטחון. גם דרגי הפיקוד רכשו ניסיון בניהול כולל של הכוח האווירי בלחימה על כל פניה: מהתמודדות עם קשיים מבצעיים שיש להתגבר עליהם בזמן אמת, ועד אופן השילוב ושיתוף הפעולה בין כוחות האוויר, לכוחות היבשה ולחיל הים שנועד למצות את המיטב מכלל הכוחות בידה.

השפעתם של הלקחים הפנים חיליים ממבצע "קדש" התמקדו בעיקר בסוגיות שנגעו לתורות לחימה, שליטה, בקרה והתמודדות טקטית ופחות לנגזרות של בניין כוח והתעצמות. הלקחים החשובים שיושמו, היו התאמת המבנה הארגוני של יחידת הבקרה המרכזית לתפיסת השליטה המרכזית בלחימה, וקיבוץ יחד של כל ספקי המידע המבצעי הנחוץ למנהל הלחימה, בכדי שיקבל את ההחלטות הנכונות לניהול כוחותיו. כמו כן הודגשה החשיבות בחיזוק המודיעין הפנימי של חיל האוויר, כדי שיספק את המידע המודיעיני הנחוץ לכוח האווירי בשעת הלחימה, למשל, הערכותן של סוללות הנ"מ ושל המטרות לתקיפה אווירית. המבנה הארגוני של אמ"ן בעת ההיא לא הותאם למשימה זו ולפיכך לא היה בכוחו לספק מידע חיוני זה. הלקחים שהופקו בנושאים הטקטיים של סיוע לכוחות היבשה, התמודדות עם איום הנ"מ ונושאי אוויר-אוויר לא תורגמו לתכניות מעשיות ולא חוללו מפנה במבנה החיל, בהתנהלותו או בתורות הלחימה שלו בתחומים אלה.

לסיכום במרוצת השנים שעברו מאז מבצע "קדש" חל מפנה של ממש ביכולתו המבצעית של חיל האוויר יותר מכל חיל אחר. התקדמות זו מקורה בשילוב הייחודי בין עקרונות הפעלת חיל האוויר בתפיסת הביטחון של ישראל, שהתגבשו לפני "קדש", ובין ההכרה של צמרת הביטחון של ישראל לאחר "קדש" בחשיבותו של הכוח האווירי להכרעה מהירה של המערכה. הכרה זו הביאה לשינוי בסדרי העדיפויות של בניין הכוחות בצבא והעמדת חיל האוויר בראש הסולם. החיל הוסיף להתעצם כדי לממש את עקרונות הפעלתו ביום פקודה. תוצאות מהלכי ההתעצמות לפי עקרונות הפעלת החיל קיבלו ביטוי 11 שנים לאחר מבצע "קדש", במהלך הפתיחה של מלחמת ששת הימים. במהלך זה השיג חיל האוויר עליונות אווירית ואיפשר לכוחות היבשה לסיים את התמרונים על הקרקע במהירות ובנקל.

הערות

1. יצחק שטיינגמן, מעצמות לקרש – חיל-האוויר בשנים 1949-1956, תל אביב (1990), עמ' 53.
2. רן טולקובסקי, "פרקים להתפתחות חיל האוויר 1949/55", 16 במרס 1955, ארבעון ח"א.
3. שטיינגמן, מעצמות לקרש, עמ' 96.
4. "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", נובמבר 1957, ארבעון ח"א, עמ' 19.
5. עוז ויצמן, לך שמים לך ארץ, תל אביב (1975), עמ' 163.
6. "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 19.
7. "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 51.
8. מטוס הסילון הראשון שנקלט בחיל האוויר, היה המטאור ביוני 1953, אבל מטוסי האורגן שהחלו להיקלט באוקטובר 1955 היו הסנונית הראשונה בהסבה הכוללת של מערך הקרב של החיל מבוכנה לסילון.
9. "תכנית חיל האוויר 1955/56 מערך בקרה ודיווח", 28 בפברואר 1955, ארבעון ח"א.
10. "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 55.
11. "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 2, 52.
12. "חילות האוויר הערביים בשנת 1956 ולאחר מבצע 'קרש'", מרס 1957, ארבעון ח"א, עמ' 10-11.
13. "סקירת מודיעין אוויר כולל סכום מודיעין מבצעי מס' 11", 1 ביוני 1957, ארבעון ח"א, עמ' 4.
14. מאיר אמיתי ואב לביש, "קווים בהתפתחותו של חיל האוויר, 1956-1967", בתוך זאב לביש ומאיר אמיתי (עורכים), עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956-1967, תל-אביב 1995, עמ' 19-21.
15. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 178.
16. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 173.
17. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 177; "הצעה לנוהל שתוף פעולה חיל אוויר/ים", 25 בספטמבר 1953, ארבעון ח"א.
18. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 206.
19. עד לגיבושה של פקודת "מוקד" נכתבו כמה פקודות מבצעיות שעניינן היה השגת עליונות אווירית באמצעות תקיפת שדות תעופה, ובהן "צלע", "תגובת", "רוח", "שקע ותקע" ו"תרשיש".
20. "מבצע מוקד – פקודת אב", 16 במרס 1967, ארבעון ח"א.
21. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 175-176.
22. "שנתונים סטטיסטיים", 1957-1967, ארבעון ח"א.
23. סטיבארט כהן, "מי צריך טילי קרקע-אוויר: כיצד נרכשו טילי הוק?", בתוך זאב לביש ומאיר אמיתי (עורכים), עשור לא שקט: פרקים בתולדות חיל האוויר בשנים 1956-1967, תל-אביב 1995, עמ' 249.
24. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 227.
25. מוטי חבקוק ואילן ורשאי, "שחקים ברקיע – טיוטת מחקר בנושא מטוסי השחק בישראל", ארבעון ח"א.
26. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 183.
27. ויצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 185; "מבצע 'קרש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 58.

28. מוסי חבקוק ואילן ורשאי, "שחקים ברקיע – טיוטת מחקר בנושא מוסי השחק בישראל", ארביזון חייא.
29. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 31.
30. אמנון לינדר, הענק – מפגש הספרות והזיכרון בין התנועה האווירית לבוחזת המוצנחים, תל אביב (1992), עמ' 14-15.
31. אמנון לינדר, הענק, עמ' 54.
32. יצחק שטיינגמן, "מסוקים עבור מיו", ענף תולדות חיל-האוויר, תל אביב, דצמבר 1987, עמ' 22.
33. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 58.
34. שטיינגמן, "מסוקים עבור מיו", עמ' 25-26.
35. אמיתי ולכיש, "קווים בהתפתחותו של חיל האוויר", עמ' 85.
36. אוויר 3, "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", בלא תאריך, ארביזון חייא, עמ' 10.
37. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 31.
38. אמיתי ולכיש, "קווים בהתפתחותו של חיל האוויר", עמ' 93.
39. ענף אוויר 1, "פקודת ארגון מס' 100/5/11/64 – קליטת מוסי דרור בטיסת 100", 19 באוקטובר 1964, ארביזון חייא.
40. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 47.
41. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 47.
42. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 56.
43. ענף אוויר 3, "הפעלה מבצעית של ח"א", 7 באפריל 1957, ארביזון חייא.
44. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 21.
45. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 56; "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 13.
46. יוסי צרפתי, "התפתחות מערך השליטה והבקרה", טיוטת מחקר, ארביזון חייא.
47. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 21.
48. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 20.
49. "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 2.
50. "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 3.
51. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 28.
52. בנימין פלד, "סיוע, שילוב, השתתפות חיל-האוויר בלוחמת היבשה, היסטוריה ובעיות", בתוך יום עיון בין זרועי בנושא השתתפות בלוחמת היבשה, ארביזון חייא, עמ' 4.
53. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 29.
54. "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 6-7.
55. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 47.
56. ריצמן, לך שמים לך ארץ, עמ' 186, 193.
57. "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 3, 7, 9.
58. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 27.
59. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 42.

60. "מבצע 'קדש' – דו"ח מסכם של מפקד חיל-האוויר", עמ' 43.
61. אמיתי ולכיש, "קווים בהתפתחותו של חיל האוויר", עמ' 42.
62. "סכום מבצעי – מבצע 'קדש'", עמ' 3.
63. משה ריין, אבני דרך, 'ירושלים ותל-אביב (1982)', עמ' 320.
64. משה ריין, אבני דרך, 'ירושלים ותל-אביב (1982)', עמ' 356.

מסמכים של צה"ל
ומסמכי שלל מצריים

דף מס. 1 מתוך 1...
תקופה מס. 1

1111
מס. 1

מס. 1/1111
מס. 1/1111
1956

מס. 1/1111

מס. 1/1111 - מס. 1/1111

1. רשומה מס. 1/1111

2. מס. 1/1111 - מס. 1/1111

3. מס. 1/1111 - מס. 1/1111

4. מס. 1/1111 - מס. 1/1111

מס. 1/1111
מס. 1/1111

1111

מס. 1/1111
מס. 1/1111
מס. 1/1111
מס. 1/1111

מס. 1/1111

החזירות והמטב"ל למקורות מבצע "קדש" - 25 באוקטובר 1956

25/10

קודי ביוח
למכתב בלבד

כ" חסון תשי"ז
25 אוקטובר 57

רשם מנה

החזיר: הנחיות למקורות מבצע

ה כ ו ו ז ה

- א. ליצור אישם שבאי על התעלה על ידי תמיכת יעדים מוכרים לה.
- ב. לבדוש את מיצרי מילת.
- ג. לשבש את סדר הכוחות המצויים במאי כיכז ולהביא לתמוטטותם

ה ש י מ ה

כ ל ל י

יום ה ש צינת ב' 29.10.56

שעה ה ש שעה 1700

ה ל ב י ה

חלב א - כליל ה ש (29/10-30/10)

- א. לתפוס על ידי כוחות מוצנחים את גופת היריבים במסדר - אל-חייטן שכל ציר נחל טראץ.
- ב. לבדוש את נחל.
- ג. לבדוש את קונטיליה -- וראם-א-נקב.
- ד. לפתוח את ציר קסיימה -- נחל.
- ה. לפתוח את ציר קונטיליה -- נחל.
- ו. לפתוח את ציר ראם-א-נקב -- נחל.
- ז. כוננות מוצנחים נחל 30/10 עם שחר בית המקודש, ובמיוחד בירושלים.
- ח. חיל האוויר יהיה מוכוננות למעלה מלואה חלל השעה א ש, לבדוש המשימות כולקסן: חנוה על שמי הארץ, כינע סינע לכוחות הקרקע, תמיכה שדות המעונות המצויים.

חלב ב - כליל א 1 (30/10 - 31/10)

- א. להקדים בציר ראם-א-נקב -- שרם-א-טיך כמנסה לבדוש את שרם-א-טיך.
- ב. לבדוש את קסיימה
- ג. לחיות מוכוננות לבדוש הר-חברון וירושלים
- ד. מוכוננות מפתחת מכול המורי ובכוחות אירועים מוכונות לירושלים.
- ה.

קודי ביוח

קודי ביוגר
למכתב בלכד

דף מס 2 מתוך 2 דפים

עלב 2 - בליל ע + 3 (1/11 - 31/10 ואילך)

- א. לכבוש את מיצרי אילת
- ב. כבוש דפיח, אכז-ענילה -- ואל-עריש
- ג. תחיצות בקו אפקייל לתעלה והפרווק מסנה לא פחות
מ-15 ק"מ מזרחא.
- ד. פתיחת ציר מסודר חייטאן דרך כיר-סוד וא-סוד
לשרם-א-סיך ופתיחת ציר מאכז-זניטח לדחכ.

(-)
מטה דייך רכ-אלוף
ראש המטה הכללי

טורי בירוק
למכרות בלבד

דף מס' 2 סגור. ט.ד.פ.ס.
העתק מס' א.ל.

(3) סלב ג - מריצה במיר ד' יז - ז'ל' שיש וכבוט
ז'ל' שיש, כבוט אחר עגילה וג'ל' בל' ליכבי, התקדמות
לעבר המיזריות.

(4) סלב ד - התקדמות לעבר התעלה ב-2 מיריט, כבוט
המיזריות.

1. טעה ש - טעה מעבר ובול המדינה - טעה 291600

טורי בירוק
למכרות בלבד

פקודה לפרויקט חיל הים בחלק מתכנון "קדש" - 28 באוקטובר 1956

מפקדת חיל הים
מחלקת
ענף ים 3/
111/393/3-ע
17 חשון תשי"ז
28 אוק 56

עמוד 1 מתוך 3
תעמק 17 מתוך 16

סודי ביותר
מסלול סודי

א ל ז פסוק - נציגות ח"י

פקודה לפרויקט כלי שיט - מס 1

הנחיות כלליות

1. תחילת מתכונת החל מיום ה' ע' שעה ה' ש' ועד למודעת חדשה.
2. יום ע' - 29 לאוק 56 שעה ש' - 1730.
3. תחילת התכנון בהתאם לקצב כניית הכח.
4. תחילת תופעל רק עם קבלת מילות קוד "נשף ממשל" קודים.
5. תחילת תחילת - ראש הנשיא - ממשל, יסר - מדרוסם תוצאת כוחות דרושה רק למשימות התקפיות פוטנציות כלכל.
6. אופי תחילת - ה' ת' ק' פ' י'. בתוספת כוחות לחי"י ותחנת.

תקנות כוחות

7. עיי"ס 2 - שתי מטהות, 3 פריגטות
8. עיי"ס 3 - שתי פלוגות טכ"ר, חמישה ספר, ארבע סרז.
9. עיי"ס 11 - שבעה נמכים
10. עיי"ס 13 - שלשה צוותות טכ"ר, אח"י "נח"י.
11. עיי"ס 15 - שני סרז"י.

ס ר י ש ה

12. י"ש" - תחילת כוללול
- א. שתי מטהות ממשל באזורים גואם/דקר מעבר לתחום המכ"ס.
- ב. פלגת ספר בבסיס תחילת כוללול מדרית ליירוס.
- ג. אחד ספר באזור ח"ס/ו/כוכ"י, מרכז האזור.
- ד. אחד ספר באזור תחילת/אלה, מרכז האזור.
- ה. אחד ספר באזור יסר/חלל, מרכז האזור.
- ו. חמישה נמך, חת פקוד ממש 15 (חלל 28-29 לאוק 56)
- ז. שני נמך, כחולית 788 (משימות).

עודי ביותר

עמוד 2 מחוך 3
תקופה 13 מחוך 16

סדרי בידור

- א. צוות משימה - שייעץ 13 ש אח"י "נבחה" בנוסף משימה.
- ב. צוות משימה להפעלת אח"י "דנוק" וצוות משימה מס 3 בבסיס השייטה.
- ג. שני סרג בבסיס "צמורי" (בהתאם להוראות מסמך 15).
- ד. שלש טירות מנוע של חטיבת ישראל משייעץ 5 בסיוע ישיר להפעלת הנפל עבוד בקדמה.
13. "ש" + 24 - הפרישה בדלתון:
 - א. אחד סרג קתורה, בבסיס שייעץ 5
 - ב. פלוגת סרג, באזור יפן/חללם.
 - ג. אחד סרג קתורה, בבסיס שייעץ 5.
14. "ש" + 48 - הפרישה בדלתון:
 - א. שלש פריגטות באזורי: גראם/דק - על חתום 40 פיל מהחוף.
 - ב. אחד סרג באזור דק/נחניה, מרכז האזור.
 - ג. אחד סרג באזור גראם/נסורה, מרכז האזור.
 - ד. יתרת הכח - שייעץ 11 - בבסיס השייעץ ככוננות להפעלה.
15. "ש" + 60 - הפרישה בדלתון:
 - א. שני סרג קתורה, בבסיס שייעץ 5.
- משימות מיוחדות (צפויות)
16. שייעץ 1 - המגזר דרום עריפות א' צפון עד למקום - עריפות ב' טיור מלים - בהתאם לצורך.
17. שייעץ 5 - הובלת פוטמים וחבלנים ספייט, טיור מלים - בהתאם לצורך.
18. שייעץ 11 - הנחתה, התבססות חלקית על מעגן סוכריר - בהתאם לצורך.
19. שייעץ 13 - חבלת ימית: צוות משימה מס 3 עריפות א' - בהתאם לצורך.
20. שייעץ 15 - חבלת ימית על ידי נמכים - בהתאם לצורך.
- עצמאות אופרטיבית
21. שייעץ 1 - כל כלי השייט - 14 יום.
22. שייעץ 5 - סטריים - 3 ימים סרג/סרג 4 ימים.

סדרי בידור

הוראה לצירוף חוליות היסטוריה צבאית למוקדים לקראת הלחימה

מנכ"ס/מבצעים
מחמ/מב/3883/26
30 אוק 56

דף אחד בלבד
העתק מס 5

3
3
3

פקד צה"ל/אגם
פקד מרכז/אגם
פקד דרום/אגם
מזכ"ל-ענף היסטוריה

בנדון: צירוף חוליות היסטוריה צבאית למוקדים

1. חוליות היסטוריה צבאית תצורפנה למוקדים החל מתאריך 28 אוק 56 כדלקמן:-

- א. פקד צה"ל - רסנ צב"י סיני;
- ב. פקד מרכז - רסנ בן-ציון כן;
- ג. פקד דרום - רסנ שטת אילן.

2. החוליות המנינה 3 - 2 אינן ויטופחו לאגם בכל מקור.

3. המקורים יסייעו לחוליות כבצוע מפקדים ויעבירו לראשי החוליות העתקי פקודות מבצע (לאחר פניית ראש החוליה בנדון), ואפשרו שיחומס בקבוצות פקודות, סכומים ותחקירים.

(-)
ראובן רון - רסנ

מפקד ממוקדים
מפקד ראש מחלקת ממוקדים

סקירות יום של אלוף פיקוד הדרום - 29 באוקטובר 1956

דרום

דף קרבי מוגבל יום שני, נ"ד בחשוון תשי"ז - 29.10.1956

פקודת יום

426

אלוה פיקוד חדרים

© 2004 Blackwell Publishing Ltd, *Journal of Internal Medicine* 255: 105–112

ה'תשס"ו: חתום על ידי מנכ"ל משרד המשפטים:

ר"ל) ויזכר כחומר חדרים היטב את מרכזי השפה ובסיומו המשתכלים לגיזום העליון (לבעטן) ולחפיות זה שפחות חיים נגדו ולבטלים במלמחש השחור, ולעם השפה לפעול את עליון: ישרלם כמטל העליון והחלוקה והפחדים של אורות

זה שמונה שנים וזרעם גיטות וחרס רב, חבלו נקפו בישם-חשן, ומעדינם אף לא חדים גמלים.
היום יושב לו ללמוד חרס.

ה'י"ד: יסענו חיים וחדוה סגנר לטובות, אפריל של בוא חוליסת בחוף ארז.

רצח תושבים חפים מפשע

רצח אספות

רצח ילדים בתור ערסות'הם

חיילים יזכו באויב עד חרמה.

[illegible]

ישראלית נמצאה לא חתונה חלל בעל ארבע אצבעות: לבטח בלשטחיהם ולא ידוע מטרחה לבד חתונה

כל אחד ונשואו של כל יום יחד עם יום בלתי נשואו בארץ ישראל וכל אחד ונשואו של כל יום יחד עם יום בלתי נשואו בארץ ישראל

ד"ר אשר השילום • שורר במדינת ישראל ובמבולטותה • יצא עולם • דיונים

ח"ל הדרום ומפקדיו

החבר נפטר בשלרוב חולי, איסורו אצל החבר היקר שיגשג לא יתהוה כל אולם נפחיתם
המסכנת נפחיתם על קרובו ולכלול בזה במלחמת המלחמה.

© 2007 The Authors
Journal compilation © 2007 Blackwell Publishing Ltd

אלוף פיקוד הדרום

המחלקה נוסדה בשנת 1977

דיווחים - קרב המיתלה

0612 סדר

מאת: אנס/מבצעים/מפעל
 א ל: סקור דרום/אנס
 ס י ד י

סורי צאא 1184/14 פורט סבים 906-904 שונא 282
 ירחור לצאר שכר ער יום ג' 202308 (.)

אשר גולן - (-)
 290930
 פ 288 סביצ'ים

0612 סדר

מאת: אנס/מבצעים
 א ל: ססקרת סקור דרום/אנס
 ס י ד י

ס ו ר י 1182/14 שונא סבובות בעל (.)

אשר גולן - (-)
 (10) 290930
 פ 288 סביצ'ים

0612 סדר

מאת: אנס/מבצעים/מפעל
 א ל: סקור דרום/אנס, סקור מרי"ר
 ס י ד י

סורי בי"ש 1188/14 סכנון בקום האנשנא של 202 שונא (.)
 22 אנס ירחור סבובות, שונא סבובות 222 סבובות סכנר מיתלה (.)
 סכנר מיתלה ירחור לצאר סורי סכנר סכנר (.)
 ירחור סורי - סכנר 20220000 (20)

סופס סכר
 מאת: 202/180
 א ל: סורי עין דרום
 ב ה ו ל

ס ו ר י בשע 291800 נכנשא כונתילה סקום נפשא כוא מרי"ר
 שנסלס על שתי סבובות (.) סכנר וייליס נפשא סקום (.)
 חיייל אחז נפשא סקום שונא סכנר (.) האונא קלשא סכנר
 סכונתילה לתמר האומר סכנר סכונות עולה על כונתילה (.)
 לאחר שאלה תמד את כונתילה פא נשע וכונתילה לא ענא (.)
 הם ירחור לא נקלסר יריעות בעלות חסיבות (.)

דיווחים - הלחימה בציר המרכזי

סופס סברק

מאת : אגמ/מכצעים

ס י ד י

א ל : סקור דרום/אגמ

סודי ביותר 2004/14

בגם קסיימה לא תכנש עד הנקר יע להפציל את חסינה עלכניבשה
זם בוקר 30 אוק 86 (.)

(-)
שגא ישראל - רסנ
ק ססה מכצעים

שיחה טלפונית

מאת : סקור דרום/אגמ

א ל : ראש אגמ, רמח מכצעים, חדר טלחה, ראש טססרת מכצעים,
סקור דרום.

חברון: -

סוגב אכר-עגילה נכנש.

סקבל השיחה:

(-)
שגא ישראל - רסנ
ק ססה מכצעים

שעה הקבלה: 310746(10)

יגמן מכצעים ארועים/דרום

121 תגמ'רת	מאת	אל	תאריך	תמצולת אגמ
10)301126	ק. הטססרת אגמ/מכצעים בגם הרמטכל	חס ד תכבוש את אכר עגילה	נפסרת בודעת טלטונות לפקור נשלח סברק	

סופס סברק

מאת : טססרת סקור דרום/אגמ

ס י ד י

א ל : רמח/אגמ, לשכת הרמטכל, חיל אויר/ענף אויר 2

סודי ביותר 2006/14

חסינה ד תכבוש פיר את אכר עגילה (.)

(-)
אשר גולן - רסנ
ק ססה מכצעים

301126(10)

יומן מבצעים ארועים/דרום

וסל פסיר - פתח - אל - מאכיו - תפעולת מנוע
 311426 (10) פ.דרום מב/מבצעים מב. חש. 7 חופץ במחלקת
 נספח במכר ענילה
 דרופית פערביח
 לב'כל ליכני
 ובכיר חסנה

יומן מבצעים ארועים/דרום

וסל פסיר - פתח - אל - מאכיו - תפעולת מנוע
 311800 (10) פ.דרום מב/מבצעים מב. חש. 7 חופץ במכר חסנה,
 שולחן 4 ובסרחק סטויים
 מ'כל ליכני.

יומן מבצעים ארועים/דרום

וסל פסיר - פתח - אל - מאכיו - תפעולת מנוע
 010315 (11) חקיד דרום מב/מבצעים חסיבה 10 נפתח לכבוש את
 סי' ולא הצליחה ספיס
 נעם שניה עם שריון.

דיווחים - הלחימה בציר הצפוני

ס י ד י

מאת : סגור דרום/אגם

אל : אגדה 77/המפקד

ר ע : תפוצה סמ"פ (10-5) אגם/טבועים, א"א/ענף אויר 3
 סגור מרחב דרום, חט"ל, אגדה 38/המפקד, ח"י/ענף ים.

ס ר ד י אג/10/347(.).

טבוע, סגור מרחב טבועים סמ"פ 2 (.). אגדה 77 התקופה את רשימת
 כלילת בין 31 מוקד 1-1 נוב 56 ותפוצה את ציר רשימה - אל עריש
 ותפוצה לעבר אל עריש (.).

רשימת טבועים מרוצים/דרום

101 פטירת	פית	אל	תאריך
010315 (11)	סגור דרום	אגם/טבועים	נלקחו מוצגים ע"י רשימת הבאים:- 080068 ז.ז. 6 080066 ז.ז. 2 078067 ז.ז. 5

שיחה טלפונית

מאת : חרסט כל

אל : ראש אגם, ראש טבועים, ראש טכנית טבועים, חט"ל,
 מדרג פעילות דרום, טבועים אויר.

הנדון: אלאאאא.

אל עריש ביריבו.

סגור משיחה

(-)

חריטמי בן-טוהר - רפכ

ק סמ"פ טבועים

שעת הקבלה: 020645

בקשת כניעה

אני, לוי יוסף עבד-חללה אל-ערוזי, ספקד
הדבידתי ה-8 של הצבא הסורי, שבקשתי לדאוג
למי שנקדו כוחות צה"ל הצבא, ולווי משימה אחת
דורון, לקבל ייתבוננותי את כניעתי. הדבידתי
הם וכל שאר הכוחות הנשועים לביקודי בדיועור
עזה - ללא כל תנאי.

לוי יוסף עבד-חללה אל-ערוזי

תאריך: 3 במרץ 1968

טעם: 1200

הנוסח העברי הוא הסתייג

נתנו מנצחים/מנצחים/דרום

111 מיליון - מאת - אל - ביטוי
021800 (11) מקור דרום מנצחים/מנצחים, נחמט כניעת מזרחית לכל
מרוצת ונצחות רק לנצי מקיר
עזה מנצחים נחמט בין
מושל עזה ואסף שחשוב.

שיחה טלפונית

מאת: מקור דרום

א ל: ראש מנצ, ראש מנצחים, ראש משרת מנצחים, אצל,
לוח קרב, מורד פעילות דרום

מדרון: -

נחמט כניעת מזרחית לכל מרוצת ונצחות רק לנצי מקיר עזה.

מנצחים נחמט בין מושל עזה ואסף שחשוב.

שינוי ישראלי - רסנ 021800

דיווחים - פרשת "איבראדים אל-אול"

ידיעה סלפובית

מאת : חיל הים

א ל : ראש אגם, רמט מכצעים, חדר מלחמה, פדור פעילות ים, ראש טסרת מכצעים.

הנדון : -

חוף חיפה הוטב, על ידי אגיה אויב. להטתיה נזק. האגיה מחלקה.

מקבל הידיעה:

(-)

מנחם אכירם - מאל

ק מסה מכצעים

שעת הקבלה: 310420

יומן מכצעים ארועים/צפון

101 ארוע - מפת - אל - מרכז - הפעילות אינפנט

310450 (10) 8101/אגם מכצעים טסחת מכצית מהירת
 הפגיוה את חיפה
 מספר רקות והסתלקה.
 סירות הסורפדו יצאו
 ברדיפה אחריה. לא
 נספר על כל פגיות
 מספר סנזים נאלו
 צטונה לעכר.

נספר
 להטונה
 ולידיעה
 המספרה.

שיחה סלפובית

מאת : אגם/מכצעים

א ל : ראש אגם, רמט מכצעים, חדר מלחמה, ראש טסרת מכצעים, פדור פעילות דרום, מכצעים אויר, מכצעים ים.

הנדון : -

1. סתנהל קרב אוירי סעל 202 בין 4 אוירונים שלנו לבין שניים שלהם.

2. האגיה מפגריה אשר הפגיוה את חיפה פודיעה למסרתה שטונה קשה, היא מכקט סיוע אוירי. הוטטה לה.

מקבל השיחה:

(-)

ישראל שיגא - רסנ

ק מסה מכצעים

שעת הקבלה: 3106300 (10)

שיחת טלפונית

מאת : חיל אוויר

א ל : ראש אגף, רמח מבצעים, חור מלחמה, ראש משרת מבצעים,
מבצעים אוויר, מבצעים ים.

בנדון : -

חיל אוויר טורע שפנעו במסחחה.

מקבל השיחה:

(-)

מנחם אכירס - סאל
ראש משרת מבצעים

שעת הקבלה: 310635(10)

שיחת טלפונית

מאת : האגדה

א ל : ראש אגף, רמח מבצעים, חור מלחמה, ראש משרת מבצעים,
מבצעים אוויר, מבצעים ים.

בנדון : המסחחה המצרית

נקלטה תודעה מהמסמך המצרי ששיררה לאגיה האומרת
לעזוב את האגיה ולסוץ אותה.

מקבל הידיעה:

(-)

חריפאי - רסנ
מבצעים / אוויר

שעת הקבלה: 210718(10)

סקודת כוננות לסיקור הצפון

יומן סכצעים ארועים/צפון

181 ארוע	מאת	אל	תאריך	תפוצה/שכנוע
300245 (10) אנט/פכצעים ט. צפון אנט	למור סקורוק של	ענף גיוס		
	הרמטכ"ל הסורי	וכוננות פוזיא		
	לסוריה וירדן לחקור את סקורוק חניום			
	את ישראל כסודות			
	כפנסת בחור נתנב לסקור			
	הוראש לגייס את			
	סקודת החבלים הקדמיים			
	וכן לתכונות יסובי			
	החב"ר.			

הנחיית ראש מח"ד להפקת לקחים ממלחמת סיני

7102

מסמך/ - אג"מ/מח"ד

לשם הנצח * ק.ד.מ *

1. את לקחי מבצע "פרש" ניתן לחלק לשני סוגים-
 - א. לקחים המתייבים שינוי מורה של שינוי חשבושים.
 - ב. לקחים המתייבים על שינוי של-נכון במורה הקבוצה ב-מ"ל.
2. לגבי הסוג הראשון - השינויים המורחבים בנושאים המעובדים תיקון יוצא את ביטויים במפורום-המורחבים ובמחברות אשר יוצא על-ידי אג"מ/מח"ד.
- לעומת זאת, לגבי הסוג השני - מדרך מורה של נוספים היא בניית למעקד באמצעות מדרם-מינימום.
3. המיגרה למעקד חסוק בדרך-כלל בנושא אחד, היא תחיה קצרה ומלווה דוגמה מדרם-המקרה, מפקדי-ביטחון לא יזכרו בה מקומות ואנשים.

אברהם יפה - ראש
ראש מח"ד

7102

עלון זיכרון של מיקוד דרום

מסמך

יום שבת 11.11.56

דף 1004

על קברו של אלוף מיקוד הדרום

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה
המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה
המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

בהתייחד המחנה

עם זכרם...

אלוף מיקוד דרום מיקוד דרום

מיקוד דרום

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה
המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה
המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

המלחמה הדרומית הראשונה ליד מיקוד
המלחמה אף כשחזרה מן המלחמה

מסמכי שלל*

פקודה להגנת צפון סיני

סקודת מבצע מס' 1 – דיביזיה 3 חי"ר

תאריך: 14.8.56

מפות סימביון קברצת צפון סיני – 1:25,000
קברצת צפון סיני – 1:100,000

הוראות

1. הארץ

אין שינוי מסקירת המודיעין האחרונה של דיביזיה 3 חי"ר מ־19.6.56

2. בוחותינו

- א. דיביזיה 2 חי"ר תגן על הגזרה הצפונית של תעלת סואץ.
- ב. דיביזיה 4 שריון, ותחת פיקודה חטיבה 2 חי"ר וצח"ס 1, תגן על הגזרה הדרומית של התעלה.

3. בוחות נוספים

- א. גדוד 43 משמר פלשתינאי
- ב. גדוד 271 חי"ר (מילואים)
- ג. גדוד 247 משמר וביטחון
- ד. חטיבה 23 משמר לאומי ועוד גדוד
- ה. גדוד 2 מודיעין שדה פחות פלוגה
- ו. גדוד 1 מכוניות גבול פחות פלוגה

* מסמכי השלל לוקטו מחוברת מסמכי שלל שהפיץ אמ"ן לאחר המלחמה. לא עמדו לרשותנו המסמכים במקורם הערבי ולכן רק תיקנו טעויות תרגום והגהה ככל שיכולנו – העורכים

1. גונדה 7 תותחי חופים
- ח. בית חולים רפח
- ט. בית חולים אל-מגדבה
- י. 4 תחנות קשר אוויר
4. המשימה
- דיביוזה חי"ר 3 והכוחות המסופחים יגנו על רפח, אלעריש, אבו עגילה עד הסוף.
- השיטה**
- כללי**
- א. חטיבת חי"ר מוגברת תגן על רפח ואבו עגילה.
- ב. גדוד חי"ר מוגבר יגן על אלעריש.
- ג. חטיבה מוגברת פחות גדוד רורבה דיביוזנית.
5. גזרת רפח
- א. המפקד אל"ם געפר עבר אלמגד אל עבר, מפקד חטיבה 5 חי"ר.
- ב. הכוחות: חטיבה 5 חי"ר והכוחות הנספחים (נספח א' הרצ"ב).
- ג. המשימות:
1. להחזיק ברפח עד הסוף.
2. חיטול כוחות האויב המוצנחים או הנוחתים מהים בגזרת החטיבה.
- ד. גבולות הגזרה
- כמזרח: הצטלבות שביל דנגור עם קו שביתת הנשק בנ.צ. 23562396 עד חוף הים התיכון בנ.צ. 22782492
- במערב: קו הקואורדינטות 216
- בצפון: חוף הים התיכון
- בדרום: ואדי אלחרדין
6. גזרת אבו עגילה – קשיימה
- א. המפקד:
- אלוף סאמי יאסין בולץ – מפקד חטיבת חי"ר 6.
- ב. הכוחות:
- חטיבה 6 חי"ר והכוחות הנספחים.

ג. המשימות:

(1) להזהיר מפני התקדמות האויב מכיוון קסיימה ולעכבה כדלהלן:

א. כוחות מה"ל במבואות קסיימה ודרכי יציאתה.

ב. פלוגת סיור מאחורי מוצב אבו אלמטאמיר תשלח כוחות קלים למבואות קסיימה וככר קסיימה לחלוש על האיזור.

ג. פלוגה זו, יחד עם כוחות המה"ל תבצע פעולות השהיה באבו אל מטמיר ואל דיקה אח"כ ייסוגו כוחות אלה לאבו עגילה.

ד. פיצוץ מוצב אבו אלמטאמיר ומיצר אל-דיקה (אשר יוכנו לפיצוץ ע"י מהנדס הדיביזיה). הפיצוץ יבוצע אחרי הנסיגה ממקומות אלה.

(2) להגן על מוצב אום כתף עד הסוף.

(3) לחסל כל כוח אויב שיתקדם דרך ואדי ג'מיל.

(4) לחסל כל כוח אויב אשר יונצח במצנחים בגזרת החטיבה.

(5) גדוד הסיור יהיה מוכן לפעולה נגד כל כוח אשר יתקדם מואדי אלחרידין.

ה. גבולות הגזרה

בצפון: ואדי אל חריד'ין וכל אורך הוואדי מערבה – לא בכלל.

בדרום: ג'בל ח'ר'ף 25741550 – נקודה 724 ג'בל אל מרפאק 243153 –

ג'בל אל שריף 219146 בנקודה 407 ג'בל קטיפה 173146 –

נקודה 916 (162146) – נקודה מס' 409 (135146) – נקודה 430

(803856 קואורדינטות ארומות).

קו המזרח 770 – בכלל.

במזרח: הגבול המדיני – בכלל.

במערב: קו האורך 770 (קואורדינטות ארומות) – בכלל.

8. גזרת אלעריש

א. המפקד

סא"ל סלים מניר בשארה – מפקד גדוד 11 חי"ר.

ב. כוחות

גדוד 11 חי"ר והכוחות הנספחים.

ג. המשימות

(1) להגן על עריש עד הסוף.

(2) הבטחת מוצב זויד ע"י פלוגת חי"ר מוגברת.

(3) חיסול כוחות האויב המוצנחים מהאוויר או אלה הנוחתים על החוף.

- ד. גבולות הנזרה
 צפון: חוף הים התיכון – בכלל.
 דרום: ואדי אל חרידין ואורך הוארי מערבה – בכלל.
 מזרח: קו האורך 216 – בכלל.
 מערב: קו האורך 178 – בכלל.
10. נקודות הריכוז
 א. המפקד
 אל"מ חסן כאמל רושדי – מפקד גדוד 247 בטחון ושמירה.
 ב. הכוחות
 גדוד 247 בטחון ושמירה.
 ג. המשימה
 הבטחה והגנה על נקודות הריכוז בחזית ובאלברדוויל.
 ד. גבולות הנזרה
 צפון: חוף הים התיכון – בכלל.
 דרום: אורך ואדי אל חרידין – בכלל.
 מזרח: קו האורך 178 – בכלל.
 מערב: קו האורך 770 קואורדינטות אדומות – בכלל.
11. עתודה דיכוינית
 א. המפקד
 אל"מ סעד אל דין מתרולי – מפקד חט' 4 חי"ר.
 ב. הכוחות
 חט' חי"ר פחות גדוד והכוחות הנספחים.
 ג. המקום
 כמוצב אלעריש או בכל מקום אחר בהתאם להתפתחויות המצב.
 ד. המשימות
 (1) החזרת רפיח וכל מוצב אחר שייכבש בגזרה זו.
 (2) תקיפת האויב המתקף את רפיח, במגמה להקל את הלחץ מעל רפיח.
 (3) מניעת התקדמות האויב מערבה לכיוון אלעריש.
 (4) הגנה על אלעריש אם תותקף כשחטיבה מוגברת חונה בתוכה.
 (5) החזרת מוצב אום כתף.
 (6) מניעת התקדמות האויב צפונה בכיוון אלעריש.
 (7) לפעול לניתוק כל כוח שיתקדם מערבה לעבר אסמאעיליה.

12. ארטיילריות שדה

- א. גדוד 5 תותחי שדה יסייע לחטיבת חי"ר 4 מוגברת במבצעה במוצב רפוח.
ב. גדוד 3 תותחי שדה – יסייע לחטיבת חי"ר 4 מוגברת במבצעה במוצב אבו עגילה.

13. תותחים קלים נ"מ

מפקד הגדוד יתאם את הגנת הנ"מ הקל על המוצבים הבאים לפי סדר העדיפויות:

א. אלעריש

- 1) הבסיס המנהלתי באלעריש.
- 2) כוח העתודה הריביוני.
- 3) מפקדת הריביוזיה.

ב. הגזרות המשניות

- 1) אזור תותחי שדה.
- 2) אזור מוצבים.
- 3) כוח התקפת הנגד.
- 4) המפקדות.
- 5) בסיסי המנהלה.

14. נ"ט

מפקד גדוד הנ"ט יתאם את ההגנה נגד טנקים בגזרות המושנה.

15. שירותים שונים

א. גדוד 2 שירותים כלליים יכין את מיצר אבו אלמטאמיר, ג'בל א-דריקה ומיצר אל-דריקה – לפיצוץ.

ב. הכנת מחלקות אשר תבצענה את הפיצוץ – מחלקות אלה תסופחנה לחטיבת חי"ר 6.

ג. פיצוץ מקומות אלה לפי פקודת חטיבת חי"ר 6.

ענייני מנהלה

16. ראה נספח ב' הרצ"ב.

קשר פנימי

17. מטה מפקדת הדיכוייה

באלעריש נ.צ. 188226 (1:25000)

18. רשת המבצעים של המפקדה המזרחית (תרשים ט')

19. רשת המבצעים של דיב' 3 חי"ר (אלחוט תרשים ע')

20. רשת המבצעים של דיב' 3 חי"ר (טלפון תרשים פ')

21. רשת אזהרה של חט' 6 חי"ר (תרשים ח')

22. רשת אזהרה של חט' גד' 1 מכוניות גבול (תרשים ט')

23. מילות הקוד – יינתנו בהדרגה בידיעת גדוד הקשר.

(י) מפקד דיכוייה 3 חי"ר

שעת החתימה: 151800

שעת ההפצה: 151900

שיטת ההפצה: קצין קשור

התפוצה:

חטיבות חי"ר 4, 5, 6

תותחנות

דיכוייה 8 חי"ר

המפקדה המזרחית

מפקד הדיכוייה

גדוד הקשר

גדוד 2 שירותים

גדוד 1 מכוניות גבול

יחידת החזקה של הדיכוייה

שירותים

שרות רפואי

דואר צבאי

גדוד הנדסה דיכוייוני

יחידת אספקה

בסיס האספקה

תוכנית להגנת מפרץ עקבה

תאריך: ינואר 1956

חלק א' – תמצית התכנית

1. כיבוש [האיים] טיראן וסנאפיר, אזור ראס נצראני, ואזור שרם א־שייח', על ידי כוחות מעורבים של חי"ר, חיל סיוע ויחידות לענייני מנהלה.
2. שליטה על הכניסה הדרומית של מפרץ עקבה על ידי יחידות ימיות.
3. פיקוח על מפרץ עקבה בלילה על ידי יחידות ימיות נוספות, לשם מתן התרעה מוקדמת על התקרבות עוינת כלשהי.
4. אזורי ההגנה יהיו בעלי אספקה עצמית, למשך חודש לפחות; אף על פי שאזור שרם א־שייח' הינו אזור אספקה ראשי.
5. קביעת נקודות אזהרה לאורך החוף המערבי של מפרץ עקבה וכן בכון אזור א־טור ועל הגבעות המקיפות את האזור.
6. סגירת המיצר הראשי בתותחי החוף.
7. שמירת שני האזורים הראשיים בשרם א־שייח' וראס נצראני בנשק נ"מ.
8. החזקת עתודה קרבית קלה באזור התיכון, לשם פעולה נגד התקפה מהים או נגד התקפת חיל צנחנים.

חלק ב' – פרטי התכנית

1. אזור ראס נצראני (שם הקוד אלמעארי)
יחזק על ידי הכוחות הבאים שתפקידם הגנת האזור נגד התקפה מהים, היבשה והאוויר:
- 2 פלוגות חי"ר פחות מחלקה
- 5 כיתות מקלעים – אלפא
- גונדת תותחי חוף 100 מ"מ (הגונדה 6 אינץ' לא הוכנה עדיין)
- סוללה של תותחי נ"מ כבדים
- פלגת תותחי נ"מ קלים 30 מ"מ
- שתי כיתות מרגמות בינוניות 81 מ"מ

אגף בי"ח שדה
תחנת קשר ימית.

2. שרם א"שייח' (שם הקוד אלומאלה)

תחזוק על ידי הכוחות הבאים:

תפקיד הגנת האזור נגד התקפה מהים, האוויר והיבשה:

פלוגת חי"ר, מחלקת חי"ר שתי כתות מקלע בינוני ויקרס, סוללה מחיל הספר, חצי סוללת נ.מ. קל, סדנה קלה, יחידת אספקה, נקודת תחמושת, יחידת עבודות צבאיות ויחידה רפואית וכיורוגית.

3. העתודה הקרבית, מקומה בג'בל קאידה (שם הצופן אל- קלעה)

א. העתודה מורכבת מהכוחות הבאים:

פלוגת חי"ר ותחת פיקודה:

3 כתות מק"בים (4 אלפא 21 ויקרס)

כתת מרגמה בינונית 81 מ"מ

ב. עתודה זו תסע במשאיות.

ג. תפקידה להתקיף כוחות אויב כלשהם, אשר ינחתו מהים או מהאוויר באזור שכיך נכך בצפון לשרם א"שייח' בדרום, או במישור שמערבית לשרם א"שייח' בדרך א"טור.

ד. עתודה זו תנוע על פי פקודות המפקדה של אזור מפרץ עקבה.

4. מיראן וסנאסיר

התכנית להגנתם ניתנה בהוראות מיוחדות המצורפות בזה.

5. נקודות תצפית:

המחלקה השנייה חיל הספר, תאיש את נקודות התצפית הבאות:

א. טאבא, ואסט, פרעון, דהב, מרסי אוס" מריח'ה.

כל נקודה תצויד במכשיר אלחוט.

ב. גרוד 19 יאייש נקודת תצפית במקומות הבאים:

נכך, אסאוריה, רוסאת א-נצר, צפרת אלעאט, תרתיר, אל נחילאת וג'בל עאידה.

כל אחת מהנקודות הללו תצויד בטלפון או במכשיר אלחוט.

ג. מספר האנשים והנשק בכל נקודה מפורט בנספח א'.

6. עבודות שדה

- א. תיל דוקרני חזק, סביב כל מוצבי ההגנה בשרם א־שייח' וראס נצראני, תחת תיל קונצרטניה משולש סביב כל מוצבי המחלקות.
- ג. ביצורי בטון מזוין לכל המק"בים הקבועים.
- ד. מוקשים נגד אדם.
- ה. זרקורים בכל קווי ההתקרבות ומסביב לתיל.
- ו. מקלטי בטון מזוין למפקדת האזור ולמפקדת הגדוד.

7. עניני מנהלה

- א. יש להחזיק אספקה לשלושה חרשים בשרם א־שייח' ולחורש אחד בראס נצראני.
- ב. אספקה טרייה תובא בכל יום משרם א־שייח'.
- ג. סדנת האחזקה – בשרם א־שייח'.
- ד. נקודת עזרה ראשונה ומרכז ניתוחים בשרם א־שייח' ובראס נצראני. פצועי העתודה הקלה, יפנו אל ראס־נצראני או לשרם א־שייח', לפי המצב.

8. התכנית בקשר לכוחות דים

- כמו בתוכנית ח'ופו, שקבלנו אותה במכתב מנהלת מבצעים ותכניות הצבא מס' 110/618 מיום 8.1.56.
- (*) מפקד אזור מפרץ עקבה

תכנית השתלטות על האזור המפורז ניצנה

תאריך: 20.12.53

מאת: משרד המלחמה, מנהל המבצעים הצבאיים, אגף המבצעים

אל: מושל סיני

רס"ן חמד חסן רשרי

חיל הספר

מנהלת המודיעין הכללית

מפקד כוחות הצבא בסיני

מפקד ציור ואספקה

אגף המבצעים הצבאיים/מדור תכנון

המשימה

על מצרים להשתלט על אזור עוג'ה הבינלאומי ולהלחם בצד הישראלי אם ינסה להמשיך בהטלת מרותו על האזור.

השיטה

המשימה תוצא לפועל בשני שלבים:

א. שלב ראשון

מטרת שלב זה להשתלט על השבטים ועל בתי-האב הנמצאים עתה באזור סיני ובטריטוריה מצרית הקרובה לגבולות ולמשוך אותם לצדנו ולהבטיח את הלואלויות שלהם כלפינו. כמו כן למשוך לצדנו את שבטי הבדווים אשר עברו אל הצד הישראלי ולהשפיע עליהם לחזור לטריטוריה המצרית ולהבטיח את נאמנותם אלינו.

ב. שלב שני

בשלב זה המטרה להחזיר את האנשים והשבטים אל ארמותיהם באזור המפורז אחרי

שיחמשו אותם באופן חשאי כדי שיוכלו לעמוד בפני כל תוקפנות יהודית שמטרתה לגרשם. הכוונה להגניע בסופו של דבר לכך שהשבטים הנאמנים לנו ישתלטו על הנקודות החשובות בשטח ההפקר.

4. המעבר משלב אחד למשנהו יבוצע באישור מנהלת המבצעים הצבאיים.

5. יש להשתמש במבצעים הבאים כדי להיעזר בהם בביצוע המשימה.

א. צאג אחמד רשדי נתמנה למלא את התפקיד הזה ועליו לפנות אליכם מדי פעם עם ביצוע השלבים הנ"ל.

ב. אופן הביצוע יהיה מושתת על רצון טוב ועל הטלת פחד, כלומר – לעורר את רצונם של השבטים להצטרף אלינו ובאותו זמן להביא אותם לידי כך שיפחדו לשתף פעולה עם היהודים.

ג. לספק לשבטים אלה מזון כגון קמח, תה וסוכר בסכום של כ- 35 אלף לירות לשנה.

ד. לשלם תוספת שכר בגבולות 250 לירות כל חודש בדיעת מפקד המשימה.

ה. להשלים את הקמת מרכז רפואי בקסיימה, כדי לטפל בילדים וכדי להשיע דרשות וכדי להדריך.

ו. מפקדת חיל הספר תשיג 655 רובים והתחמושת הדרושה. זה יהיה החלק הראשון של חימוש הברדים.

ז. צריך להיות הסכם בין מפקד המשימה לבין משרד המודיעין בקסיימה, על פתיחתו, וביניכם לבין מפקד כוחות הצבא בסיני ולבין קצין המודיעין בסיני כדי להיעזר בהם בכל הדרוש לביצוע משימה זו.

6. יש להציב כוחות צבאיים בקסיימה, באום-כתף ובאבו-עגילה כדי למלא את המשימות הבאות:

א. לשמש בסיס מוצק עליו ישענו הברדים בעת בצוע המשימות שיוטלו עליהם.

ב. לעורר את שבטי הברדים לבצע פעולות אלה, כמו כן להקל על הקצינים בזמן השתלטותם על השבטים והכוונתם.

ג. להטיל אימה על הברדים, כך שיחששו לעשות פעולה המופנית נגד שלימות כוחותינו באזור סיני וכיטחונם.

7. המהירות בביצוע משימות אלה היא גורם יסודי.

8. הוחלט לכנות את המשימה בשם "הכיבוש" (אלפתח)

(*) מנהל המבצעים הצבאיים

בהמשך למסמך זה מצורפים פרטים על מהלך הפעולה לאחר התחלת ביצועה וכן סיכום הוצאות בחדשים ינואר – יוני 1954, הכולל שמות שי"ים ואחרים שקבלו מתנות ותגמולים בקשר לגרדון, וכן האספקה שנשלחה מפלוגת האספקה המצרית באל-עריש אל קסיימה עבור "משימת הכיבוש".

הנחיה לתכנון פעילות בתקרית יזומה נגד ישראל

אוגוסט 1956

מפקד חטיבה 4 חי"ר.

1. האויב מקיים מזמן לזמן מבצעים זעירים שהוא מכנה אותם "פעולות נקם" שמטרתן לרוב היא בדקלמן:
 - א. אימון כוחותיו ובייחוד במבצעים זעירים.
 - ב. לוודא את ידיעותיו על השטח ועל מצב כוחותינו.
 - ג. העלאת המוראל של כוחותיו.
 - ד. הטרדת כוחותינו ע"י גרימת אבידות בהם.

הוא מבצע פעולות כאלו, לרוב נגד כוחותינו המרוחקים הקדמיים או בכבישים.

2. אם לא נהיה ערים וגמישים לנקודה זו, עלול האויב לבצע את מזימותיו בקלות, אני מתכוון במלה גמישות כאן, לשנוי מצב הנקודות הללו בלילה מכפי שהן ביום וכן לשנותן מיום ליום, כדי שיהא קשה לאויב להגדיר את כיוונן.
3. כוחותינו יבצעו בזמן מסוים, פעולות כאלו, כהכנה לבצוע פעולות גדולות יותר, דבר זה מחייב אותם לקיים את הדברים הבאים:

- א. להמשיך בפיקוח על תנועת האויב יומם ולילה, ולרשום זאת בטפסים מיוחדים על מפות מיוחדות.
- ב. הגדרת המקומות (מקומות כוחותיו המרוחקים – והמקומות המתאימים שבדרך) אשר כוחותינו יפעלו נגדם.
- ג. עריכת תכניות (זעירות) ואימון יחידות (זעירות) לשם ביצוע תפקידים אלה כאשר תינתן פקודה לכך.

4. מבצעים אלה חייבים להיות בהיקף גדול ככל האפשר, לפי יחידות המשנה של הדיביזיה.

5. שמות הצופן הבאים נקבעו ליחידות לשם ביצוע פעולות אלו.

חטיבה 5 חי"ר – "צקר"

חטיבה 6 חי"ר – "עקאב"

התפקידים בכל יחידה יסופרו כלהלן:

צקר"1, עקאב – 2 וכו'...

6. השתתפות חטיבה 4 חי"ר במבצעי חטיבה 5 חי"ר תהא עקרונית, לכן יש לרון בתפקידים אלה עם חטיבה 5 חי"ר.

7. רוצה אני כי תפקירי היחידות ותכניות הביצוע הראשוניות יגיעו אלי ב-20/8 לפני שקיעת השמש, בתנאי שתכניות אלו תושלמנה על יסוד הסיורים השונים, פירוש הרבר כי רוצה אני שהיחידות תהיינה מוכנות לביצוע התפקידים האלה החל מליל 20-21.8.56.

8. אמלא בקשות כלשהן הנוגעות לסיורי שטח בתוך גבולות האויב בתנאי שלא יבוצעו אלא לאחר הסכמת.

(*) מפקד דיכיויה 3 חי"ר.

מפקדת חטיבה 86 חי"ר

1.9.56

אל מפקד גרוד 11 פלשתי

אל מפקד גרוד 32 פלשתי

בהסתמך על הוראות מפקדת דיכיויה 8 חי"ר במכתבה מס' 6937/56/1/33 מיום 31.8.56 יש להבין מחלקה בפיקוד של קצין לשם ביצוע פעולות מיוחדות הדרושות בתוך שטח האויב שתהיה מוכנה לפני שעה 20.00 ביום 1.9.56.

(*) מפקד חטיבה 86 חי"ר.

תכנון התקפות על יישובים ישראליים

תאריך: 25.9.55

מאת: המפקדה המזרחית

אל: דיבזיה 2 ודיבזיה 3

1. רצוי שכוחותינו יבצעו פעולות הטרדה של האויב והסחת תשומת לבו על ידי ארגון התקפות קרקעיות על יישובים שלו, מבלי שיפרצו ליישובים אלה.
 2. התקפות אלה יבוצעו לפי העקרונות הבאים:
 - א) יבחרו מספר יישובים שאפשר להגיע אליהם בתנאי התקפה ובמצב הקיים עתה, היינו מבחינת מידת הערנות וההכנה, לפי המפורט להלן:
 - (1) דיבזיה 2 חי"ר — היישובים הקרובים לדרך באר שבע־אילת.
 - (2) דיבזיה 3 חי"ר — היישובים הקרובים לגזרת רפיח־עזה.
 - ב) יבוצע סיור מפורט לגבי היישובים שיבחרו, ויאספו כל הידיעות הנוגעות בהם.
 - ג) יקבעו תכניות אלטרנטיביות לשם ביצוע ההתקפות הללו, ויושם לב לפרטים הבאים:
 - (1) על הכוח שעליו הוטל לבצע את התכנית להיות מוגבל, ולא יעלה בשום פנים על שתי מסגרות של פלוגות חי"ר.
 - (2) על הכוח להיות מוכן לביצוע כל אחת מהתכניות האלטרנטיביות, בצאת הפקודות הנוגעות בהן.
 - (3) יקבעו קווי הביצוע של המשימה מתוך הנחה שההתנגשות עם האויב לא תימשך אלא 3-4 שעות בלילה.
 - ד) ההתקפות לא יבוצעו אלא באישור המפקדה הזאת.
 - פעולות הסיור תתחלנה מיד.
 3. קווי הביצוע שיקבעו יגיעו אלינו לפני 15 באוקטובר 1955.
- המפקדה הזאת תקבל את הדרישות הנוגעות לביצוע המשימה.

(*) ראש מטה המפקדה הארצית.

הערת: למפקדה הכללית של הכוחות המזוינים
מנהל המבצעים ותכניות הצבא
מפקד הגזרה

המחלקה לזכויות יוצאים
מחלקת המחקר והמחקר
מחלקת המחקר והמחקר
מחלקת המחקר והמחקר

תכנית פשיטה על היישוב כרם שלום

הוראות מבצעים צבאיים מס' 8 [מטעם] חטיבת מוגברת 5 חי"ר
(תשמשנה עם מתן מילת הקוד "צקר" 2)

תאריך: 25.10.56

מספר

רפיח 1:25000
נג'ע שבאנה 1:25000
ח'רבת עדס 1:25000
כרם אבו ערק 01:2500

המשימה

חטיבת מוגברת 5 חי"ר תבצע התקפה על המושבה כרם אבו סאלם (כרם שלום)
231234, במגמה לחסל אותה ולהשמיד כוחות או מתקנים כלשהם בתוכה.

התכנית

כללי

- מבצע ההתקפה על מושבת כרם אבו סאלם יקום בצורה הבאה:
 - א. פלוגת חי"ר מוגברת מגדוד 14 חי"ר, תבצע את המאמץ העיקר, דהיינו, התקפת המושבה מצד מזרח.
 - ב. פלוגת חי"ר מוגברת מגדוד 14 חי"ר, תנתק את המושבה מעל מושבות דנגור [נדר יצחק] 088071 וגזו אבו מצריה 088065 [במקום זה הוקמה בשלהי שנת 1955 היאחזות נח"ל בשם דקל. לאחר מלחמת סיני הועתקה ההיאחזות לפתחת רפיח, ולאחר הנסיגה מסיני הורדה מהקרקע. בסוף שנות השבעים הוקם בסמוך היישוב דקל].
 - ג. פטרול קריבי חזק מגדוד 43 חי"ר, יטעה את האויב ממקום המאמץ העיקרי.

3. המאמץ העיקרי
 - א. המפקד
 - סרן נביה אחמד אל-סיר, מגרוד 14 חי"ר (מפקד המבצע).
 - ב. הכוחות
 - פלוגת חי"ר + מחלקה מגרוד 14 חי"ר ותחת הפיקוד קצין תצפית קרמי מגרוד 5 תותחי שדה, ובסיוע:
 - גדוד 5 תותחי שדה
 - 3 צוותי מקלע בינוני
 - 3 מרגמות 81 מ"מ
- ג. התפקיד
 - לכבוש מוצב ארבעת העצים 23182347 מזרחית למושבה, ואחר כך לנצל את ההצלחה בכיוון למושבה, עד הגבול המזרחי של אזור המכנים.
- ד. הדרך
 - ממוצב אל-מחרמה 23142375 עד לנקודה 23272358, אחר כך להצטלבות שבילים 23212348 ומשם אל המטרה.
4. כוחות החסימה
 - א. המפקד סרן חלים גרגי תאדרס מגרוד 15 חי"ר.
 - ב. הכוחות – פלוגת חי"ר 1 מגרוד 15 חי"ר.
- התפקיד
 - (1) להתקדם ממוצב אל-מחרמה לאזור 235235 כדי למנוע תנועות כלשהן של האויב ממושבות אל- דנגור/ניר יצחקן וגוז אבו- מצריה/דקל, לכרס אבו סאלם/כרם שלום, או להפך.
 - (2) לחסל כל מארבים שהם לאויב באזור זה.
 - (3) להישאר באזור זה עד אשר תסתיים נסיגת כוחות המאמץ העיקרי.
5. כוחות ההטעיה
 - א. המפקד – סגן מגרוד 43 חי"ר.
 - ב. הכוחות – מחלקת חי"ר מגרוד 43 חי"ר מוגברת בנשק אוטומטי תבצע סיוור אלים.

ג. **התפקיד** – להתקדם מנקודת אל-מדפונה 22972333 אל המוצבים מערבית למושבכה ולהיכנס לקרב אש עימם ולנסות לחסל מארבים מרוחקים במגמה למשוך את תשומת לב האויב ממקום המאמץ העיקרי, בתנאי שתבצע את התפקיד הזה בשעת ה"ש" בדיוק.

6. **שעת ה"ש"**
פתיחת פריצה על ידי המחלקה המובילה לפעולות המאמץ העיקרי, היא שעת ה"ש" של הפעולה. מילת הקוד לסיום פעולת פתיחת הפריצה "שעאע" (קרן אור).

7. **תבנית האש**
א. **תותחי חשדה** – גרוד 5 תותחי שדה, יהא מוכן לרכז אש על המושבכה, אם יידרש לכך ע"י מפקד כוחות המאמץ העיקרי.

ב. **מק"בים**
(1) 2 צוותים במוצב אל-בסתאן 229235?, 5 עוצבות במוצב סלאמה 230236, פותחים אש על מוצבי האויב כמערכ המושבכה ובתוכה, עם מתן מילת הקוד "שעאע".

(2) יתנו חיפוי לנסיגת כוחות המאמץ העיקרי.

ג. **מרגמה 81 מ"מ**
(1) 4 מרגמות מגרוד 43 חי"ר במוצב אל-בסתאן, חלא ברור מרגמות מגרוד 15 חי"ר במוצב סלאמה, יפתחו כאש על מוצבי מערכ המושבכה ובתוכה, עם מתן מילת הקוד "שעאע".

(2) יהיו מוכנים לחיפוי נסיגת כוחות המאמץ העיקרי.

8. **חומן**
א. פלוגת המאמץ העיקר, תנוע בשעה "ש" 200 מילת הקוד "מצבאח".
ב. פלוגת כוחות הניתוק, תנוע בשעה, "ש" 270 מילת הקוד "צמאם".
ג. כוח ההטעיה, ינוע בשעה "ש" 150 מילת הקוד "ג'האז".

עניני מנהלה
9. **אספקה**

יש להכין ארוחה חמה ותה בשביל הכוחות, מיד עם שובם.

10. **תחמושת**
יש לרכז תחמושת קו ראשון וקו שני לכל מקלע בינוני ומרגמה 81 מ"מ, במוצבי אלבסתאן וסלאמה.

11. שרות רסואי

א. ייעשו סידורים לפני הפצועים וההרוגים של כוחותינו על ידי פלוגה המשתתפת במבצע.

ב. כל גדוד יכין 2 מכוניות "פאור-גון" בפיקוד קצין, לשם סיוע בפנוי הפצועים וההרוגים; מכוניות אלו תימצאנה ליד מוצב אלמחרמה, מרגע צאת הכוחות לפעולה.

רשת אלחוט פנימית

12. רשת אלחוט, ראה נספח א'.

13. כל גדוד יכין שבעה מכשירי אלחוט 713 שירושחו אחד עם השני, מיד עם מתן מילת הקוד של המבצע, ע"י קצין מחלקת קשר גדוד 14 חי"ר.

14. במקרה של העדר קשר ישתמשו באיתותי ראייה הבאים כסימן מוסכם לנסיגה – שלושה זיקוקים לבנים.

15. מרשם מלות הקוד

שם המבצע – צקר 2

התחלת מסע כוחות המאמץ העיקרי – מצבאח

התחלת מסע כוחות הניתוק – צמאם

התחלת מסע כוחות ההטעיה – ג'האז

סיום פתיחת הפירצה – שעאע

התחלת נסיגת כוחות המאמץ העיקרי – ולאם

או שלושה זיקוקים לבנים.

(-) ג'עפר עבד אלמגיד אלעבד

מפקד חטיבה מוגברת 5 חי"ר

התפוצה:

גד' 14 חי"ר

גד' 15 חי"ר

גד' 43

גד' 5 תותחי שדה

דיכוייה 2 חי"ר

גדוד חי"ר פלשתינאי מס' 43 – מוראל ומשמעת

תאריך: 4.9.56

אל: מפקד גדוד 43 פלשתין חי"ר,

הושם לב בימים האחרונים כי בקרב הכוחות המחזיקים במוצבים הקרמיים או אלו אשר עוסקים בפעולות מארבים וסיוורים שוררים פחד וחזרה וחוסר ביטחון עצמי. דבר זה גורם לאנשים אלו להתבלבל במילוי תפקידם ולהפריח ידיעות מוטעות חסרות כל שחר ולתאורים של מצבים שלא נרחשו כלל, דבר אשר שם לאל את המאמצים של יתר היחידות.

כמו כן, הוברר לנו כי כתוצאה מכך, לעיתים רבות פותחים כוחותינו באש על מטרות שאינן בנמצא או שפוגעים בכוחותינו, וגורמים לאבדות בנפש ובציוד. לאור זה עלי להרגיש כי על הקצינים, מפקדי המחלקות והפלוגות, להפנות את תשומת לבם של כל חיילי יחידותיהם להכרח שבשמירה על שלוחתם ואורך רוחם כדי שהתנהגותם תהיה ללא תקלות. דבר זה לא יתגשם אלא לאחר שהקצינים ידברו אל אנשי יחידותיהם ברציפות ויחזקו את הצדדים המוסריים והנפשיים בקרבם ויסיבירו להם בבהירות את חובות המוטלות עליהם כדי לתקן את המעוות ובמקרים אלה לגבי העתיד.

כמו כן, הנני מדגיש כי כל חייל או כוח איזה שהוא אשר יפתח באש ללא הצדקה ומבלי לוודא את מציאותו למעשה של אויב יהיה צפוי לדין צבאי וייענש בכל חומר הדין, וכמו כן עבור הפצת ידיעות כוזבות.

הנני מפנה את תשומת לב המפקדים לדרגיהם השונים, להכרח שבבדיקת נכונות היריעות המגיעות אלינו מחיילי יחידותיהם בטרם יעבירו אותן למפקדה זו.

הוברר לנו כמו כן כי מפקדי המחלקות או מפקדי המוצבים אינם מתמצאים בפרטי הפעולות המבוצעות במוצביהם. אני מתכוון לומר שאינם בקיאים במצב הנשק של חייליהם או כמויות התחמושת שנמסרו להם.

להיפך, מפקדים אלו מתרשלים ואינם מתעניינים בחייליהם.

נוסף לכך הריני מסב את תשומת לבם של כל הקצינים כי כל מקרה אשר יעיד על התרשלות מסוג זה בעתיד יתקל בתגובה חמורה ביותר. הריני מבקש ממפקדי הגדודים ויחידות להעביר ידיעות אלו לכל קציניהם לשם ביצוע תכנון.

(-) מפקד חטיבה מוגברת 5 חי"ר.

שדי הלילה

עלון תרבות — 7

יוני 1956

אנשים חדורי אמונה שיש להם חובה כלפי המולדת הערבית שופעי כוח ומרץ, הוכשרו בגופם וברוחם והתאמנו יום וליל עד שכל אחד מהם הפך להיות שד מרדני ואף יותר מכך: השדים פוחדים מפניהם, האויב רועד כולו לשמעם, כי הם לא ידפו ממטרתם. ההקרבה למען הצדק, למען מצרים ולמען האומה הערבית — היא לשם שמים בלבד. אלו הם הפדאיון הערבים. הם נעו מספר ימים בתוככי ישראל המדומה. הם שוטטו כאן ושם והעולם כולו דיבר בגבורתם. העולם כיום מכבד את החזק הלוחם למען החירות והצדק... הם היו לשיחה בעולם כולו, כי בכל מקום בואם על אדמת האויב שם היה הרס וחורבן ובכל מקום שדרכה כף רגלם שם היה הפחד והמוות. המחנות נהרסו, המתקנים פוצצו, התחבורה חובלה ואש הועלתה בכל פינה. מדינת העכברים חשה והכריזה על איסור ההתקהלות, תושביה מוגי הלב החלו מתחבאים מפחד מפני "שדי הלילה". ברם המוות ארב להם בכל מקום. הגיבורים חזרו כשבת צחוק עולה על שפתותיהם בהיותם מלאי אושר של שהצליחו להשקות את האויב כוס התרעלה ולמדהו שזור כל ישבת, כנקמה על קרבות עזה, טף נשים ונכים.

כן, הם חזרו עם מבט של התגרות ובמצב של דריכות לקראת סיבוב שני.

אחי הפדאי החופשי,

האנשים מיהר ושלח את המזכיר שלו — מר דאג המרשלר, כדי להפחית את המתיחות שבין הערבים לישראל משום שהמערב חושש לגורלה של בת-טיפוחם היקרה ישראל, שהם הקימוה לשמש מום בגופה של האומה הערבית, שהתחילה לייסד עצמאותה על יסודות חזקים ובריאים. החופש הולך וחודר בלבבות ואת רפי ההיסטוריה אין להשיב אחור.

אנו מוכנים ליום המחר

הניסיון הרב שעבר על עמי האומה הערבית כרבות השנים למדנו שאת זכויותינו אין אנו צריכים לבקש ואותם אנו לא נקבל במתנה מאיש. למדנו והרינו מאמינים כי את זכויותינו אנו ניקח במאבק שלנו, בכוח הנשק וביכולתנו לעמוד בפני כל הכוח האימפריאליסטי והציוני בהחלטה מאוחרת למען לחיות בכבוד ובעצמאות. אנו ניקח את כל זכויותינו במלואן על אף רצונם של האימפריאליסטים ושל המזימות הציוניות.

אם הוטל עלינו להילחם – ברוכה תהיה המלחמה. אנו לא נסוג, לא ניכנע ולא נפחד. אנו גילחם עד טיפת דמנו האחרונה ובכל מה שבאפשרותנו.

אין כוונתנו לפעולת עונשין כזו של 1948 אלא למלחמה במלוא משמעותה של מילה זו: כוח, מחסור, פראות, הקרבה, מלחמת־השמד ובנין.

אלה השולטים במצרים כיום אינם דומים לאלה של 1948. אלה הם אנשים חופשיים... פדאיון... לנגד עיניהם – מצרים... חופשית עצמאית החיה ברוחה ובפאר. הם עושים לילות כימים למען מצרים ולמען האומה הערבית.

(*) חסן עפת

אנו חייבים לסמוך על עצמנו, להיות מוכנים לגייס אפשרויות וכוח חומרי ומוסרי. אנו מצווים להיות סבלניים ולכבוש את כעסנו עד שנקרא ואז נזנק מבלי לשים לב לשום דבר: או הניצחון או לגן־עדן.

(*) כמאל אל־דין חסין.

מכתב מפקד המודיעין בעזה בעניין יוניס מבארק

תאריך: 17.9.55

אל המושל האדמיניסטרטיבי הכללי,
בהתאם למכתב התובע הכללי מס' נ.ס.13/ מיום 18.5.1955 אלינו והעתק אליכם
— והמצורף העתקנו כאן בנוגע לנ"ל — אביא לידיעתכם את הדברים להלן:

1. הנ"ל הוא בא"כוח משרדנו ומבין הנאמנים ביותר ואשר יש לסמוך עליו בביצוע פעולות חשובות ומסוכנות.
במשך כל התקופה שפעל במשרדנו היה הנ"ל דוגמא לגבריות ולאומץ עליון במסירותו ואהבתו להקרבה למען מצרים והכוחות המזוינים המצריים — הוא כבר הוכיח זאת בעבר ע"י ביצוע פעולות טובות ובעיקר בתקופה האחרונה — דבר שהשפיע על השגת ידיעות צבאיות חשובות. הוא היה מבין נציגי משרדנו בפעולות הנקם שביצענו בתגובה למקרה לנפילת (הריגת) הסגן נביל אל-טבאח' ומספר חוגרים מחיל הגבול — והנ"ל היה מצוין בפעולות האלה.
2. הנ"ל התגרב והיה לנציג הכוחות של המשמר הלאומי הפלשתינאי ובצע עם חבריו בהסתננות לישראל — הוא ביצע שם פעולות בפיצוץ וחבלה והרג נקמה למקרה של התקפת היהודים במשלט המאם בתאריך 22.8.55 ואשר כתוצאה ממנה נהרגו הסרן עבד אל-רחמאן חביב וארבעה חיילים מהמשמר הלאומי המצרי — לפעולות שבוצעו ע"י הנ"ל עם חבריו היו תוצאות חשובות בהפצת הפחד והדאגה בתוך העם הישראלי. כמו כן היו להם תוצאות חשובות בהרמת המוראל בקרב התושבים והפלסטים ובין אנשי הכוחות המזוינים המצרים באותו זמן — דבר שהרים על נס את שמה של מצרים בקרב המדינות ובייחוד באזור המדינות הערביות. המקרים המפתיעים האלה נזקפו ברובם ובחלקם הארי לפעולותיו של הנ"ל בראש יחידתו בעת שביצעו פעולות טובות — אשר כדאי לציין ולשבח.

בקשת התנדבות לפעולות פדאין

המבקש: איברהים אחמד סעד אל־דין אבו עון מכפר יבנה לשעבר, וכעת מתגורר במחנה אל־ברייג'.

א.נ.,

בהיותי אסיר לשעבר ששוחרר ונמצא כעת בעזה, הריני מדבר עברית היטב והנני מכיר את השטח הכבוש החל מכפר בית־חננון עד יפו, כי עברתי דרך זו פעמים רבות לשם גניבה מישראל, דבר שהצלחתי לעשותו.

הריני מוכן לנסוע לכל מקום יישוב בתחום שטח הכיבוש, בכל עת שתמצא, אפילו ברגע זה. אני מאומן בכל סוגי הנשק ומכיר דרכים ומקומות בתוך ישראל שהפדאין הגיעו אליהם. כדי להוכיח זאת, הריני מוכן להביא לך הוכחות מאותם מקומות שאיש לא יוכל להביאם אליך משם.

כמו כן, יש באפשרותי להתגורר בישראל למעלה מחודש אחד מבלי שאיש יוכל לגלות את מקומי. נוסף לכך אוכל לערוך פיצוצים, לירות, להרוג מבלי שיוכלו לגלות את המקום שבו אתחבא אפילו אם יעקבו אחרי, כי זו ארצי ואני מכיר אותה היטב. דברים אלה יתבררו לך אם אכנס לשטח הכבוש, ומי שמכיר אותי יעיד על אומץ לבי, גבורתי והקרבותי ואף אתה תעיד על כך לכשתעמוד על האמת.

הריני מקווה שלא תכזיבני.

איחולים לקראת פלישה לפלסטין

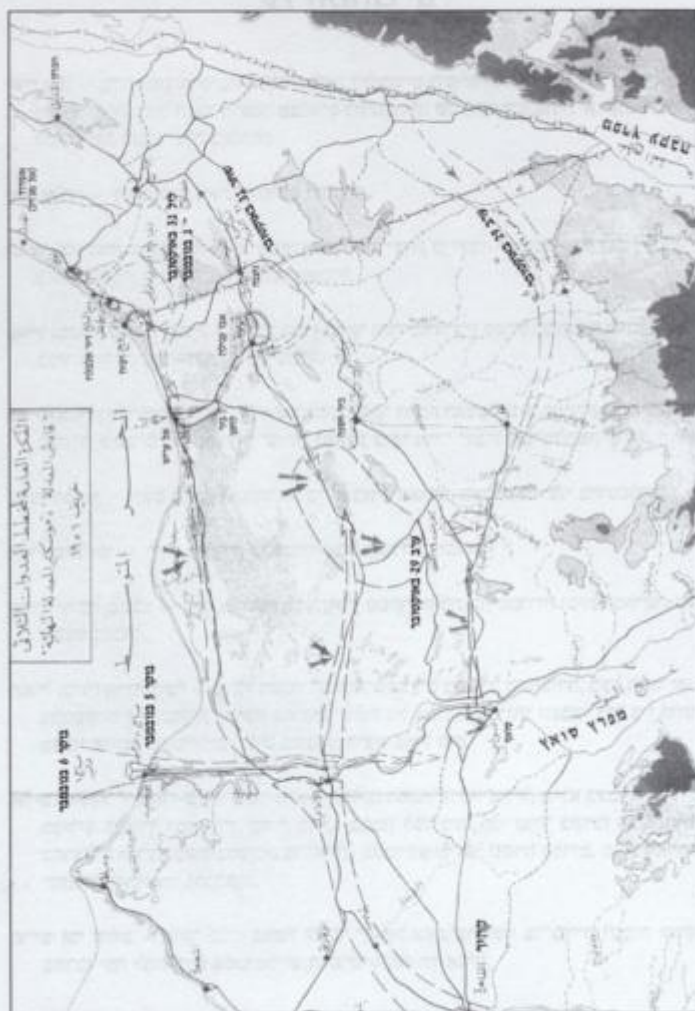
תאריך המסמך: 27.6.56

אל הנשיא גמאל עבד אל-נאצר נשיא הרפובליקה,
חיילי מצרים הגדולה שבדיכוי ח"ר מס' 2 שבשדה המערכה, מברכים את נשיאות
המדינה ומחדשים התחייבותם כלפיך ללכת תחת דגלך בפלישה ("זחף") הקדושה
לשם השלמת המטרות הקדושות של המולדת היקרה.

(") מפקד דיכוי ח"ר 2

התוכנית הכללית של המתקפה המשולשת על מצרים

סתיו 1956

עיתונות לא הולכת ונעלמת, רבותיה לא נעלמה והעיתונות

על המחברים

יאיר אבן — כוגר האוניברסיטה העברית בחוג ללימודים רוסיים וסלאביים והחוג להיסטוריה של המזרח"ת. בעל תואר מוסמך מביה"ס להיסטוריה של אוניברסיטת ת"א. עוסק בחקר המעורבות הסובייטית במזרח"ת.

זאב אלרון — דוקטורנט באוניברסיטה העברית.

תא"ל (בדימוס) מרדכי בראון — עמית מחקר ביד יצחק בן-צבי. לשעבר קצין חינוך ראשי. בימי מלחמת סיני ראש לשכת הרמטכ"ל.

סא"ל (במיל) מתי גרינברג — בעבר רע"ן מחקר והוראה ורע"ן בט"ש במחלקה כעבר. חוקר בכיר במחלקת ההיסטוריה של צה"ל.

סא"ל (במיל) ד"ר שמעון גולן — ראש התחום לחקר הרמה האסטרטגית במחלקת ההיסטוריה בצה"ל, מחברם של הספרים "מרות ומאבק בימי מרי" "גבול חס-מלחמה קרה".

מוטי חבקוק — ראש תחום היסטוריה ומידע בחיל האוויר, בעל תואר שני בהיסטוריה.

ד"ר רפאל יקר — ראש היחידה להסטוריה של משרד הביטחון.

פקד ד"ר טל משגב — פקד, היסטוריון וחוקר, מפקד יחידת ההיסטוריה ובית המורשת של משמר הגבול.

תא"ל (מיל) אריה רונן — מנהל רשות הספנות והנמלים במשרד התחבורה, בעל תואר שני בהסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת תל אביב, בשירותו הצבאי היה בין היתר מפקד שייטת הסטי"לים וראש מספן מודיעין בחיל הים.

אל"ם (מיל) ד"ר שאול שי — עומד בראש מחלקת הסטוריה של צה"ל, מילא כעבר תפקידים בכירים במערך המודיעין, עמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור במרכז הבינתחומי בהרצליה ומרצה באוניברסיטת ברא"ל. מחבר ועורך של עשרה ספרים, ספרו האחרון "הטרור האסלאמי והבלקן".

פרופ' זבי שלום — חוקר בכיר במכון לחקר ישראל באוניברסיטת בן-גוריון ועמית מחקר במרכז יפה למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת תל אביב.

תא"ל (מיל) דוב תמרי — בעל תואר שני בהיסטוריה.

יובל שנים חלפו מאז מלחמת סיני.
היא הצטיינה בפער משמעותי בין תדמיתה לבין
האירועים בפועל. מלחמת סיני נתפסה בעיני בני
תקופתה כתגובה כמעט הכרחית לפעולות טרור
טקטיות בגבול עם מצריים, וכאשר נכפה על ישראל
לסגת מההישגים הטריטוריאליים הניכרים שהשיגה,
חשו בני התקופה שהישגי המלחמה אבדו.
זה זמן ידוע כי דוד בן גוריון בחר לצאת למלחמת
קואליציה יזומה מתוך שיקולים אסטרטגיים
מורכבים, ובהיבט הזה גם נשאה המלחמה פירות
נאים. פתיחתם של מסמכים רבים על התקופה הזאת
בארכיונים שונים בעולם מאפשרת לחוקרים להעמיק
את הבנת הנסיבות המורכבות שהובילו להחלטה
לצאת למלחמה, ולבחון בקפידה את השפעותיה.

בספר "ברעום המנועים" מוצגים מסמכים ממלחמת
סיני שטרם נחשפו לציבור, ומזבאים בו מחקרים
חדשים ואודותיה, שמקצתם נערכו במסגרת מערכת
הביטחון או ביוזמתה, ומקצתם במסגרות אחרות.
המאמרים דנים בקשת רחבה של היבטים מדיניים,
אסטרטגיים, ארגוניים ולוגיסטיים - אשר יש בלימודו
של כל אחד מהם משום חידוש והבנה טובה יותר
שלנו של אותה המלחמה.

0 00480003497 5

דאטאקוד 48-3497

מחיר מומלץ: 85 ש"ח